Twintig jaar onderzoek over Brussel

Els Witte en Ann Mares (red.)

Twintig jaar onderzoek over Brussel

Brusselse Thema's 6

Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

Studies naar aanleiding van 20 jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 1978-1998

VUBPRESS

Omslagontwerp: Danny Somers
Boekverzorging: Boudewijn Bardyn

© 1998 VUBPRESS
Waversesteenweg 1077, 1160 Brussel
Fax: + 32 2 629 26 94
ISBN 90 5487 212 8 NUGI 641

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudstafel

Van *Taal en Sociale Integratie* naar *Brusselse Thema's,* 1978-1998.
Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie
van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel *7*
Els Witte

Politiek-maatschappelijke aspecten

Kiezen voor Brussel.
De Brusselse Vlamingen en hun politieke vertegenwoordiging *37*
Ann Mares

Nationale feestdag en identiteit:
de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960) *77*
Jan Fransen

Cultuur

Evolutie van het Vlaamse theaterbeleid te Brussel (1965-1997). Groeiende openheid met behoud van de eigen identiteit *113*
Wim De Pauw

Onderwijs

Tweetalig en versterkt taalonderwijs
in de Brusselse Nederlandstalige scholen *155*
Piet Van de Craen en Ann-Sofie D'hondt

Mogelijkheden om een taalbeleid te ontwikkelen binnen het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs *169*
Ingrid Ponjaert-Kristoffersen, Johan van Braak en Patrick Lambrecht

Nederlandstalig onderwijs in Brussel.
Onderzoek naar de evolutie, het beleid en de problemen van het Nederlandstalig secundair onderwijs in de athenea van Brussel-19.
Analyse van het profiel van de zeven Koninklijke Athenea *195*
Myriam Verkouter en Machteld de Metsenaere

Migraties

Ook zij kwamen uit het Oosten. Case-studie omtrent de komst en opvang van naoorlogse vluchtelingen te Sint-Joost-ten-Node, 1944-1951 *271*
Pieter Vielfont

Economische aspecten

De economische kracht van het gesproken woord. De economische impact van de congresactiviteit in het Brusselse Gewest *287*
Wim Van de Panhuyzen, Stefaan Dendauw en Sibylle Vanbossuyt

Telewerken: is virtuele mobiliteit het antwoord op verkeerscongestie in Brussel ? *331*
Viviane Illegems, Alain Verbeke en Rosette S'Jegers

Bibliografisch overzicht *353*
Ann Mares

De auteurs *381*

Els Witte

Van *Taal en Sociale Integratie* naar *Brusselse Thema's*: 1978-1998

Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel

Dit jaar is het precies twintig jaar geleden dat de eerste publicatie verscheen in de reeks van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Anderhalf jaar vroeger, bij het begin van het academiejaar 1976-1977, was bij mij de idee gegroeid om de Brusselse taalproblematiek wetenschappelijk aan te pakken.Een dergelijk project lag enigszins voor de hand. In het midden van de jaren zeventig stond Brussel immers volop in het middelpunt van de Belgische politieke besluitvorming. De stad vormde de grote struikelblok in het proces van fundamentele staatshervorming dat zich toen aan het voltrekken was. Wetenschappers konden zich zowat dagelijks ergeren aan de mythes, de vooroordelen, de misverstanden en de verkeerde interpretaties die welig tierden in de discouren van politici en journalisten. Tussen de politieke relevantie van het probleem en de wetenschappelijke onderbouwing ervan gaapte met andere woorden een diepe kloof. Zo was er over het indringende taalverschuivingsproces dat zich sinds het einde van de achttiende eeuw had voorgedaan en over de politiek-maatschappelijke en sociaal-culturele context en repercussies ervan nauwelijks serieus studiewerk verricht. Het midden van de jaren zeventig was ook de periode dat de autonome, Nederlandstalige Vrije Universiteit van Brussel zich aan het profileren was. Als nieuw aangestelde docente Hedendaagse Politieke Geschiedenis leek het me dus aangewezen om rond dit thema een onderzoekproject in te dienen bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. De Commissie Geschiedenis van het NFWO stelde vertrouwen in het project en zijn promotor. Historica Machteld De Metsenaere kon als vorser aangesteld worden. Ik slaagde er zonder veel moeite in om ook andere collega's uit de nog jonge VUB warm te maken voor dit boeiende onderzoeksthema. In 1977 zag het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van de Brusselse Taaltoestanden het licht en een jaar later verscheen onze eerste publicatie. Het werd het begin van een vrij unieke ervaring, zowel op wetenschappelijk als op menselijk vlak. Tijd dus om even achteruit te kijken en een balans op te maken van de wetenschappelijke productie die in de periode 1978-1998 tot stand kwam.

Het nummer van *Taal en Sociale Integratie* dat in 1978 verscheen, werd het eerste in een lange reeks. Vandaag telt ze niet minder dan negentien volumes, elk van gemiddeld driehonderd pagina's. Zes delen worden in beslag genomen door de acta van drie colloquia die het Centrum organiseerde. Twee doctorale proefschriften en één monografie werden er in opgenomen, terwijl de andere volumes telkens verschillende artikelen bundelen, samengebracht in een aantal steeds weerkerende rubrieken. De nood aan syntheses deed zich na verloop van tijd duidelijk voelen. Al in 1983 mondde een synthese-rapport uit in een Franstalige synthese. De internationale belangstelling voor twee- en meertalige steden als Brussel resulteerde in 1986 in een herwerkte en aangevulde Engelstalige synthese die werd opgenomen in een Brits-Amerikaanse reeks. Rond een aantal belangrijke deelaspecten kwamen daarna meerdere synthesewerken tot stand, die eveneens buiten de reeks verschenen. Niet minder dan zeventien studies werden als onderzoeksrapporten gepubliceerd. Kortom, er kan dus niet aan getwijfeld worden: met deze productie in twintig jaar tijd is de wetenschappelijke capaciteit van het Centrum zonder meer groot te noemen, zeker als we ermee rekening houden dat de leden ook buiten de publicaties van het Centrum regelmatig over het onderwerp publiceerden. We namen in het bibliografische overzicht, dat in dit nummer een plaats kreeg, talrijke artikelen op die in Belgische tijdschriften en verzamelwerken verschenen en heel wat bijdragen die in internationale en buitenlandse publicaties werden opgenomen.

Er kunnen verschillende redenen worden aangegeven om deze stroom van productie te helpen verklaren. De reeks zelf lag er ontegensprekelijk van aan de basis. Het bleek een vruchtbaar idee te zijn om onmiddellijk te starten met de publicatie van de eerste deelresultaten. Niet enkel het ontstellende gebrek aan voorstudies pleitte ervoor, maar dankzij dit wetenschappelijke forum, dat vrijwel onmiddellijk een brede maatschappelijke belangstelling opwekte, kregen de participerende wetenschappers de nodige externe stimulansen. Publicatiemogelijkheden creëren wordt in het academische milieu doorgaans gewaardeerd; jonge vorsers en docenten van een pas autonoom geworden universiteit appreciëren een dergelijk initiatief uiteraard nog meer.

In het verlengde van de Franse tradities van de *Annales* waren meerdere Belgische geschiedenisbeoefenaars er ondertussen van doordrongen geraakt dat men bij de analyse van complexe historische processen het best rekening hield met de vraagstelling, de aanpak en de resultaten uit de andere maatschappij- en gedragswetenschappen die zich met gelijkaardige thema's bezig houden. Het Brusselse project, met zijn linguïstische, socio- en psycholinguïstische, demografische, geografische, politieksociologische en juridische aspecten, leek me dan ook een onderzoeksterrein dat zich uitstekend leende tot een dergelijke meer pluridisciplinaire aanpak. Aan een jonge universiteit bleek een discipline-overschrijdende samenwerking niet onmogelijk te zijn. Verstarde structuren en gevestigde

baronieën vormden er geen onoverkomelijke hinderpalen voor teamwork. Het had tot gevolg dat het Centrum in korte tijd op een middelgrote schaal kon functioneren, althans gemeten naar de maatstaven van andere onderzoekscentra in de humane wetenschappen. Een zevental docenten vormden de spil van het Centrum en zijn publicatiereeks; ze betrokken hun assistenten, vorsers en licentiestudenten bij het project en zetten kwaliteitsvolle afgestudeerden er systematisch toe aan hun onderzoeksresultaten om te vormen tot een artikel. Het gebrek aan eigen vorsers en aan administratieve ondersteuning — tot het begin van de jaren negentig moesten we het met één vorser stellen — wist het Centrum enigszins te compenseren door de waardevolle inzet van tegenstanders van de toen nog verplichte legerdienst. De zeven 'gewetensbezwaarden' die het Centrum achtereenvolgens tewerkstelde[1] hebben er mee voor gezorgd dat de institutionele en wetenschappelijke continuïteit van BRUT — in het interne VUB-jargon werd het Centrum ondertussen met dit letterwoord aangeduid — verzekerd bleef in deze beginperiode.

Het dynamisme van het BRUT-team kwam vervolgens ook tot uiting in de organisatie van colloquia. Het onderzoek mocht immers niet opgesloten blijven binnen de grenzen van één universiteit, terwijl in de geesten van de VUB-deelnemers de verspreide initiatieven het best gecoördineerd konden worden. Het Centrum bood daartoe zijn forum aan. Met succes. Via de colloquia, de acta en de regelmatige verschijning van volumes in de reeks *Taal en Sociale Integratie* werd systematisch een band gelegd met onderzoekers uit andere universiteiten en wetenschappelijke instellingen. Met wetenschappers uit zowat alle Belgische universiteiten, Vlaamse zowel als Franstalige, een paar Hogescholen en een instellling als de Brusselse CRISP, werden duurzame contacten uitgebouwd, die uitmondden in talrijke bijdragen aan de reeks van het Centrum.

Bijdragen van buitenlandse collega's werden eveneens aangetrokken. De colloquia waren ook in dit opzicht interessante initiatieven. De internationale contacten die de BRUT-leden individueel uitbouwden, bleken uiteraard eveneens bijzonder waardevol te zijn voor de uitstaling van het Centrum. Van bij de start was ik er immers ook van uitgegaan dat Brussel niet als een uniek geval mocht worden gepresenteerd, maar dat de maatschappelijke evolutie van deze grootstedelijke gemeenschap een bijzonder interessante casus vormde als men haar tegelijkertijd in een comparatief perspectief plaatste. Vergelijkingen met gelijkaardige evoluties en situaties drongen zich dus op. Internationaal bekende specialisten zoals W.F. Mackey, J.L. Obler en K. McRae publiceerden dus eveneens in de reeks, terwijl de confrontatie met het Canadese onderzoekscentrum van Laval, met het project Etnische Minderheden van de European Science Foundation en met het Israel-Palestine Center for Research and Informa-

1. Achtereenvolgens waren dit: Ivo Driesen, Marc Bergmans, Guido Van Belle, Guido Pennincks, Benny Martin, Wim Veldeman en Stefaan De Corte.

tion tot zeer boeiende vergelijkende rapporten en publicaties aanleiding gaf.

De belangstelling in binnenlandse en buitenlandse kringen voor het Brusselse onderzoek resulteerde in talrijke recensies. Maar ook journalisten van de Belgische dag- en weekbladpers, radio en televisie schonken systematisch aandacht aan de onderzoeksresultaten van het Centrum. Bij de verschijning van elke publicatie waren er positieve persreaties. Onnodig te zeggen dat deze mediabelangstelling een stimulans betekende voor de deelnemers aan het project. De Prijs van de Vlaamse Regering die ik als directeur van het Centrum in december 1996 in ontvangst mocht nemen, was tevens de officiële erkenning van de wetenschappelijke productie van heel het team. Wetenschappelijke ondernemingen als deze van het Centrum Brussel kunnen echter maar tot bloei komen als ze op de nodige financiële bronnen kunnen rekenen. Aanvankelijk was het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek onze enige belangrijke 'sponsor'. De Onderzoeksraad van de VUB nam deze rol na een aantal jaren over, zodat het Centrum voort over één vorser bleef beschikken. Tegen het einde van de jaren tachtig ging de overheid ook de humane wetenschappen iets beter financieel ondersteunen. Het Centrum slaagde erin op deze trend in te spelen. Zo steunde de federale overheid twee belangrijke deelprojecten; één ervan maakte zelfs een onderdeel uit van een Interuniversitaire Attractiepool. De stijging van de onderzoeksfondsen van de VUB kwam ook BRUT ten goede. Er kon opnieuw een beroep gedaan worden op de grotere financiële middelen die het NFWO ter beschikking stelde, terwijl het Centrum ook projecten toegewezen kreeg in het kader van de beleidsondersteunende onderzoeksprogramma's die verschillende ministeries uitbouwden. De Vlaamse ministers van Wetenschapsbeleid en van Brusselse Aangelegenheden en de Brusselse ministers van Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek financier(d)en verschillende concrete projecten van het Centrum. Deze financiering had tot gevolg dat de onderzoeksthema's van BRUT nog meer dan voorheen gestuurd werden door de maatschappelijke relevantie ervan. Dat was uiteraard ook het geval voor de financiële steun die de Europese Gemeenschap verstrekte: deze kaderde namelijk hoofdzakelijk in de internationale relevantie die het Brusselse model op politiek vlak vertoont. Deze financieel gunstige evolutie heeft er ondertussen voor gezorgd dat het Centrum verscheidene vorsers tewerk kan stellen. Zoals dit het geval is voor de meeste van de onderzoekscentra in de humane wetenschappen, kleven er echter ook nadelen aan een dergelijke 'expansie'. De continuïteit van de onderzoeksprojecten wordt immers meer en meer afhankelijk gemaakt van de politieke fluctuaties en dus van de klemtonen die de politieke beleidsinstanties in het onderzoek wensen te leggen. Dat het Centrum Brussel tot op de dag van vandaag inhoudelijk vrij goed het hoofd heeft kunnen bieden aan deze diverse conjunctuurschommelingen, kan uit de volgende bladzijden blijken.

Taal en Sociale Integratie: 1978-1989

De opzet van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van de Brusselse Taaltoestanden was van bij de start vrij ambitieus te noemen. Het ging namelijk om een langetermijnonderzoek dat zowel de negentiende als de twintigste eeuw omspande. In het laatste kwart van de achttiende eeuw was Brussel als Vlaams-Brabantse stad nog een zo goed als homogeen Nederlandstalig gebied. De talentelling die onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog gehouden werd, toonde aan dat toen nog slechts één vierde van de Brusselse bevolking zichzelf als Nederlandstalig beschouwde, dat de helft van de Franstaligen wel een Nederlands dialect kende, maar dat het aantal Franstaligen zeer sterk toegenomen was. In de loop van honderdvijftig jaar was het gedrag van taalkeuze dus ontegensprekelijk in het voordeel van het Frans geëvolueerd, een proces dat in de jaren zestig en zeventig nog steeds verder ging. In het conflict tussen de Vlaamse en de Franstalige gemeenschap, dat zo oud was als het ontstaan van België (1830) zelf, was Brussel ondertussen zeer centraal komen te staan. Twee diametraal tegenovergestelde visies werden er met elkaar geconfronteerd. De Franstaligen beriepen zich op het individueel recht op taalvrijheid om elke controle op de verfransing af te remmen, zowel in Brussel als in het Vlaams-Brabantse randgebied. De Vlamingen eisten de strikte toepassing van de tweetaligheid in de hoofdstad van een land met een Nederlandstalige meerderheid en bepleitten tevens de taalhomogeniteit van de Vlaams-Brabantse rand. In het federaliseringproces dat op het einde van de jaren zestig op gang kwam, vormde dit conflict de splijtzwam bij uitstek. Dit meer dan twee eeuwen omspannende taalverschuivingsproces in zijn verschillende componenten en fasen ontleden en de factoren opsporen die aan de basis ervan lagen, vormde dan ook de bedoeling van het BRUT-onderzoeksteam.

Het samenspel van sociale, economische, demografische, politieke, culturele, psychologische en linguïstische factoren nagaan in een historisch perspectief en daartoe van een gemeenschappelijke gespreksbasis vertrekken om zo tot een zinvolle synthese te komen, vormde het tweede ambitieuze plan van de leden van het Centrum Brussel. De interdisciplinaire weg bleek echter om verschillende redenen moeilijk te bewandelen: gebrek aan voldoende middelen, aan tradities, aan wetenschappelijke voorstudies, het deficiënt karakter van het bronnenmateriaal, etc. We losten het probleem aanvankelijk op door zoveel mogelijk multidisciplinair te werk te gaan. We lieten de hypothese groeien vanuit een veelheid van complementaire aanpakken en gingen te werk volgens de geëigende methodes en de specificiteit van elke vakgroep. Na verloop van tijd constateerden we wel dat door gezamenlijk rond één thema te werken, elkaars literatuur door te nemen, elkaars methodes en analysekaders te leren kennen, er toch een zekere interactie tussen de disciplines tot stand kwam en er in sommige gevallen zelfs sprake was van een bepaalde vorm van

integratie. Zo is het zeker vooral de verdienste van het Centrum geweest dat er in het Belgische historische onderzoek een taalsociologische invalshoek geïntroduceerd werd, terwijl ook de taalsociologen meer oog gingen krijgen voor het historische perspectief. Het streven naar interdisciplinariteit schoof het BRUT-team dan ook nooit terzijde, ook al weet men nu uit ervaring dat het een bijzonder moeilijk te realiseren project is.

Het werken binnen een gezamenlijk raamwerk droeg er eveneens toe bij dat inhoudelijke samenwerking geen utopie bleef. Als basis voor onze reconstructies kozen we een gemeenschappelijk referentiekader: we sloten aan bij de benadering dat taalgedrag en taalverschuivingen en ook de reacties van individuen op de taalpolitiek als sociaal handelen moeten worden ontleed. De taal heeft in deze analyses een statusgebonden karakter. Het zich eigen maken van de taal van de hogere sociale groepen behoort tot het socialiseringsproces van de lagere sociale groepen. Taalverlies, -behoud en -verwerving enerzijds en sociale mobiliteit anderzijds staan onmiskenbaar in relatie tot elkaar: taal is verbonden met sociale integratie. Taal en Sociale Integratie werd dan ook de titel die we aan de reeks meegaven. Taalsociologen leggen er tevens de nadruk op dat het taalgedrag via structurele processen in de ene of de andere richting wordt gestimuleerd. Gezin, school, werk, kerk, media, politieke, sociale en culturele instellingen — en de diversiteit van de instituties waarmee het individu in aanraking komt is groot — bezitten alle een potentiële impact op het gedrag van taalkeuze, dat bijgevolg een complex samenspel is tussen individuele en maatschappelijk-politieke factoren. Elke taalsituatie is dus niet louter linguïstisch maar bevat talrijke belangrijke sociaal-economische en maatschappelijk-politieke elementen. De taalpolitiek zelf vormt dan weer een onderdeel van het politieke besluitvormingsproces en moet bijgevolg geanalyseerd worden aan de hand van hypotheses over de rol van de dominante politieke klasse, de strategieën van politieke elites en het verzet van zich emanciperende groepen in de maatschappij. In een verzuilde samenleving als België kunnen de analysekaders van het 'consociational democracy'-model evenmin terzijde gelaten worden. Al deze denkkaders gingen soms expliciet, maar meestal impliciet aan de grondslag liggen van de bijdragen die in de reeks gepubliceerd werden. Ze zorgden er mee voor dat de eenheid in de wetenschappelijke samenwerking groeide en leidden in de loop der jaren ontegensprekeljk tot een zekere geglobaliseerde aanpak.

Ook al gaat het in vele gevallen om een artificiële operatie, toch is het nuttig om in dit overzicht van de talrijke bijdragen die in de reeks Taal en Sociale Integratie en in de erbij aansluitende rapporten en syntheses verschenen tijdens de periode 1978-1989 een bepaalde systematiek te brengen en de studies in een aantal hoofdcategorieën onder te brengen.Vermelden we vooraf dat er aanvankelijk heel wat methodologische artikelen verschenen. Vooral de bijdragen van de linguïsten waren ter zake zeer nuttig en zorgden ervoor dat de beoefenaars van de andere disciplines zich

bepaalde invalshoeken, concepten en mechanismen eigen gingen maken. Uiteenzettingen over de statistische methodes die historici en demografen inschakelden en ook sommige heuristische bijdragen vervulden een zelfde initiërende rol. Voor de realisatie van de multidisciplinaire benadering zijn deze stukken dan ook van groot nut gebleken.

Naast deze methodologische bijdragen onderzochten de linguïsten verschillende concrete aspecten van het Brusselse taalbeeld. Zo kon er een beroep gedaan worden op de grondige kennis die neerlandicus A. Van Loey van het Nederlands Brusselse dialect had opgedaan. Deze fonologische studies over het Brussels werden door S. De Vriendt verder uitgediept, tot en met de relatie met het Nederlandse dialect dat in de randgemeenten wordt gesproken. Daarmee maakte het Centrum een einde aan de bestaande toestand in de literatuur die zich tot dan toe bijna hoofdzakelijk tot het Brussels Frans had beperkt. De rechtzetting van verkeerde beschrijvingen en interpretaties, zoals die voorkwamen in verouderde werken over het Brusselse Nederlands, vond op die wijze plaats. Bovendien waren deze studies ook baanbrekend voor de herinterpretatie van algemeen aanvaarde fonologische principes die zo goed als universeel geldend zijn, maar die aan de hand van de Brussels Nederlandse klankfenomenen werden verfijnd.

Aan diglossie en taalgebruik werden eveneens meerdere studies gewijd. H. Baetens Beardsmore is ter zake een specialist, aangezien hij zijn doctoraal proefschrift aan de interferenties tussen het Brussels Frans en het Nederlands Brusselse dialect wijdde. Zijn overkoepelende taalhypothese, toegepast op Brussel, gaf een theoretische onderbouw voor taalverschuivingen in een situatie van contact, in het bijzonder tussen dialect en standaardtaal. R. Willemyns boog zich over de spanningen en de interacties tussen de Nederlandse standaardtaal en het dialect. Hij stelde vast dat een deel van de bevolking ervan uitging dat de concurrentie met de exogene cultuurtaal (het Frans) slechts kon aangegaan worden op basis van een endogene cultuurtaal (het standaard Nederlands) en dat deze taalpolitieke overtuiging ertoe leidde dat het dialect in Brussel en de rand vroeger en massaler werd opgegeven dan in andere delen van Nederlandssprekend België. Ook de relatie tussen standaardisatie, taalwetten en het prestige van de gebruikte taal kwam in deze studies duidelijk aan de oppervlakte. Een bijdrage van De Vriendt en Van de Craen over voegwoordelijke partikels in Frans/Nederlandse codewisseling in het Brusselse maakte de band tussen dialectologie en contactlinguïstiek nog nauwer. De bijdrage sloot ook aan bij het artikel van Baetens Baerdsmore over substraat-, adstraat-, en residutweetaligheid. Al deze linguïsten van BRUT bekleedden na verloop van tijd een zeer gezaghebbende positie in het wetenschappelijk domein dat ze beoefenen.

Eén van de prioritaire activiteiten van de historici betrof de reconstructie van het eigenlijke taalverschuivingsproces. Aangezien er weinig ernstig cijfermateriaal aanwezig was, bleek niets moeilijker. De talentellin-

gen werden aan kritisch onderzoek onderworpen, terwijl er tevens begonnen werd met de opbouw van deugdelijker bronnenmateriaal op basis van demografische en taalgeografische gegevens, taalkaarten, geïndividualiseerde gegevens en adressenbestanden. De historici konden op deze manier afrekenen met de mythe dat Brussel al van in de middeleeuwen verfranst was. In het laatste kwart van de achttiende eeuw verschilde de taalsituatie er integendeel weinig van deze in andere Vlaamse steden. De Franse periode en de Belgische staatsvorming deed het aantal Franstaligen wel toenemen, maar de groep stagneerde numeriek tot de verfransing tegen het einde van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw in een versneld tempo verder ging en volgens concentrische cirkels uitdijde over de randgemeenten. Deze patronen legden ook de sociaal-geografen onder leiding van W. Delannoy bloot, toen zij via de analyse van de demografische bewegingen van de jaren zestig en zeventig de ruimtelijke spreiding van Nederlands- en Franstaligen in de randgemeenten in kaart brachten.

Voor de verificatie van de stellingen die de relatie tussen taal, status en sociale mobiliteit betreffen, was het doctorale proefschrift van M. De Metsenaere baanbrekend. In 'Taalmuur = Sociale Muur' toonde ze aan de hand van zeer omvangrijk en ernstig materiaal aan dat de arme migranten uit Vlaams-Brabant en Vlaanderen in het midden van de negentiende eeuw vooral terechtkwamen in wijken waar het Brusselse dialect gesproken werd en dat er bij hen geen taalverlies optrad. In de hogere en intellectuele burgerij en bij het kantoorpersoneel daarentegen vormde de immigratie van Walen en Fransen wel een belangrijke verfransingsfactor, waardoor Brussel na verloop van tijd nog weinig Nederlandstalige middengroepen telde. In sommige artikelen die het einde van de negentiende eeuw en de eeuwwisseling tot onderwerp hadden, blijkt dat de strategie van klassenintegratie de verfransing van de lagere middengroepen en de arbeidersklasse stimuleerde. Frans spreken behoorde al tot het gedragspatroon van de in de burgerlijke samenleving geïntegreerde middenklassers. De sociaal lagere groepen in dit integratieproces betrekken, impliceerde de kennisoverdracht van het Frans. Het is dus dit integratieproces dat kan verklaren waarom de evolutie naar tweetaligheid zich na de Eerste Wereldoorlog via het verplicht geworden lager onderwijs zo massaal doorzette. Sociale mechanismen bepaalden ook de verfransingsgolven die zich na de Tweede Wereldoorlog en vooral in de jaren 1960-1970 in de Vlaams-Brabantse randgemeenten voordeden. Uit de reeds vermelde sociaal-geografische en demografische studies kwam dit alleszins tot uiting, terwijl deze resultaten ook volledig parallel liepen met die van gelijkaardig onderzoek dat aan de Leuvense universiteit werd verricht. De bronnenexpertise die M. De Metsenaere had opgebouwd uit haar onderzoek over de negentiende eeuw ging ze ook toepassen op de taalevolutie in de periode 1947-1986. Ook voor die periode werd dus de basis gelegd voor verder onderzoek naar de taalverschuivingsmechanismen.

Voor de kennis van de impact van sociale structuren op het taalgedrag vervulde het doctorale proefschrift van socioloog F. Louckx een centrale rol. In 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië' publiceerde hij de resultaten van omstandige enquêtes bij Vlaamse inwijkelingen en peilde hij naar de precieze rol van factoren zoals gezin, huwelijk, onderwijs, werkmilieu, woonwijk, enzovoort. Hij toonde onder meer aan dat taalgemengd huwen een zeer sterke impact had op de taalkeuze, terwijl het werkmilieu minder doorslaggevend was. Louckx' werk had ook de verdienste dat de taalproblematiek in een breed theoretisch kader werd geplaatst en het een verzorgd overzicht gaf van de sociologische literatuur uit de jaren zestig en zeventig.

In de onderwijssector had zich ondertussen in het Centrum een sterke onderzoekstraditie ontwikkeld. Op dit vlak was de rol van contemporanist H. Van Velthoven leidinggevend. Aan de hand van een exhaustieve analyse van de introductie van 'overgangsklassen' in het Brusselse lager onderwijs, toonde hij aan dat het verfransingsproces in de laatste decennia van de negentiende eeuw zeer sterke impulsen kreeg. In het kader van het reeds vermelde integratieproces kreeg het lager onderwijs toen een alfabetiserende functie. In Brussel werd algehele tweetaligheid het streefdoel. Het 'transmutatiestelsel' stoelde weliswaar op moderne onderwijsopvattingen, het leidde echter niet tot tweetaligheid. Het werd omgebogen tot een hefboom voor verfransing, die vanaf de eeuwwisseling zeer effectief bleek. Dankzij de vergelijking met de inhoud van voorafgaande studies over de situatie in de eerste helft van de negentiende eeuw, was Van Velthoven eveneens in staat de impact van de door hem bestudeerde periode beter aan te geven. Zoals dat voor andere onderdelen van het onderzoeksproject nog steeds het geval is, weten we nog weinig over de verfransende invloed van het onderwijs in het interbellum en de onmiddellijke naoorlogse periode. De geringe aandacht die de Brusselse gemeenten aan het Nederlandstalige onderwijs schonken, had tot gevolg dat de Vlamingen zich vanaf de jaren zestig vooral gingen toeleggen op hun eigen onderwijsinstellingen. Het was een evolutie die door het Centrum op de voet gevolgd werd. Vooral de stijgende aanwezigheid van kinderen uit Franstalige milieus trok de aandacht van de onderzoekers. Samen met haar medewerkers verrichtte I. Ponjaert onderzoek over de psychologische aspecten van deze situatie, terwijl linguïsten, waaronder vooral P. Van de Craen, het onderzoek naar de invloed op het taalonderwijs uitbouwden.

De invloed van verschillende onderdelen van het Franstalige en Nederlandstalige culturele leven in de hoofdstad op de taalproblematiek kwam in meerdere bijdragen van Taal en Sociale Integratie aan bod. Over dit onderwerp werd ook elders gepubliceerd. Ook in deze sector van het onderzoek kreeg de periode na 1950 de meeste aandacht van de BRUT-leden. Culturele instellingen kwamen van dan af immers prominenter tussen in het politieke leven. Dat was het geval voor de Waalse culturele

verenigingen uit de hoofdstad die systematisch een anti-Vlaamse strijd gingen voeren, terwijl de Vlaamse strategie om eigen instellingen van een nieuwe dynamiek te voorzien uitmondde in een omvangrijk sociaal-cultureel netwerk. Al deze bewegingen werden onderzocht. Zo beschreef S. Parmentier gedetailleerd de ingewikkelde Vlaamse structuur, zoals die in de tweede helft van de jaren tachtig functioneerde. Uit al deze studies bleek dat de onderlinge samenwerking langs Vlaamse kant versterkt werd en zij positief inwerkte op de positie van de Vlamingen in de hoofdstad. De verdere uitbouw van ééntalige structuren ging dan ook tot de hoofdprioriteiten van de Vlamingen behoren, wat uiteraard een invloed had op het studiedomein van het Centrum Brussel. Hoe Franstalig Brussel omging met zijn culturele institutionele infrastructuur behoorde uiteraard eveneens tot de aandachtspunten van het BRUT-onderzoek.

De samenwerking die ik met de afdeling Communicatiewetenschappen uitbouwde en meer bepaald met S. Keuleers, gespecialiseerd in de methode van de inhoudsanalyse, leidde tot interessante afstudeerwerken waarin de rol van de geschreven en audiovisuele media in de beeldvorming van Franstaligen en Nederlandstaligen duidelijk tot uiting kwam. Dat de media het conflict opdreven, sprong daarbij in het oog. H. Baetens Beardsmore stimuleerde van zijn kant het onderzoek naar het taalgebonden kijkgedrag en naar de rol van de media bij de verspreiding van tweetaligheid. Wegens het belang ervan bij het bepalen van het taalbeeld van de stad, liet hij ook onderzoek verrichten naar de spreiding van Nederlands- en Franstalige reclame. Laatstgenoemde taal is duidelijk dominant, maar dit is wel afhankelijk van de plaats in de stad. In de omgeving van de uitvalwegen naar Vlaanderen is Nederlandstalige reclame veel meer aanwezig. Tweetaligheid blijkt door de adverteerders echter weinig geappreciëerd te worden.

In tegenstelling tot de hierboven vermelde sociale instituties en structuren, waarover dus al heel wat studiewerk werd gedaan, kon met de analyse van de rol van de kerk, de gezondheidszorg en het gerecht amper een begin gemaakt worden. Het zijn sectoren die zich wegens hun meer gesloten karakter minder gemakkelijk laten dissecteren, zeker wanneer men de recente evoluties in de diepte wil bestuderen. Over de wijze waarop de katholieke kerk zich in Brussel aan de taalsituatie aanpaste in de periode van het Tweede Concilie, kon al wel onderzoek verricht worden. Het geringe aandeel en de spreiding van Nederlandstalige huisartsen in het Brusselse werd eveneens geanalyseerd. Twee artikelen daarover vormen belangrijke aanzetten, maar op het feit dat deze domeinen meer systematisch onderzoek behoeven, kom ik later nog terug.

Het politiek-institutionele is dan weer het terrein dat tijdens de periode 1978-1989 het best bestudeerd werd door het Centrum Brussel. Eigen onderzoek en het feit dat ik vanuit de afdeling Hedendaagse Geschiedenis rond dit thema scripties en licentieverhandelingen kon laten maken en afgestudeerden, onder wie meerdere vorsers, ertoe kon

aanzetten erover te publiceren, leidde tot de publicatie van talrijke bijdragen. Dat H.Van Velthoven over de taalproblematiek in het algemeen met betrekking tot de periode l893-1914 een vernieuwend doctoraal proefschrift afwerkte, zorgde ervoor dat de rol van Brussel in de globale Belgische context kon worden geplaatst. Politoloog K. Deschouwer specialiseerde zich in het partijwezen en dat hielp de studie van de Brusselse (taal)partijen eveneens in sterke mate vooruit. Het was ook vooral op het terrein van de politieke evolutie dat de contacten met de Katholieke Universiteit Leuven, evenals met Franstalige vorsers, en meer bepaald met de leden van CRISP, in artikelen uitmondden. Welke taalstrategieën verschenen er achtereenvolgens op het politieke toneel, wat hielden ze precies in, welke ideologie ging erachter schuil, in welke maatschappelijk-politieke context moeten ze geplaatst worden, op welke wijze kwamen ze in een compromis terecht, welke evolutie ondergingen ze, hoe werd erop gereageerd en welke effect sorteerden ze. Op deze vragen werd gepoogd een antwoord te geven, waarbij de dominante (Franse) taalgroep meestal geïntroduceerd werd als tegenspeler van de taalgroep met een lage status (de Nederlandstaligen) en er evenveel aandacht ging naar het verzet van de gedomineerden als naar de politiek van de dominerenden.

Rond verschillende thema's werd op die manier gewerkt. Zo vorderde het onderzoek naar de positie van onmacht van de Vlaamse Beweging in de negentiende eeuw zeer goed, evenals onze kennis over de toenmalige banden tussen flaminganten, progressieve liberalen en sociaal-democraten. Uit de analyses over de taalwetten die tussen l873 en 1932 tot stand kwamen, kon worden geconcludeerd dat de eentaligheid van Vlaanderen telkens werd gecompenseerd met een uitzonderingsstatuut voor de hoofdstad, waardoor een echt tweetalig regime er nooit enige kans tot ontwikkeling kreeg. De van bovenaf gestimuleerde verfransing van de publieke en privé-sfeer ontnam het tweetalige statuut elke reële levenskans. Het colloquium dat aan de totstandkoming en de gevolgen van de Brusselse taalwetten van 1963 (Hertoginnedal) gewijd werd, deed dan weer doorgedreven analyses ontstaan van zowat alle aspecten van dit fundamentele taalpact. De wortels ervan werden opgespoord in het interbellum, de Tweede Wereldoorlog, de naoorlogse periode en de jaren vijftig. Om inzicht te krijgen in het Vlaamse offensief dat zich in het begin van de jaren zestig aftekende, werd het gedachtengoed en het optreden van de belangrijkste drukkingsgroepen en partijen systematisch ontleed, evenals de omvang en de draagwijdte van de Vlaamse mobiliserende acties en de verschillende fasen in het besluitvormingsproces. Het Franstalige en Waalse verzet tegen dit door de Vlamingen afgedwongen taalpact, onderging hetzelfde grondig onderzoek, waardoor enerzijds kon worden aangeknoopt bij de vroegere analyses van de Brusselse Waalse beweging en anderzijds een begin werd gemaakt met de analyses van het FDF en de politieke krachtverhoudingen in Franstalig politiek Brussel. Het colloquium gaf ook een belangrijke aanzet tot de studie van de controleorganen

voor de taal, de ingebouwde sancties en de problemen die opdoken in de verschillende fasen van toepassing. Zoals we verder nog uitgebreider zullen zien, werd toen ook een begin gemaakt met de analyses van de Brusselse problematiek van de rand. Mede als gevolg van de conflicten rond Hertoginnedal was Brussel op het einde van de jaren zestig een centraal onderdeel geworden van de communautaire strijd tussen de Vlaamse en Franstalige gemeenschap. Ervoor beducht dat Brussel in een tweeledig federaal België onder Vlaamse heerschappij zou komen, opteerden de Franstalige Brusselaars voor een uitgebreid autonoom Brussels Gewest. De Vlamingen wezen deze optie radicaal af en wilden dat de hoofdstad vooral een verbindende rol bleef spelen in de gefederaliseerde staat, die vanaf 1970 progressief gestalte kreeg. Het zou echter tot 1988-1989 duren vooraleer men het eens raakte over het statuut van Brussel. In Taal en Sociale Integratie verschenen dan ook artikelen die de politieke aspecten van deze voor Brussel verwarde overgangsperiode bloot legden.

Brusselse Thema's: 1993 -

Het zou onjuist zijn te stellen dat er in het begin van de jaren negentig een fundamentele ommekeer plaats vond in de activiteiten en doelstellingen van het Centrum. De vraagstelling bleef in essentie ongewijzigd, de samenwerking bleef gebaseerd op dezelfde theoretische uitgangspunten, het interdisciplinaire bleef een even sterk na te streven einddoel, de thema's die in Taal en Sociale Integratie aangeboord waren, kregen verder aandacht en in een aantal gevallen werd al gezorgd voor reduplicata-onderzoek. Maar toch veranderde er een en ander, vooral onder invloed van externe maatschappelijke factoren.

Ik wees er al eerder op dat de overheid in deze periode meer geld beschikbaar stelde voor het onderzoek naar maatschappelijk relevante problemen, waardoor onderzoekscentra in de maatschappijwetenschappen een grotere beleidsondersteunende rol gingen spelen. De evolutie van Brussel was een domein dat heel wat aandacht van de overheid opeiste. Brussel werd op wetenschappelijk vlak interessanter dan ooit. De massale immigratie uit de mediterrane wereld en uit de Europese Unie en andere landen maakte er een muliticulturele en meertalige stad van. Het taalbeeld werd wel bijzonder complex. Vragen over de impact van de migranten op de Brusselse samenleving en de wijze waarop ze zich in de samenleving integreren, drongen zich dus op. Dezelfde vragen stelden zich met betrekking tot de Europese inwijkelingen, die zich niet alleen in de stad gingen vestigen, maar tevens de groene rand van Brussel opzochten. Ook deze gemeenten ondergingen dus sociale wijzigingen met taalpolitieke repercussies. De bijzondere plaats die Brussel ondertussen had verworven als hoofdstad van Europa en in het Belgische federale model, evenals de conflictstof die daaruit ontstond, deed ook op dit vlak de nood aan weten-

schappelijk onderbouwde informatie verder toenemen. Het Brusselse model met zijn ingewikkelde en precaire evenwichten kreeg begrijpelijkerwijs de aandacht van wetenschappers en beleidsmensen uit andere landen met 'divided cities', hetgeen Brussel als onderzoeksobject duidelijk een meerwaarde verschafte. Natievorming en identiteitsvorming kreeg in in het Europa van na de val van de Berlijnse muur verhoogde aandacht en werd een druk beoefend onderzoeksdomein. België en Brussel vormen ook op dit terrein een bijzonder interessant laboratorium. In het verlengde van het federaliseringsproces traden er in Vlaanderen en Wallonië op elkaar inwerkende identiteitsversterkende krachten op die in Brussel wel een zeer complexe politiek-ideologische mozaïek van identiteiten deden ontstaan. Wie identiteitsvormingsprocessen wil analyseren, vindt in Brussel bijgevolg een boeiend studieterrein. Parallel met de ontwikkeling van alle westerse grootsteden kreeg het muticulturele Brussel ondertussen ook af te rekenen met de klassieke problemen van deze evoluties: economische verschuivingen, sociale uitstoting, gettovorming, racisme, delinquentie, enzovoort. Ook in het licht van deze maatschappelijke evoluties kwamen de taalpolitieke situaties in een ander daglicht te staan.

Onder invloed van al deze wijzigingen waren de traditionele onderzoeksvragen van het Centrum aan actualisering, verruiming en uitbreiding toe. Accentverschuivingen waren er het gevolg van. Deze gaven op hun beurt aanleiding tot naamsveranderingen. Het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van de Brusselse Taaltoestanden werd verruimd tot het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel en de uitgavenreeks heette voortaan Brusselse Thema's. De aanpak bleef echter onveranderd. Minder dan ooit sloot de reeks zich op binnen de grenzen van één universiteit of van enkele disciplines. Op een systematische wijze werd verder gegaan met het leggen van banden naar andere instellingen die zich met Brussel, meertalige steden en 'divided cities' bezig houden, terwijl het onderzoek naar migranten contacten met weer andere netwerken deed ontstaan. Samenwerking in IUAP-verband deed het aantal rapporten eveneens toenemen. Meerdere van deze rapporten belandden overigens als artikel in de reeks, waarvan sinds 1993 verschillende nummers verschenen. Een aantal monografieën, syntheses en verzamelwerken werden ook nu weer buiten de reeks gepubliceerd. Mede dankzij de betere financiële ondersteuning van de projecten werd het publicatieritme van BRUT in de jaren negentig dan ook gevoelig opgedreven.

Om welke accentverschuivingen en onderzoeksthema's gaat het nu precies in de 'verruimde' reeks van Brusselse Thema's? De migrantenproblematiek ging nu een centrale plaats innemen. Een inleidende synthese over de onderzoeksvragen en hun methodologie resulteerde uit verschillende internationaal opgevatte en uitgewerkte seminaries en leidde deze studies deskundig in. Hoe werken de migrantengroepen in op het Brusselse samenlevingsmodel? Hoe treden ze ermee in interactie? In hoeverre is er sprake van sociale integratie en taalintegratie in het bijzonder? Op

welke wijze houdt taalgebruik verband met de verbetering van hun sociale positie? Hoe passen ze zich in op institutioneel vlak en welke impulsen geven ze zelf aan de gemeenschappen? Met de beantwoording van deze vragen werd ondertussen een begin gemaakt. Vragen naar de sociaal-economische en sociaal-culturele aspecten van de verschillende groepen dienen er uiteraard aan vooraf te gaan, terwijl ook de nationale immigratie- en integratiepolitiek gekend moet zijn om de Brusselse situatie in de juiste context te kunnen plaatsen. Zo analyseerde F. Caestecker de grote krachtlijnen van het Belgische vluchtelingenbeleid sinds de Tweede Wereldoorlog en reconstrueerde E. Deslé in verschillende rapporten het Belgische immigratiebeleid van de jaren 1945-1960 en legde ze tevens de basis voor het onderzoek naar de immigranten uit de Latijnse landen die in diezelfde periode in Brussel inweken. Ze peilde daarbij vooral naar de invloed van de sociale en tewerkstellingspolitiek op de integratie in de Brusselse context. Tegelijkertijd werd er door A. Meynen en K. Vandenbrande systematisch onderzoek verricht naar de componenten van de meer recente Brusselse immigrantenpolitiek, naar de uitvoering van deze politiek op verschillende beleidsniveaus en naar de moeizame werkbaarheid van deze politiek binnen de institutionele constructies van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Dichter bij de beantwoording van vragen over de taalintegratieve aspecten van de migraties komt de studie die K. Deschouwer in samenwerking met M. Swyngedouw van de Katholieke Universitieit van Brussel tot stand bracht. Dit werk laat zien hoe migrantengroepen vanuit hun minderheidspositie hun rechten, belangen en kansen percipiëren, over welke collectieve strategieën ze beschikken om hun positie te verbeteren, welke rol culturele identiteiten daarin spelen en welke invloed de taalpolitieke en taalsociologische aspecten op dit proces van inburgering hebben. De vergelijking met sociaal zwakke groepen van autochtonen leverde een aantal treffende parallellen op die het specifieke van de migrantenattitudes sterk relativeren.

In 1988-1989 werd het Brusselse hoofdstedelijke gebied uiteindelijk een derde gewest, met een rechtstreeks verkozen raad en een eigen regering die over uitgebreide bevoegdheden beschikt in (grondgebonden) gewestmateries. Als compensatie voor deze fundamentele toegeving verkregen de Nederlandstaligen een aantal garanties voor hun participatie aan de macht. De indeling van de Raad in taalgroepen, de paritaire samenstelling van de regering op het niveau van de ministers en de consensusregel voor de beslissingen garanderen de participatie van de Vlamingen aan het gewestelijke bestuur. Voor de regeling van de gemeenschappelijke culturele aangelegenheden werden overleg- en coördinatieorganen gecreëerd. In de (persoonsgebonden) gemeenschapsmateries kregen de beide taalgroepen een uitgebreide bevoegheid. De eigen instellingen voor welzijn, onderwijs en cultuur werden voor de Vlaamse gemeenschap in Brussel een nog belangrijker forum om haar identiteit als gemeenschap uit te bouwen, dan dit voorheen al het geval was geweest.

In deze context is de electorale verhouding tussen Frans- en Nederlandstaligen vanzelfsprekend van fundamenteel belang. De Vlaamse situatie is op dit vlak echter bijzonder precair. Dat er van Vlaamse zijde belangstelling is voor de problematiek van de electorale vertegenwoordiging, wekt dan ook geen verbazing. Er wordt immers van uitgegaan dat de verkiezingen een belangrijke toetssteen zijn voor het taalbewustzijn van de Nederlandstaligen in de hoofdstad. De terugdringing van de Vlaamse politieke aanwezigheid in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vormde dan ook de directe aanleiding voor een onderzoeksproject van het Centrum dat de periode 1944-1995 omspant en door A. Mares wordt uitgevoerd. In een eerste fase van het onderzoek werd nagegaan hoe de Nederlandstaligen scoorden in de plaatselijke verkiezingen sinds de Tweede Wereldoorlog. Daartoe werden de meest relevante verkiezingsgegevens in één groot databestand bijeengebracht en gepubliceerd: gegevens over het electoraat, kiescijfers, zetelaantallen, percentages, biografische gegevens over de verkozenen, de voorkeurstemmen, de samenstelling van de raden, de colleges en de regeringen. In een tweede fase werd een begin gemaakt met de beantwoording van vragen als: in hoeverre is de taaleigenheid determinerend voor het stemgedrag van de Brusselse Vlamingen boven andere sociaal-economische en sociaal-psychologische variabelen; hoe is de discrepantie te verklaren tussen het (geschatte) aantal Nederlandstaligen in Brussel en het aantal uitgebrachte stemmen op Vlaamse lijsten; geven lokale verkiezingen in Brussel op communautair geladen momenten aanleiding tot wijzigingen in de politieke krachtsverhoudingen; welke aspecten vertoont de wisselwerking tussen de lokale en de nationale politiek; welke electorale strategieën onderscheidt men in het Brusselse partijpolitieke veld, enzovoort. De gemeenteverkiezingen van 1970, toen de FDF-overrompeling in Brussel een aanvang nam, vormde de eerste testcase om op deze vragen genuanceerd te antwoorden, waarbij de invloed van de plaatselijke situaties en meer bepaald de rol van de burgemeesters reeds heel duidelijk aan de oppervlakte kwam. Verkiezingen blijken dus beperkte instrumenten te zijn om de impact van de communautaire politiek op de bevolking te meten. Dat bleek trouwens ook duidelijk uit het onderzoeksrapport van de hand van dezelfde auteur waarin de 'Politieke strategieën in Brussel-19' in een diachronisch perspectief werden geplaatst. Welnu, de sterkte van de politieke vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen bleek afhankelijk van de strategie van de Vlaamse politieke partijen en van de communautaire spanning of kalmte op het nationale plan, maar vooral ook van de lokale poiltieke traditie, van de sterkte van de inplantingen van de partijafdelingen en van de populariteit van het plaatselijke politieke personeel.

Het complexe maar hoogst originele politiek-institutionele model dat ondertussen in Brussel begon te functioneren en onmiddellijk ook een aantal disfuncties vertoonde, vormt uiteraard een uitgelezen terrein voor politiek georiënteerd onderzoek. De toegangswegen zijn dan ook talrijk.

Het Centrum koos als eerste invalshoek voor een van de meest conflictgeladen onderdelen van het systeem: de toepassing van de taalwetgeving. In de nieuwe politieke constellatie bleven de taalwetten uit 1963-1966 nog steeds een bron van conflicten. Het Franstalige overwicht in de Brusselse gemeenten en besturen resulteerde doorgaans in een zeer minimalistische toepassing van de wetgeving. A. Detant stelde een uitvoerige status quaestionis op van de belangrijkste taalconflicten op gemeentelijk vlak sinds de totstandkoming van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest. Ze kwam tot de conclusie dat, hoewel de taalwetgeving de positie van de Nederlandstaligen zeker ten goede komt, het controlesysteem niet sluitend is om een correcte toepassing af te dwingen. De studie ging niet onopgemerkt voorbij. Ze speelde zelfs een zekere rol bij de totstandkoming in 1996 van het taalakkoord in de schoot van de Brusselse regering. In de analyse van de taalpraktijk op het niveau van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kon ik, in hechte samenwerking met andere BRUT-leden, reeds een eerste fase afsluiten. Om dit ingewikkelde taalpolitieke kluwen te ontwarren werden in een aflevering van Brusselse Thema's achtereenvolgens de historiek van het taalregime sinds 1970 geschetst, de bepalingen met betrekking tot de administratie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ontleed, werd stil gestaan bij de meest conflictgeladen sector, met name de brandweer, en het controle- en voogdijsysteem onder de loep genomen. In de analyse van de standpunten en de interpretatieverschillen van de verschillende partijen inzake de taalwetten, werden antwoorden gezocht op de vraag waarom ook op het niveau van het gewest de taalpolitieke conflicten zich blijven opstapelen.

Hoewel er met de studie van de concrete werking van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, met uitzondering van de taalpolitiek dan, nog nauwelijks een begin werd gemaakt, aarzelde het Centrum Brussel niet om in te spelen op de trend om de mogelijkheden van het Brusselse model in het buitenland enige bekendheid te geven. Tegen de achtergrond van het oprispende nationalisme en van aanslepende conflicten in enkele gepolariseerde steden (Serajevo, Jeruzalem, Nicosia, enzovoort) stelde zich inderdaad de vraag naar de mogelijkheden voor 'conflict management' en 'resolution'. Met de steun van de Europese Unie startte eind 1995 een comparatief onderzoek Brussel-Jeruzalem. Samen met de Université Libre de Bruxelles en de Facultés Universitaires Saint-Louis langs Brusselse zijde en het Israel Palestine Center for Research and Information in Jeruzalem voerden verschillende leden van het Centrum een vergelijkend onderzoek uit naar de politiek-institutionele, sociaal-economische en culturele aspecten van het samenleven van verschillende etnische groepen of gemeenschappen binnen één stad. Hoewel Brussel in vergelijking met Jeruzalem een milde 'case' van polarisatie betreft, zijn er toch een aantal raakvlakken en vergelijkingspunten tussen beide conflictsituaties. Brussel wordt vaak naar voren geschoven als 'model' voor de pacificatie van communautaire relaties. In hoeverre de nieuwe structuren de communau-

taire breuklijn kunnen oplossen, welke de rol van Brussel is voor de respectieve gemeenschappen en in welke mate Brussel een verdelende dan wel een unificerende factor is, staat in deze studie dan ook centraal. Op die manier werd het globale kader geschetst om in een volgende fase de vraag te kunnen beantwoorden in welke mate het Brusselse model en de door de wetgever voorziene mechanismen reële garanties bieden voor de participatie van minderheden aan het beleid. In het uitgebreide rapport dat tot stand kwam, werd tevens reeds verslag uitgebracht van een eerste zoektocht naar die elementen uit het Brusselse model die bruikbaar kunnen zijn bij de oplossing van conflictsituaties in Jeruzalem.

Ondertussen werd ook het onderzoek aangevat naar de identiteitsvormende krachten die zich in de verschillende gemeenschappen van Brussel voordoen. Een nieuw studieveld is dit niet. Het Centrum Brussel heeft op dat vlak voorheen al vernieuwend gewerkt. In Taal en Sociale Integratie werden meerdere bijdragen opgenomen waarin de samenhang tussen de concepten taal, natie, volk en gemeenschap sterk op de voorgrond trad. Er werd van uitgegaan dat de taalpolitiek een belangrijk gegeven is in de vorming van naties en dat de vorming van een identiteit als een ideologische constructie moet worden beschouwd die door verscheidene actoren langs talrijke kanalen wordt uitgedragen, waarna de constructie in een culturele consensus uitmondt en in een daarbij aansluitend besef van aanhorigheid. Via de taal dringt deze identiteitsvormende politiek onder meer door. Brussel is ook op dit vlak een interessant onderzoeksdomein. De impulsen die Brussel via het Frans gaf aan de Belgische natievorming en aan de Franstalige beweging in de hoofdstad was in de BRUT-studies voordien al aangegeven, evenals de invloed die het Nederlands in het Vlaamse bewustwordingsproces van de negentiende eeuw in de hoofdstad speelde. Nieuw zijn nu de periode die onderzocht wordt en de invalshoek. Door de periode van 1945 tot heden te bestuderen kan niet enkel het ideologische strijdtoneel tussen de Vlaamse, Waalse en Franstalige gemeenschappen worden onderzocht. Aangezien sinds de staatshervorming van 1970 de gemeenschappen en gewesten eigen identiteitsprocessen op gang brachten en de Brusselse gewestvorming er nog een extra dimensie aan toevoegde, kan in Brussel nu echter ook een bijzonder complex proces ontrafeld worden. De toegang tot de problematiek geschiedt via het systematische onderzoek naar de rol van de Belgische, Vlaamse, Franstalige en Brusselse feestdagen in Brussel, waardoor er aangesloten kan worden bij interessant recent vergelijkend onderzoek in het buitenland. Zoals we verder nog zullen zien, werd er met de publicatie van de eerste resultaten van dit onderzoek een begin gemaakt. Ook het onderzoek naar de rol van de media ging zich ondertussen meer toeleggen op identiteitsvorming. Naast de inhoudelijke analyses over de politieke, sociale en culturele berichtgeving over Brussel, werd de beeldvorming van de Nederlandstalige en Franstalige media over elkaar systematisch verder onderzocht. Het functioneren van twee Brusselse televisiezenders maakte dat er voortaan

meer vergelijkingsmateriaal kon worden opgenomen. De verschillen tussen beide mediawerelden en hun identiteitsversterkende activiteiten kwamen nog meer dan voorheen duidelijk aan de oppervlakte.

Omdat de aandacht van de politieke wereld en de media het laatste decennium meer en meer opschoof naar de gemeenten van de Brusselse rand, waar de invloed van de expansieve hoofdstad van Europa zich entte op de reeds aanwezige taalpolitieke spanningen, volgde het Centrum deze beweging eveneens in zijn onderzoeksactiviteiten. In de Acta van het colloquium over Hertoginnedal was reeds heel wat aandacht gegaan naar de faciliteitenproblematiek. De inperking van de Brusselse 'olievlek' vormde immers een centraal onderdeel in het besluitvormingsproces van 1963. Hoe de situatie in de Brusselse rand evolueerde sinds Hertoginnedal kwam dus voorheen al gedeeltelijk aan bod. Met een colloquium eind 1993 dat enkel gewijd was aan deze problematiek, wilde het Centrum nu systematisch nagaan wat de reële impact is van Brussel op zijn rand, welke de invloed is van de industriële verschuivingen, van de daarmee gepaard gaande migraties, van de sociale verdringing van de autochtone bevolking en van de 'Eurocratisering'. In het debat en in het goed gestoffeerde nummer van Brussselse Thema's dat ervan aan de basis lag, werd tevens nadrukkelijk de focus gericht op het stelsel van faciliteiten, zijn ontstaan, de talrijke politieke spanningen die het sinds 1963 veroorzaakte en de rol die het bij de evolutie van de taalverhoudingen speelde. Een enquête onder de buitenlandse bewoners van de rand toonde aan dat zij vooral positief stonden tegenover het feitelijke tweetalige karakter van deze gemeenten en ze ook van plan zijn dat in hun stemgedrag te uiten. Over de plaats die dit gebied in het Belgische federale model inneemt, werd in deze Acta eveneens in een historisch perspectief gepubliceerd.

We zegden eerder al dat het Centrum de evolutie van het Brusselse onderwijs op de voet volgde. Dat is nu nog meer dan vroeger het geval. Vooral de recente evolutie in het Nederlandstalige onderwijs kwam volop in de belangstelling te staan. In samenwerking met psychologen stimuleert de linguïst P. Van de Craen dit onderzoeksdomein. Deze onderzoekers willen een inzicht krijgen in de problemen van het toenemend aantal anderstalige leerlingen in de lagere scholen en in de positieve rol van dit onderwijs in het Brusselse meertaligheidsproces. Hun aandacht gaat dan ook systematisch uit naar de taalkundige aspecten van de taalverwerving door anderstaligen en naar de analyse van de belangrijkste factoren die aanleiding geven tot problemen. Antwoorden op vragen over de gevolgen van dit grotendeels anderstalige publiek op de leerkrachten en de overige leerlingen en over de wijze waarop er met deze groep moet worden omgegaan, leiden steeds tot dezelfde vaststelling: er moet gestreefd worden naar de uitwerking van praktische hulpmiddelen en naar een speciale opleiding voor deze leerkrachten, teneinde efficiënter te kunnen inspelen op de speciale noden van deze scholen.

Maar zowel de analyse van de aantrekkingskracht van het Nederlandstalige onderwijs op Frans- en anderstaligen als enkele onderzoeksresultaten over het taalgebruik in het algemeen, wijzen op belangrijke taalverschuivingen in het Brussel van de jaren negentig. Zo liet onderzoek over het taalgebruik in een aantal grote industriële bedrijven zien dat de impact van het Nederlands toeneemt. Na een lange periode van verfransing neemt kennelijk de belangstelling voor het Nederlands toe. Dit leidt tot het toenemende gebruik van het Nederlands in tot dan toe bijna uitsluitend Franstalige omgevingen. Frans is dus niet langer meer de enige taal voor sociale promotie; Nederlands en tweetaligheid worden in het algemeen positiever beoordeeld. Dat Brussel progressief evolueert naar een situatie waar de instrumentele tweetaligheid een steeds dominantere rol speelt, is de hypothese die het Centrum de komende jaren zeer grondig wil gaan toetsen.

Brusselse Thema's 6: een representatief gelegenheidsnummer

Het nummer van Brusselse Thema's dat hier voorligt en twintig jaar wetenschappelijke productie van het Centrum Brussel markeert, trachtten we zo representatief mogelijk te laten zijn: representatief voor de multidisciplinaire aanpak van BRUT, representatief voor de gehanteerde methodologische invalswegen, representatief voor de onderzoeksactiviteit van het Centrum in de jaren negentig en vooral representatief voor de band die het Centrum systematisch legt met de maatschappelijke problemen van de hedendaagse Brusselse samenleving. Wie de bijdragen in deze bundel doorloopt, kan nagaan of de redactie goed in dit opzet is geslaagd.

Brusselse Thema's 6 opent met een artikel met wel een bijzonder hoog actualiteitsgehalte: de politieke vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen in de hoofdstedelijke en gemeentelijke vertegenwoordigende en beslissingsorganen. De vraag naar een gewaarborgde aanwezigheid in die organen staat de laatste tijd immers hoog op de Vlaamse politieke agenda. Naar aanleiding van de problematiek van het Euro- en het migrantenstemrecht had er in de Nederlands- en Franstalige media een levendige discussie plaats. Historica A. Mares grijpt de analyse van dit discours aan om de centrale vraagstelling te benaderen vanuit de electorale studies die ze voordien reeds ondernam. De Vlaamse aanwezigheid wordt dus gesitueerd tegen de achtergrond van de evolutie sinds de Tweede Wereldoorlog. De gebruikte electorale strategieën (Vlaamse kartels versus tweetalige lijsten) worden in dit licht bekeken, waarna de bestaande waarborgen voor de Vlamingen aan een kritisch onderzoek worden onderworpen. Het gaat daarbij meer bepaald om de gegarandeerde aanwezigheid in de Brusselse regering en om de facultatieve moge-

lijkheid die de gemeentewet geeft aan de Brusselse gemeenten om een extra schepen aan het college toe te voegen. Het hoeft niet benadrukt te worden dat de ruime context waarin A. Mares het probleem plaatst, bijzonder nuttig is bij de politieke discussies die momenteel volop aan de gang zijn met betrekking tot dit controversiële onderwerp.

Het onderzoek naar de complexe identiteitsvormende krachten die in het Brusselse sinds de Tweede Wereldoorlog werkzaam zijn, mondt in dit nummer uit in een eerste bijdrage. De Vlaamse identiteitsvorming via de herdenkingen van de Guldensporenslag te Brussel staat daarbij centraal. Historicus J. Fransen slaagt erin een helder beeld van het proces op te hangen met betrekking tot de periode 1945-1960. Het resultaat is merkwaardig. De reconstructie van deze herdenkingen leert dat het proces verre van eenduidig verlopen is. Er werd voortdurend gestreden om de 'hegemonische identiteitsopvatting' tussen de directeur-generaal van de openbare omroep, J. Boon, enerzijds en de Vlaams-culturele verenigingen, verenigd in het Vlaams Comité voor Brussel, anderzijds. De breuklijn tussen beide was voor een groot deel terug te voeren tot hun verschillende visie op collaboratie en repressie. Boon trachtte vieringen te organiseren met een hoog kunstgehalte en met Belgische en zelfs internationale allures; het Vlaams Comité voor Brussel daarentegen was solidair met de Vlamingen die in de collaboratie waren terecht gekomen en wilde het Vlaams-nationalistische karakter van de plechtigheid goeddeels behouden. Gezien de grootse aanpak van de openbare omroep zagen de culturele verenigingen zich genoodzaakt hun eigen vieringen op te geven en zich tot het lokale terrein te beperken, waar ze een beroep konden doen op de actieve steun van diverse katholieke zuilsegmenten en het Vlaams-nationalistische karakter van de herdenkingen konden behouden. Voor onze kennis van de dualiteit tussen enerzijds het radicale flamingantisme, zoals het vandaag de dag uitgedragen wordt door het Vlaams Blok en aanverwante kringen, en anderzijds de houding van Brusselse Vlamingen die, zonder geenszins het Nederlands af te zwakken, een opendeur-politiek voeren ten overstaan van andere culturen en zich op de realiteit van de grootstad richten, blijkt het historisch perspectief dus bijzonder verhelderend te zijn. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat Fransens reconstructies van latere periodes en van de Waalse, Belgische en Brusselse vieringen even demystifiërend zullen zijn voor de analyse van de identiteitsvorming in Brussel.

Dankzij de samenwerking met de opleiding Sociale Agogiek van de VUB, en meer bepaald met W. Elias, kan er in dit nummer ook opnieuw aangeknoopt worden met de studies van de culturele sector, die het Centrum in het verleden veelvuldig tot stand bracht. W. De Pauw gaat namelijk de evolutie van de maatschappelijke functie van het Brusselse theaterwezen sinds de jaren zestig na aan de hand van onderzoek naar de politiek van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg, het Kaaitheater, de Beursschouwburg en het KunstenfestivaldesArts. Zijn hoofddoel is de

recente evolutie te analyseren, maar niet zonder haar te confronteren met de jaren zestig en zeventig. Een confrontatie die eveneens merkwaardig blijkt te zijn en waarvan de resultaten perfect aansluiten bij de trends waarover ik het zo-even had. Twintig, dertig jaar geleden werd het Vlaamse theaterwezen in Brussel vooral ingezet in de strijd om het behoud van de Vlaamse identiteit en zagen vooral intitiatieven om het zelfbewustzijn van de Vlamingen aan te moedigen het licht. De Vlaamse overheid en de Vlaams-Brusselse culturele instellingen investeerden veel energie in deze politiek, die het prestige van de Nederlandse cultuur in Brussel zeker gevoelig versterkte. Tegen het einde van de jaren tachtig ontstond er een groeiende openheid. De wil om zich open te stellen voor andere culturen, de interacties met het buitenland te stimuleren en tot samenwerkingsverbanden met Franstaligen te komen, ging zich nu duidelijk manifesteren. De overheid moedigt deze nieuwe tendensen overigens aan. Onderzoek naar de bewegingen die in het Vlaamse amateurstoneel, met zijn sterke historische wortels, en in de Franstalige sector gaande zijn, zal het beeld van de impact van deze stroming in Brussel die De Pauw nu reeds zorgvuldig schetst ongetwijfeld nog scherper kunnen maken.

De belangstelling van BRUT voor de situatie in het Brusselse onderwijs wordt in deze bundel met niet minder dan drie bijdragen geconcretiseerd, die elk op zich waardevol zijn als uitgangspunt voor de diverse debatten die momenteel gevoerd worden. Dat er in deze sector heel wat beweegt, weten we. Er is niet alleen de problematiek van de steeds maar toenemende aanwezigheid van leerlingen uit anderstalige milieus in alle niveaus van het Brusselse onderwijs, maar er zijn ook de reorganisaties in het middelbaar onderwijs evenals het recente succes van dit onderwijs, terwijl de roep vanuit Europa ten voordele van meertaligheid steeds luider klinkt, zeker in de hoofdstad van Europa. Het Europese Witboek ter zake voorziet in en pleit voor de kennis van drie talen, dit wil zeggen naast de moedertaal nog voor twee andere talen uit de Gemeenschap.

De introductie van P. Van de Craen, die zich ondertussen in deze Europese onderwijskundige kringen een reputatie wist op te bouwen, is dan ook zonder meer actueel. Samen met A.S. D'hondt geeft hij een overzicht van de problemen inzake taalwetgeving die zich in België en Brussel kunnen stellen en zoekt hij naar realistische oplossingen. Hij beschrijft vervolgens de verschillende methodes van het taalonderwijs die kunnen ingeschakeld worden. Die gaan van immersie — een native speaker onderwijst een gedeelte van het curriculum in de doeltaal —, over versterkt taalonderwijs, waarbij een gedeelte van een vak gedurende een zekere periode in de doeltaal wordt verstrekt, naar een eigen taalbeleid dat scholen in verhouding tot hun behoeften kunnen uitwerken. De bijdrage van de psychologen I. Ponjaert, J. Van Braek en P. Lambrecht sluit bij deze problematiek goed aan. Na eerst de eigenheid van het Brusselse basisonderwijs en de gevolgen van de Brusselse context te hebben ontleed, focussen ze

hun aandacht op de kwaliteitsverbeterende effecten van een aantal beleidsondersteunende maatregelen. Een belangrijk onderdeel van hun bijdrage betreft het schooltaalbeleid, dat ze als concept verder uitdiepen. Ze blijven echter niet steken in theoretische bespiegelingen. In vier onderwijsinstellingen werd een onderzoek verricht naar de uitvoering van plannen voor schooltaalbeleid. Het stelt hen in staat om binnen het streven naar kwaliteitszorg in het basisonderwijs een instrument voor schooltaalbeleid te presenteren.

M. Verkouter en M. De Metsenaere ten slotte leggen de basis voor verder onderzoek naar de recente ontwikkelingen in het Nederlandstalige algemeen secundair onderwijs in Brussel. Die sector is tot op heden een weinig ontwikkeld onderzoeksterrein gebleven. Vercouter kon cijfers van athenea bemachtigen, kreeg ook toegang tot cijfers van het ministerie van Onderwijs en verdiepte zich in de decretale wijzigingen, in de specifieke bepalingen voor Brussel en in de gevolgen van de reorganisatie van de Autonome Raad voor het Gemeenschapsonderwijs (ARGO). Voortaan hebben we dus een beter inzicht in de institutionele aspecten van de Brusselse situatie, in de evolutie van het Nederlandstalig middelbaar onderwijs en in de geografische en sociale profielen van een aantal belangrijke scholengemeenschappen van de hoofdstad. Voor de verdere uitbouw van de visie van de overheid op de rol van Brussel als centrum van middelbaar en hoger onderwijs biedt deze bijdrage een nuttige basis, evenals voor diepgaander onderzoek naar de impact van de scholen in het meertalige Brussel.

Het migrantenonderzoek mocht in deze bundel evenmin afwezig blijven. Via de herwerking van een onderdeel van zijn licentieverhandeling levert P. Vielfont een bijdrage tot de historische reconstructie van het multiculturele Brussel. Aansluitend bij Caesteckers werk over het naoorlogse vluchtelingenbeleid, richt hij zijn aandacht op de 'displaced persons'-problematiek in de jaren 1945-1950. De casestudy gaat weliswaar niet erg diep in op de vluchtelingenpolitiek zelf, maar bevat wel heel wat adequaat cijfermateriaal dat aantoont hoe Oost-Europese joodse mensen (voornamelijk uit Polen en de Oekraïne) op de vlucht gingen voor het heroplevende antisemitisme en hoe ze via het Brusselse Noordstation in Sint-Joost-ten-Node belandden, waar ze de overlevenden van de vooroorlogse joodse gemeenschap kwamen versterken. Het rigoureuze uitwijzingsbeleid dat de Belgische regering volgde, werd op hen niet toegepast, zodat ze het tekort aan arbeidskrachten in de kledingsector konden opvangen. De auteur legt met dit artikel ongetwijfeld de basis voor verder systematisch onderzoek naar de vrij onbekende joodse gemeenschap in Brussel.

Hoewel het Centrum Brussel zeker niet toonaangevend is voor wat de studie van de economische aspecten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betreft — in de faculteiten Economische Wetenschappen van verschillende universiteiten werkt men erover, evenals in gespecialiseerde instellingen als BRES en CRISP — toch ontwikkelde BRUT een traditie om

aan gegevens over de economische context, die nodig zijn om de maatschappelijk-politieke en culturele evolutie te begrijpen, aandacht te schenken. Ik wees er al op dat de economische wijzigingen tijdens de laatste decennia van bijzonder groot belang zijn voor het studiedomein van het Centrum Brussel. Bij twee onderdelen van deze evolutie wordt in deze bundel dan ook stil gestaan.

De economen van het VUB-Centrum voor Bedrijfsbeheer publiceren hier de resultaten van hun onderzoek over een belangrijk aspect van de internationale rol die Brussel speelt. Ze wijzen erop dat de stad in het verleden steeds een leidende rol heeft gehad op de wereldmarkt van internationale congressen en momenteel de benijdenswaardige derde plaats in de wereld inneemt. Zeer grote algemene congressen blijken echter geleidelijk de plaats te ruimen voor een groot aantal kleinere en meer gespecialiseerde congressen. Dat deze sector een belangrijk element is voor de ontwikkeling van de internationale stedelijke functie van Brussel en een positieve impact heeft op de meertaligheid van de stad, komt duidelijk aan de oppervlakte in hun analyse van de gevolgen voor de hotelsector, het toerisme en voor de aanwezigheid van tolken in Brussel.

In het kader van de onderzoeksgroep van de VUB-economen R. S'Jegers en A. Verbeke benadert V. Illegems dan weer een ander actueel sociaal-economisch probleem dat heel wat repercussies heeft op de leefbaarheid van de hoofdstad. Files zorgen hoe langer hoe meer voor problemen in Brusselse ondernemingen en de problemen van de verkeersstromen in de stad werken negatief in op de economische aantrekkingskracht van de hoofdstad. Deze mobiliteitsproblemen verstrekken de Brusselse beleidsmensen weliswaar argumenten om de pendelaars ertoe aan te zetten in de stad te komen wonen, maar ze zetten mensen er evenzeer toe aan buiten Brussel werk te zoeken. In de bijdrage van V. Illegems, R. S'Jegers en A. Verbeke wordt eerst het huidige congestieprobleem geanalyseerd. Het woon-werkverkeer blijkt voor 70 procent verantwoordelijk te zijn voor de verkeersopstoppingen in de ochtendspits. De aanwezige infrastructuur staat bovendien sterk onder druk om de toegenomen vraag naar mobiliteit op te vangen. De auteurs zoeken vervolgens naar oplossingen en onderzoeken de mogelijkheden van telewerken. Momenteel blijkt slechts 10 procent thuis te werken. Ze berekenen dat een penetratiegraad van 40 procent telewerkers een daling van het pendelen met 12 procent zou opleveren. Voor de mobiliteitsproblematiek is telewerken dus een interessante oplossing, maar welke impact deze telecommunicatie op de economische functie, op het sociale weefsel en op de woonfunctie van Brussel zal hebben, zijn vragen die zeker aan de basis van verder onderzoek zullen moeten liggen. Ook voor de evolutie van het maatschappelijk-culturele en politieke, grootstedelijke Brussel zijn dit alleszins belangrijke vragen.

Zoals de inleiding van dit nummer volledig in het teken staat van het feit dat het Centrum Brussel dit jaar twintig jaar wetenschappelijk productief is geworden, zo ook sluit deze gelegenheidsbundel af met een aan-

gepaste bijdrage. A. Mares stelde een bibliografisch overzicht op van al de bijdragen die in Taal en Sociale Integratie, Brusselse Thema's, in door het Centrum uitgegeven rapporten, syntheses en verzamelwerken verschenen zijn en van de publicaties die BRUT-leden over de materie elders in binnen- en buitenland publiceerden. Met deze bibliografische bijdrage willen we niet enkel de indrukwekkende publicatiestroom van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel in de verf zetten, maar ook een nuttig werkinstrument bieden aan al wie over deze boeiende meertalige hoofdstad onderzoek wil verrichten.

Lopende projecten en nieuwe initiatieven

Het ziet ernaar uit dat het publicatieritme dat BRUT de laatste jaren aangehouden heeft, in de nabije toekomst geenszins onderbroken zal worden. De projecten waaruit bijdragen resulteerden die in deze bundel werden opgenomen, zullen zonder enige twijfel tot nieuwe artikelen aanleiding geven. Een aantal lopende projecten zijn ondertussen in een fase beland die eveneens publicaties in het onmiddellijke vooruitzicht stelt; in 1999 zullen bovendien nieuwe projecten opgestart kunnen worden die uiteraard eveneens publicatieperspectieven bieden, terwijl verschillende leden van het Centrum nieuwe initiatieven namen en projecten hebben aangevraagd van financiering. Een blik naar de toekomst mag in dit overzicht dan ook niet ontbreken.

Laat ons beginnen met de lopende projecten. In het kader van het migrantenonderzoek, waarin BRUT ondertussen enige expertise heeft opgebouwd, financiert de Onderzoeksraad van de VUB een project waarin A. Detant nagaat op welke wijze bepaalde categorieën immigranten geproblematiseerd worden. Hoe processen van minorisering, identiteitstoekenning, identiteitsverwerving en integratie plaatsvinden, vormt de centrale vraagstelling. Gezien de complexiteit van de problematiek opteert Detant voor grondige deelanalyses. Zo werd reeds het ACV-discours over migranten geanalyseerd sinds 1964 en onderneemt Detant nu een gedetailleerde studie van de werking, doelstellingen en motivaties van de Brusselse militanten van de Arabische sectie binnen het ACV. De casestudy, op basis van archief- en ander bronnenmateriaal, participerende observatie en interviews, moet toelaten inzicht te krijgen in de gemeenschapsdiscours die gehanteerd en ge(re)produceerd worden. De bedoeling is een aanzet te geven voor een beter begrip van de manier waarop de categorisering en problematisering werkt en evolueert.

Het meest grootschalige project dat momenteel onder het promotorschap van H. Baetens Bearsmore en M. De Metsenaere loopt en zowel door de VUB, het FWO, het Vlaamse ministerie van Wetenschapsbeleid als door de ministers van Brusselse Aangelegenheden en van het Brusselse Wetenschapsbeleid gefinancierd wordt, heeft betrekking op de heden-

daagse taalverhoudingen, taalverschuivingen en identiteit in Brussel. Dit onderzoek, dat uitgevoerd wordt door de socioloog R. Janssens, wenst een wetenschappelijke analyse te maken van de veelzijdigheid van het taalgebruik van de Brusselse bevolking. Sinds de afschaffing van de door Vlaanderen als nefast ervaren talentelling (1947), zijn er slechts sporadisch gegevens over dit onderzoek verzameld, meestal dan nog — zoals in het onderzoek van Louckx uit de jaren zeventig — vanuit het oogpunt van een specifieke bevolkingsgroep. Men heeft vandaag de dag dan ook weinig zicht op de mogelijke impact die de gewijzigde constitutionele context, de dynamiek in het onderwijs, de gezondheids- en sociaal-culturele sector, de internationalisering van de arbeidsmarkt en de economische en demografisch-culturele veranderingen van de laatste decennia op het traditioneel bipolaire Brusselse referentiekader hebben. Brussel is, zoals reeds eerder aangehaald werd, onmiskenbaar tot een multiculturele stad geëvolueerd, waardoor de taalscène niet te reduceren valt tot het contact tussen twee talen, maar waar het hanteren van een diversiteit aan talen resulteert in een zeer complexe combinatie van taalcodes. Door het ontbreken van een kijk op de reële taalverhoudingen kan de relevantie van een aantal beleidsbeslissingen moeilijk geëvalueerd worden en wordt de basis gelegd voor allerhande onwetenschappelijke alternatieven en politieke mythes. Het is evident dat de zeer gevarieerde samenstelling van de Brusselse bevolking zich niet alleen zal uiten op het vlak van het feitelijke taalgebruik, maar ook op het vlak van identiteitsvorming en identificatie. Dit onderzoek wil dan ook informatie verzamelen over de perceptie van de Brusselse realiteit, over subculturen en als gemeenschappelijk ervaren cultuurelementen, over de interferentie van taal en identiteitsvorming bij verschillende groepen, over houding en opvattingen omtrent talen en hun sprekers, over Brusselse samenlevingsproblemen en mogelijke oplossingen, over de participatie van de Brusselaars aan het beleid, enzovoort. In een eerste fase worden, op basis van een representatieve steekproef, tweeduizend Brusselaars met Belgische nationaliteit ondervraagd. In een volgende fase worden deze personen met een aantal specifieke doelgroepen, geselecteerd op basis van taalgebruik of culturele achtergrond, vergeleken. Er wordt daarbij geopteerd voor de vergelijking van tweehonderdvijftig westerse en tweehonderdvijftig niet-westerse migranten die al dan niet tijdelijk in Brussel leven, met tweehonderdvijftig pendelaars die uit Wallonië of Vlaanderen naar Brussel komen werken, met studenten die in Brussel komen studeren en met een groep ouders die hun kinderen in Brussel lager onderwijs laten lopen in een Nederlandstalige school maar zelf een niet-Nederlandstalige achtergrond hebben. Samengevat zijn de belangrijkste doelstellingen van dit onderzoek: een representatief beeld krijgen van de taalverhoudingen in Brussel in al hun complexiteit, zicht krijgen op de dynamieken die deze taalverhoudingen genereren en de relatie tussen taal en identiteitsvorming binnen deze context uitklaren.

Parallel met dit onderzoek en er ook bij aansluitend, verricht linguïste A.S. D'Hondt, onder leiding van P. Van de Craen en H. Baetens Beardsmore een kwalitatief onderzoek naar het Nederlands in Brussel aan de hand van netwerkanalyse. Deze sociolinguïstische methode, die een toenemend succes kent, gaat ervan uit dat individuen persoonlijke netwerken creëren, die hen voorzien van een betekenisvol kader waarbinnen hun dagelijkse problemen worden opgelost. Het netwerkconcept maakt het mogelijk om zowel de sociale, situationele contexten waarbinnen het taalgebruik plaatsvindt, als het interactieve proces waardoor talen sociaal betekenisvol worden, te verklaren zonder beperkt te worden door interculturele verschillen. Het aantal relaties en de aard van de relaties binnen het netwerk worden vervolgens gecorreleerd aan linguïstische variabelen (fonetische, lexicale, gramaticale) om op die manier het normversterkend of -verzwakkend taalgebruik — in dit geval van het Nederlands te Brussel — te kunnen verklaren. Evenals dit voor het kwantitatief onderzoek het geval is, overstijgt de maatschappelijke relevantie van dit onderzoek het Brusselse kader. Inzicht in de Brusselse situatie kan immers bijdragen tot een beter begrip van de mechanismen die in andere meertalige steden opereren.

Daarmee zijn we aanbeland bij een ander initiatief dat ik als directeur van BRUT nam. Het heeft tot doel om, in het vooruitzicht van discussies over het Belgische federale bestel, een synthese tot stand te brengen met betrekking tot het statuut van Brussel, waarbij het Brusselse model in een comparatief perspectief wordt geplaatst, de verschillende aspecten van het model (economische, financiële, demografische, sociale, taalkundige, politieke en institutionele) kritisch worden ontleed en voorstellen tot wijziging van het statuut wetenschappelijk worden benaderd. Uit alle disciplines en universiteiten, Nederlandstalige zowel als Franstalige, werd positief gereageerd op het voorstel; een stuurgroep, mede samengesteld uit deskundigen uit KUL, UCL, ULB, KUB, FUSL en CRISP, slaagde er ondertussen in het programma te concretiseren en de nodige fondsen te verzamelen, zodat het project momenteel in de uitvoeringsfase verkeert en het colloquium eind februari 1999 plaats zal hebben. De verschillende deelrapporten zullen uitmonden in een gezamenlijke Nederlands- en Franstalige publicatie. Een recente synthese van de Brusselse problematiek in haar meest diverse facetten zal op die wijze opnieuw het licht zien.

Bij het begin van 1999 kan het Centrum Brussel met twee nieuwe pojecten starten. Zo honoreerde het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek een project dat de Vlaamse Beweging(en) in Brussel in de periode 1945-1993 als onderwerp heeft. Dit project sluit naadloos aan bij het kwantitatieve electorale onderzoek naar de Vlaamse aanwezigheid in Brussel, dat ondertussen goeddeels afgerond is. De reconstructie van de Vlaamse inbreng in Brussel kan immers maar volledig genoemd worden, wanneer ook de drukkingsgroepen en de politieke partijen bij het onderzoek betrokken worden. Bij de opmaak van de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse

Beweging, waarvoor verscheidene leden van het Centrum bijdragen leverden, bleek maar al te duidelijk dat dergelijke analyes met betrekking tot de tweede helft van de twintigste eeuw nog nagenoeg ontbreken. Vragen over de wisselwerking tussen de partijen en de niet-partijgebonden verenigingen, over de ideologische invulling die zij aan hun bewegingen gaven en over het referentiekader waarbinnen dit gebeurde, staan dus centraal in dit nieuwe onderzoek, evenals vragen naar de invloed en de houding van deze organisaties ten aanzien van het beleid en naar hun reacties op Franstalige strategieën. De klemtoon zal zowel liggen op de politieke actiegroepen en deze uit de sociale, economische en culturele sfeer, als op de analyse van de invloed van de communautaire breuklijn op de evolutie van de de christen-democratische, socialistische en liberale partijen en het ontstaan van nieuwe Vlaamse partijen in Brussel. We zagen eerder al dat de periode 1960-1966 al grondig geanalyseerd werd. Deze reconstructie zal dan ook als uitgangspunt en model kunnen dienen voor de analyses van de direct naoorlogse periode, waarin de (her)opbouw van de Vlaamse Beweging in het repressieklimaat plaats had en voor deze van de nog onontgonnen communautair turbulente jaren zeventig en van de aanloopperiode naar de Brusselwet van 1989. Aangezien het Centrum nog steeds nauwe contacten onderhoudt met C. Kesteloot, die een vergelijkbaar onderzoek uitvoert naar de francofone Beweging(en) in Brussel sinds 1945, zullen de respectieve bewegingen in een ruimer perspectief geplaatst kunnen worden en als een geïntegreerd onderdeel van meer algemeen maatschappelijk-politieke processen kunnen worden benaderd.

De recente communautaire polemiek rond het statuut van de faciliteitengemeenten heeft nog maar eens aangetoond dat de eigen plaats die deze zes gemeenten in het federale België innemen, nog steeds gecontesteerd wordt. Over de toepassing van de taalwetgeving, de taalpraktijk in deze gemeenten en de impact van de faciliteiten voor de bewoners zijn wat het laatste decennium betreft, bovendien weinig gegevens voorhanden. De provincie Vlaams-Brabant, die de voogdij over deze gemeenten kreeg, achtte het nuttig omtrent deze problematiek onderzoek te stimuleren. Wegens de expertise die BRUT kon voorleggen, werd het project aan het Centrum toegewezen. Het omvat drie delen. In een eerste deel wordt dieper ingegaan op de historiek van de wetgeving en de politieke ontwikkeling ervan tot op heden. Om het kader van deze evolutie duidelijk te maken zal ook een sociaal-demografische kaart van het gebied worden opgesteld. In het tweede deel zal worden gepeild naar de concrete toepassing van het stelsel van de faciliteiten. Analyses van de interne werking van de administratie, van het profiel en de kanalen voor de rekrutering van de gemeentelijke ambtenaren en beleidsvoerders en van de werking van de bestuurscolleges moeten daartoe uitgevoerd worden. In een derde deel zal onderzoek verricht worden naar de dagdagelijkse realiteit van het taalgebruik. Afhankelijk van bijkomende financiering zal op basis van survey-onderzoek dieper ingegaan worden op de sociale achtergrond van

de inwoners, hun houding ten opzichte van de taalgroepen, de rol die de taal speelt voor hun eigen culturele en politieke identiteit en op de rol van de faciliteiten bij de keuze van hun huidige woonplaats.

Samen met onderzoekers uit de KUB, en de steun van de Brusselse Welzijnsraad en de v.z.w. Brusselse Huisartsen, zal het Centrum ten slotte ook kunnen deelnemen aan een onderzoek naar de kwaliteit van de communicatie in de contacten tussen patiënten en geneesheren in de Brusselse verzorgingsinstellingen. Dat het een fundamenteel recht van de patiënt is om onthaald en gehoord te worden, uitleg te krijgen en behandeld te worden in de eigen taal en dit voor de 30 procent Nederlandstalige patiënten die de Brusselse ziekenhuizen tellen, zeer dikwijls niet het geval is, vormt het uitgangspunt van deze studie. De probleemstelling beperkt zich echter niet tot het gebruik van het Nederlands, maar ze wordt opengetrokken tot het taalgebruik in het algemeen en dus ook tot het communicatiebeleid ten aanzien van de Frans- en anderstaligen. Waar liggen op het terrein de problemen? Hoe is deze situatie gegroeid en welke maatregelen kunnen worden genomen om een betere communicatie na te streven? De weg die de patiënt aangeeft, zal in het onderzoek centraal staan. Hiermee betreedt het Centrum dus een onderzoeksdomein waarover het tot hiertoe nog weinig studiewerk heeft kunnen verrichten.

Het Centrum Brussel hoopt trouwens dat het in de toekomst nog tal van andere blinde vlekken zal kunnen wegwerken. De meest in het oog springende kennen we ondertussen. Wat de historische reconstructies betreft, is dat de periode van het interbellum. Die ligt nog zo goed als geheel braak, ondanks het feit dat ze in het taalverschuivingsproces een fundamentele rol heeft gespeeld. Over de rol van bepaalde externe structuren weten we even weinig. Zo is de impact van sociale en economische organisaties nog nagenoeg onbekend. Over de taalsituatie in de magistratuur en aan de balie en in het rechtswezen in het algemeen is onze informatie bijzonder beperkt. We raken al wat beter geïnformeerd over de plaats van de migranten uit de mediterrane landen, maar het onderzoek over de migranten uit de westerse landen en de andere ontwikkelingslanden staat nog nergens. Analyses over de europeaniserings- en internationaliseringsprocessen van Brussel ontbreken met andere woorden nog volledig. Aan de interactie van de Franstalige gemeenschap met Wallonië en aan de werking van de gemeenschapsinstellingen aan Franstalige zijde, werd al evenmin veel aandacht geschonken. En voor het onderwijs is het hoog tijd dat de focus voortaan ook meer op het volop in ontwikkeling zijnde middelbaar, technisch en hoger onderwijs wordt gericht. Het terrein ligt bovendien nog bijna volledig braak als we ons op het niveau van het cross-nationale onderzoeksdomein met betrekking tot meertalige en 'verdeelde' steden plaatsen. Ook op dat domein wenst BRUT de komende jaren systematischer bijdragen te kunnen leveren, waarbij we ons traditiegetrouw willen laten leiden door de maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie van de te vergelijken steden.

Samengevat: de leden van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel zien de toekomst met vertrouwen tegemoet. Ze weten dat ze de afgelopen twintig jaar een belangrijke wetenschappelijke knowhow hebben ontwikkeld en dat ze de resultaten ervan op ruime schaal hebben kunnen verspreiden. Zowel in het binnenland als in het buitenland hebben ze op die manier een stevige onderzoeksreputatie opgebouwd. Die zal het Centrum ook tijdens het volgende decennium in staat stellen minstens een even grote wetenschappelijk productie tot stand te brengen.

Ann Mares

Kiezen voor Brussel: de Brusselse Vlamingen en hun politieke vertegenwoordiging

De precaire positie van de Nederlandstaligen in de Brusselse politieke instellingen vormde de afgelopen maanden het onderwerp van tal van tussenkomsten in parlementen en commissies en van bijdragen in commentaar- en opiniestukken van de meeste kranten. De kwetsbare electorale positie van de Vlaamse Brusselaars is al langer een politiek pijnpunt, maar een aantal factoren maakten dat deze zaak recent in de politieke actualiteit belandde. De directe aanleiding was de verbintenis van ons land om de bepalingen van het Verdrag van Maastricht na te leven en dus het EU-stemrecht in te voeren via een grondwetsherziening. Met een veroordeling van het Europees Hof van Justitie op zak en 'de moeder aller verkiezingen' in aantocht, diende de regering Dehaene deze zaak zo snel mogelijk tot een goed einde te brengen. Bovendien staat een volgende ronde in de staatshervorming eraan te komen en het lijkt onvermijdelijk dat het statuut van Brussel hierin een gewichtige plaats zal innemen. Met het oog op deze dialoog komt het er voor de betrokken partijen op aan de posities af te tasten en stellingen voor te bereiden.

In deze bijdrage vormt de vraag naar een gewaarborgde aanwezigheid voor Vlamingen in de Brusselse beslissingsorganen de centrale probleemstelling. Bij wijze van aanzet, worden standpunten van Franstaligen en Nederlandstaligen met betrekking tot de waarborgen voor Vlamingen in Brussel naar aanleiding van de discussies over het EU-stemrecht ontleed. Vervolgens wordt getracht de Vlaamse aanwezigheid te situeren in de Brusselse Hoofdstedelijke Raad en in de 19 gemeenteraden van het Brussels Hoofdstelijk Gewest. Een analyse van de bestaande institutionele ingrepen om de aanwezigheid van de Vlamingen te versterken en/of te garanderen, vormt het sluitstuk van deze bijdrage. We bekijken meer in het bijzonder de facultatieve mogelijkheid die de gemeentewet aan de Brusselse gemeenten biedt om een extra-schepen toe te voegen aan de gemeenteraad. Want precies in de gemeenten wordt de situatie van de Nederlandstaligen als meest fragiel ervaren.

1. Een doekje voor het bloeden of een rode lap op een stier? Standpunten van Nederlandstaligen en Franstaligen over waarborgen voor de Brusselse Vlamingen naar aanleiding van de invoering van het EU-stemrecht

Op 29 oktober 1998 keurde de kamer de grondwetsherziening goed die het zogenaamde Euro-stemrecht mogelijk maakt.[1] Daarmee kwam een einde aan het getouwtrek tussen Nederlandstalingen en Franstaligen rond de uitbreiding van het gemeentelijk kiesrecht voor EU-inwijkelingen, waartoe ons land zich als mede-ondertekenaar van het Verdrag van Maastricht had verbonden. Door de wijziging van artikel 8 van de grondwet mogen vanaf 2000 alle burgers van een Europese lidstaat, participeren aan de gemeenteraadsverkiezingen in de gemeente van verblijf. Maar in de totstandkoming van deze grondwetsherziening — zo zal blijken —, stonden niet alleen de twee gemeenschappen diametraal tegenover elkaar. Naarmate de besprekingen vorderden, werd het een 'klassiek' steekspel tussen meerderheid en oppositie. Het laat en moeilijk doorvoeren van deze grondwetsherziening, is toe te schrijven aan de 'Vlaamse' tegenkanting, geïnspireerd door de vrees voor een verdere verdringing van de Vlamingen in Brussel en de rand. De vastberadenheid waarmee de regering Dehaene communautaire hindernissen tracht(te) te omzeilen, bepaalde mee de afhandeling van dit dossier. Hoewel er de afgelopen maanden verscheidende communautaire onenigheden de kop opstaken, kon geen van deze de federale agenda lang beheersen.[2] Maar ondanks de conflicttemperende pogingen van de regering, kon niet worden vermeden dat het discours omtrent de invoering van het EU-stemrecht, bij wijlen, grote en sentimentele proporties aannam, precies door de veronderstelde gevolgen ervan voor de electorale krachtsverhoudingen in de Brusselse gemeenten en de rand. Het is geenszins de bedoeling het totstandkomingsproces van deze grondwetswijziging te schetsen. We geven hier enkel de standpunten van de voornaamste politieke actoren weer.

De vrees dat het nieuwe electoraat massaal voor Franstalige lijsten zou stemmen, maakte dat langs Vlaamse kant beschermende maatregelen tegen verdere marginalisering werden geëist. In de debatten over het EU-stemrecht werd door de Vlamingen aanvankelijk geprobeerd binnen het voorziene wettelijke kader afwijkingen af te dwingen die de gevolgen van deze kiesrechtuitbreiding zouden beperken. De Europese Ministerraad had, op verzoek van de Belgische regering, immers ingestemd met

1. Op het moment dat deze bijdrage werd afgerond (begin november 1998), diende de grondwetswijziging nog de senaat te passeren.

een eventuele afwijking van de Europese richtlijn tot vaststelling van de wijze van uitoefening van het EU-stemrecht. De door de Vlamingen voorgestelde voorwaarden varieerden van gemeentelijke belastingplicht, een minimum verblijfsduur, de inschrijving op de kiezerslijst op eigen verzoek, de kennis van de streektaal, het voorbehouden van functies van burgemeester en schepenen voor de 'eigen' onderdanen en de toepassing van een uitzonderingsmaatregel voor gemeenten met hoge concentraties EU-onderdanen.[3] In de Vlaamse Raad mondden deze eisen in 1994 uit in de zogenaamde motie-Suykerbuyk, gestemd door een wisselmeerderheid van CVP, VU, VLD en Vlaams Blok. In deze motie werd opgeroepen om de afwijkingsmogelijkheden, voorzien in het Verdrag van Maastricht, ten voordele van de Vlamingen ten volle te benutten. Agalev en SP keurden deze motie niet goed.

De Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) sprak zich als reactie in een resolutie eind 1994 quasi unaniem uit *"tegen elke voorwaarde die een beperking stelt aan de toekenning van het actief en passief kiesrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen ten behoeve van de burgers van de Unie die verblijven in een Lid-Staat waarvan zij de nationaliteit niet bezitten"* en verder de BHR *"stelt voor om zonder beperkingen het gemeentelijk stemrecht te verlenen aan onderdanen van de Europese Unie in de 19 gemeenten van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest"*.[4]

De CVP-fractie in de Brussels Hoofdstedelijke Raad nam daarbij een totaal andere houding aan dan die in de Vlaamse Raad. Walter Vandenbossche stelde daar: *"als Vlaamse christen-democraat ben ik bereid om*

---

2. We geven hier kort de drie belangrijkste weer. De rondzendbrieven van de Vlaamse Ministers Peeters en Martens houden een stricte interpretatie van de faciliteiten in. Een Franstalige inwoner uit één van de faciliteitengemeenten kan nog steeds al zijn correspondentie met de lokale overheid in het Frans afhandelen, alleen zal hij dit, luidens Peeters en Martens, nu elk jaar opnieuw moeten aanvragen. De ondertekening van het Europees Verdrag over de Nationale Minderheden: België ratificeerde de kaderconventie van de Raad van Europa over de bescherming van de nationale minderheden nog niet, hoewel hier langs Franstalige kant al lang wordt op aangedrongen. De Vlamingen weigeren het bewuste verdrag te ondertekenen zolang er geen clausule in komt dat noch Franstaligen, noch Vlamingen er als minderheid in worden gedefinieerd. Op basis van het verdrag zou immers de positie van Franstaligen in de Brusselse rand via internationale kanalen juridisch kunnen worden aangevochten. Op vraag van FDF-er Georges Clerfayt werd door de Raad van Europa, de Zwitser Domeni Columberg al afgevaardigd om hier een onderzoek over uit te voeren. Zijn ontwerp-rapport bevatte het voorstel om het taalcompromis van 1963 te herbekijken, de tweetaligheid in heel België in te voeren en de bewoners van de Brusselse rand via een referendum zelf over hun taalstatuut te laten beslissen. In het uiteindelijke rapport werden deze voorstellen onder druk van de Nederlandstaligen in de Raad van Europa, sterk afgezwakt.

3. Foubert P., Gemeentekiesrecht voor EU-burgers, in *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, 1998, 2, pp. 79-84 en *Vlaamse Raad - Beknopt verslag* van 30 juni en 16 november 1998.

4. *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag*, Pleinaire vergadering van 21 december 1994.

deze tekst zonder enige beperking te onderschrijven, wat Herman Suykerbuyk of andere partijgenoten ook mogen zeggen".[5] De symbolische rol van Brussel in het dossier van het EU-stemrecht vormde daarbij het uitgangspunt. Het kon niet dat precies Brussel, aanspraak makend op de titel hoofdstad van Europa, afwijkingen zou vragen op de Europese richtlijnen. Dit zou niet alleen slecht zijn voor het imago in de rest van de Unie, maar het zou ook de toekomstige kiezers tegen de Vlaamse zaak doen keren. Op zich is het trouwens bijzonder ironisch dat er precies in die gemeenten waar de meeste EU-burgers resideren, beperkingen aan de invoering van het stemrecht voor EU-onderdanen zouden worden verbonden. De Brusselse CVP liet hier dus een andere klok luiden dan de partijgenoten in Vlaanderen, uitgaand van de 'Brusselse eigenheid en specificiteit'.

Binnen de CVP was hierover aanvankelijk geen eensgezindheid. En ook nadat de CVP-top duidelijk had gemaakt, de kwestie van het EU-stemrecht zo snel mogelijk van de baan te willen, bleef een dissidente stroming bestaan. Acht Vlaamse CVP-mandatarissen maakten zich begin september 1998 luidop ongerust over de gevolgen van het EU-stemrecht voor de Vlamingen en vroegen om beschermingsmaatregelen. Brigitte Grouwels, Vlaams Minister voor Brusselse Aangelegenheden (CVP), stelde herhaaldelijk voor om de behandeling van het EU-stemrecht uit te stellen tot na de verkiezingen van 13 juni 1999. Uitstel was een al vaker beproefde strategie in dergelijke politiek gevoelige materies. Maar het mocht niet baten. Toen de zaak begin oktober 1998 in de bevoegde kamercommissie werd behandeld, bleek dat de Vlaamse CVP-mandatarissen overtuigd waren van de noodzaak om nu snel tegemoet te komen aan de door het Verdrag van Maastricht opgelegde aanpassingen aan de Grondwet, en dat zonder al te veel eisen te stellen. Tijdens de behandeling van het ontwerp van grondwetswijziging werd de vraag naar waarborgen voor de Brusselse Vlamingen door de Vlaamse oppositie meer en meer geëxpliciteerd in een poging te appelleren aan de 'Vlaamsgevoeligheid' binnen de CVP. VLD, VU en Vlaams Blok probeerden aan de vooravond van de stemming eind oktober 1998 het Vlaams Parlement ternauwernood het 'belangenconflict' te laten inroepen tegen het federale wetsontwerp en de hele zaak alsnog uit te stellen, maar hiervoor werd nu geen meerderheid meer gevonden.[6] Door de Vlaamse meerderheidspartijen werd de eis om garanties voor de Brusselse Vlamingen wel erkend, doch verschoven naar de volgende communautaire ronde in 1999.

Uiteindelijk kwam er dus geen koppeling van het Eurostemrecht aan een gegarandeerde vertegenwoordiging voor de Vlamingen, maar het debat werkte wel katalyserend voor andere dossiers: dat van het migrantenstemrecht en van de naturalisatievoorwaarden. Enkele jaren geleden

---

5. *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag,* Pleinaire vergadering van 21 december 1994, p. 308.
6. Vlaams Parlement roept geen belangenconflict in, in *De Standaard*, 29 oktober 1998.

stonden Ecolo en Agalev quasi alleen met hun pleidooi voor de toekenning van stemrecht aan de niet-Europese bevolking. André Drouart (Ecolo) sprak zich eind 1994 in de Brusselse Hoofdstedelijke Raad uit tegen de opdeling die zou ontstaan tussen Belgen, Europeanen en de niet-Europese bevolking. Hij stelde dat *"l'Intégration des personnes issues de l'immigration — qu'elles soient originaires d'Afrique, d'Amérique, de pays de l'Est ou de pays européens — ne deviendra réellement possible que si les droits et les devoirs de toutes ces personnes sont équivalents à ceux des Belges"* en *"Il est paradoxal de constater que les ressortissants étrangers non originaires de l'Union économique ont eu le devoir de payer leurs impôts locaux, sans possibilité de vote, alors que les fonctionnaires de l'Union européenne se trouvent dans une situation inverse"*[7] Hij kreeg toen zeer weinig bijval in het Brusselse parlementaire halfrond voor een amendement dat samen met Dolf Cauwelier (Agalev) was ingediend en dat *"de federale regering uitnodigde een ontwerp in te dienen dat ertoe strekt het actief en passief kiesrecht uit te breiden tot de andere buitenlandse onderdanen die langer dan vijf jaar in België verblijven"*.[8] De PS- en SP-fracties in de Brussels Hoofdstedelijke Raad stonden in principe achter het voorstel van Drouart, maar meenden eveneens dat een koppeling van deze verschillende dossiers niet opportuun was. *"Il ne faut pas mélanger les genres",* aldus Serge Moureaux (PS).[9]

Waar in de debatten in de BHR eind december 1994 de Groenen dus de enigen waren die het debat over de uitbreiding van het gemeentelijk stemrecht wilden opentrekken naar alle niet-Belgen, bleek in de voorbije onderhandelingen met de regering, de PRL zich nadrukkelijk als verdediger van de belangen van de migrantengemeenschap op te stellen. De Vlaamse eis voor waarborgen in Brussel was daarbij niet meer aan de orde, want het was voor het FDF, de alliantiepartner van de Franstalige liberalen, klaar en duidelijk: *"nous n'accepterons pas de tricher avec le suffrage universel à Bruxelles"*.[10] Het standpunt van de PRL lag in de lijn van dat van het FDF, maar met het oog op communautaire onderhandelingen in 1999 toonde Armand De Decker (PRL) zich niettemin bereid te praten over tegemoetkomingen voor de Vlamingen in Brussel en wel via het uitbreiden van het hoofdstedelijk gebied tot een aantal randgemeenten.[11] Dominique Harmel, PSC-fractieleider in het Brussels Parlement, ging zelfs verder. Hij wil *"het Brussels Hoofdstedelijk Gewest uitbreiden tot de*

---

7. Tussenkomst van André Drouart (Ecolo) in *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag*, Pleinaire vergadering van 21 december 1994. p. 310.
8. *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag*, Pleinaire vergadering van 21 december 1994. p. 310.
9. *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag*, Pleinaire vergadering van 21 december 1994, p. 312.
10. Aldus Olivier Maingain op een FDF-Partijcongres 'Justice, police, périphérie, Bruxelles, démocratie d'abord'? in *La Libre Belgique*, 16 mei 1998.
11. Non à une représentation flamande garantie, in *La Libre Belgique*, 14 september 1998.

gemeenten van zijn hinterland, idealiter in elk geval tot het arrondissement Brusssel-Halle-Vilvoorde (een tot de randgemeenten beperkte uitbreiding is onvoldoende om het probleem van de minderheidspositie van de Vlamingen in het Hoofdstedelijk Gewest op te lossen)".[12] Dit voorstel is langs Vlaamse zijde echter totaal onbespreekbaar. Als er al aan territoriale grenzen wordt geraakt, dan in de vorm van een hergroepering van de 19 gemeenten, een aloude eis van de Vlaamse Beweging.[13] De achterliggende idee daarbij is niet alleen dat een efficiënter bestuur zou worden gerealiseerd, in tegenstelling tot het huidige kluwen van machtsniveau's. Voor de Vlaamse Brusselaars is het wellicht moeilijker om binnen de bestaande structuren onder meer eisen inzake vertegenwoordiging af te dwingen, dan in nieuwe, grotere territoriale omschrijvingen. Voor Franstaligen is een fusie van de 19 gemeenten dan weer nooit echt onderhandelbaar geweest.

Om de tweederde meerderheid voor de grondwetsherziening mee tot stand te brengen, vroegen de Franstalige liberalen om tegemoetkomingen aan hun eisen. Deze toegevingen resulteerden uiteindelijk in een zogenaamde 'open' grondwetswijziging. Bij gewone wet zou daardoor vanaf 2001 het gemeentestemrecht voor niet-EU-burgers, die gedurende 5 jaar in het land verblijven, kunnen worden ingevoerd. Tegelijk werd een wijziging gestemd om de procedure voor naturalisatie tot 'Belgisch Staatsburger' sneller te doen verlopen. In het debat rond de invoering van het EU-stemrecht werd m.a.w. de weg bereid voor de toekenning van het lokaal stemrecht aan alle immigranten.

Het ontwerp werd uiteindelijk goedgekeurd door de meerderheidspartijen, de Franstalige liberalen en de Groenen. Tegen het Euro-stemrecht stemden Vlaams Blok, de Volksunie en de VLD. Bij de stemming over de versoepeling van de naturalisatieprocedure, onthield een groot deel van de oppositie zich.

De VLD profileerde zich in het hele debat van bij het begin als verdediger van de Vlaams-Brusselse belangen. De aankomende EU-stemgerechtigden en — de in de toekomst makkelijker te naturaliseren — nieuwe Belgen, zorgden volgens VLD-voorzitter Guy Verhofstadt voor een *"dubbele minorisering"* van de Vlamingen in Brussel.[14] André Monteyne (VLD) was eind 1994 in de Brussels Hoofdstedelijke Raad ook de enige aanwezige Vlaming die bij de bespreking en de stemming van een resolutie over het stemrecht voor EU-onderdanen een dissonante stem liet klinken. Hij koppelde toen de goedkeuring van het EU-kiesrecht aan de eis om waarborgen *"tegen de verdere erosie van de Nederlandstalige groep in Brussel"*[15]. Hoewel niet tegen

---

12. Harmel D., Samen de rol van Brussel bekijken, in *De Standaard*, 13 juli 1998.
13. Deze eis werd onder meer gesteld door de vier Congressen der Brusselse Vlamingen, in 1975, 1980, 1986 en 1994.
14. Cfr. uitspraken in de pers 'Brusselse Vlamingen in de rug gestoken' en 'Vlamingen in de kou laten staan', EU-stemrecht goedgekeurd, in *De Morgen*, 9/10/98.

de invoering van het EU-stemrecht op zich, bleef de VLD hieraan dus de positie van de Vlamingen in Brussel verbinden. In een ongewone vergadering van het Vlaams Parlement riep Guy Verhofstadt op om in senaat de in de kamer goedgekeurde grondwetswijziging alsnog te kelderen. Hij verbond drie minimumvoorwaarden aan de invoering van het EU-stemrecht: een gegarandeerde vertegenwoordiging voor Vlamingen in de Brusselse gemeenten, de loskoppeling van de versoepeling van de naturalisatievoorwaarden en de invoering van de belastingsplicht voor Europeanen.[16]

De SP-standpunten lagen in de lijn van het regeringsakkoord van begin juli. Het zou volgens de SP strategisch onjuist zijn en bovendien slecht getimed om het EU-stemrecht te koppelen aan waarborgen voor de Vlamingen in Brussel. Volgens Robert Delathouwer, SP-parlementslid, was deze koppeling ingegeven door een "*behoudsgezinde angstreflex*"[17] en ook Rufin Grijp, SP-Minister in de Brussels Hoofdstedelijke Regering, trok van leer tegen het *"historisch Vlaamse minderwaardigheidscomplex"*.[18] Voormalig Vlaams Minister voor Brusselse Aangelegenheden, Anne Van Asbroeck (SP), pleitte op haar beurt voor het uitstellen van de kwestie van de minimumvertegenwoordiging.[19] Of het loslaten van deze koppeling voor de Vlamingen de meest gunstige strategie is gebleken, valt af te wachten. Er lijkt onder de Vlaamse partijen wel éénsgezindheid te bestaan over wat precies wordt verstaan onder 'gewaarborgde vertegenwoordiging'. Concreet gaan de meeste voorstellen uit van een vaste verdeelsleutel van éénderde Nederlandstaligen en tweederde Franstaligen, zowel in de gemeenteraden als in het Brusselse Parlement. Argumenten die langs Vlaamse zijde worden ingeroepen om garanties inzake hun aanwezigheid in de politieke organen van Brussel te verdedigen, zijn van morele, sociale en historisch-maatschappelijke aard. In de Franstalige argumentatie vormt de 'democratie' het uitgangspunt. Er kan volgens hen niet worden afgestapt van het 'one man, one vote-principe'. Daarbij wordt ook de maatschappelijke realiteit en de efficiëntie van bestuur ingeroepen.

Doorheen de verschillende stappen in het staatsvormingsproces en als gevolg van de pacificatiepolitiek van de grote pacten werden in de Belgische wetgeving verscheidene regelingen overeengekomen om de inspraak van 's lands minderheden te garanderen. De 'zuivere' democratie wordt in de politieke praktijk en in de huidige politiek instellingen dan

---

15. *Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR) - Volledig verslag*, Pleinaire vergadering van 21 december 1994. p. 312.
16. VLD test Vlaamse rechtlijnigheid CVP, in *De Morgen*, 2 oktober 1998.
17. Vlamingen weer gecomplexeerd, in *Het Volk*, 8 september 1998.
18. Grijp R., 'Wat we in Brussel zelf kunnen doen, is beter', in *De Morgen,* 24 september 1998.
19. Grouwels is naïef, in De Morgen, 8 september 1998. Anne Van Asbroeck herhaalde daarmee de stelling uit haar beleidsbrief van 1995, *Vlaanderen en zijn hoofdstad Brussel*, p. 45.

ook slechts benaderd. Het is daarenboven niet zo dat de eis om een gegarandeerde Vlaamse vertegenwoordiging in Brussel vanuit een harde Vlaamse kern wordt gelanceerd. In blauwdrukken van de Vlaamse Volksbeweging zou Brussel, als Vlaamse stad, opgaan in een onafhankelijke Vlaamse Staat met een weliswaar tweetalig statuut en een Franstalige cultuurraad met autonome bevoegdheden voor 'persoonsgebonden' Franstalige materies als onderwijs en cultuur.[20] Met andere woorden, in bepaalde Vlaamse kringen denkt men aan garanties voor de Franstalige Brusselaars in het eindstadium van de Vlaamse natievorming.[21] Misschien zelfs 'faciliteiten'? De eis om waarborgen voor de Brusselse Vlamingen wordt dus gesteld door een eerder 'gematigde' groep Vlaamse politici, die daarmee de kans op het welslagen van het 'Brussels model' willen verhogen.

Dat het statuut van Brussel de inzet zal vormen voor de volgende gewestverkiezingen en de daarop volgende regeringsonderhandelingen, laat zich uit het voorgaande alvast veronderstellen. De positie van de Vlamingen in Brussel zal daarbij ongetwijfeld één van de sleutels worden in de hernieuwde dialoog van gemeenschap tot gemeenschap in 1999. Verscheidene scenario's over de plaats van Brussel in de verdere staatsuitbouw werden de afgelopen maanden voorgesteld, onder meer in de 'Proeve van Vlaamse Grondwet' en 'Brussel als Europees district', een idee van SP-ers Louis Tobback en Norbert De Batselier. Ook het voorstel voor de fusie van Brusselse gemeenten werd n.a.v. de Octopus-éénheidspolitie opnieuw gelanceerd.[22]

Ter voorbereiding van volgende stappen in de staatshervorming boog de Commissie Staatshervorming zich in het Vlaams parlement eveneens over het hoofdstuk Brussel.[23] Minister-president, Luc Van den Brande (CVP) hernam in zijn 'Septembernota', de stelling dat in de verdere staatsuitbouw het Brussel-luik op de verschillende beleidsniveau's een volwaardige plaats moet geven aan de Brusselse Vlamingen, m.a.w. een gegarandeerde vertegenwoordiging in de BHR, in de gemeenteraden, schepencollege's en OCMW's.[24] In zijn Brusselnota had hij al eerder voorgesteld

---

20. Jambon J. en de Roover P., *Vlaanderen staat in Europa*, Davidsfonds, Leuven, 1994, p. 91.
21. Aldus toenmalig Davidsfondsvoorzitter, Lieven Van Gerven geïnterviewd door Guido Tastenhoye, Vlaanderen met Brussel chanteren gaat niet op, in *Gazet van Antwerpen*, 13 augustus 1994.
22. Brusselse minister Hasquin wil dossier fusies opnieuw openen, in *Het Nieuwsblad*, 9 juni 1998.
23. Overigens niet enkel op politiek niveau, ook in wetenschappelijke middens worden onderzoeken naar het mogelijke verder verloop van de staatshervorming uitgevoerd, onder meer door de groep 'Avenir' aan de UCL. Op 26 en 27 februari 1999 organiseren het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel en de CRISP een Colloquium over het statuut van Brussel in de Academie.
24. 'Septemberverklaring', uitgesproken door minister-president Luc Van den Brande, Brussel, 28 september 1998, in Vlaams Parlement, *http://www.vlaanderen.be*

om de band Vlaanderen-Brussel meer aan te halen, onder meer door de vertegenwoordigers van de Brusselse Vlamingen in het Vlaams Parlement rechtstreeks te laten verkiezen. Zijn bedoeling was verder de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) meer als een pijler van de Vlaamse Gemeenschap te ontwikkelen en minder als een gewestinstelling. Het voorstel om aan de VGC een aantal bevoegdheden te onttrekken en de gemeenschappen in Brussel meer zeggenschap te geven[25], werd door de meeste Brussels-Vlaamse politici op weinig gejuich onthaald. Volgens Rufin Grijp getuigden deze voorstellen van weinig begrip en inzicht in de Brusselse problematiek. Een erkenning van de specificiteit van de Brusselse situatie is iets waar Brussels-Vlaamse politici steeds luider om vragen. In die optiek lijkt de bevestiging van de volwaardigheid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inzake territoriumgebonden materies — waar Franstaligen op aansturen — uiteindelijk aangewezen. Het pleidooi van Anne Van Asbroeck voor een biculturele beleidsinstelling in het gewest of voor de uitbouw van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie als dusdanig, sluit aan bij deze logica.[26] Vanuit die groep Vlaams-Brusselse politici komt ook de boodschap dat door dag in dag uit met de Brusselse realiteit geconfronteerd te worden, het pragmatisme de bovenhand haalt op partijtwisten en er makkelijker taalgrenzen worden overstegen. Een 'verkrampt' vasthouden aan de notie 'Vlaamse aanwezigheid', is volgens hen een op termijn nefaste strategie.[27] In de socio-culturele wereld en bij bepaalde Vlaams-Brusselse intellectuelen klinkt al langer die Brusselse noot, en een deel van de politieke wereld lijkt nu ook dat spoor te volgen. De *'Brussel, lettre d'amour'* van een aantal 'jonge Turken' maakte dat zonder meer duidelijk. De indruk dat de polarisatie tussen de gemeenschappen in Brussel van buitenuit worden veroorzaakt, past eveneens in dit discours. Een indruk, die overigens ook door Franstaligen wordt onderschreven. De Vlaams-Brusselse politici nemen — vertrekkende van de 'Brusselse eigenheid' — dus een andere houding aan dan de partijgenoten in Vlaanderen. Tegelijk vragen diezelfde Vlaamse Brusselaars wel om meer investeringen (en niet in het minst financieel) in de hoofdstad van Vlaanderen. Deze opstelling getuigt van enige tweeslachtigheid: er wordt van de Vlaamse overheid minder bemoeienis gevraagd inzake Brussel, maar zij zou er wel meer haar verantwoordelijkheid moeten opnemen.

Over de gevolgen van de invoering van het gemeentelijk EU-stemrecht voor de Brusselse Vlamingen kan weinig met zekerheid gezegd worden. In het weinige onderzoek dat daarover werd gedaan, wordt er evenwel op gewezen, dat de 'Eurocraten' meer geneigd zouden zijn op 'tweetalige lijs-

---

25. Van den Brande: Vlaanderen moet meer wegen in Brussel, in *Financieel Economische Tijd*, 1 juli 1998.
26. Van Asbroeck A., Een bicultureel beleid voor Brussel, in *De Morgen*, 5 november 1998.
27. Cfr. 'reflectienota' van Sven Gatz in 'De Volksunie en de Brusselse paradox', in *De Morgen*, 3 oktober 1998.

ten' te stemmen.[28] Op zich is dit geen pobleem voor de Nederlandstalige kandidaten, gezien veel van hen precies op tweetalige lijsten worden verkozen. Het is ook maar de vraag hoeveel Europeanen uiteindelijk gebruik zullen maken van de mogelijkheid te stemmen voor de gemeente. In 1994 liet slechts een fractie van deze EU-onderdanen zich inschrijven om een stem te kunnen uitbrengen voor de Europese verkiezingen in het land van verblijf. Ook het mogelijke stemrecht voor alle niet-Belgen, ten vroegste voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 mogelijk, hoeft niet a priori een bedreiging te zijn voor de Vlamingen in Brussel. Ook van hen kan worden verwacht dat tweetalige lijsten meer vertrouwen inboezemen. Het is tevens een open deur intrappen, te zeggen dat de Brusselaars van vreemde origine niet allemaal Franstalig zijn, laat staan francofoon. Zijn deze niet-Belgische Brusselaars bovendien niet eerder objectieve bondgenoten van de Vlaamse Brusselaars? "*Vlamingen begrijpen immers even goed wat het is om niet in hun eigen taal begrepen te worden.*"[29] Het is vooral de versoepeling van de naturalisatieprocedure die op korte termijn en op niveau van de Brussels Hoofdstedelijke Raad voor ongerustheid zorgt, want hier moeten de nieuwe Belgen wel een keuze maken tussen de twee heersende taalgroepen. Wanneer de cijfers van de naturalisaties van de afgelopen jaren worden vergeleken met het aantal uitgebrachte stemmen op Vlaamse lijsten voor de gewestelijke verkiezingen — veronderstellende dat de meerderheid van de nieuwe Belgen de Franstalige lijsten verkiezen — lijkt het bestaande evenwicht tussen de twee taalgroepen inderdaad op de helling te staan. Er zouden ± 38.000 nieuwe Brusselaars bijgekomen zijn tussen 1995 en 1997 terwijl bij de laatste verkiezingen voor de Brussels Hoofdstedelijke Raad de Vlaamse lijsten zo'n ± 57.000 stemmen behaalden.[30] Maar het zou, zoals al gezegd, een strategische fout zijn van de Nederlandstaligen, deze potentiële kiezers al bij voorbaat op te geven.

Een element dat in de debatten over de gegarandeerde aanwezigheid van de Vlamingen in Brussel telkens opduikt, is de koppeling van dit dossier aan het voortbestaan van België. Vlaams Minister-president Luc Van den Brande (CVP) voorziet zelfs het einde van het land tegen 2020 indien er geen sluitende afspraken worden gemaakt; afspraken, in verband met de financieringsmodaliteiten voor de gewesten en gemeenschappen en aangaande communautaire evenwichten. Vanuit de redenering dat Brussel de hoofdstad is van een land waar de Nederlandstaligen de meerder-

---

28. Deschouwer K. en Mariette D., De westerse migranten in Brussel en in de rand, in Witte E., De Brusselse Rand, Brusselse Thema' s 1, Brussel, VUBPRESS, 1993. pp. 423-449.
29. Met dit argument pleitten Brusselse Vlamingen eind vorig jaar via de Louis-Paul-Boonstichting voor het migrantenstemrecht. Sire, er zijn geen migranten meer, in *De Morgen*, 21 november 1997.
30. Naar Sven Gatz, Debat EU-stemrecht moet verbreed worden, in *De Standaard*, 16 september 1998.

heid uitmaken, lijkt het maar logisch dat ook de Vlamingen er inspraak krijgen via een speciaal beschermd statuut. Langs Franstalige zijde wordt dan weer geargumenteerd dat de representatieve organen ook taalrepresentatief moeten zijn. Als zal blijken dat de Nederlandstalige lijsten in de Brusselse gewestverkiezingen niet in staat zijn minstens een status quo te behalen, is hun uitgangspositie voor de komende onderhandelingen alvast weinig benijdenswaardig. Als hun aantal zou teruglopen en ze er, met andere woorden niet in zouden slagen een 'werkbaar' aantal zetels te bekomen, dan staat de pariteit op het niveau van het Brussels Hoofdstedelijke Executieve zeker onder druk. De pariteit in de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, zoals die eerder al op niveau van de Agglomeratieraad bestond, is echter onlosmakelijk verbonden met de pariteit op niveau van de federale regering. De verstrengeling van deze dossiers als gevolg van de compromissen uit het verleden, is inderdaad groot. Toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat de koppeling van een aantal communautaire zaken veelal politiek-strategische doeleinden heeft.

Rampscenario's over het uitéénvallen van België, als gevolg van het instorten van de Brusselse constructie, voeren ook de rol van het extreemrechtse Vlaams Blok op als storingsfactor.[31] Indien deze partij haar electorale positie in het Brusselse kan uitbreiden, gebruikmakend van de totale versplintering van Franstalig extreem-rechts en door het exploiteren van vermeende gevoelens van onveiligheid en onzekerheid bij grote delen van de bevolking, dreigt een patstelling in die instellingen waar de Vlamingen momenteel een gewaarborgde vertegenwoordiging hebben kunnen bekomen. De consensuspolitiek zou kunnen worden opgeblazen, met desastreuze gevolgen voor de algehele bestuurbaarheid van Brussel — en in uitbreiding — van België. Zover lijkt het voorlopig niet echt te komen, maar met die mogelijke gevolgen in het achterhoofd, vragen sommigen zich af of de vraag om een vaste aanwezigheid in de politieke instellingen in Brussel voor de Vlamingen de meest aangewezen en duurzame optie is. Het lijkt niet ondenkbeeldig dat de meeste Vlaamse Brusselaars liever vertegenwoordigd worden door Franstalige democratische verkozenen dan door taalgenoten van het Vlaams Blok.

2. De politieke aanwezigheid van Nederlandstaligen in de 'Brusselse' verkiezingen

De debatten in politieke organen en in de pers over de invoering van het EU-stemrecht getuigden van een buitengewone bitsigheid. Grote politieke

---

31. Cfr. onder meer Deprez K., Paper voor *International Conference on Law and Language,* Vaasa (Finland), september 1998 (Acta in publicatie) en Chabert J., Democratie versus extreem-rechts, in *De Morgen*, 3 november 1998.

commotie, wederzijdse verwijten, applaus en boegeroep kenmerkten de sfeer, die de laatste maanden bovendien doorkruist werd door onderhandelingen over allianties en lijstvorming voor de komende verkiezingen, wat de verbale bedrijvigheid van betreders van de sprekersgestoelten zeker niet deed afnemen.[32] Het belang van de verkiezingen in Brussel mag ook blijken uit de verscheidene initiatieven naar aanleiding van de volgende gewestelijke verkiezingen in 1999. In het zoeken naar Vlaamse kartelmogelijkheden werden ook academici ingeschakeld.[33] De vrees voor een groei van het Vlaams Blok, dat in Brussel uitpakt met voormalig politiecommissaris van Schaarbeek, Johan De Mol, ligt ongetwijfeld mee aan de basis van deze inspanningen. Samenslaan met andere partijen is voor een aantal Vlaamse partijen echter gewoon een kwestie van politiek overleven. De situatie van zowat alle Vlaamse partijen in Brussel is precair, dus lijkt een groepering van de krachten aangewezen. Het beperkt aantal verkiesbare plaatsen maakt de lijstsamenstelling echter bijzonder moeilijk. Toegeven op de lijsttrekker, staat mogelijk gelijk aan onverkiesbaarheid. De ideologisch dichtsbijgelegen partners genieten vanzelfsprekend de voorkeur in de kartelvorming. Maar wat opvalt, is dat bij de meeste Vlaamse partijen de klemtoon wordt gelegd op Brussel en minder op de Vlaamse aspecten en precies door die 'openheid' worden ook 'onafhankelijke' kandidaten aangetrokken. In de pers kantte een groep progressieve 'onafhankelijken', die wellicht samen met SP en Agalev zullen kandideren, zich tegen *"betutteling voor de Brusselse Vlamingen"* en tegen het *"statuut van indianenreservaat"*.[34] Kartels met de Franstalige ideologische partner zijn voor de gewestelijke verkiezingen niet mogelijk, maar een verregaande samenwerking kan wel. Agalev en Ecolo kondigden alvast aan ook op het gewestelijk niveau nauw te willen samenwerken.

Sinds de afschaffing van de talentellingen, gelden de verkiezingsresultaten van de twee taalgroepen als barometer van hun respectievelijke aanwezigheid in Brussel. Men kan zich afvragen of verkiezingen minder aanleiding geven tot het misleiden van de bevolking dan de talentellingen destijds, maar belangrijker is te stellen dat de verkiezingsresultaten als indicatie voor het taalgebruik van de kiezers zeker ontoereikend zijn. We bespreken hier verder de resultaten van de verkiezingen, eerst die op supra-gemeentelijk vlak, de agglomeratieraadsverkiezingen en die voor het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest en vervolgens de gemeenteraadsverkiezingen.

---

32. Debat over eurostemrecht draait op amendementenslag uit, in *De Standaard*, 29 oktober 1998 en Belg worden voortaan sneller, in *De Standaard*, 30 oktober 1998.
33. VU wedt op drie paarden in Brussel, in *Financieel-economische Tijd*, 30 mei 1998 en KUL-professor bemiddelt voor stadslijst Brussel, in *Het Nieuwsblad*, 29 mei 1998.
34. Brusselse onafhankelijken willen uit Vlaams indianenreservaat, in *De Morgen*, 5 oktober 1998.

2.1. De agglomeratieraadsverkiezingen

Vooraleer de situatie in de gewestelijke instellingen te bespreken, wordt hier aandacht gegeven aan agglomeratieraadsverkiezingen. De grondwetsherziening van 1970 had in de oprichting van een Brusselse Agglomeratie voorzien. Een rechtstreeks verkozen Agglomeratieraad en een College van voorzitter en schepenen zouden samen de Brusselse Agglomeratie besturen voor een aantal afgebakende domeinen, meer bepaald ruimtelijke ordening, brandweer en huisvuilophaling. Het compromis over de organisatie en werking van deze instellingen vormt een interessant gegeven in de geschiedenis van het politieke samenleven van de taalgemeenschappen in Brussel. Bij de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 werd immers teruggegrepen naar de voor de Agglomeratie vastgelegde verhoudingen en beschermingsmechanismen.[35] De nadruk lag er eveneens op samenwerking tussen de twee gemeenschappen en dit onder voogdij van de nationale overheid. Pariteit in het college — op de voorzitter na —, de indeling in taalgroepen en een alarmbelprocedure moesten de positie van de Nederlandstaligen in de Agglomeratieraad beschermen. Ondanks het feit dat de pariteit in de ministerraad, om aldaar minorisering van de Franstaligen tegen te gaan, ook in de grondwet was ingeschreven en beide evenwichten duidelijk met elkaar verbonden waren, bleef het FDF de beschermingsmaatregelen voor de Nederlandstaligen in Brussel als een inbreuk zien op het systeem van de evenredige vertegenwoordiging en dus op de democratie en de vrijheid.

Op 21 november 1971, veertien dagen na de parlementsverkiezingen vonden de agglomeratieverkiezingen plaats. Het Rassemblement Bruxellois, een politieke bundeling van FDF-ers en Franstalige liberalen, zette weliswaar Nederlandstaligen, maar geen Vlaamsgezinde kandidaten op hun lijsten. Het Rassemblement Bruxellois (RB) behaalde een klinkende overwinning met 49,2% van de stemmen. Van de 83 agglomeratieraadszetels bekwam dit francofoon kartel er 42, waarvan 11 zogenaamde 'valse' of 'FDF-Vlamingen'. Binnen de Nederlandse taalgroep, die in totaal 30 zetels innamen, konden deze 11 verhinderen dat een tweederde meerderheid, nodig om de alarmbelprocedure in te schakelen, tot stand kwam. De procedures, uitgewerkt om de minderheidspositie van de Vlamingen te beschermen, werden bijgevolg volledig uitgehold. Deze wetenschap zou de Vlamingen er toe brengen in latere onderhandelingsrondes over de invulling van de gewestelijke organen sluitende maatregelen op te eisen inzake hun vertegenwoordiging. Na de agglomeratieraadsverkiezingen van 1971 zouden er nooit meer nieuwe verkiezingen voor dit orgaan worden georga-

35. Witte E., De taalpolitieke aspecten van het Brusselse gewestvormingsproces (1970-1995), in Witte E., De Metsenaere M., Detant A., Tyssens J. en Mares A., Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Taalwetgeving,*Brusselse Thema's 5*, Brussel, VUBPRESS, 1998, p. 19.

niseerd. De Brusselse Agglomeratieraad werd een instelling waarvan de raadsleden "*— als zij nog leven — zich de datum van hun eedaflegging nog nauwelijks herinneren.*"[36] Lang werd een datum steeds weer uitgesteld, en toen die tenslotte gepland was voor juni 1989[37], zou het door de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest niet meer nodig zijn.

2.2. De verkiezingen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Het parlement van het Brusselse Gewest, de Brussels Hoofdstedelijke Raad (BHR), telt 75 leden die om de vijf jaar rechtstreeks worden verkozen door een kiescollege dat bestaat uit alle kiezers van de gemeenten die deel uitmaken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De eerste verkiezingen vonden plaats op 12 juni 1989, de tweede op 21 mei 1995 en de volgende zijn voorzien voor 13 juni 1999.

In tabel 1 zetten we de uitslagen van de verkiezingen voor de Brusselse Hoofdstedelijke Raad in 1989 en 1995 naast elkaar. Van de Franstalige lijsten is het kartel van PRL-FDF met meer dan 34% van de stemmen de grootste politieke formatie geworden in 1995. In 1989 was dat de PS. Tellen we de uitslagen van FDF en PRL van 1989 op, dan betekent dit weinig meer dan een status quo. Op vlak van zetels gingen zij er zelfs op achteruit. Opmerkelijk is verder de winst van Front National/Nationaal Front, die haar stemmenaantal ziet verdubbelen en 6 zetels zal krijgen in het Brusselse parlement.

De Vlaamse lijsten behaalden in 1995 samen 13,75% van de stemmen (tegen 15,3% in 1989), wat een verlies van 1 zetel tot gevolg had. Er zetelen sindsdien nog 10 Nederlandstaligen op 75 in de Brussels Hoofdstedelijke Raad. De trent die de talentellingen van weleer aan het licht brachten, lijkt dus allesbehalve omgebogen. Bij de Vlaamse lijsten valt verder het succes van extreem-rechts op. Met 3% van de stemmen werd het Vlaams Blok de tweede Vlaamse partij in Brussel, na de CVP die 3,29% van de stemmen behaalde, wat een gevoelige achteruitgang betekende. Agalev verloor in 1995 haar ene zetel.

De Brusselse coalitieregering van PS, PSC, FDF, CVP, SP en VU werd door de alliantie van FDF en PRL na de verkiezingen van 1995 uitgebreid met deze laatste partij. De PSC maakte na de verkiezingen van 1995 geen deel meer uit van de Brusselse regering. Met het vertrek van Vic Anciaux eind

---

36. Coolen R., Oproep aan de Brusselse Vlamingen, in Brussel in Beweging, *Kongres Brusselse Vlamingen, Kongresberichten*, nr. 1, september 1985. p. 6.
37. Brans M., Van Hassel H. en Rimanque K., *De Vlaamse Gemeenschap in Brussel. De toepassing van art. 65 en 66 van de Brusselwet.* Leuven, Acco, 1992. p. 23.

1997, stapte ook de VU uit de coalitie. De recuperatiebeweging van PRL op de FDF-achterban, zorgde binnen de gewestelijke instellingen voor de nodige spanningen. De invloed van het FDF als zweeppartij op de andere Franstalige partijen, vooral dan de PRL, is dus nog verre van uitgewerkt. Het FDF wil daarenboven haar rol in de Brusselse politiek bestendigen, door zo weinig mogelijk toe te geven inzake taalkwesties. Beide partijen zijn, ondanks de alliantie, dus verwikkeld in een communautair opbod en dat drukt op de werking van de Brusselse instellingen. Deze 'moeilijke' sfeer' binnen de regering-Picqué II staat een optimaal samenwerkingsklimaat behoorlijk in de weg.[38]

38. Aldus Vic Anciaux geïnterviewd op 14 januari 1997 door Stijn Vanermen, Bijlage: interviews met een aantal betrokken actoren, in Witte E., De Metsenaere M., Detant A., Tyssens J. en Mares A., Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Taalwetgeving,*Brusselse Thema's 5*, Brussel, VUBPRESS, 1998, p. 19. Uiteindelijk zou Vic Anciaux op 20 november 1997 ontslag nemen als VU-staatsecretaris van de Brusselse Regering, precies als gevolg van de 'slechte sfeer', het niet naleven van de taalakkoorden en de onwil van FDF-PRL om de Vlaamse grieven o.m. inzake de taalkaders van het Brussels Hoofdstedelijk Ministerie, ter erkennen.

Tabel 1: Vergelijkende uitslagen van de verkiezingen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 en 1995.

	1989	1995
aantal kiesgerechtigden	582.947	537.394
aantal geldige stemmen	438.192	412.977
aantal blanco/ongeldige stemmen	39.497	32.051

	Aantal stemmen		%		Zetels	
	1989	1995	1989	1995	1989	1995
PS	96.189	88.370	21,95	21,40	18	17
PRL	83.011		18,94	0,00	15	
FDF-ERE	64.489		14,72	0,00	12	
PRL-FDF		144.478		34,98		28
PSC	51.904	38.244	11,85	9,26	9	7
ECOLO	44.874	37.308	10,24	9,03	8	7
FN-NF	14.392	30.803	3,28	7,46	2	6
PFN	4.190		0,96	0,00		
LIBRE	3.976		0,91	0,00		
VERS.G.A.	2.558		0,58	0,00		
LA	2.290		0,52	0,00		
PTB(-UA)	1.283	2.052	0,29	0,50		
POS	1.229		0,28	0,00		
PFU(-PFH)	405	256	0,09	0,06		
PLI	402		0,09	0,00		
RLB		1.611		0,39		
UNIE		1.827		0,44		
RALBOL		3.976		0,96		
BANANE		2.536		0,61		
GU		2.312		0,56		
PLN		529		0,13		
PCN-NCP		254		0,06		
PLUS		1.015		0,25		
LETD		237		0,06		
AR		423		0,10		
SUBTOTAAL	**371.192**	**356.231**	**85**	**86**	64	65
CVP	18.523	13.586	4,23	3,29	4	3
PVV-VLD	12.143	11.034	2,77	2,67	2	2
SP	11.710	9.987	2,67	2,42	2	2
VU	9.053	5.726	2,07	1,39	1	1
VL. BLOK	9.006	12.507	2,06	3,03	1	2
AGALEV	4.821	3.906	1,10	0,95	1	
BRU	832		0,19	0,00		
PVDA	519		0,12	0,00		
SAP	393		0,09	0,00		
SUBTOTAAL	**67.000**	**56.746**	**15**	**14**	11	10
TOTAAL	**438.192**	**412.977**	**100**	**100**	75	75

2.3. De gemeenteraadsverkiezingen in Brussel-19

Na de verkiezingen voor de Brussels Hoofdstedelijke Raad, trachtten we aan de hand van uitslagen van de lokale verkiezingen de aanwezigheid van de Nederlandstaligen in de Brusselse gemeenten te schetsen.[39] Dit is geen eenvoudige opdracht. Vertrekkend vanuit de hedendaagse institutionele en maatschappelijke context, lopen we het gevaar, de huidige verhoudingen te transponeren naar vroeger. In de periode vòòr het taalcompromis van Hertoginnedal (1963) was de communautaire tegenstelling op lokaal vlak nagenoeg afwezig. Uit de uitslagen voor die periode zijn dan ook moeilijk Vlaamse verkozenen te distilleren.[40] In de tabel hierna, wordt daarom begonnen met de reconstructie van de Vlaamse aanwezigheid in Brussel vanaf de gemeenteraadsverkiezingen van 1970. Want tegen het einde van de tweede helft van de jaren '60 zou het electoraal potentieel van de communautaire twistpunten ten volle blijken. Maar dan nog, moet met de nodige omzichtigheid worden omgesprongen met de notie 'Vlaamse verkozene'. Het gaat soms om tweetalige Brusselaars die we hier, ietwat kunstmatig, een ééntalig keurslijf aanmeten. Als criterium wordt de taal van de eedaflegging tijdens de installatievergadering van de nieuwe gemeenteraad genomen. Wanneer een verkozene in de 19 Brusselse gemeenten de eed in het Nederlands of in beide talen, maar eerst in het Nederlands aflegt, dan wordt hij of zij beschouwd als 'Vlaamse verkozene'.

In tabel 2 werd het aantal Vlamingen op het totaal aantal gemeenteraadsleden weergegeven voor de periode 1970-1994. De globale percentages tonen een lichte terugval van iets meer dan 12,5% Vlaamse verkozenen in de 19 gemeenten in 1970 en 1976 tot om en bij de 11% in 1988 en 1994. De taalverhoudingen in de gemeenten kunnen op basis van de electorale gegevens de afgelopen 25 jaar dan ook redelijk stabiel genoemd worden. We zien grote verschillen naargelang de gemeente. De westelijk gelegen gemeenten Anderlecht, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren en Koekelberg liggen qua Vlaamse politieke aanwezigheid in de gemeenteraden boven het gemiddelde. Aan de zuidelijke en zuid-oostelijke zijde van het gewest heersen francofone partijen en daar zijn de resultaten van de Vlamingen dan ook omgekeerd evenredig. In Vorst, Ukkel, Watermaal-Bosvoorde, Oudergem, Sint-Gillis, Elsene en Etterbeek bedraagt het Vlaamse aandeel verkozenen hoogstens 6%. De noordelijke gemeenten vertonen een verspreid beeld. In Brussel en Sint-Jans-Molenbeek schommelt het aandeel rond het gemiddelde, overigens ook in Sint-Pieters-Woluwe. Schaar-

---

39. We willen hier verwijzen naar twee onderzoeksrapporten die in het kader van het FWO-onderzoek naar de politieke aanwezigheid van de Brusselse Vlamingen werden afgerond: '*Politiek-electorale strategieën in Brussel-19*', Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 1996 en '*Een databank van politiek Brussel, 1946-1995*', Brussel, 1998.

beek en Sint-Lambrechts-Woluwe sluiten qua Vlaamse politieke vertegenwoordiging dan weer aan bij de zuidelijke gemeenten. In Brussel-Stad, Evere, Jette, Etterbeek, Koekelberg, Oudergem en Sint-Joost-ten-Node is het percentage Vlamingen in de raad fors teruggelopen tijdens de periode 1970-1994. Een aantal andere gemeenten vertonen sterke schommelingen al naargelang de verkiezing, Schaarbeek bijvoorbeeld. In de verdere beschrijving van de Vlaamse politieke situatie in Brussel, wordt ook aandacht besteedt aan de resultaten van de overige partijen, de Franstalige en de tweetalige lijsten. De positie van de Nederlandstaligen in Brussel kan moeilijk 'op zich', als losstaand gegeven, bestudeerd worden. Ze staat immers niet los van de algemene politieke krachtsverhoudingen in Brussel en in de rest van het land. De ruimere context kan bovendien een aantal belangrijke verklaringen aanreiken voor de geringe Vlaamse aanwezigheid in de hoofdstad.

---

40. Als bron gebruikten we de dossiers van de gemeentelijke verkiezingen die door de Provincie Brabant werden bijgehouden. Na de splitsing van de Provincie ging de voogdij over de gemeenten over naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waar ze voor de periode tot en met 1982 in het archief worden bewaard en nadien in het 'levend' archief. Niet alle verslagen van de installatievergaderingen werden in deze dossiers bijgehouden. De bronnen zelf laten ons bovendien ook enigszins in de steek. In een aantal gemeenten werd namelijk nagelaten aan te duiden in het verslag van de installatievergadering in welke taal de verkozene de eed aflegde. Mogen we daaruit concluderen dat het toen/daar belangrijker was, te notuleren dat de verkozene de Koning trouw beloofde, dan in welke taal hij de eed sprak? In een aantal gemeenten vonden we vòòr 1970 weer wel de taal van de eed aangeduid in het verslag. We geven ze hieronder weer. In Brussel-stad werd de taal van de eedaflegging wel aangeduid en wel vanaf de eerste lokale verkiezingen, hier onderzocht. In 1946 tellen we in de stad 5 Vlaamse verkozenen op 41. De gegevens voor 1952 ontbreken, maar in 1958 waren er maar liefst 14 verkozenen op 39 die de eed in beide landstalen aflegden. Drie daarvan begonnen met de Nederlandse eed. Twaalf verkozenen zweerden trouw in 1964 in beide talen, 3 daarvan eerst in het Nederlands, en 1 verkozene legde de eed enkel in het Nederlands af. In Etterbeek zegden in 1958 2 mandatarissen de eed in het Nederlands en in 1964 drie. Evere had in datzelfde jaar 6 Vlamingen op 17 in de raad en Ganshoren 7 op 15. In Jette tellen we na de gemeenteraadsverkiezingen van 1952 5 tweetalige eedafleggers — allen spraken de eed eerst in het Frans uit — en 3 Nederlandstaligen op 19. In 1958 waren er eveneens drie verkozenen die in Jette de eed in het Nederlands aflegden. In Oudergem was 1 Nederlandstalig gemeenteraadslid in 1958; Sint-Agatha-Berchem had daarentegen 6 Nederlandstalige eedafleggers op 13 in datzelfde jaar. Echter, nog slechts 4 op 15 6 jaar later. 3 op 19 Nederlandstalige eedafleggers waren er in Sint-Joost-ten-Node in 1952, 1958 en 1964. Sint-Lambrechts-Woluwe telde in 1946 één Vlaamse verkozene, in 1953 (herverkiezing) 3 op 19 en in 1964 4 op 23. Sint-Pieters-Woluwe had 3 Nederlandstalige raadsleden na de eerste naoorlogse verkiezingen, nog 1 op 15 in 1952 en 2 in 1958 en 1964. In Ukkel waren er in 1946 3 Nederlandstalige raadsleden en 2 tweetaligen met Frans als eerste taal van de eedaflegging; in 1952: 2 Nederlandstaligen en 13 tweetaligen op 27, waarvan 2 de eed eerst in het Nederlands zegden; in 1958 waren er 6 Vlaamse verkozenen en legden 8 de eed in de twee talen af met het Frans als eerste taal. In 1964 liep dat aaantal terug tot 8 tweetaligen, waarvan er 2 de Nederlandstalige eed vòòr de Franstalige aflegden.

Tabel 2: Aandeel van de Nederlandstaligen in de 19 Brusselse gemeenteraden, 1970-1994

gemeente	1970			1976			1982			1988			1994		
	Vl.	tot.	%	Vl.	tot.	%	Vl.	tot.	%	Vl.	tot.	%	Vl.	tot.	%
Anderlecht	8	37	22	10	47	21	10	45	22	9	45	20	10	43	23
Brussel	8	41	20	7	49	14	7	47	15	8	47	17	6	47	13
Elsene	0	37	0	1	43	2	0	41	0	0	41	0	0	41	0
Etterbeek	3	29	10	2	37	5	2	35	6	3	35	9	1	33	3
Evere	5	19	26	7	29	24	6	31	19	5	31	16	5	29	17
Ganshoren	4	17	24	8	27	30	9	27	33	10	27	37	12	27	44
Jette	9	25	36	9	35	26	7	35	20	7	35	20	3	33	9
Koekelberg	5	17	29	5	25	20	4	25	16	4	25	16	4	25	16
Oudergem	3	23	13	2	31	6	2	31	6	2	31	6	1	29	3
Schaarbeek	2	39	5	5	47	11	3	47	6	5	47	11	3	47	6
Sint-Agatha-Berchem	5	17	29	9	25	36	8	25	32	8	25	32	8	25	32
Sint-Gillis	0	29	0	0	37	0	0	35	0	0	35	0	0	35	0
Sint-Jans-Molenbeek	1	31	3	6	39	15	3	41	7	4	39	10	5	39	13
Sint-Joost-ten-Node	3	19	16	2	27	7	1	27	4	3	27	11	1	27	4
Sint-Lambr.-Woluwe	3	27	11	3	35	9	3	35	9	2	35	6	3	35	9
Sint-Pieters-Woluwe	4	25	16	4	35	11	3	35	9	5	35	14	4	33	12
Ukkel	2	33	6	2	41	5	0	41	0	1	41	2	2	41	5
Vorst	0	29	0	2	37	5	0	35	0	1	37	3	2	35	6
Watermaal-Bosvoorde	0	19	0	2	29	7	1	27	4	1	27	4	1	27	4
totaal 19 gemeenten	65	513		86	675		69	665		78	665		71	651	
% Vlamingen	12,7			12,7			10,4			11,7			10,9		

De toenemende spanningen tussen de gemeenschappen in de jaren ’60, deden de unitaire partijstructuren van de drie grote politiek families op hun grondvesten daveren. In de Brusselse gemeenten tekenden deze tendenzen zich het vroegst af en ook anders dan op het nationale plan. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 traden al een aantal nadrukkelijk ééntalige kandidatenlijsten aan, waarbij het taalitem de bovenhand haalde op het ideologische. De strijd tegen de taalwetten van 1963 had aanleiding gegeven tot het ontstaan van nieuwe drukkingsgroepen en partijen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 worden de gevolgen van deze trends voor de bestaande politieke verhoudingen dus al waargenomen, maar het zou tot 1970 duren, eer de impact ervan echt ingrijpend kan genoemd worden.

De liberalen stootten de PSB-BSP van de eerste plaats en behaalden 35% van de Brusselse zetels in de gemeenteraadsverkiezingen van 1964.

De PSB-BSP nam nog ongeveer één derde van de mandaten voor zich en PSC-CVP volgde met een 25% van de verkozenen. Het FDF nam als dusdanig niet deel aan deze lokale verkiezingen. Een aantal gelijkgestemde francofone lijsten werden ingediend in Brussel, Elsene, Etterbeek, Koekelberg, Sint-Gillis, Ukkel, Oudergem, Schaarbeek en Vorst.[41] Het gaat meerbepaald om de lijsten Union/Unité Francophone en de lijst Union Démocratique francophone. Het was echter in de eerste plaats de PRL-PVV die profiteerde van het verzet tegen de 'vrijheidsbeperkende' taalwetgeving en die haar oppositie dus maximaal had kunnen uitbuiten. De Francofone lijsten behaalden samen slechts 5 verkozenen, in Brussel, Etterbeek, Schaarbeek en Ukkel. Vlaamse lijsten werden ingediend in 7 gemeenten (Brussel, Evere, Vorst, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Jans-Molenbeek en Oudergem), doch steeds onder een andere benaming. Van eenheid was dus geen sprake en het resultaat was navenant: 1 verkozene in Brussel-stad.

Vooral de deelname van het Front Démocratique des Francophones (FDF) aan de verkiezingen, zou de bestaande krachtsverhoudingen grondig wijzigen.[42] De traditionele partijen waren niet bij machte gebleken alle taal-ongenoegen te kanaliseren. Als reactie op de FDF-druk, verstrakten de Brusselse federaties van socialisten, liberalen en christen-democraten hun posities ten opzichte van de Vlaamse eisen. De kiesprogramma's van liberalen en socialisten hadden met dat van het FDF volgende eisen gemeen: voor de vrijheid van de huisvader, tegen de begrenzing van Brussel, tegen de 'ondemocratische' pariteit in Brusselse organen en voor de tweetaligheid van de openbare diensten in evenredigheid met de taalverhoudingen binnen de gemeente. De spanningen werden eerst binnen de partijstructuren uitgevochten, en dan vooral naar aanleiding van de lijstsamenstellingen. De parlementsverkiezingen van 23 mei 1965 en 31 maart 1968 illustreren de machtstrijd binnen de drie groten partijen. De Brusselse PSB-BSP federatie kreeg te kampen met dissidente 'Rode Leeuwen'. Binnen de liberale partij ontwikkelde zich een gelijkaardige Vlaamse formatie, de Blauwe Leeuwen genoemd, en bij de PSC-CVP leidden de ontwikkelingen in 1968 zelfs tot de opslitsing in 2 taalvleugels. VandenBoeyants werkte, haaks op de evolutie van de partij op nationaal niveau, in het kiesarrondissement-Brussel-Halle-Vilvoorde een tweetalig initiatief uit, dat een relatief succes werd. FDF-lijsten waren er in 1970 in de 19 gemeenten, al dan niet in kartel met Démocratie Bruxelloise.[43] In enkele gemeenten presenteerden zich nog andere francofone lijsten: de

---

41. Les principaux facteurs de changement politique à la veille des élections communales du 11 octobre 1970. *CH du CRISP,* nrs. 487-488. 4/9/1970. p. 17.
42. Tussen 1964 en 1970 zouden een aantal (liberale) gemeentelijke mandatarissen 'overlopen' naar het FDF, onder meer Nols in Schaarbeek.
43. Démocratie bruxelloise zou in maart 1971 integraal worden opgenomen in het FDF. Les premières élections des conseils d'agglomeration et de fédération dans la région bruxelloise (21 novembre 1971). *CH du CRISP,* nrs. 553-554. 25/2/1972. p. 10.

Parti Wallon in Elsene, Démocratie Nouvelle in Jette, Parti Francophone Forestois, Mouvement Rénovation Berchemoise en Rassemblement Communal in Sint-Joost-ten-Node.

Hoewel de traditionele partijen in de meeste gemeenten ogenschijnlijk tweetalige lijsten indienden, waren het enkel de christen-democratische lijsten UAB-UTB (L'Union pour l'Avenir de Bruxelles - Unie voor de Toekomst van Brussel) die een noemenswaardige aantal Vlaamse kandidaten op de lijsten plaatsten. Een aantal Vlaams-Brusselse socialisten, christen-democraten en liberalen kwamen in de gemeenten in 1970 op met een eigen lijst (de CVP-lijsten Schaarbeek en Watermaal-Bosvoorde en de Rode Leeuwen in 14 van de 19 gemeenten), als onafhankelijke kandidaten op een ideologisch 'gemengde' Vlaamse lijst (o.a. enkele Blauwe Leeuwen in Etterbeek en in Koekelberg) of in kartelvorm (in Anderlecht, Sint-Agatha-Berchem en Schaarbeek). De Volksunie diende in 11 gemeenten lijsten in. De organisatorische zwakte en de nog te grote ideologische afstand tussen de betrokken Vlaamse partijen, maakten dat de tijd nog niet rijp was voor Vlaamse eenheidslijsten.

De lokale verkiezingen van 1970 veroorzaakten in heel het land een achteruitgang voor de traditionele partijen ten voordele van de federalistische ééntalige partijen Volksunie, FDF en RW. Het FDF werd de belangrijkste electorale kracht in de Brusselse agglomeratie. De FDF-DB-lijsten haalden een gemiddelde van 28% van de stemmen in de 19 gemeenten. In Vorst, Jette, Schaarbeek, Oudergem, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel, Etterbeek en Watermaal-Bosvoorde behaalde het FDF de meerderheid van de stemmen. Met slechts 15% van de schepenposten kwam zij in 6 colleges terecht (Etterbeek, Koekelberg, Schaarbeek, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel en Vorst) In 4 van deze gemeenten leverde de FDF-DB de burgemeester.

Het succes van het FDF was omgekeerd evenredig was aan de scores van de Vlaamse lijsten en vice versa. In Anderlecht en Evere, waar de Vlaamse lijsten tussen 8 en 12% van de stemmen behaalden, bekwam het francofone kartel relatief lage scores (< 25% van de stemmen) en in Oudergem, de beide Woluwes en Etterbeek, waar de FDF-DB-resultaten tussen 30 en 35% lagen, kwamen de Vlaamse lijsten bijzonder zwak uit de kiesstrijd met nog geen 2% van de stemmen. Deze omgekeerde verhouding klopte niet voor de gemeenten Schaarbeek en Watermaal-Bosvoorde, waar beide taallijsten relatief goed presteerden. Uit de resultaten van de drie partijen blijkt verder dat zij weinig vruchten konden plukken van hun radicalere francofone strategie. De Brusselse liberalen vielen met 21,8% van de stemmen in 1970 terug naar de derde plaats, m.a.w. een verlies van 55 zetels. De voornaamste verklaring voor dit stemverlies, is het feit dat liberalen en FDF in hetzelfde milieu stemmen recruteerden. De electorale achterban van de liberalen bestond immers voor een groot deel uit Fransgezinde middengroepen, die de taalwetgeving als een bedreiging voor hun promotiekansen beschouwden (o.a. het medische personeel van de Brusselse hospitalen, kaderpersoneel, ambtenaren).[44] De resultaten

van de Brusselse socialisten waren sterk afhankelijk van hun uitgangspositie vòòr de verkiezingen. In gemeenten waar de socialisten de meerderheid uitmaakten en waar 'rode' burgemeesters de lijsten aanvoerden (dit was het geval in Anderlecht, Molenbeek, Sint-Gillis en Sint-Joost), bleven de verliezen beperkt. De tweetalige afdeling van de Brusselse socialistische federatie werd de tweede partij in de Brusselse agglomeratie met 22,32% van de stemmen en 125 zetels op 513 (in vergelijking met 1964 is dit een verlies van 36 zetels). Met 104 zetels en 19% van de stemmen werd de UAB-UTB de vierde partij in Brussel. Van de twee absolute meerderheden van christen-democraten in 1964, Ganshoren en Sint-Lambrechts-Woluwe, kon enkel de lijst van burgemeester Beauthier in Ganshoren standhouden. In Sint-Lambrechts-Woluwe viel de Groupe Fallon terug op 43% van de stemmen en diende zij een coalitie aan te gaan.

Met 37 Vlaamse verkozenen leverde UAB-UTB meer dan de helft van de Vlaamse vertegenwoordiging in de Brusselse gemeenteraden na de verkiezingen van 1970. De beste resultaten voor de Vlaamse socialisten werden bekomen in Evere, waar Marc Galle de lijst aanvoerde (bijna 7% van de stemmen), en Koekelberg (5%). In de andere gemeenten waar de Rode Leeuwen opkwamen, schommelden de percentages rond 2 à 3%. De 27 Vlaamse lijsten (tegen 6 in 1964) waren samen goed voor 5,61% van de stemmen en 4 verkozenen in Brussel-stad (Volksunie), Anderlecht (Vlaamse Belangen), Jette (VU) en Schaarbeek (CVP).

Met in totaal 65 verkozenen tegen 69 in 1964 of 12,5% van de stemmen tegen 14,8% 6 jaar eerder, was er ondanks de gestegen marktwaarde van het taalitem in 1970 sprake van een achteruitgang voor de Brusselse Vlamingen. Vier gemeenten, meer bepaald Vorst, Elsene, Sint-Gillis en Watermaal-Bosvoorde werden vanaf dan bestuurd door een Frans-ééntalige gemeenteraad.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1976 kwamen voor de eerste maal Vlaamse eenheidslijsten op in bijna alle Brusselse gemeenten, wat als een bevestiging van de Nederlandstalige gemeenschap als politieke eenheid kan worden beschouwd. Een andere uiting van dit groeiend politiek bewustzijn was het eerste Congres van de Brusselse Vlamingen, dat midden 1975 werd georganiseerd. Het betrof hier een puralistisch initiatief over de ideologische grenzen heen, dat een samenwerking van alle Nederlandstalige verenigingen en groeperingen wilde bewerkstelligen. De strategie van de Vlaamse Beweging in Brussel was er tot dan toe vooral op gericht via de uitbouw van culturele verenigingen de Vlaamse aanwezigheid in stand te houden. Vanaf het midden van de jaren '70 worden de inspanningen dus meer op politiek niveau getild en worden de

---

44. cf. Van Maldergem R., Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het FDF-electoraat. in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 3. Brussel, 1981. p. 162 en Deschouwer K. Continuïteit en contradictie: het FDF in de jaren tachtig. in: *Taal en Sociale Integratie*, nr. 7. Brussel, 1984. p. 114.

Vlaamse partij-afdelingen in Brussel structureel uitgebouwd. In 1976 behalen de Vlamingen precies evenveel verkozenen als 6 jaar eerder (iets meer dan 12%), terwijl de lijsten waarop ze werden verkozen sterk verschilden. Vlaamse politici van de drie grote ideologische families, die voordien binnen de Brusselse afdelingen van de respectievelijke partijen actief waren, verkozen meer en meer op Vlaamse lijsten te kandideren.

Eerder onderzoek toonde aan dat de uitslagen van deze 'plaatselijke' verkiezing in grote mate werden beïnvloed door wat zich ondertussen op het nationale niveau afspeelde.[45] De verschillende stappen in het federaliseringsproces zorgden voor het intensifiëren van communautaire tegenstellingen op momenten dat de kiezer zich moest uitspreken voor een nieuw plaatselijk bestuur. Precies Brussel vormde het knelpunt in de onderhandelingsrondes op nationaal vlak in die periode. De beïnvloeding was wederzijds. De afscheuringen van Vlaamsgezinde liberalen en socialisten van de Brusselse federaties hebben de evolutie naar de opsplitising van de nationale partijen in taalvleugels zeker bespoedigd. In 1971 vond de boedelscheiding plaats tussen Vlaamse en Franstalige liberalen en in 1978 gaven ook de socialisten als laatsten de eenheidsstructuur op. Partijvorming is een belangrijk element van versterking in het identificatieproces van de Brusselse Vlamingen.

45. Cfr. Communautaire spanningen tijdens een stembusgang: De gemeenteraadsverkiezingen van 1970 in de 19 Brusselse gemeenten tegen de achtergrond van de derde grondwetswijziging. in Van de Craen P. (ed.), Mondig Brussel, *Brusselse Thema's 3*, Brussel, VUBPRESS, 1988, pp. 11-44.

Grafiek 1: Globale stemmenpercentages per taalgroep bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970-1994.

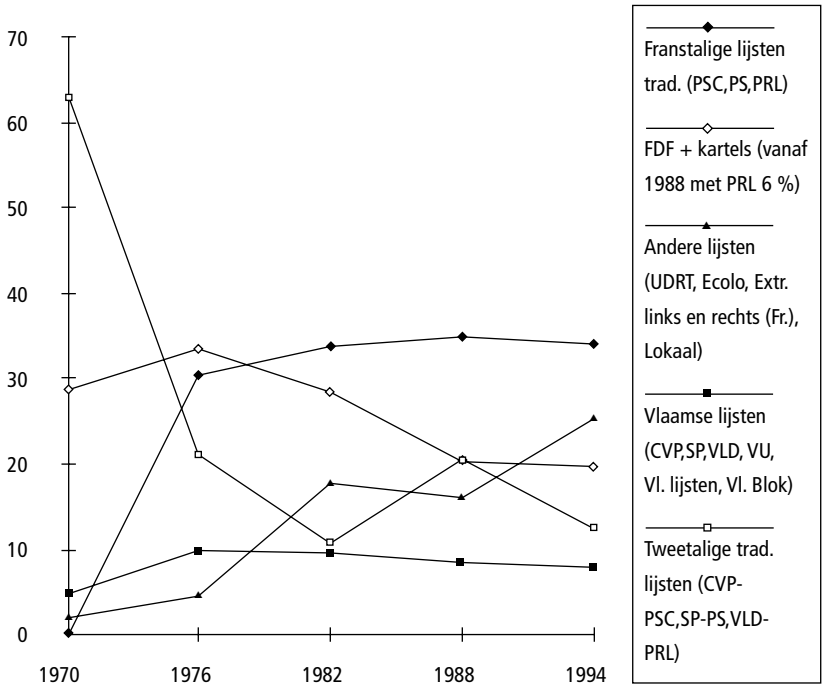

Het effect van het uitéénvallen van de unitaire traditionele formaties zien we in de grafiek hierboven. Terwijl de 3 grote tweetalige lijsten in 1970 samen nog 63% van de stemmen behaalden, was dit in 1976 teruggevallen tot 21% van de stemmen. Dit betekent echter geenszins dat er geen tweetalige lijsten meer opkwamen tijdens de lokale verkiezingen.

De electorale kracht van het FDF nam in de loop van de jaren '70 nog toe, met de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 als absoluut hoogtepunt. De resultaten van de parlementsverkiezingen van 1974 waren al een aanwijzing voor wat er zich twee jaar later in de gemeenten zou voordoen. Het FDF behaalde in 1976 een meerderheid in 10 van de 19 gemeenten. Hoewel haar rol ogenschijnlijk beperkt blijft tot het lokale — het gaat om een Brusselse partij —, ging het FDF ook op nationaal vlak een rol spelen. Vanaf 1974 nam het FDF deel aan de onderhandelingsrondes voor de vorming van de regering, via het zogenaamde conclaaf van Steenokkerzeel, maar pas in 1977, na het Egmontpact stapte het FDF ook effectief in de regering, zij het niet voor lang. De mislukking van het Egmontpact en de economische crisis verdrongen de communautaire problemen een tijdlang

naar het achterplan. Door het tijdelijk neutraliseren van het probleem-Brussel vanaf de jaren '80 kreeg het FDF, dat haar bestaan dankt aan dit conflict, het moeilijk zichzelf te handhaven. Grafiek 2 toont de forse terugloop van de FDF-stemmen na de verkiezingen van 1982. Het FDF bleef niettemin de grootste partij in Brussel-19 en op vlak van de effectieve machtsuitoefening, waar de kiezer slechts in geringe mate een invloed op kan uitoefenen, kon de partij haar posities van 1976 consolideren.

Grafiek 2: Globale stemmenpercentages per ideologische strekking bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970-1994.

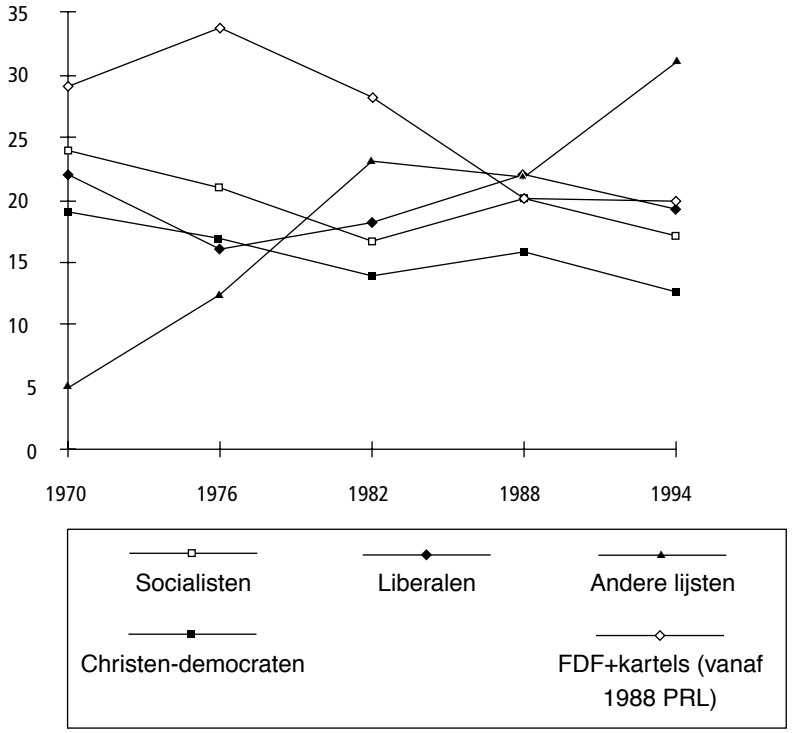

In bovenstaande grafiek werden de stemmenaantallen van de lijsten gegroepeerd volgens politieke ideologie. De samenwerkingskartels van verschillende politieke families werden als 'andere lijsten' beschouwd, net als de lokale belangenlijsten, enz. De neergang van de drie grote politieke families, maakt nogmaals duidelijk dat de taalstrategie aan belang heeft gewonnen ten nadele van de meer traditionele breuklijnen.

De Vlaamse lijsten komen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 in 10 gemeenten met kartellijsten op, wat een gevoelige vermindering

betekent in vergelijking met 1976 toen in 16 van de 19 gemeenten Vlaamse lijsten aantraden. Dit is voor een deel te wijten aan de veranderde strategie van de Vlaamse socialisten. Zij zullen in een aantal Brusselse gemeenten, vooral dan in de zogenaamde rode bastions, verkiezen om samen te werken met de Franstalige PS-afdelingen. Deze strategie bleek winstgevend op het vlak van de participatie aan het bestuur. Na de verkiezingen van 1976 waren de Vlamingen nog maar in 6 colleges vertegenwoordigd — wel zal na 1982 dat aantal gestegen zijn naar 10 op de 19. Het totaal aantal Vlaamse verkozenen is echter fors teruggelopen, van 12,7% naar 10,4%. Zoals al gezegd, was er in die periode een relatieve kalmte op het communautaire plan, zeker wat Brussel betreft. Voeren had de plaats van Brussel overgenomen als struikelsteen. Dit heeft mogelijk bijgedragen tot een toenadering van de traditionele ideologische stromingen in Brussel. De positie van de Vlaamse partij-afdelingen was ondertussen ook iets gunstiger geëvolueerd — de meeste formaties stonden nu iets sterker in onderhandelingen met de Franstalige zusterpartijen.

De scores van PRL en PSB lagen zeer dicht bij elkaar in de gemeenteraadsverkiezingen van 1982; beiden behaalden om en bij de 16%. Het was echter enkel de socialistische partij die er met maar liefst 7 burgemeestersposten en een aanwezigheid in 13 van de 19 colleges in slaagde haar electorale sterkte om te zetten in een proportioneel grotere effectieve macht.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 zien we dat de Vlaamse socialisten in vele gemeenten opnieuw gaan samenwerken met de PS, maar ook de Vlaamse liberalen passen deze strategie nu met sukses toe. Via de tweetalige lijsten zien zij hun aantal mandaten stijgen van 8 naar 11 in 1988.

Met de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 steeg het aandeel Vlaamse verkozenen terug met meer dan 1%. Dit lijkt percentenoptimisme — maar het gaat om een relatief belangrijk aantal stemmen. In 10 gemeenten werd een Vlaamse kartellijst ingediend. Via deze lijsten werden onder meer in Anderlecht en Sint-Pieters-Woluwe in 1988 nieuwe Vlamingen verkozenen. De meeste Vlaamse verkozenen op de kartellijsten waren CVP-ers. Deze partij nam op die lijsten ook het grootste deel van de verkiesbare plaatsen voor haar rekening.

Het FDF zag, zoals gezegd, sinds de jaren '80 haar electorale achterban systhematisch afkalven. Vanaf dan verschijnen een aantal scenario's om het FDF met de PRL te doen samensmelten. Een eerste stap in die richting kwam er met de PRL-FDF kartels in een aantal gemeenten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1988. Maar zelfs dat kon niet verhinderen dat de scores bleven dalen — tellen we de uitslagen van het FDF met die van de kartels met de PRL samen, dan behalen zij nog altijd 8% van de stemmen minder dan in 1982. Opvallend is wel dat de PRL-lijsten die alleen opkomen, eenzelfde aantal stemmen 16% bekomen dan 6 jaar eerder en dus eigenlijk een stemmenwinst hebben kunnen realiseren. Dat de rol van het FDF echter nog lang niet is uitgespeeld, bewijzen de lokale verkiezingen

van 1994; het FDF bepaalt dan nog in 10 van de 19 Brusselse colleges mee het beleid en na de gewestelijke verkiezingen van 1995 zetelt het FDF ook opnieuw in de Brusselse gewestregering.

In vergelijking met de verkiezingen van 1988 is het aantal Vlaamse zetels in 1994 gedaald van 78 naar 71, of naar 11%. Rekening houdend met de daling van het totaal aantal te begeven zetels door de terugloop van de bevolking van 665 zetels in 1988 naar 651 in 1994, spreken politieke waarnemers eerder van een status quo van het aantal Vlamingen in de gemeenteraden. Wat verder opvalt tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen is de opkomst van extreem-rechts, niet in het minst het Vlaams Blok. Dat deze partij een groot deel van haar stemmen dankt aan haar migrantenstandpunt staat vast en om dit thema in Brussel ten volle te exploiteren, werd de kiescampagne er ook in het Frans gevoerd. In 4 Brusselse gemeenten bekwam het Vlaams Blok verkozenen. De Volksunie, in 1988 nog in 2 Brusselse colleges aanwezig, is na 1994 volledig uit de gemeenteraden verdwenen.

In deze bespreking lag de klemtoon sterk op het taalaspect van de lijsten. Voor een aantal lijsten, waaronder de lokale, is de taal echter van weinig tel. Eén van de algemene tendenzen is net de toename van het aantal lijsten met een sterk plaatselijk karakter. De toename van de lijsten van de Burgemeester — tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 aanwezig in 14 van de 19 Brusselse gemeenten — kadert slechts gedeeltelijk in deze trent. Bijna altijd zijn het immers 'klassieke' partijen die schuil gaan achter deze lijsten.

De electorale strategieën van de twee stemgerechtigde gemeenschappen in Brussel waren afhankelijk van hun positie. De grote partijen in de hoofdstad probeerden algemeen in te spelen op gevoelens van ongenoegen die bij de Brusselse middengroepen leefden t.o.v. de vrijheidsbeperkende taalwetten. Vermits de meerderheid van de Brusselaars Franstalig waren/zijn, leek een radicalere francofone optie electoraal te verkiezen. Langs Franstalige zijde had het FDF een groot aantal Franstaligen kunnen mobiliseren. De Brusselse afdelingen van de nog unitaristische liberale en socialistische partijen stemden hun strategieën af op de FDF-lijn. Dit leidde tot spanningen tussen vlaamsgezinden en unitaristen binnen de traditionele politieke partijen en gaf aanleiding tot de opkomst van Vlaamse afscheuringen vanaf 1968. De communautaire opstelling van de christen-democraten in Brussel is complexer. Al in 1968 waren de christen-democraten in CVP en PSC opgesplitst. Vandenboeynants wilde met zijn tweetalige lijsten (later PSC-CVB) in Brussel vanaf 1970 een gematigd alternatief bieden — niet in het minst ingegeven door electorale bekommernissen. De Brusselse Vlamingen, hoe marginaal ook, stemden immers zoals hun taalgenoten in de Vlaamse provincies overwegend christen-democratisch. Bekijken we de Vlaamse vertegenwoordiging in de gemeenten en in het gewest, dan neemt inderdaad de CVP het grootste aantal verkozenen voor haar rekening.

Langs Vlaamse kant was de strategische keuze veel moeilijker. De bedoeling was tweeërlei: de Nederlandstaligen bewustmaken en mobiliseren via kiescampagnes en anderzijds, door verkozen te worden, de Vlaamse aanwezigheid in de lokale besturen te verzekeren. Om in dit opzet te slagen, waren er drie keuzemogelijkheden: met onafhankelijke lijsten, via een samenwerking met andere Vlaamse lijsten of door een gezamenlijke lijst met de Franstaligen. Afhankelijk van de politieke familie en van de verkiezing, was de ene strategie lonender dan de andere.

De discrepantie tussen de op Vlaamse lijsten behaalde stemmen en de veronderstelde omvang van de Vlaamse gemeenschap in Brussel is groot. Verschillende factoren kunnen helpen dit verschil te verklaren. Om uitéénlopende redenen vertrouwden Nederlandstaligen hun stem niet noodzakelijk toe aan een Vlaamse lijst. De concurrentie van twee, drie of meer Vlaamse lijsten, m.a.w. het gebrek aan eenheid, was evenmin bevorderlijk voor de electorale sterkte. Deze lijsten richtten zich bovendien in hoofdzaak tot één taalgroep, die dan nog een minderheid uitmaakt in alle Brusselse gemeenten. De zwakte van de jonge Vlaamse lijsten op organisatorisch vlak is eveneens één van de verklaringen voor de onmacht om tegen de Franstalige zusterpartijen of tegen de tweetalige partijen te kunnen opboksen. Deze tweetalige lijsten, onder meer de tweetalige christen-democratische lijsten onder impuls van Vandenboeynants, bleven een belangrijk deel van de Vlamingen bekoren. Vlaamse Brusselaars bleven tweetalige partijen steunen om redenen van persoonlijke aard, uit vrees voor extremisme, door een gering taalbewustzijn, wegens weinig taalassertiviteit, onverschilligheid, enz. De Nederlandstalige bevolking in de hoofdstad werd, in hoofdzaak vertegenwoordigd door gematigde figuren op tweetalige lijsten van de traditionele partijen, in de eerste plaats de CVP. De taalfactor als verklaring voor het stemgedrag bleek ook sterk afhankelijk van de communautaire spanning of kalmte op het nationale plan. In de meeste gemeenten wegen de klassieke politieke thema's algemeen zwaarder door dan de taaltegenstellingen. Plaatselijke zwaargewichten, de lokale belangen en situaties, de traditioneel sterke inplantingen van bepaalde partijafdelingen, bepaalden er veeleer de kleur van het lokale beleid. Het zogenaamde burgemeestereffect speelde daarbij ook een rol. De verkiezingsresultaten moeten daarom geïnterpreteerd worden tegen de lokale politieke context.

3. Waarborgen of kansen voor de Brusselse Vlamingen?

De sterkte van de Vlaamse aanwezigheid wordt ook beïnvloed door het institutioneel kader waarbinnen de machtsverdeling tot stand komt. Er kan daarbij worden gewezen op het systeem van de zetelverdeling voor de gemeente (het systeem-Imperiali), dat nadelig werkt voor kleinere lijsten.

Maar er zijn nog andere factoren die de representatie beïnvloeden. Verder willen we de mogelijkheden onderzoeken om de twee taalgemeenschappen in de instellingen van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest en in de Colleges van Burgemeester en Schepenen van de 19 gemeenten te vertegenwoordigen.

3.1. Vlaamse inspraak in de Brusselse gewestelijke instellingen

De 'bijzondere wet betreffende de Brusselse instellingen' van 12 januari 1989[46] vormde de hoofdstedelijke agglomeratie om tot een derde gewest, met een eigen rechtstreeks verkozen raad en een executieve die over uitgebreide bevoegdheden inzake gewestmaterie beschikt. In ruil voor deze fundamentele toegeving, verkregen de Vlamingen een aantal garanties inzake machtsdeelname. De mechanismen die werden uitgewerkt om de participatie van Vlamingen aan het gewestelijk bestuur te waarborgen zijn onder meer het systeem van poolvorming, de pariteit op het niveau van de raad, de consensusregel, de alarmbelprocedure en de gewaarborgde bevoegdheidspakketten. Een Vlaamse en Franse Gemeenschapscommissie werden geïnstalleerd om de persoonsgebonden materies van de betrokken gemeenschap te behandelen. Voor de regeling van de bicommunautaire aangelegenheden werden overleg- en coördinatieorganen ingesteld, waarin de Vlamingen over een vetorecht beschikken. Deze tegemoetkomingen vormden een onderdeel van een compromis, waarbij ook aan Franstalige kant toegevingen werden gedaan. Wij gaan hierna niet verder in op de totstandkoming van de Brusselwet — we geven enkel een overzicht van de voornaamste waarborgen die erin zijn voorzien voor de Vlaamse vertegenwoordiging.

De poolvorming bij de verkiezingen

Het systeem van poolvorming bij de verkiezingen voor de Brussels Hoofdstedelijke Raad betekent dat de stemmenaantallen van alle lijsten eerst per taalgroep worden samengeteld. De Brusselse Vlamingen hadden — met de agglomeratieraadsverkiezingen in het achterhoofd — een sluitend systeem van poolvorming voor de verdeling van de stemmen over Nederlandstalige en Franstalige lijsten kunnen afdwingen. Als gevolg van dit systeem mogen geen tweetalige lijsten worden ingediend voor de Brusselse gewestverkiezingen. Door de poolvorming wordt de kans op een verkozene voor de Vlaamse taalgroep groter, dan wanneer de kleine Vlaamse

46. Bijzondere Wet van 12 januari 1989 met betrekking tot de Brusselse instellingen (BWBI) in: *Belgisch Staatsblad,* 14 jan. 1989.

lijsten in verspreide slagorde tegen de Franstalige partijen moeten concurreren, zoals dat in de gemeenten het geval is. Directe zetelverdelingssystemen hebben immers de neiging kleinere partijen te benadelen.

De zetels worden vervolgens toegekend, naargelang de verhouding tot het aantal stemmen behaald door de gehele taalgroep. De werking van de raad wordt eveneens geregeld aan de hand van de taalgroepen. De aanwezigheid van Nederlandstaligen in het wetgevend orgaan van het Hoofdstedelijk Gewest is dus niet gegarandeerd, want het systeem veronderstelt een afdoend aantal Vlaamse stemmen en juist hier situeert zich het probleem van de Vlaamse politieke aanwezigheid. De Vlaamse onderhandelaars waren destijds uitgegaan van een groter potentieel Vlaamse stemmen. De resultaten van de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het gewest in 1989 betekenden dan ook een serieuze opdoffer. De Vlaamse eis om een gegarandeerde aanwezigheid van minimum één derde van de zetels voor de kleinste taalgroep in de Brussels Hoofdstedelijke Raad is gebaseerd op het gepondeerd gewicht van de Vlaamse aanwezigheid in het hoofdstedelijk gewest.[47]

Pariteit in de executieve

In het uitvoerend orgaan wordt de Vlaamse aanwezigheid wel gegarandeerd, net als eerder in de Agglomeratieraad. De Brussels Hoofdstedelijke Executieve bestaat uit 5 ministers die worden bijgestaan door 3 staatssecretarissen.[48] Op de voorzitter na, is de regering 'min of meer' paritair samengesteld, m.a.w. er zijn 2 Nederlandstalige en 2 Franstalige Brusselse ministers, telkens voorgedragen door een meerderheid binnen de Brussels Hoofdstedelijke Raad. Deze meerderheid moet tevens een meerderheid binnen iedere taalgroep zien te vertegenwoordigen. Bij gebrek aan een coalitieakkoord, kan een voorzitter worden verkozen bij volstrekte meerderheid in de Brussels Hoofdstedelijke Raad. De ministers worden in dat geval verkozen uit de leden van de taalgroepen.

De drie gewestelijke staatssecretarissen worden door de raad verkozen op voorstel van de executieve. Ook hier is bij wet de waarborg voorzien dat minstens één staatssecretaris behoort tot de minst talrijke taalgroep, m.a.w. de Nederlandstalige. Deze staatsecretarissen zijn toegevoegd aan een lid van de executieve van dezelfde taalgroep en krijgen daarvan bevoegdheden gedelegeerd. Zij maken geen deel uit van de executieve, maar hun aanwezigheid op de vergaderingen van de executieve is wel toegelaten. Binnen de Brusselse Executieve heerst de consensusregel; een meerderheid in de beide taalgroepen is noodzakelijk, m.a.w. zowel de Vla-

---

47. Brussel, stad van de eeuw die komt, *Kongresbesluiten van het Vierde Kongres van de Brusselse Vlamingen*, 30 april 1994, katern 2-1.
48. De notie 'pariteit' in de Brussels Hoofdstedelijke Regering is overigens een kwestie van visie en interpretatie. Wanneer we de som maken van de ministers en staatssecretarissen, bekomen de Franstaligen doorgaans 5 functies ten opzichte van 3 voor de Vlamingen.

mingen als de Franstaligen zijn in staat de werking van de gewestelijke instellingen te blokkeren. De executieve beslist collegiaal en bij consensus. Een lid dient zich neer te leggen bij de meerderheid of ontslag nemen. Zij kunnen slechts door de leden van hun eigen taalgroep worden afgezet.[49]

In de praktijk is de pariteit en de consensusregel niet altijd even operationeel gebleken. De geringe aanwezigheid van de Vlamingen maakt bovendien dat de mandaten bijzonder zwaar zijn. De zes eerste Vlaamse verkozenen van de Brusselse raad zetelen immers ook in de Vlaamse Raad, om op die manier de Vlaamse Gemeenschap in Brussel te vertegenwoordigen. Dit dubbelmandaat vormt een zware werkbelasting. In de Vlaamse Gemeenschapscommissie zetelen de leden van de Nederlandse taalgroep echter eveneens.[50] Door te voorzien in een dubbele opvolging van die Vlaams-Brusselse verkozenen, die in de huidige situatie tegelijk recht hebben op een plaats in het Vlaamse Parlement en daarenboven in de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie, zou de wetgever al een deel tegemoetkomen aan de Vlaamse verzuchtingen.

De alarmbelprocedure

Door minstens drievierde van de leden van een taalgroep kan een gemotiveerde motie worden ingediend tegen een bepaling in een ontwerp of voorstel van ordonnantie (BHR) of verordening (Agglomeratiebevoegdheden), die de betrekkingen tussen de gemeenschappen ernstig in het gedrang zou

---

49. Dat het ontslag van VU-staatssecretaris Vic Anciaux uit de Brusselse regering, geen bedreiging vormde voor de voortzetting van de coalitie, heeft eveneens te maken met de waarborgen voor beide gemeenschappen die in het Brussels model ingebakken zitten. Hoewel vanuit de Vlaamse oppositie van Volksunie en VLD werd gevraagd om nieuwe verkiezingen met als argument dat de Brusselse regering ongrondwettelijk is, kan de huidige voortzetting van de CVP- en SP-niet-meerderheid juridisch toch standhouden. Er had weliswaar een opvolger voor de staatssecretaris voorgedragen kunnen worden door de meerderheid binnen de taalgroep. Het probleem is echter net dat er geen meerderheid meer in deze taalgroep is. CVP en SP hebben samen 5 zetels van de 10, evenveel dus als de oppositie van VLD (2), VU (1) en Vlaams Blok (2) samen. Er is binnen de Nederlandse taalgroep dan ook geen meerderheid om een constructieve motie van wantrouwen aan te nemen, die gericht zou zijn tegen de twee Nederlandstalige leden van de regering met als doel de regering te doen vallen. Vooral voor de werking van de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie veroorzaakte het ontslag Vic Anciaux een blokkering, want in de Verenigde Vergadering is een meerderheid binnen beide taalgroepen nodig. J. Van Nieuwenhove, De gevolgen van het ontslag van een Nederlandstalige gewestelijke staatssecretaris voor de werking van de Brusselse instellingen. in *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, augustus 1998, pp. 560-561.

50. Annemie Neyts sprak daarom van een 'driedubbelmandaat', in *De band Vlaanderen-Brussel*, Seminarie van de Louis-Paul Boonkring, 13 december 1996. In haar bijdrage op hetzelfde seminarie, wees zij op de bijkomende moeilijkheid om als Vlaams-Brusselse vrouwelijke verkozene de verschillende dimensies in het politieke mandaat aan bod te laten komen, vertrekkende vanuit een minderheidspositie als Vlaming en als vrouw.

kunnen brengen. De procedure wordt dan opgeschort en de motie wordt verwezen naar de Hoofdstedelijke Regering die binnen de 30 dagen een gemotiveerd advies moet geven. De Brussels Hoofdstedelijke Raad dient zich dan opnieuw te buigen over de zaak. Deze procedure kan door de betrokken taalgroep slechts één keer worden toegepast voor hetzelfde ontwerp of voorstel.

De gewaarborgde bevoegdheidspakketten

Men kan er van uitgaan dat de verdeling van de bevoegdheden van de executieve doorgaans al vòòr de verkiezingen is geregeld, tijdens de voorbereidende coalitieonderhandelingen. Indien dat niet zo is en er geen consensus kan worden gevonden over de te verdelen bevoegdheden, dan treedt een beschermingsmechanisme in voege, dat de gelijkwaardigheid van de bevoegdheidspakketten en een alternerende keuze voor de twee taalgroepen inhoudt. De voorzitter maakt dan eerst zijn keuze uit de uitgebalanceerde pakketten. De leden van de grootste taalgroep mogen als tweede en als vierde kiezen, de leden van de kleinste gemeenschap als derde en vijfde.[51]

Het aantal Brusselse parlementsleden

Het relatief hoge aantal parlementsleden en regeringsleden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in vergelijking met het Waalse en het Vlaamse Gewest, was destijds een toegeving naar Nederlandstaligen toe, teneinde een minimumdeelname van Vlamingen aan het beleid te garanderen. De Vlaams-Brusselse Beweging vroeg toen om het aantal raadsleden van de nog op te richten rechtstreeks verkozen Brussels Hoofdstedelijke Raad voldoende talrijk te bepalen om verscheidene Vlaamse partijen een kans te geven en om een 'werkbare' aanwezigheid te kunnen bekomen.[52] Een andere eis van de Vlaamse Beweging ten aanzien van de Brusselse gewestinstellingen was de mogelijkheid tot controle 'van bovenaf'. Door de bijzondere wet van 16 juli 1993 over de constitutieve autonomie niet te laten gelden voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, werd de mogelijkheid om te

---

51. Brans M., Van Hassel H. en Rimanque K., *De Vlaamse Gemeenschap in Brussel. op cit.* p. 26-27.

52. Deze eis werd onder meer gesteld op het Kongres van de Brusselse Vlamingen, *Brussel in Beweging, Kongresberichten*, januari 1986, p. 14 en p. 19. Het Kongres koppelde daaraan de eis voor een gegarandeerd minimumquorum van 25 tot 33% voor elk van beide gemeenschappen. Het aantal agglomeratieraadsleden (83) was destijds om diezelfde redenen zo hoog bepaald. Een ander Vlaams voorstel bestaat eruit het huidige aantal Brusselse parlementsleden op te trekken, naar 33 voorbehouden plaatsen voor Vlamingen en 66 voor Franstaligen. Tastenhoye G. Liefdevolle omarming met waterdicht contract, in *Naar een Vlaamse strategie voor Brussel*, VVB-Schriften, Verslagboek Kolloquium, Jette, 19 juni 1993, p. 47.

raken aan de samenstelling, de werking en de omvang van raad en executieve, op het federale plan gehouden.[53] De Brussels Hoofdstedelijke Raad kan dus niet zelf het aantal raadsleden wijzigen, zoals de Vlaamse Raad en de Waalse Gewestregering dat wel kunnen doen.

De Brusselwet moest voorzien in de gelijkwaardige betrokkenheid van beide gemeenschappen in het beleid. Door middel van institutionele ingrepen, die eerder ook al voor de Agglomeratieraad waren uitgewerkt, werden garanties voor de Nederlandstaligen in het systeem ingebouwd. Het huidige representatief systeem is voor wat het gewest betreft dus al een 'gecorrigeerd' systeem. Het werd door radicale Francofone groepen dan ook vooral op deze punten betwist en democratisch deficitair genoemd. Zoals we hierboven zagen, was het uitgangspunt van de 'Brusselconstructie' de inspraak en participatie van alle burgers te garanderen en ook dat is een democratische aanspraak.

3.2. Het extra-schepenmandaat in de Brusselse colleges: meer inspraak voor Nederlandstaligen in het beleid?

In de 19 gemeenten is de betrokkenheid van de Vlamingen bij het bestuur in hoofdzaak afhankelijk van de resultaten van de verkiezingen. In hoofdzaak, want de wet van 16 juni 1989, 'houdende diverse institutionele hervormingen', voorzag een aanpassing van de gemeentewet die toelaat aan een Brussels schepencollege dat geen Nederlandstalige vertegenwoordiger telt, een Nederlandstalige "extra" schepen toe te voegen.[54] Dat deze regeling geen betrekking heeft op de gemeenteraad, hoewel ook daar waarborgen voor de Vlaamse aanwezigheid werden gevraagd, heeft alles te maken met de tegenstand die daartegen rees langs Franstalige zijde. In de bespreking van het wetsontwerp in de Kamer herhaalde George Clerfayt (FDF) de gekende Franstalige argumenten: "*Des élus sans électeurs, il faut le faire! C'est l'arbitraire le plus totale, une sorte de droit féodal pour une nouvelle caste de seigneurs. De heren van Zichem. Une négation du suffrage universel*"[55] Het Franstalige verzet richtte zich vooral tegen de mogelijkheid om een niet-verkozen Vlaams gemeenteraadslid inzagerecht te verlenen in de beraadslagingen van de OCMW.[56] Armand De Decker (PRL) verkondigde al tijdens de bespreking van het wetsontwerp dat in zijn gemeente (Ukkel) geen extra schepen zal worden geïnstalleerd.[57] De regeling voor het extra-schepenmandaat vormde een onderdeel van een

---

53. Jacquelin J. en Van Den Wijngaert M., *O Dierbaar België. Ontstaan en structuur van de federale staat*, Antwerpen, Hadewijch, 1996, p. 142 en 156.
54. Deze wijziging van de gemeentewet die de uitbreiding van de Brusselse colleges zou regelen, stond al eerder vast, maar werd pas op 16 juni 1989 van kracht. *Belgisch Staatsblad*, 17 juni 1989.
55. *Parlementaire Handelingen*, Kamer, plenaire vergadering van 25 mei 1989, p. 2461.

totaalpakket. Hierin werden allerhande aanvullingen opgenomen, bij onder meer de 'Brusselwet'. In de besprekingen sprak men daarom van een 'restwet' of 'fourre-tout' of van een 'finishing-touch', al naargelang.

Artikel 279 van de wet bepaalt dat het college van burgemeester en schepenen van een gemeente van het Brussels Gewest dat ten minste 1 schepen van elke taalgroep omvat, het aantal schepenen met 1 eenheid mag verhogen. In gemeenten waar geen enkele schepenpost aan een Nederlandstalige toebehoort, mag dus een bijkomende schepen worden verkozen, op voorwaarde dat deze tot de Nederlandse taalgroep behoort. Is er al een Vlaamse schepen, dan kan echter ook een Franstalige aan het college worden toegevoegd.

De bedoeling van dit artikel was de samenwerking te bevorderen tussen de twee gemeenschappen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in uitvoering van het regeerakkoord van 1988 m.b.t. de vertegenwoordiging van beide gemeenschappen in de gemeenten en OCMW's.

Bij wijze van beloning konden schepencolleges waar beide gemeenschappen al vertegenwoordigd waren, dus een bijkomende schepen aanstellen, waarvan de taalkeuze vrij was.[58] De taalaanhorigheid van de betrokkene wordt door hemzelf bepaald en kan dus ook worden veranderd.[59] Er zijn in de gemeentekieswet niettemin een aantal regels opgenomen om deze taal van de betrokkene te helpen vaststellen. Artikel 23bis regelt dat in de voordrachten melding kan gemaakt worden van de taalaanhorigheid van de kandidaten. Aan de gemeentewet werd verder toegevoegd: "*De taalaanhorigheid van de belanghebbende wordt vastgesteld door een schriftelijke verklaring, ondertekend door: hetzij minstens 100 gemeenteraadskiezers die behoren tot de taalgroep waar de voordracht de belanghebbende bij indeelt; hetzij door minstens twee leden van de Brussels Hoofdstedelijke Raad, die behoren tot de taalgroep van de betrokken kandidaat; hetzij door minstens twee aftredende gemeenteraadsleden van de taalgroep van de betrokkene, voor zover de taalaanhorigheid van deze leden werd vastgesteld overeenkomstig de bepalingen van dit artikel*".[60] Voor de kiesgerechtigden is de taal waarin hun identiteitskaart werd

---

56. Om de aanwezigheid van Nederlandstaligen in de OCMW-raden te versterkten, voorzag deze wet wel een sluitende regeling. Cfr. Hautphenne P., Naar een verhoogde Vlaamse deelneming aan het besturen van de gemeenten en OCMW's van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest?, in *De Gemeente*, nr. 11, 1989, pp. 491-493. De concrete toepassing van deze bepalingen verliep echter, vooral in gemeenten met een sterke FDF-aanwezigheid in het bestuur, zeer moeizaam. cfr. Detant A., De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen, in *Brusselse Thema's 2*, VUBPRESS, 1995, pp. 39-47.
57. *Parlementaire Handelingen*, Kamer, plenaire vergadering van 25 mei 1989, p. 2469.
58. Van Rompuy noemde dit een 'bonussysteem' en de toepassing ervan 'een premie tot wederzijds vertrouwen', in *Parlementaire Handelingen*, Kamer, plenaire vergadering van 25 mei 1989, p. 2459.
59. De recente overstap van de Franstalige schepen van Watermaal-Bosvoorde, Marianne Vincent, naar de Nederlandstalige taalrol, wierp alvast een nieuw licht op de invulling van het begrip 'Brusselse Vlaming'.

opgemaakt, het bewijs voor de taalaanhorigheid. Het facultatieve karakter van deze wet wordt ook door de bepalingen omtrent de taalaanhorigheid benadrukt. In de kandidaatstellingsformulieren is het dus niet 'verplicht' de taal van de kandidaat aan te duiden en de mechanismen om de taalaanhorigheid vast te stellen zijn evenmin sluitend. Moeilijkheden bij de toepassing van het nieuwe artikel van de gemeentewet, behelsden vooral dit onderdeel over de taalbepaling. Bij een dispuut over een taalverklaring van de 9de schepen Guy Vander Perre in Anderlecht in 1989, oordeelde de toenmalige voogdij-overheid, de provinciegouverneur, dat de taal waarin de eed wordt afgelegd, voldoende van de taalkeuze getuigt.[61] In Brussel-stad werd eveneens de geldigheid van de procedure betwist, omdat het bewijs van de taalaanhorigheid van de leden van het college niet in samenspraak was met de wet.[62]

Het is de gemeenteraad die beslist het college al dan niet uit te breiden. De procedure gebeurt in twee stappen: de gemeenteraad beslist eerst het aantal schepenen met één eenheid te vermeerderen en vervolgens beslist de gemeenteraad over te gaan tot de verkiezing van de bijkomende schepen. De toepassing van deze procedure verliep in Etterbeek niet zoals het hoorde. In een brief van de gouverneur van de Provincie Brabant van 22 september 1989 aan het College van Etterbeek werd gewezen op de onlogica in de procedure van de aanstelling van de 8ste schepen, Françoise Bertieaux. De aanstelling op zich werd niet betwist en er werden ook geen sancties opgelegd, maar de provinciegouverneur achtte het niet normaal dat in dezelfde zitting de uitbreiding van het College en de verkiezing van de schepen gebeurde. De kandidaat-extra-schepenen dienden namelijk drie dagen voor de gemeenteraadszitting hun kandidatuur al te hebben gesteld — op een moment dus dat de gemeenteraadsbeslissing over de toevoeging van een extra mandaat nog niet gestemd was.

---

60. Hoofdstuk II, Wijzigingen in de gemeentekieswet, Art. 23 bis, *Belgisch Staatsblad*, 17 juni 1989, p. 10883.
61. Tijdens de installatievergadering voor de 9de, bijkomende schepen in Anderlecht was tumult ontstaan rond een voorstel van Pierre Tahon (Ecolo). Hij wilde het geld dat zou dienen voor de bezoldiging van een 9de extra schepen, aanwenden voor werken aan een schooltje in de Rue du Chapeau. Deze motie werd weggestemd. Philippe Touwaide (PRL-oppositielid) stelde in dezelfde vergadering dat het kandidaatstellingsdossier geen attest van taalaanhorigheid bevatte en stuurde daarop een brief naar de provinciegouverneur van Brabant en naar het Ministerie van Binnenlandse Zaken, om de annulatie van de beslissing van de gemeenteraad te vragen. In de brief wees hij bovendien op ongeregeldheden bij de stemming van de schepen. In plaats van geheime briefjes met de naam van de schepen, waren pamfletten met de tekst 'Laissez vivre l'école' gedeponeerd. Deze vervalste bulletins bleken uiteindelijk geen reden om de installatie van de schepen ongedaan te maken. Ministerie van het BHG (levend archief), *Dossier van de gemeenteraadsverkiezingen,* Anderlecht, 1988. Verslag van de vergadering van de gemeenteraad van 1 september 1989 en brief van Touwaide van 4 september 1989.
62. Ministerie van het BHG (levend archief), *Dossier van de gemeenteraadsverkiezingen,* Brussel, 1988.

De uitbreiding met één eenheid, geldt slechts voor de duur van de periode, waarvoor de gemeenteraad die de beslissing nam, verkozen werd. Het buitengewone schepenmandaat moet door de betrokken gemeenteraad dus na iedere verkiezing opnieuw worden gestemd. Deze schepenen worden onder de raadsleden verkozen bij geheime stemming en met een volstrekte meerderheid tijdens de eerste bijéénkomst van de nieuwe raad. Net als de gewone schepenen dienen zij bij de beëediging trouw te zweren aan de Koning en gehoorzaamheid aan de grondwet en aan de wetten van het Belgische volk en dit in het Nederlands, het Frans of in beide landstalen.

Nog niet de helft van de Brusselse gemeenten maakten gebruik van de mogelijkheid om een bijkomende schepen aan te stellen. In 1989 waren er 8 gemeenten die hun college zagen uitbreiden, in 1994 waren dat er nog slechts 7. In vergelijking met de situatie na de verkiezingen van 1982 is het aantal Brusselse colleges dat een Nederlandstalig lid telt, wel toegenomen met 2.

Tabel 3: Overzicht van de toepassing van het extra-schepenmandaat in de Brusselse colleges in 1989 en in 1994[a]

	1989	1995
Anderlecht	Guy Vander Perre (LB) (F)	Anne-Marie Vanpévenage (FDF-PRL) (F)
Brussel	Jacques Lebegge (PSC-CVB) (F)	
Etterbeek	Françoise Bertieaux (PRL) (F)	Joseph Gillis (F)[b] (PRL)
Jette	Jacques Dufour (LBJLT) (F)	Hervé Doyen (LBJLT) (N)
Schaarbeek	Edouard De Jaegher (CVP) (N)	Michel De Herde (FDF) (F)
Sint-Jans-Molenbeek	Dominique Bastenier (FDF) (F)	Léon Spiegels (PRL) (F) [c]
Sint-Joost-ten-Node	Jules Spooren (SJTN) (N)	Christian Van den Wiele (PRL) (F)
Sint-Pieters-Woluwe	Philip Van Cranem (PRL) (F)	Marie Schoenmaekers-Clerkx (WOLUWE) (N)

a. BHR - Vraag nr. 22 van Michiel Vandenbussche van 9 januari 1990. Onderzoek naar de toepassing van de mogelijkheid tot verhoging van het aantal schepenen in 1995, stelde een aantal praktische problemen. Om na te gaan welke gemeenten in 1989 van de bijzondere regeling gebruikt maakten, konden we putten uit de dossiers gemeenteraadsverkiezingen van de vroegere provincie Brabant. Voor wat het 'updaten' van deze dossiers betreft, is die overheveling alvast een spijtige zaak gebleken. De dossiers bevatten sinds de verkiezingen van 1994 niet meer alle wijzigingen aan de samenstelling van de raad of het college.

b. Joseph Gillis isondertussen overleden en vervangen door Christian Miroir (F) (PRL).

c. Léon Spiegels werd als bijkomende schepen vervangen door Jean-Claude Pretlot (PRL) (F)

F = legde de eed af in het Frans
N = legde de eed af in het Nederlands

Hoewel bedoeld om een grotere inbreng van Nederlandstaligen te realiseren, had de concrete toepassing van deze bijgevoegde bepaling het tegenovergestelde effect. In 6 van de 8 gemeenten, die gebruik maakten van de clausule, werd het college uitgebreid met een Franstalige schepen, waardoor de Vlamingen in de gemeenten nog meer werden gemarginaliseerd. Enkel in Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek was de bijkomende schepen een Nederlandstalige. In 1994 was deze situatie al even ongustig voor de Nederlandstaligen: in de 2 van de 7 colleges werd het bijkomende schepenmandaat vanaf dan ingevuld door een Nederlandstalige. De nieuwe coalitie van de Stad Brussel koos na de verkiezingen van 1994 niet voor de uitbreiding van het college.

Eén van de factoren die kunnen meegespeeld hebben in de keuze van de gemeenten om van de wet gebruik te maken, is immers de financiële implicatie verbonden aan de toepassing ervan. De schepenen krijgen immers net als de burgemeester een wedde en dit wordt door de gemeenten zelf betaald. Bij de bespreking van het wetsontwerp had Clerfayt nog tevergeefs een amendement ingediend om de schepenvergoeding van de bijkomende schepen door de staat te laten vergoeden. Gezien de zware schuldenlast van een aantal Brusselse gemeenten, kan men aannemen dat de toepassing van artikel 279 er zwaar op de gemeentekas drukt.

De mogelijkheid tot samenwerking van de twee gemeenschappen in het college via deze wet, is vrijblijvend. De voorziene mechanismen hadden tot doel via een 'zachte' weg de vertegenwoordiging aan te moedigen. De wetsbepaling schiep dus geen sluitende waarborgen, eerder kansen. Bijgevolg is de toepassing van de wet afhankelijk van de goodwill van de plaatstelijke machtsgroepen. Maar net door het facultatieve karakter van het artikel en door de mogelijkheid om evengoed bijkomende mandaten voor Franstaligen te scheppen, stootte de toepassing ervan, net als de totstandkoming van de wet, op relatief weinig weerstand.

In gemeenten waar geen Nederlandstalige raadsleden waren, namelijk Elsene en Sint-Gillis, bood artikel 279 weinig soelaas. FDF/PRL-meerderheden bleken, zoals te verwachten, niet geneigd een Nederlandstalig extra-mandaat te voorzien. In Oudergem, Sint-Lambrechts-Woluwe, Ukkel, Vorst en Watermaal-Bosvoorde veranderde er dan ook niets. Het zijn dus vooral die gemeenten waar reeds een traditie van samenwerking tussen de gemeenschappen bestond, die ingingen op dit aanbod van de wetgever. Opmerkelijk is verder dat de gemeenten Ganshoren, Evere en Sint-Agatha-Berchem, waar de colleges vertegenwoordigers van beide taalgemeenschappen bevatten, toch geen extra-schepen aan het college toevoegden.

Het aantal leden van het college is, net als het aantal gemeenteraadsleden afhankelijk van het inwonersaantal van de gemeente, maar in tegenstelling tot de gemeenteraad, hoeft het niet noodzakelijk onpaar te zijn. Het schepencollege is immers een collegiaal orgaan, met andere woorden alle beslissingen gebeuren in samenspraak en er wordt beslist bij

meerderheid van stemmen. Bij staking van de stemmen, is het uiteindelijk de stem van de burgemeester die doorweegt. Er gebeurt een taakopdeling tussen de schepenen, maar niet alle beleidsgebieden wegen even zwaar. De meest gewichtige schepenposten zijn doorgaans die waar veel financiën mee gemoeid zijn. De bijkomende schepen heeft een 'volwaardig' mandaat, hij is met andere woorden evenveel 'schepen' als de overige collega's. Wanneer we gaan kijken welke schepenmandaten de Vlaamse schepenen momenteel voor hun rekening nemen, valt op dat dat vaak minder gewichtige taken als cultuur en welzijn zijn, met de Vlaamse Aangelegenheden (onder meer het Nederlandstalige onderwijs, de Nederlandse Cultuur en Bibliotheek) als verplicht nummer. Gezien de slechte financiële situatie van een aantal Brusselse gemeenten kan men veronderstellen dat er weinig geld rest voor culturele initiatieven of voor subsidies aan socio-culturele verenigingen. Het zou echter fout zijn te stellen dat de Vlaamse schepenen in alle gemeenten fungeren als 'dienstdoend Nederlandstalige'. In vele gevallen wordt de bevoegdheid 'Nederlandstalige aangelegenheden' aangevuld met 'gewichtigere' materies: onder meer met Openbare Werken in Anderlecht (Jan Abbeloos) en Ganshoren (Jan Begin); met Burgerlijke Stand in Sint-Jans-Molenbeek (Dirk D'Haenens) en in Koekelberg (Robert Delathouwer), waar bovendien ook nog Bevolking en Werkgelegenheid aan de Vlaamse schepen worden toevertrouwd; met Financiën en Aankopen in Sint-Agatha-Berchem (Maurice Van Den Begin) , in Brussel-stad (Manu De Rons) en met Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu in Etterbeek (Michiel Vandenbussche).

De bedoeling van artikel 279 werd door de gemeentebesturen, die het toepasten, in het verslag van de gemeenteraadszitting soms gespecifieerd. In Jette motiveerde de meerderheid de uitbreiding van het college met 1, omdat het de "*autonome en harmonieuze ontplooiïng van de twee gemeenschappen toelaat, er zorg voor dragend dat enerzijds de onontbeerlijke samenwerkingen in een gemeente van het BHG gevestigd worden en anderzijds bepaalde gemeenschappelijke acties ondernomen worden.*"[63] De gemeente Schaarbeek bracht als argumentatie aan *"dat die bevoegdheid zich verantwoordt wegens de ingewikkeldheid van het beleid in de Brusselse gemeenten, in 't biezonder te wijten aan de koëxistentie der taalgemeenschappen"*.[64] In deze laatste gemeente was er na de verkiezingen van 1988 al een Nederlandstalige schepen, verkozen op de lijst NOLS. Het 10de schepenmandaat werd er midden 1989 toegekend aan Edouard De Jaegher, die als enige verkozen was op een Vlaamse lijst.[65] Deze 'geste' van de

63. Ministerie van het BHG (levend archief), *Dossier van de gemeenteraadsverkiezingen*, Jette, 1994, Verslag van de gemeenteraadszitting, 2 januari 1995.
64. Ministerie van het BHG (levend archief), *Dossier van de gemeenteraadsverkiezingen*, Schaarbeek, 1994, Uitreksel uit notulenboek van de gemeenteraad van Schaarbeek van 10 januari 1995.
65. Een tweede Vlaamse schepen in Schaarbeek, in *Het Nieuwsblad*, 18 juli 1989.

NOLS-meerderheid (27 op 47 gemeenteraadsleden) zou ingegeven zijn door het goede resultaat van de Vlaamse lijst bij de verkiezingen.

Ondanks de wettelijke mogelijkheid voorzien in de gemeentewet, blijft de participatie van Nederlandstaligen aan het beleid in hoofdzaak afhankelijk van het aantal Brusselse kiezers dat besluit zijn stem aan deze kandidaten toe te vertrouwen.

4. Besluit

De vraag naar de plaats van de Vlamingen in de Brusselse politieke instellingen van morgen, blijft accuut. Uit het overzicht van de Brusselse verkiezingen sinds 1970 is gebleken dat de wankele positie van de Vlamingen geen recent fenomeen is. De beschermingsmechanismen die werden gecreëerd om de minorisering van de Brusselse Vlamingen tegen te gaan, stootten op praktische problemen en zelfs op onwil bij de uitvoering. De eis voor garanties van Vlaamse kant, kan dus geïnterpreteerd worden als een vraag om een bijsturing van de bestaande institutionele ingrepen, die faalden in hun opzet. Vooral de situatie in de gemeenten ligt politiek zeer moeilijk en daar heeft artikel 279 weinig aan veranderd, integendeel zelfs. Bedoeld als machtsverdelingmechanisme ten voordele van de Nederlandstaligen, heeft het uiteindelijk meer Franstalige schepenen voortgebracht. De vrees voor een verdere achteruitgang van het aantal Vlamingen in de Brusselse beslissingsorganen inspireerde een aantal Vlaamse politici de kwestie van het EU-stemrecht als hefboom te gebruiken.

De discussies omtrent de invoering van het EU-stemrecht zijn in de wetgevende organen niet uitgemond in een communautaire patstelling, hoewel vooral door de Vlaamse-CVP, lang is vastgehouden aan de eis voor bescherming van Vlamingen in Brussel en de rand. De druk om de Europese afspraken na te komen en de toegevingen aan PRL-FDF, als voorwaarde voor de totstandkoming van de tweederde meerderheid, maakten dat er uiteindelijk een andere koppeling gebeurde en dan nog met dossiers die vanuit Vlaamse hoek nog meer als bedreigend worden ervaren, namelijk met de versoepeling van de naturalisatieprocedure en met het gemeentelijk stemrecht voor alle niet-Belgen.

In standpunten van Franstaligen wordt het 'democratiebeginsel' als onaantastbaar voorgesteld. De ijver van PRL/FDF om het lokale stemrecht ook tot niet-EU-migranten uit te breiden, is in deze optiek alleszins consequent te noemen. De politieke vertegenwoordiging die mogelijk na 2006 tot stand komt in de Brusselse gemeenten — indien het algemeen enkelvoudig stemrecht er dan ook voor migranten komt —, zal wellicht meer beantwoorden aan een concrete sociale realiteit dan de huidige.

Binnen de Vlaamse partijen lijkt een consensus te zijn gegroeid om van de kwestie van de gegarandeerde vertegenwoordiging bij de volgende

onderhandelingen over de financiering van gewesten en gemeenschappen een punt te maken. De uitgangspositie van de Vlamingen lijkt alvast gunstig beïnvloed door de betere sociaal-economische en financiële situatie van het Vlaamse Gewest. Maar het is de vraag tegen welke prijs Vlamingen en Franstaligen bereid zullen zijn toegevingen te doen? Elke (kies)wetgeving is een instrument van machtshantering en -verdeling[66] en aanpassingen hieraan dienen dan ook in het licht van de politieke machtsverhoudingen te worden gezien. Of er voor de Brusselse Vlamingen beschermende maatregelen zullen worden uitgewerkt, hangt bijgevolg in grote mate af van het politieke gewicht en van de prioriteit die de Vlaamse partijen hieraan zullen geven.

Zoals al gezegd kan het huidige representatief systeem al een gecorrigeerd systeem genoemd worden en dit niet alleen voor de Brusselse Vlamingen. Om de vrouwelijke politieke aanwezigheid in de vertegenwoordigende organen op te krikken, werd in 1994 een meerderheid gevonden in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Sinds 1 juni 1996 zijn partijen verplicht om een kwart, en vanaf 1 januari 1999 een derde van hun plaatsen op de kieslijsten voor te behouden voor vrouwen en dit op alle beleidsniveau's, in het kader van tijdelijke en bijzondere maatregelen om de feitelijke gelijkheid van mannen en vrouwen te bevorderen.[67]

Tot slot willen we hier ook even stil staan bij de aanwezigheid van de Brusselse Vlamingen in de Vlaamse poltieke instellingen. De keuze van Brussel als hoofdstad van Vlaanderen impliceert immers dat er door de Vlaamse Gemeenschap daadwerkelijk mogelijkheden worden gecreëerd om de Vlaamse aanwezigheid in de hoofdstad te ondersteunen. De overdracht van een aantal gemeenschapsbevoegdheden aan de Vlaamse Gemeenschapscommissie[68] en de evenwaardige deelname van de Vlaams-Brusselse verkozenen aan de Vlaamse besluitvorming, zouden alvast een erkenning betekenen van de eigenheid van de Vlaamse Gemeenschap in Brussel. In de debatten naar aanleiding van de invoering van het EU-stemrecht is meermaals gebleken dat er in Brussel, een groep Vlaamse Brusselaars bestaat die 'kiest voor Brussel'. Het zou onwijs zijn deze 'ervaringsdeskundigen' bij de komende onderhandelingen over het statuut van Brussel niet te betrekken.

---

66. Cfr. Witte E., *Politiek en democratie*, Brussel, VUBPRESS, 1990, pp. 122-143.
67. Van Molle L. en Gubin E., *Vrouw en politiek in België*, Tielt, Lannoo, 1998, p.61.
68. Zoals gesuggereerd in: Brans M., Van Hassel H. en Rimanque K., *De Vlaamse Gemeenschap in Brussel. De toepassing van art. 65 en 66 van de Brusselwet.* Leuven, Acco, 1992.

Jan Fransen

Nationale feestdag en identiteit: de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960)

Inleiding

In dit artikel is het de bedoeling om de Guldensporenslagherdenking, gedurende anderhalve eeuw uitgegroeid tot de vaste nationale feestdag van de Vlamingen, specifiek te Brussel en voor de onmiddellijke naoorlogse periode aan een indringende analyse te onderwerpen. Men moet evenwel onmiddellijk opmerken dat dit onderwerp niet als opzichzelfstaand wordt beschouwd. De studie van deze Vlaamse *lieu de mémoire* maakt immers deel uit van een veel ruimer opgezet project waarbij de verschillende nationale feestdagen te Brussel systematisch onder de loep genomen zullen worden en dit voor de periode van 1945 tot heden. Daarbij zullen zowel de Vlaamse Guldensporenviering, de Waalse septemberdagen, het Belgische 21 juli, het rattachistische *14 juillet* als de recente, specifiek Brusselse, Irisviering vanuit historisch oogpunt aan bod komen. Het ligt daarbij geenszins in de bedoeling een louter evenementiële en tot zichtbare aspecten beperkte omschrijving van die feestdagen te produceren. Wel integendeel, het project vertrekt van de idee dat de nationale feestdag een uitstekende invalshoek vormt voor de delicate studie van het kluwen aan nationale identiteitsvormende en- legitimerende processen die in Brussel sedert de tweede wereldoorlog rijkelijk gegenereerd zijn geworden en die, zoals genoegzaam bekend, ook nu zeker nog geen eindpunt hebben bereikt. De vraag die aldus eerst moet gesteld worden is de manier waarop die connectie tussen nationale feestdag en nationale identiteit gezien en geïnterpreteerd moet worden.

Nationale feestdagen ontstonden in het verlengde van de ontwikkeling naar de 19de- eeuwse natiestaat. Zoals ondertussen door verschillende auteurs aangetoond werd, was de natie geen eeuwenoude, natuurlijke collectiviteit van mensen, gebaseerd op etnische elementen als afstamming, gemeenschappelijke taal, godsdienst en dergelijke meer. De natie werd integendeel door nationalistische elites in specifiek historische omstandigheden geconstrueerd, meer bepaald in de overgang van het *ancien régime* naar de moderniteit[1]. Een loutere fictie was de natie echter niet,

gezien deze integraal deel uitmaakte van de liberale ideologie die van de premisse uitging dat de soevereine macht bij de staat lag en dat de natie of het volk die staat droeg[2]. Het was evenwel voor die elites ook duidelijk dat een staat die enkel gebaseerd was op dermate abstracte en universalistische principes, met volledig uitsluitsel van aan emoties appelerende elementen, de identificatie van het volk met de nationale identiteit niet zou bevorderen. Om hun eigen nationalistische aspiraties te legitimeren en kracht bij te zetten hebben nationalistische elites dan ook steeds de impliciete bedoeling gehad om die nationale identiteit te verbeelden, in een concrete vorm te gieten, zodat deze zichtbaar en onmiddellijk (be)grijpbaar werd voor het volk. Op die manier kon een emotionele band met een bestaande natie of natie in wording gesmeed worden. Het is ontegensprekelijk met die doelstelling voor ogen dat nationalistische actoren nationale feestdagen met hun hele arsenaal aan symbolen, rituelen en mythes in het leven riepen. Zo kwamen in bijna elke liberale staat in de loop van de 19de eeuw nationale feestdagen tot stand: *14 juillet* in Frankrijk, *21 juli* in België, *Sedanfeste* en *Kaisersgeburtstagsfeste* in Duitsland, *Empire Day* in Engeland, *Koninginnedag* in Nederland, *Fourth of July* in de Verenigde staten enzovoort. … [3].

Van deze korte historiek uitgaande kan de nationale feestdag beschouwd worden als een waardevolle invalshoek om antwoorden te verschaffen op een aantal pertinente vragen omtrent identiteitsvormende en -legitimerende processen in Brussel.

---

1. Zie daarvoor de alomgekende standaardwerken: E. GELLNER, Nations and Nationalism, Blackwell: Oxford, 1983; B. ANDERSON, Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism, Londen-New York: Verso, 1991 & E. HOBSBAWN, Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
2. E. WITTE & H. VAN VELTHOVEN, Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief, Brussel: vubpress, 1998, p. 8. (Balans, 12)
3. Over de prille oorsprong van de als allereerste nationale feestdag beschouwde 14 juillet zie: M. OZOUF, Festivals and the French Revolution, Cambridge: Harvard University Press, 1988 & verder R. SANSON, Le 14 juillet: fête et conscience nationale, 1789-1975, Paris: Flammarion, 1976, C. AMALVI, Le 14 juillet, in: P. NORA e.a., Les Lieux de Mémoire I. La République, Paris: Gallimard, 1984, & G. NAMER, La Commémoration en France de 1945 à nos jours, Paris: Harmattan, 1987. Voor 21 juli zie: A. MORELLI, Het ontstaan van patriottische symbolen in België, in de gewesten en de gemeenschappen, in: A. MORELLI (ed.), De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië, Berchem: EPO, pp. 177-180. Voor de Duitse feestdagen zie: F. SCHELLACK, Sedan- und Kaisergeburtstagsfeste, in: D. DÜDING, P. FRIEDEMANN & P. MÜNCH, Oeffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg, Reinbek, 1988, pp. 278-297. Voor "Empire Day" zie: J.M. MACKENZIE, Propaganda and Empire. The manipulation of British public opinion, 1880-1960, Manchester, 1984, p. 231. Voor "Koninginnedag" zie: H. TE VELDE, Gemeenschapszin en Plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland. 1870-1918, s.p.: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1992, pp. 123-134. Voor "Fourth of July" tenslotte zie: J. BODNAR, Remaking America: Public memory, commemoration and patriotism in the 20th century, Princeton: Princeton University Press, 1992.

Ten eerste laat de nationale feestdag toe na te gaan op welke manier nationalistische elites vorm geven aan nationale identiteiten. Zo verleent de feestdag inzage in het uitgebreid arsenaal aan parafernalia waarmee die vormgevingspolitiek kan bewerkstelligd worden. Nationale vlaggen en hymnes zijn daarbij slechts de meest gekende en zichtbare symbolen waarop de aandacht van de onderzoeker kan toegespitst worden. Zo zijn de Brusselse vieringen *fournisseurs* van diverse symbolen als de Vlaamse Leeuw, de Waalse haan, de Brusselse Iris en de Belgische driekleur. De nationale feestdag is daarenboven ook een bijzondere invalshoek voor de studie van de relatie tussen het (collectief) geheugen en de nationale identiteit[4]. Het scheppen van een eigen verleden is immers essentieel in de vormgeving van nationale identiteiten. Op die manier wordt aan die laatste een aura van authenticiteit en natuurlijkheid verleend, wat idenficatie ermee uiteraard opnieuw vergemakkelijkt. Zo is het een essentieel kenmerk van nationale feestdagen dat ze refereren aan onder andere luisterrijke historische gebeurtenissen, helden en idealen, al dan niet gemythologiseerd. Voor de Vlamingen is dat, zoals eerder gezegd, van oudsher de Guldensporenslag van 11 juli 1302. Op deze nationale feestdag wordt daarmee een 'prestigieuze' overwinning herdacht van de Vlaamse gemeentelegers op het ridderleger van de Franse koning Filips IV De Schone op de Groeningekouter te Kortrijk[5]. Volgens de Vlaams-nationalistische interpretatie kan in het verzet tegen Frankrijk voor de eerste maal een specifiek, divergenties overstijgend Vlaams-nationaal bewustzijn ontwaard worden. België daarentegen gaat niet zover terug in het verleden en herdenkt jaarlijks de intrede van zijn eerste koning Leopold I te Brussel op 21 juli 1831 en de eed van trouw die deze zwoer tot eerbiediging van de grondwet en de wetten van het 'Belgische volk'[6]. Met de Waalse nationale feestdag worden dan jaarlijks de revolutionaire septemberdagen op de barricaden en in het stadspark van Brussel herdacht[7].

Ten tweede laat de nationale feestdag toe na te gaan welke machtsverhoudingen aan de grondslag liggen van die identiteitsvormende en legitimerende processen. Er wordt immers slechts vorm gegeven aan de nationale identiteit in functie van zeer uiteenlopende nationalistische belangen en aspiraties. Door als historicus de aandacht aldus toe te spit-

---

4. Voor een bondig en duidelijk overzicht van deze veelbesproken problematiek zie: J. Gillis, "Memory and Identity: the history of a relationship", In: J. GILLIS, Commemorations: the politics of national identity, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 3-24.
5. J. TOLLEBEEK, "De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse Strijd", In: A. MORELLI, Op. Cit., p. 119.
6. A. MORELLI, Het Ontstaan van Patriottische symbolen etc. …, in: A. MORELLI, Op. Cit., p. 180
7. P. Carlier, La Wallonie à la recherche d'une fête nationale. Un épisode du mouvement wallon à l'aube du XXe siècle, in Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, 1990, 2-3..

sen op een zogenaamde deconstructie van de vormen waarin de nationale identiteit werd gegoten, is hij in staat een concreet gezicht te plakken op de actoren die er ten grondslag aan liggen en zo ook de concrete belangen te detecteren die deze vormgevingspolitiek dient.

Vandaar dat het project over de Brusselse vieringen in het algemeen en de Guldensporenviering in dit artikel in het bijzonder vertrekt van de overtuiging dat de nationale feestdag een uitstekende mogelijkheid biedt om de complexe machtsverhoudingen die aan de basis liggen van de Brusselse identiteitsvormende en legitimerende processen adequaat te identificeren en bloot te leggen. In onderhavig artikel wordt, aan de hand van een deconstructie van de Brusselse Guldensporenviering in de onmiddellijke naoorlogse periode, met dit onderzoek begonnen. Concreet zal worden nagegaan hoe de Vlaamse identiteit werd verbeeld, waarom ze juist op deze of gene manier vorm werd gegeven, wie de drijvende krachten waren achter het Guldensporenfeest en welke dieperliggende belangen deze viering uiteindelijk verhulde.

De Brusselse Guldensporenherdenking vóór en tijdens Wereldoorlog II (1933-1944)

In 1933 werd een grote Brusselse Guldensporenviering ingericht door het Vlaamsch Verbond voor Brussel dat in datzelfde jaar gesticht werd. Dit Verbond profileerde zich als een pluralistische organisatie, die het overleg tussen de bestaande verenigingen wilde stimuleren met het oog op de belangenverdediging van de Vlamingen in Brussel. Prioriteit werd verleend aan het propageren van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel en aan de tweetaligheid in de administratie en de bedrijven[8]. De stichting van het Vlaamsch Verbond kan dus in direct verband worden gebracht met de totstandkoming van de taalwetten van 1932. Deze hadden immers betrekking op het taalregime in het lager en middelbaar onderwijs en het taalgebruik in de administratie[9]. Het was dit Vlaamsch Verbond dat, in zijn pogingen tot bevordering van het Vlaams leven te Brussel, het initiatief nam tot een jaarlijkse Guldensporenherdenking. In tegenstelling tot de vieringen die vóór 1933 bestonden, was het de eerste Guldensporenherdenking die, trouw aan de beginselen van het Verbond, op pluralistische leest geschoeid was en voor de gehele Brusselse agglomeratie ingericht werd. Het initiatief ertoe was genomen door de leden van de raad van beheer Jozef Clottens, Hendrik Fayat, Edward-Fernand Brieven, Jan De

8. S. PARMENTIER, Vereniging en Identiteit. De opbouw van een Nederlandstalig sociaal-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986), Brussel: VUBPress, 1988, p. 188. (Taal en Sociale Integratie, 10)
9. E. WITTE & H. VAN VELTHOVEN, Taal en Politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief, Brussel: VUBPress, 1998, p. 103. (Balans, 12)

Boevé, Robert Van der Bracht en August Wouters. Clottens, trouwens de eerste voorzitter van de nieuwe vereniging, was ereambtenaar en lid van ondere andere het Algemeen en Brussels bestuur van het Davidsfonds en de Katholieke Vlaamse Landsbond. Van der Bracht, ondervoorzitter, was bediende van beroep en zijn hele leven lang actief in Brusselse Davidsfondsmilieus. Brieven was bankbestuurder en behoorde tot de medestichters van de sterke afdeling Brussel van het Vlaams Economisch Verbond (VEV). Fayat haalde in 1933 zijn doctoraat aan de Vrije Universiteit van Brussel en begon tevens zijn carrière als advocaat te Brussel. Hij zou naderhand in het Vermeylenfonds en het Brusselse socialistisch milieu een grote rol spelen. Jan De Boevé was boekhouder en eerste secretaris. Wouters tenslotte was drukker en actief in het Brusselse Willemsfonds. Het Vlaamsch Verbond voor Brussel zou vanaf 1933 jaarlijks tot en met 1939 aan de basis liggen van de Guldensporenherdenkingen in de Koninklijke Vlaamse Schouwburg. Op die vieringen werden toneelstukken opgevoerd die Vlaamse taferelen uit het verleden uitbeeldden, gebaseerd op populaire klassiekers als De Leeuw van Vlaanderen van Hendrik Conscience. Daarna zorgde een feestredenaar voor een reflectie op het Vlaamse verleden en de lessen die men daaruit moest trekken voor de toekomst. De apotheose werd gevormd door het in massa zingen van strijdliederen met als vaststaand orgelpunt De Vlaamsche Leeuw[10].

In 1940 en 1941 was de toestand op organisatorisch vlak nogal vaag. Vast staat dat het Vlaamsch Verbond voor Brussel niet langer de spil vormde van de Guldensporenviering. In Volk en Staat werd immers vermeld dat het initiatief tot de vieringen in die jaren uitging van de directie van het Paleis voor Schone Kunsten. Dat wordt ook bevestigd in een getuigenis van de toenmalige directeur-generaal van het Nationaal Instituut voor de Radio-Omroep Jan Boon die gewoontegetrouw de Brusselse Guldensporenviering bijwoonde[11]. Voortgaande op het orgaan van het Vlaamsch Verbond voor Brussel, met name Brusselsche Tijdingen, verleende dit organisme wel nog zijn medewerking aan die eerste twee vieringen[12]. Het is zeer plausibel te veronderstellen dat de teruggeschroefde activiteit van het Vlaamsch Verbond voor Brussel te wijten was aan meningsverschillen inzake die organisatie. Die eerste twee vieringen bleken immers op zijn minst van een verdacht allooi te zijn. Dat was althans de mening van Jan Boon die naar eigen zeggen meteen getroffen was door de vijandige sfeer die de viering van 1940 kenmerkte:

> "Als een vreemdeling liep ik tusschen de aanwezigen rond tijdens de pauze. Allen die uit Frankrijk in het bezette gebied

10. A. DE CUYPER, 50 jaar Guldensporenvieringen te Brussel, 1930-1980, Brussel: Vlaams Comité voor Brussel, 1980.
11. Amerikaans Theater, BRT-archief, reeks 12 (epuratiedossiers), doos 90.
12. A. DE CUYPER, Op. Cit., pp. 5-12.

> terugkeerden werden geschuwd en wij verstonden elkaar niet meer, zij die hier gebleven waren, wij die na strijd of plichtsvervulling terugkeerden".

Boon sprak verder over "de bevreemdende aanwezigheid" van enkele Duitse officieren en van Vlamingen die zich normaliter nooit vertoonden op de Guldensporenfeesten in de hoofdstad[13]. Uit de collaboratie-pers blijkt inderdaad dat Boon het bij het rechte eind had: die eerste vieringen genoten de twijfelachtige eer bijgewoond te worden door notoire VNV'ers als Hendrik Borginon, August Borms, Flor Grammens, Piet Finné, Gerard Romsée, Edmond Van Dieren, Karel Lambrechts, Victor Leemans en 'den leider' Staf De Clercq. Zij bevonden zich bovendien in het gezelschap van verschillende Duitsers waaronder Rolf Wilkening, leider van de afdeling Kultur van de Propaganda-Abteilung, dat ressorteerde onder het beruchte Duitse Reichsministerium für Propaganda, en van de zogenaamde Kulturreferenten Werner Reese en Frans Petri en tenslotte ook Eggert Reeder. Deze laatste was de Militärverwaltungschef van het militair bestuur dat België van juni 1940 tot juli 1944 heeft gehad[14]. Als feestredenaar trad de latere collaborateur en DeVlag-discipel Filip De Pillecijn op met een bijzonder radicale rede. Daar waar de socialist Julien Kuypers op de sporenviering van 1939 nog een uitdrukkelijk pleidooi had gehouden voor een strikt tweetalige hoofdstad en het "stijgend verzet" betreurde van de Brusselse Vlaming tegen alles "wat de ontwikkeling van zijn vrije wezen in de weg stond", zou De Pillecijn in het Paleis voor Schone Kunsten onder "stormend applaus" en "onbedaarlijke toejuichingen" de kandidatuur stellen van het "Nederlandsche volk in de rij der Germaansche volkeren"[15].

De Guldensporenherdenking van het jaar erop radicaliseerde echter nog verder. Na een rede van DeVlag-sympathisant Cyriel Verschaeve, met het als niet mis te verstane motto "Brussel worde weer Vlaamsch en het wordt de stad onzer liefde en onzer trots", werd in het Paleis voor Schone Kunsten een beeldenspel op poten gezet om de wens van Verschaeve kracht bij te zetten. Met de evocatie van Brussel als burcht op de achtergrond riep Tijl Uilenspiegel, als verpersoonlijking van de strijdende geest van Vlaanderen, de aanwezige Vlaamse scharen, Dietsche Blauwvoetvendels en vrijwilligers van de arbeidsdienst ten strijde, terwijl "Dietsche soldaten" symbolisch de stad Brussel bezetten. Terzelfdertijd werden in alle hoeken en op alle verdiepingen van het Paleis voor Schone Kunsten leeuwenvendels gezwaaid om de Vlaamse herovering van Brussel kracht bij te zetten. Ondertussen zweepten talrijke strijdliederen de gemoederen

---

13. Amerikaans Theater, BRT-archief, reeks 12 (epuratiedossiers), doos 90.
14. E. WITTE, J. CRAEYBECKX & A. MEYNEN, Politieke Geschiedenis van België van 1830 tot heden, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1997, p. 225.
15. Volk en Staat, 14-7-40, p. 4.

op: als een "Grootsch stormgezang" weerklonken "Vliegt de Blauwvoet" en "hoofd omhoog, vuisten aldurend, kokend bloed, vlamme in 't herte". Daarna werd een groet gebracht aan de gesneuvelde Dietsche soldaten en de Oostfronters die "met hun Duitsche broeder schouder aan schouder" streden tegen het Russische bolsjewisme. Afgesloten werd met De Vlaamsche Leeuw, door de aanwezigen gebracht met "gestrekten arm" en "Dietsche groet"[16].

Vanaf 1942 ging de Guldensporenherdenking echter over in handen van de Brusselse arrondissementsleiding van het VNV. Vanaf dan verplaatste het machtsvertoon zich ook buiten de muren van het Paleis voor Schone Kunsten. Zo vond ter gelegenheid van de Guldensporenherdenking van 1942 en naar aanleiding van de recente dood van Oostfronter Reimond Tollenaere een militaire parade plaats in de straten van Brussel. Deze mars werd een hoogtepunt van de VNV-machtsontplooiing. De totale mobilisering van de paramilitaire organisatie Dietse Militie/Zwarte Brigade en Hulpbrigade bracht respectievelijk 2.870 en ongeveer 3.800 "militianen" op de been[17]. Eindpunt was een grootse plechtigheid op de Grote Markt van Brussel, die ook nog eens bijgewoond werd door afvaardigingen van de Nederlandse Nationaal-Socialistische Beweging, de Duitse Wehrmacht, de Militärverwaltung, de NSDAP, de Spaanse Phalanx en de Italiaanse Fascio[18]. De mars vormde een onderdeel van de Brusselse 11 juliviering die werd georganiseerd onder het motto 'Van Rodenbach tot Tollenaere'[19]. VNV-leider Staf De Clercq hield in die optiek zijn 11 juli-rede over Sender Brüssel in het teken van de betreurde Tollenaere en zijn lotgenoten die omkwamen aan het Russisch front. Naar het voorbeeld van de Klauwaerts die ooit het Vlaamse 'heir' hadden aangevoerd tegen de Franse agressor, behoedden Tollenaere en de Oostfronters nu de Dietsche cultuur voor het dreigende bolsjewisme[20]. Ook de avondviering in het Paleis voor Schone Kunsten groeide uit tot een eresaluut aan "kameraad" Tollenaere. Jeroom Leuridan, VNV-gouwleider, bewierookte in zijn feestrede de wapenbroeders Rodenbach en Tollenaere. Rodenbach was de verwekker van het Ijzergeslacht waaruit ook Tollenaere voortkwam als de "schoonste zoon uit de pléiade der Blauwvoeterij". Volgens Leuridan was het dan ook geen toeval dat Tollenaere geboren werd in 1909, net op het ogenblik dat te Roeselare het beeld van Rodenbach werd ingehuldigd. Zo werd rond het "zonnekind van het nationaal-socialistische Vlaanderen"[21] een heuse mythe geweven.

---

16. Volk en Staat, 13/14-7-41, p. 4.
17. B. DE WEVER, Greep naar de Macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945, Tielt: Lannoo, 1994, p. 516.
18. Het Vlaamsche Land, 14-7-42, p. 1.
19. P.J. VERSTRAETE, Reimond Tollenaere. Biografie, Kortrijk, 1996, p. 422.
20. Het Vlaamsche Land, 12/13-7-42, p. 1.
21. Volk en Staat, 14-7-42, p. 1.

In 1943 werd nog een stap verder gezet door VNV-gouwleider van Antwerpen, Jan Timmermans, die nu openlijk de trouw van het Vlaamse volk aan Hitler vertolkte en de wens uitte om toe te kunnen treden tot het toekomstige Germaanse rijk:

> "De bloem van onze jongelingeschap geeft zich volop in den harden kamp en dat alles terecht zal komen, verwachten wij vol vertrouwen in het beleid van den Führer, in wien wij als volk geloven. Ook wij droomen van één rijk, van een rijk van vrije Germaansche mannen en volkeren"[22].

Op 11 juli 1944 tenslotte werd, in aanwezigheid van Hendrik Elias en andere VNV-vooraanstaanden, afvaardigingen van NSDAP, Nationaal-Socialistische Beweging, Vlaamsche Wacht en diverse militaire overheden, het drama Jacob Van Artevelde van Verschaeve opgevoerd en een zoveelste hulde gebracht aan de Oostfronters en anderen die streden aan Duitse zijde[23].

De Guldensporenslagherdenking in de restauratieperiode te Brussel: Nationale Omroep versus Vlaams Comité voor Brussel (1945-1951)

De nationale omroep als initiatiefnemer: De Guldensporenviering als plechtigheid met Belgisch inzicht

Wanneer men de oorlogsperiode overschouwt hoeft het geen verwondering te wekken dat de Guldensporenherdenking als merksteen van de Vlaamse eigenheid voortaan een bijzonder pejoratieve bijklank kreeg in het naoorlogse Brussel. De collaboratie- Guldensporenherdenkingen met hun extremistische Vlaamse standpunten, het heroveringsdiscours van notoire VNV'ers in aanwezigheid van de Duitse bezetter en het openlijke militaire machtsvertoon op de Grote Markt en in de straten van Brussel, zouden bij menigeen voor lang in het geheugen gegrift staan. Het herinrichten van de besmette viering in de hoofdstad diende zich dan ook alvast niet als een sinecure aan. Het Vlaams Verbond voor Brussel, dat sedert 1933 de draaischijf vormde van de Brusselse Sporenherdenkingen, zou daar onmiddellijk na de bevrijding vooralsnog van afzien. Toen Fayat in oktober 1944 aan Clottens vroeg om het Vlaams Verbond voor Brussel

22. Volk en Staat, 14-7-43, p. 4.
23. Volk en Staat, 13-7-44, p. 4.

nieuw leven in te blazen, had deze laatste categoriek geweigerd. Het verbond beschikte niet over de nodige morele integriteit om de Vlaamse feestdag, precies een jaar na de laatste Brusselse collaboratieviering van 1944, opnieuw in te richten. Fayat stelde later in zijn memoires dat de aanvankelijke weigering van Clottens terug te voeren was op "het jammerlijke feit dat enkele actieve leden van het Vlaams Verbond voor Brussel het tijdens de bezetting wat te bont hadden gemaakt"[24].

Inderdaad waren sommige vooraanstaanden uit het Vlaamsch Verbond voor Brussel hun boekje te buiten gegaan. Stichter-beheerder en ondervoorzitter Edward Brieven, secretaris en hoofdredacteur van de Brusselse Tijdingen[25], Hendrik Tanrez en bestuurslid Maurits Liesenborghs waren daar de meest spraakmakende voorbeelden van. Brieven behoorde in de jaren dertig tot de flamingantische scherpslijpers binnen het VEV. In 1939 vertaalde zijn radicalisme zich ook in een duidelijk politiek engagement. Hij kwam toen op de derde plaats te staan op de VNV-lijst voor Brussel achter lijsttrekker Staf De Clercq en Karel Lambrechts en met Hendrik Borginon als lijstduwer. In 1938 was hij reeds als onafhankelijke verkozen op een Rex-lijst te Sint-Joost-Ten-Node[26].

Hendrik Tanrez was vlak voor de oorlog secretaris van het Vlaamsch Verbond voor Brussel. In 1940 voegde hij zich bij de VNV-rangen, aldus gevolggevend aan de toenmalige oproep van Staf De Clercq om tot een eenheidsfront achter VNV-vaandel te komen[27]. Na de oorlog zou hij, onder beschuldiging spreekbeurten te hebben gehouden voor Sender Brüssel, anti-Belgisch gerichte artikelen geschreven te hebben en duidelijk blijk te hebben gegeven van Nieuwe Orde-gezindheid, zwaar door de repressie getroffen worden[28].

Zowel Tanrez als Brieven waren vanaf 1942 tot het einde van de oorlog ook respectievelijk hoofdopsteller en verantwoordelijke uitgever van De Brusselsche Tijdingen, dit op een ogenblik waarop gematigde figuren als voorzitter Jozef Clottens verkozen, er ten gevolge van de oorlogsomstandigheden, de brui aan te geven[29].

Tenslotte is er dan ook het geval van Maurits Liesenborghs. Hij was sedert 1938 lid van de algemene vergadering van het Vlaamsch Verbond voor Brussel[30]. Liesenborghs trad op hetzelfde ogenblik als Tanrez[31] toe

---

24. H. FAYAT, Niets is voorbij, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1983, p. 289.
25. Het maandblad Brusselsche Tijdingen was sedert 1938 het orgaan van het Vlaamsch Verbond voor Brussel. Zie: F. SAEYS, "Brusselsche Tijdingen", Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, 1973, p. 259.
26. B. DE WEVER, Greep naar de Macht etc. …, p. 254.
27. B. DE WEVER, Op. Cit., p. 365.
28. A. PEERENBOOM, "Hendrik Tanrez", in: Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, 1973, p. 1650.
29. Brusselsche Tijdingen, december 1942 & maart 1943.
30. A. DE CUYPER, 50 jaar Guldensporenvieringen etc. …, p. 1.
31. B. DE WEVER, Op. Cit., p. 365.

tot het VNV. Hij kwam zwaar in de politieke collaboratie terecht toen hij in 1942, naast Piet Finné, Lode Claes en Willem Reinhardt, VNV-schepen (van cultuur) voor Groot-Brussel werd[32].

Kortom, door de openlijke collaboratie van enkele van zijn vooraanstaanden had het Vlaamsch Verbond voor Brussel dus in geen geval de legitimiteit om de toch al zo verketterde Guldensporenviering opnieuw in te richten.

Toch zou reeds op 11 juli 1945 te Brussel een Guldensporenviering plaatshebben. Op de voorpagina van De Nieuwe Standaard[33] werd op 10 juli 1945 een Guldensporenherdenking aangekondigd. Dat was niet erg voor de hand liggend. De Nieuwe Standaard, waarvan het eerste nummer verschenen was in oktober 1944, was immers ontstaan onder de bezieling van Tony Herbert en Leon Bekaert, mensen die zich onder de bezetting clandestien hadden ingezet voor de voorbereiding van de naoorlogse politieke constellatie. Het waren dan ook figuren die vooral de bevordering en ontplooiing van het Belgisch bewustzijn tot doel hadden[34]. Wie eveneens meewerkte aan de voorbereiding van De Nieuwe Standaard was de oudhoofdredacteur van De Standaard en huidig directeur-generaal van de Belgische Nationale Radio-Omroep (kortweg BNRO), Jan Boon[35]. De aangekondigde Brusselse Guldensporenviering bleek dan ook niet toevallig géén initiatief van Brusselse Vlaamse verenigingen, maar wel van de Vlaamse uitzendingen van de BNRO. Deze viering ging door op de avond van 11 juli 1945 in de grote studio van het radiogebouw aan het Flageyplein te Elsene. De praktische begeleiding van het feest werd verzorgd door het groot symfonieorkest en het versterkt koor van de BNRO onder leiding van dirigent Lodewijk De Vocht[36]. De spilfiguur achter dit initiatief was ongetwijfeld Jan Boon[37]. In tegenstelling tot de leden van het Vlaamsch Verbond voor Brussel beschikte Boon door zijn expliciete engagement in de beruchte weerstandsmissie 'Samoyède' over een onaantastbare morele integriteit[38]. Veel wijst erop dat Boon de Guldensporenviering echter inpaste in een strategie ter bevordering van patriottisme en

---

32. B. DE WEVER, Op. Cit., p. 436.
33. De Nieuwe Standaard, 11 juli 1945, p. 1.
34. G. DURNEZ, De Standaard. Het levensverhaal van een Vlaamse krant 1914-1948, Tielt: Lannoo, 1985, p. 490 & een enigszins gekleurde maar veelzeggende visie op de "katholieke Vlaamse nieuwlichters" in H. TODTS, Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. Kroniek van de Vlaamse Beweging 1944-1954, Leuven: Davidsfonds, 1961, pp. 77-82 (Keurreeks van het Davidsfonds, 84)
35. G. DURNEZ, Op. Cit., p. 503.
36. Afgezien van de aankondiging in De Nieuwe Standaard werden omtrent deze eerste Guldensporenviering ook gegevens gevonden in de persoonlijke papieren van Jan Boon, het huldeboek Zo was Jan Boon en de memoires van Fayat; zie respectievelijk: KADOC, archief Boon-Ceulemans, nr. 7.6.4.5., gelegenheidsdrukwerk; D. PEETERS (red.), Zo was Jan Boon, Antwerpen: Artistenfonds, 1962, p. 26; De Nieuwe Standaard, 10-7-45, p. 1 & H. FAYAT, In het teken van Artevelde, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1983, p. 103.

nationale eenheid. Zo hield Boon in de voormiddag van 11 juli 1945 over de radio de allereerste naoorlogse 11 juli-rede. Deze rede stond volkomen in het teken van een door Boon noodzakelijk geachte ontmoeting van de Vlaamse en Belgische gedachte. Het einde van zijn 11 juli - boodschap was daaromtrent heel duidelijk:

> "Het moet nu maar eens gedaan zijn met de vitters en de kleinmoedigen en wij moeten spreken en bewegen als volwaardige burgers van den Belgische staat waarvan wij de sterke en zelfbewuste meederheid zijn"[39]

Tien dagen later beklemtoonde Boon in de eerste 21 juli-rede dat Vlaanderen zijn opgang enkel en alleen aan de Belgische staat te danken had. Het was immers België dat door de taalwetten van 1932 formele gelijkheid had bezorgd aan het Vlaamse volksdeel[40]. Het kwam er vanaf nu op aan, zoals hij later in de laatste alinea van zijn boekje Een vaderland om te beminnen neerschreef "zichzelf te blijven in het vaderland"[41]. Het hele discours paste als gegoten in de filosofie van Boon zoals die ook reeds in het interbellum tot uiting kwam in zijn zogenaamde "Vlaamse Gentleman"-concept. Het enige wat nu nog moest gebeuren was de opvoeding van de boerse, aan minderwaardigheidscomplexen lijdende Vlaming tot een verfijnde en kunstzinnige 'Vlaamse Gentleman', die vooral in Brussel de confrontatie zou kunnen aangaan met de hoogstaande en zelfverzekerde Franstalige cultuur. Met behulp van een dergelijke prestigepolitiek zou getracht worden Brussel "minzaam" te veroveren[42]. Zo zou uiteindelijk de vijandschap tussen Brussel, als 'zenuwknoop' van de staat en de

---

37. Omtrent de persoonlijke rol van Boon in de eerste Guldensporenviering werd in het NIR-archief niets teruggevonden. Op de raad van beheer kwam de topic niet ter sprake en ook in de papieren van de directeur-generaal werd niets teruggevonden. Pas voor latere jaren (waarover verder in het artikel sprake) werden BRT-archiefstukken met betrekking tot de Guldensporenviering teruggevonden. Er zijn echter wel verschillende getuigenissen die Boons centrale rol in de organisatie van de eerste Brusselse Sporenviering bevestigen. Zo onder andere Herman Boon in zijn boeken Jan Boon en Zo sprak Jan Boon. In deze laatste beweert Herman Boon zelfs dat zijn vader voor deze eerste viering persoonlijk een leeuwenvlag ontleende van diens broer Jozef, schrijver van religieus geïnspireerde massaspelen. Zie H. BOON, Jan Boon, s.p.: s.l., 1960, p. 20 & H. BOON, Zo sprak Jan Boon. Toespraken tot een gemengd gehoor, Hasselt: Heideland, 1962, p. 10. Verder zijn er nog verschillende getuigenissen van Brusselse Vlamingen in het boek Zo was Jan Boon. Zie: D. PEETERS, Zo was Jan Boon, Antwerpen: Artistenfonds, 1962, pp. 26, 166 & 225.
38. De missie "Samoyède" betrof de bouw van verschillende clandestiene zenders waarmee de Belgische regering zich na de oorlog wilde verzekeren van een nationale omroep. Zie: J.C. BURGELMAN, Omroep en Politiek in België, Brussel: BRT, pp. 65-66.
39. KADOC, archief Boon-Ceulemans, nr. 7.6.3.1.6, radiorede Boon 11-7-45.
40. KADOC, archief Boon-Ceulemans, nr. 7.6.3.1.8, radiorede Boon 21-7-45.
41. J. BOON, Een Vaderland om te beminnen of de ontmoeting van de Vlaamse en de Belgische gedachte, Antwerpen: De Vlijt, 1948, p.118.

Vlamingen opgeheven kunnen worden, met als doel België te vrijwaren. De herovering van Brussel zou dus slechts mogelijk zijn door de morele ontvoogding van de Vlaming, door hem fierheid bij te brengen voor eigen volk en cultuur, uiteraard binnen de ruimere grenzen van het Belgische vaderland. Met deze prestigepolitiek zou de Vlaamse cultuur opnieuw de sympathie van Brussel winnen wat, gezien het belang van Brussel, de Belgische eenheid niet anders dan ten goede zou kunnen komen[43]. Het is in die optiek dat Boons engagement in de Guldensporenvieringen te Brussel dient te worden begrepen. We zullen dan ook zien dat Boon hoogstpersoonlijk zijn stempel zal drukken op de Guldensporenviering, die in zijn opvatting een herdenking met Belgisch inzicht was, en tevens, dat hij de Vlaamse verenigingen voortdurend in hun aspiraties zal fnuiken.

In tegenstelling tot de gebruikelijke Guldensporenherdenking ging het in de naoorlogse viering van 1945 dan ook niet om het zingen van strijdliederen en het houden van donderpreken, maar wel om een hoogstaand kunstfeest, dit in het teken van de Vlaamse culturele ontvoogding binnen het Belgische vaderland. Zo werd 11 juli 1945 opgeluisterd met een klassiek concerto voor viool en orkest onder leiding van de BNRO-dirigent Lodewijk De Vocht en een feestcantate Jacob Van Artevelde ter herdenking van de 600ste verjaardag van diens dood[44]. In 1948 werden oud-Nederlandse historische liederen en De Zee van Paul Gilson ten gehore gebracht alsook een symfonisch gedicht Tijl Uilenspiegel van Flor Alpaerts.[45]. In 1949 werd werk van Peter Benoit opgevoerd, de coryfee onder de Vlaams-geëngageerde componisten, en tenslotte ook de vijfde symfonie van Beethoven op wiens Vlaamse afstamming met graagte gewezen werd[46]. De NIR-viering putte zijn Guldensporen-inspiratie dus duidelijk niet uit het arsenaal aan parafernalia waarmee men traditioneel op een sporenviering uiting gaf aan de Vlaamse identiteit, met name tromgeroffel, bazuingeschal, strijdliederen, vendelzwaaien, hoezeegeroep en als apotheose de nodige dosis virulent verbaal geweld. Het betaamde een hoogstaande Vlaamse cultuur absoluut niet zich nog langer te affirmeren door middel van dergelijke romantische folklorerelicten.

Wat echter nog meer wrevel opwekte was het Belgische en zelfs officiële karakter die de Brusselse Sporenviering kenmerkte. In 1945 werd de viering ingezet met het vaderlandse lied O, Belgenland, terwijl De Vlaamse Leeuw, traditioneel het gemoederen opzwepende sluitstuk van een sporenherdenking, nu aan het begin van de viering en als tweede keuze achter O, Belgenland werd gespeeld[47]. In 1946 verhuisde De

---

42. J. BOON, De Vlaamse Gentleman in de school der wereld, Brussel: De Portiek, 1948, p. 18.
43. J. BOON, Op. cit., p. 19.
44. KADOC, archief Boon-Ceulemans, nr. 7.6.4.5, gelegenheidsdrukwerk.
45. De Nieuwe Gids, 14-7-48, p. 3.
46. De Nieuwe Gids, 6-7-49, p. 3.
47. KADOC, archief Boon-Ceulemans, nr. 7.6.4.5, gelegenheidsdrukwerk.

Vlaamse Leeuw wel opnieuw naar het einde van het feest maar moest het daar opnieuw het gezelschap dulden van O, Belgenland en het veelzeggende Waar Maas en Schelde vloeien[48]. Zowel de concertvorm als de volkszangkwestie waren symbolische elementen die zonder weerga illustreerden dat de Vlaamse eigenheid hier een minder exclusief en gesloten karakter kreeg. Alles werd gedaan om van de Guldensporenherdenking te Brussel een plechtigheid te maken met Belgische en internationale allures. Dat semi-officiële karakter van de vieringen werd ook bevestigd door de recurrente aanwezigheid van binnen- en buitenlandse prominenten op de sporenvieringen van het NIR. Zo bevonden zich in 1945 onder de eregenodigden de gezanten van Nederland en Polen, respectievelijk Harinxma Thoe Slooten en Glaser, de voorzitter van de kamer van volksvertegenwoordigers Frans Van Cauwelaert en verschillende ministers uit de regering-Van Acker onder wie Herman Vos en Gaston Eyskens[49]. De traditionele flamingant, wars van iedere officiële (en dus Belgische plechtigheid), moest dan maar genoegen nemen met een zitje achter de 'hoogwaardigheidsbeklederś, wat op zichzelf ook weer een niet mis te verstane symbolische betekenis had. Het summum op dat vlak werd echter bereikt met de viering van de 650ste verjaardag van de Guldensporenslag in 1952. De viering werd toen bijgewoond door de pauselijke nuntius en de ambassadeurs van onder andere Nederland, West-Duitsland, Italië, Frankrijk, Indonesië en Zuid-Afrika. Naast deze opmerkelijke buitenlandse delegatie maakten ook verschillende Belgische politieke prominenten hun opwachting. Onder hen kersvers minister van Openbaar Onderwijs Pierre Harmel, minister van Arbeid en Sociale Voorzorg Gerard Van den Daele, senaatsvoorzitter Paul Struye, 'éminence grise' Julius Hoste en nog een hele resem senatoren en volksvertegenwoordigers, kortom, de "slippendragers van het officiële België" om het met toenmalige Vlaams-nationale termen uit te drukken. Het spelen van de Brabançonne en de afwezigheid van leeuwenvlag en -wimpel konden dat beeld van het "officiële" België alleen maar kracht bijzetten[50].

Hoe "Vlaams" de vieringen dan nog wel waren blijkt ook uit de verrassend positieve kritieken over de NIR-sporenviering van 1952 in de Franstalige pers. Zo reageerde Le Soir op 13 juli 1952 met lovende woorden op het initiatief:

> "Les émissions flamandes de l'INR et le Comité Flamand de Bruxelles ont brillament commemoré, vendredi soir, le 650e anniversaire de la Bataille des Eperons d'Or" en "Louons sans réserve les artisans de l'exécution parmi lesquels figurent avec éclat MM. Jan van Bouwel etc. …" .

48. De Nieuwe Gids, 13-7-46, p. 3.
49. De Nieuwe Gids, 13-7-45, p. 3.
50. De Standaard, 12-7-52, p. 2.

Verder had Le Soir ook de mond vol over de hoge opkomst waarin het feest zich kon verheugen en de luister die het werd bijgezet door de aanwezigheid van verschillende prominenten[51]. Ook La Dernière Heure was opvallend gul met lofbetuigingen die, paradoxaal genoeg, juist betrekking hadden op het meest Vlaamse gedeelte van het programma. Zo werd Klokke Roeland van Edgard Tinel opgehemeld als het hoogtepunt van de avond. Het nummer was nochtans zeer populair op het radicale 'Algemeen Nederlands Zangfeest'. La Dernière Heure vond het daarenboven zelfs gepast om op positieve manier te vermelden dat Klokke Roeland ooit de klok was die in tijden van gevaar de Gentenaars onder de wapens riep. Tenslotte werden ook de Brabançonne en de Vlaamse Leeuw ten volle geapprecieerd als afsluiters van … "une manifestation qui, de bout au bout, fut digne du grand évènement historique commémoré"[52]. Er werd zelfs niet gewezen, zoals dat klassiek bij de Franstalige reacties op Sporenvieringen gebeurde, op het feit dat ook Walen in de Guldensporenslag participeerden.

De kritiek moest dan eerder gezocht worden in de radicaal Vlaamsnationalistische hoek. Minder lovend waren bijvoorbeeld de kritieken in het gekende Antwerpse satirische blad 't Pallieterke die in het spelen van de Brabançonne een ware Vlaamse zelfkastijding zagen. NIR-dirigent Lodewijk De Vocht werd bij deze gelegenheid de kop van Jut:

> "Beseffend dat hij aldan weer een grove zonde begaan had tegenover la Sainte Belgique (bedoeld wordt het spelen van Vlaamse stukken), volbracht de vochtige Louis dadelijk de voorziene penitensie: hij liet een schone Brabançonne uitvoeren om alles weer goed te maken. En de Vlamingen vonden het waarachtig nodig dit verrekte tamme gebrek aan fierheid toe te juichen"[53]

De rol die het NIR speelde in de Brusselse sporenviering was 't Pallieterke zeker niet ontgaan. In het nummer van juli '55 werd uitgehaald naar "de officiële Belgiek" die zijn radio en TV ter beschikking stelde om de Vlaming "in slaap te sussen"[54]. Bovendien sneerde het blad ook naar het misbruik van de Benoit-traditie door Boon en het NIR. Zo verscheen in de editie van 10 juli 1958 een persoonlijke boodschap aan Boon:

> "Het is levensgevaarlijk van Benoit uit zijn Antwerps kot te halen en met een poging met voorbedachten rade, de muzikale wateren van zijn Schelde aan het golven te brengen door

51. Le Soir, 13-7-52, p. 3.
52. La Dernière Heure, 13-7-52, p. 3.
53. 't Pallieterke, 9-7-53, p. 3.
54. 't Pallieterke,14-7-55, p. 3.

> de tussenkomst en de medehulp van een hoop bitskommers die van Antwerpen en van Vlaanderen met hun Benoit-traditie, zoveel afweten als Grace Kelly van Flor Grammens"[55]

't Pallieterke haalde tevens Boons voorkeur voor Benoit-opvoeringen over de hekel. Het leek het blad erop dat niets anders "Belgisch-kausjer genoeg was om de capitale niet op stang te jagen".

Niet enkel echter met het spelen van een concert moest men de Vlaming bewust maken van zijn eigenheid. Wilde men de huidige nationale aspiraties als natuurlijk en authentiek doen overkomen, dan moest er een continuïteitslijn worden gesmeed met het verleden, een verleden waar men trots kon op zijn, dit in de plaats van het ellenlange geweeklaag over een door volksvreemde krachten belaagde natie van de Guldensporenslag tot de eigen tijd. De Vlaamse cultuur werd dan ook in vele opzichten als een historisch rijke beschaving voorgesteld met een unieke plaats in de wereld. Die boodschap moest uitgedragen worden om de nationale fierheid bij de Vlaming aan te wakkeren.

Geheel in die optiek schreef Boon in De Nieuwe Standaard ter gelegenheid van 11 juli 1947 een artikel waaruit moest blijken dat Vlaanderen de bakermat was van de democratie:

> "Nu de democratie groot en glansrijk werd door haar militaire triomf in Europa en over het gele nazisme in Azië, en door haar onweersprekelijk zedelijke triomf over de machtsmisbruiken, het geweld en de menselijke wreedheid, nu er zoveel wordt gefilozofeerd over het juist begrip, de orthodoxe vormen en de voorgeschiedenis van de democratie mogen wij er ons wel in het bijzonder op beroemen dat de slag der Guldensporen onbetwistbaar de eerste overwinning van de democratie in Westelijk Europa is geweest… tot 1302 speelde de geschiedenis zich af boven en buiten het volk…"[56].

Boon deed voor de gelegenheidstoespraken op de NIR-sporenvieringen steeds een beroep op kunstenaars en academici die als een soort van culturele missionarissen Vlaanderens glorierijke verleden naar het volk zouden brengen. Zo werd voor de gelegenheidstoespraken voor de 650ste Guldensporenslagherdenking door Boon een beroep gedaan op romancier, toneelschrijver en essayist Herman Teirlinck en de musicoloog Floris Van der Mueren, mensen die duidelijk oog hadden voor Vlaanderens ontvoogding op cultureel vlak, en die net als Boon België als de beste waarborg daartoe zagen. De consequentie van de prestigepolitiek doortrekkend, bewierookte Van Der Mueren, onder het veelzeggende motto "Geloof in

55. 't Pallieterke, 10-7-58, p. 1.
56. De Nieuwe Standaard, 11-7-47, p. 1.

onszelf", bijna eindeloos het belang van de Vlaamse cultuur voor Europa en de wereld:

> "Van onze laat-gotische steden met hunne monumentale kerken en stadhuizen, tot aan onze rijke barokkerken en barokke burgerlijke gebouwen; van onze Vlaamse primitieven over Breugel naar Rubens, van onze zuidnederlandse polyfonisten met Dufay, Ockegem, Depres, Willaert… tot De Monte; van Ruusbroec tot Vondel… hebben wij aanvankelijk aan de wereld een zegegalerij geopend van artistieke weelde, als geen tweede volk ter wereld"[57].

Teirlinck van zijn kant beklemtoonde, enigszins gelijklopend met Boons artikel in De Nieuwe Standaard van 1947, dat de Guldensporenslag een scharnierpunt betekende op de weg naar de eigentijdse "democratische wereldrevolutie". Hij hield daarbij een pleidooi voor culturele perfectie zodat Vlaanderen in België en het toekomstige Europa niet zou misstaan[58].

Twee sporenvieringen als uiting van twee visies op de Vlaamse eigenheid te Brussel

Na het mislukte contact van Fayat in oktober 1945 met Clottens, zou deze laatste er op 23 mei 1946 toch toe komen de eerste naoorlogse vergadering bijeen te roepen in de Vlaamse Club om de vooroorlogse traditie van het Guldensporenfeest weer op te nemen. Op 3 oktober kreeg Fayat van Clottens een voorstel om een nieuw comité op te richten ter vervanging van het oude Vlaamse Verbond voor Brussel en met een nieuwe ongeschonden naam 'Comité ter Bevordering van het Vlaamsche Leven te Brussel' van wal te steken. De raad van beheer werd samengesteld uit de twee oudgedienden Clottens en Fayat en verder Jan Tordeur, Willemsfondser en ereinspecteur van het lager onderwijs, Leo Van Hoorick, eveneens Willemsfondser, uitgever en initiatiefnemer van de Brusselse Post en Leo Lindemans, advocaat en CVP-volksvertegenwoordiger in de jaren vijfig[59]. Vertoonde de raad van beheer een betrekkelijk levensbeschouwelijk evenwicht, dan mag dat niet verdoezelen dat de achterban in algemene vergadering en op het lokale vlak een duidelijk overwicht aan Davidsfondsers telde. Willems- en Vermeylenfonds hadden wel enige vertegenwoordigers in de organen van het Vlaams Comité, maar het moge duidelijk zijn

57. De Standaard, 12-7-52, p. 2
58. De Standaard, 12-7-52, p. 2.
59. H. FAYAT, In het teken van Artevelde, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1985, p. 50.

dat de Davidsfondsstructuren plaatselijk stukken sterker waren ingeplant dan die van zijn vrijzinnige tegenhangers[60]. Noch het Brusselse Willemsfonds noch de in 1953 opgerichte Vermeylenkring vermeldde in hun jaarverslagen ook maar één keer de medewerking aan een lokale sporenviering.

Ergens begin mei 1947 werd dan een eerste vergadering belegd met het oog op de herinrichting van een eigen feest. Naast het "academisch concert" van de BNRO zou het Vlaams Comité voor Brussel een "volksfeest" inrichten in de Brusselse Koninklijke Vlaamse Schouwburg. Via de bevriende CVP-schepen Pierre De Rons werd de toelating tot huur van de schouwburg bekomen. Als gelegenheidssprekers zouden toenmalig minister van Volksgezondheid Alfons Verbist en Hendrik Fayat opgevoerd worden[61]. Via onder andere de net opgerichte De Standaard, waarvan Jozef Clottens niet toevallig één van de stuwende krachten was, werd een expliciete oproep gedaan tot alle Brusselse Vlamingen om het feest bij te wonen[62]. De NIR-viering, waarvoor in De Nieuwe Standaard veel reclame werd gemaakt, werd in De Standaard daarentegen slechts in een klein kolommetje aangekondigd.

Wat opzet en inhoud betrof verschilde deze eerste viering niet veel van die die door de BNRO werd georganiseerd. Integendeel, duidelijk werd dat de organisatoren een enorme voorzichtigheid aan de dag legden om het Franstalige Brussel niet voor het hoofd te stoten. De viering werd, net als die van de BNRO, ingezet met O, Belgenland als symbolisch teken voor de loyaliteit aan het vaderland. Nog opvallender echter was het achterwege laten van het zingen van De Vlaamse Leeuw. Het feest werd in de plaats ervan beëindigd met het meer neutrale, minder gecompromitteerde Groeninge van Jef Van Hoof. De opgevoerde stukken Mijne Moederspraeck, het Arteveldelied en de Rubensmars van Peter Benoit gaven eveneens weinig uiting aan Vlaamse weer- en strijdbaarheid[63]. Ook de vieringen van 1948 en 1949 waren zeer gematigd, zij het dat er met verloop van die jaren toch een zekere radicalisering merkbaar was. Zo werd in 1948 De Vlaamse Leeuw terug ingevoerd als apotheose van de Guldensporenviering en alles wijst erop dat in 1950 O, Belgenland als patriottische introductie van de viering opnieuw werd afgevoerd. In 1950 deed ook de traditie van het strijdlied opnieuw zijn intrede: Were di, kerels en liederen als Kempenland (van de omstreden Armand Preud'homme) en De Blauwvoet, die op de Brusselse collaboratievieringen uitgebreid weergalmd hadden, maakten opnieuw deel uit van het Guldensporenrepertoire[64]. Ook Heelne-

60. S. PARMENTIER, Vereniging en Identiteit. De opbouw van een Nederlandstalig sociaal-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986), Brussel: VUBPRESS, 1988, p. 198. (Taal en Sociale Integratie, 10)
61. AMSAB, archief Fayat, nr. 9.5, verslagen bestuursvergaderingen "Comité ter Bevordering van het Vlaamse Leven te Brussel".
62. De Standaard, 11-7-47, p. 2.
63. De Standaard, 12-7-47, p. 2.

derlandse liederen als Het Dietse Bloed en Transvaal, normalerwijze tot dan het monopolie van het Algemeen Nederlands Zangfeest, werden begin jaren vijftig opnieuw gespeeld. Ondertussen was ook opvallend dat in tegenstelling tot de NIR-vieringen de politici voor de viering van het Vlaams Comité niet thuis gaven. Wel waren er afvaardigingen en leden van de verschillende verenigingen die ressorteerden onder het Vlaams Comité voor Brussel, waaronder vooral de verschillende Brusselse Davidsfondsafdelingen, maar ook het Willemsfonds en het Vermeylenfonds en de gouwbonden van Oost- en West-Vlamingen, Limburgers en Antwerpenaars.

Een centrale vraag die nu echter moet gesteld worden is waarom BNRO en de Brussels-Vlaamse verenigingen, in de moeilijke omstandigheden waarin zij zich bevonden, niet gekomen zijn tot een structurele samenwerking. Het is immers duidelijk dat twee sporenvieringen concurrentieel waren waardoor zij aan slagkracht inboetten. Bovendien bleek dat het Vlaams Comité voor Brussel zich genoodzaakt zag inkomgeld te vragen voor zijn sporenvieringen: zo vroeg men voor de KVS, naar gelang van de plaats vijf, vijftien en twintig frank, terwijl het NIR de viering tegen sterk verminderde prijzen of zelfs gewoon gratis liet bijwonen[65]. Heeft het Vlaams Comité dan niet getracht Boon tot samenwerking te bewegen? Het Vlaams Comité voor Brussel had in zijn sporenviering weinig blijk gegeven van radicalisme en had integendeel via een symbool als O, Belgenland duidelijk de loyaliteit aan het vaderland betuigd. Het was Fayat die bij de voorbereiding van de eerste Guldensporenviering van het Vlaams Comité voor Brussel in 1947 dan ook de idee opperde voor een samenwerking op dit vlak, aangezien de organisatie van twee Guldensporenvieringen op eenzelfde dag hem toch wel verloren moeite leek[66]. Toch was het water tussen beide uiteindelijk te diep. Twee verschillende actoren leverden in Brussel aldus strijd om de hegemonische Guldensporenviering. Hoe kan die gespletenheid verklaard worden?

Het is zeer waarschijnlijk dat die breuklijn verband hield met de complexe houding ten aanzien van collaboratie en repressie. De kopstukken van de twee rivaliserende organismen achter de Sporenvieringen zijn daar heel concrete getuigen van. Boon zette zich tijdens de oorlog, zoals eerder vermeld in verband met de Samoyède-verzetsmissie, consequent af tegen de 'Nieuwe Orde'[67] en ging in het verzet, terwijl Clottens zich "enkel" buiten de collaboratie had gehouden. Lode Wils beschreef deze breuklijn binnen het katholieke kamp aan de hand van het naoorlogse getouwtrek rond de Ijzertoren-symboliek. Niet lang na de vernietigende

64. De Standaard, 12-7-48, p. 6, 13-7-49, pp. 1-2 & 12-7-50, p. 6.
65. Vlaams Comité voor Brussel, archief Vlaams Comité voor Brussel, verslagboek, algemene vergadering, 17-4-57
66. AMSAB, archief Fayat, nr. 9.5, brief Fayat aan Lindemans, 8-6-47.
67. J.C. BURGELMAN, Op. Cit., pp. 65-66.

aanslag op de Ijzertoren in 1945 gingen twee comités zich bezighouden met de heropbouw van het monument. De eersten waren flamingantische patriotten en democraten die een plechtigheid wilden houden ter ere van gesneuvelde verzetslieden en andere slachtoffers van de nazi-dwingelandij. Het zou een herdenkingsplechtigheid moeten worden met Belgisch inzicht, waar Belgische symbolen zouden worden verenigd met traditioneel Vlaamse. De nationalisten daarentegen wensten de traditionele ceremonie bij de Ijzer te behouden als een herdenkingsplechtigheid met Vlaams-nationalistisch inzicht. De belangrijkste factor van de tegenstelling lag volgens Wils in de solidariteit van de ene groep met het verzet, die van de andere met de vele strijdgenoten die in de collaboratie verzeild waren geraakt. Jan Boon was één van de drijvende krachten achter het "patriottisch" comité voor het herstel van het Ijzerkruis. Bij het andere "nationalistische" comité waren de drijvende krachten Edward Clottens en zijn broer… Jozef. Toen in 1948 een gezamenlijk comité werd opgericht, weigerde Boon toe te treden. Hij wantrouwde sommige lieden die door de andere groep waren aangesteld en die de zaak weer in anti-Belgische zin konden drijven[68].

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat een gelijkaardige problematiek zich stelde rond de Brusselse Sporenviering. Zo mocht de solidariteit van het Vlaams Comité voor Brussel met de slachtoffers van de repressie overduidelijk blijken uit de actieve samenwerking met de Brusselse jeugdgroep 'De Zilvermeeuwtjes'. Nagenoeg elke viering van de Vlaamse verenigingen werd opgeluisterd door de muziekkapel, het koor en de vendelzwaaiers van voornoemde vereniging. Op de BNRO-vieringen werden zij evenwel absoluut vermeden. 'De Zilvermeeuwtjes' waren immers de erfgenamen van de zogenaamde 'Dietsche Blauwvoetvendels' die tijdens de oorlog de Brusselse collaboratie-sporenvieringen mee opluisterden. 'De Zilvermeeuwtjes' verenigden in de onmiddellijke naoorlogse periode de kinderen van repressie-getroffenen en ondernamen caritatieve actie ten behoeve van vervolgde gezinnen[69]. Zo onder andere was de zoon van Hendrik Borginon, Fons, een tijdlang verbondsleider van de nationalistische jeugdgroep en waren ook de broer en de zus van Hendrik er actief in. Hun publieke verschijning was in de onmiddellijke naoorlogse periode enorm gecontesteerd. Zo leidde een optreden in 1948 te Gent tot rellen, wat aanleiding gaf tot een resem virulente artikelen in de linkse en franskiljonse pers en tot een nasleep van interpellaties in het parlement[70]. De 'Zilvermeeuwtjes' organiseerden trouwens zelf een Guldensporenherdenking te Brussel in 1948 in de feestzaal van de Paters Jezuïeten. Deze werd

---

68. L. WILS, Honderd Jaar Vlaamse Beweging. Geschiedenis van het Davidsfonds in en rond Wereldoorlog II, Leuven: Davidsfonds, 1977, pp. 276-278.
69. M. VAN HOOREBEECK, Oranjedassen 1944-1961. Geschiedenis van het Algemeen Diets Jeugdverbond, Antwerpen: De Nederlanden, 1986, pp. 20-21.
70. M. VAN HOOREBEECK, Op. Cit., pp. 67-68.

voorafgegaan door een eucharistieviering waarna 'Zilvermeeuwtjes'-aalmoezenier Max Wildiers in zijn gelegenheidsrede scherp van leer trok tegen de "eenzijdige repressie" waardoor "vele Vlaamse gezinnen een harde deuk" kregen. Daarmee was hij de eerste om in Brussel op een sporenviering de repressie te berde te brengen. In tegenstelling tot de feesten van de BNRO en het Vlaams Comité was de toon van de viering onmiskenbaar radicaler. Dat bleek ook uit het opgevoerde evocatiespel. In een kader met een nagebootste toren van het Brusselse stadhuis schetste een jonge knaap bij het begin van de viering de slag van 1302 waarna hij het Vlaamse volk van Brussel opriep "verbeten en fier te vechten op de voorlinie van de Vlaamse strijd voor Brussel". Begeleid door roffelende trommels, schallende bazuinen en trompetten, riep het publiek in opperste vervoering: "Wij zijn bereid!…". Ook het slotwoord van Wildiers klonk strijdvaardig: "Doch opnieuw klaart de dag: weer komt het uur van een harde strijd, van Vlaamse zege. Sterker dan ooit staat een Vlaamse elite klaar, vast aaneen, om te strijden tot de laatste man"[71].

Het Vlaams Comité voor Brussel schrok er ook niet voor terug de 'Zilvermeeuwtjes' in te schakelen bij een aantal openbare manifestaties die in die periode ter gelegenheid van de Guldensporenviering plaatsvonden. In 1954 zou de NIR voor zijn Guldensporenviering, wegens herstellingswerken in het Paleis voor Schone Kunsten, uitwijken naar de eigen studio's op het Flageyplein. Het Vlaams Comité besloot dan maar een eigen viering in te richten in de Stadiumzaal aan de Hooikaai, waarna een stoet begeleid door de muziekkapel van de 'Zilvermeeuwtjes', met Van Dieren en Grammens in de rangen, via Laken-, Zwarte-Lieve-Vrouwe- en Visverkopersstraat naar het nieuwe Consciencehuis trok[72]. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat het in het stadscentrum tot enige relletjes met de politie kwam.

Naast de verschijning van 'De Zilvermeeuwtjes' viel ook de aanwezigheid op van Willem De Meyer die de Guldensporenvieringen van het Vlaams Comité van 1949 tot en met 1951 dirigeerde. De Meyer, tevens troubadour, was één van de kopstukken achter de collaborerende Vlaams-Nationale Zangfeesten die in 1941 en 1943 te Brussel waren doorgegaan. Hij hield tijdens de oorlog tevens optredens voor de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland en in de Vlaamse arbeiderskampen in Duitsland[73].

Naast de verschijning van de gecontesteerde 'Zilvermeeuwtjes' en van De Meyer bleek die solidariteit met de repressieslachtoffers ook uit de aanwezigheid van omstreden figuren als de net vernoemde Edmond Van Dieren, Florimond Grammens, en later ook Hendrik Borginon. Het waren

---

71. De Standaard, 12-7-48, p. 2.
72. De Standaard, 12-7-54, p. 3.
73. H. WILLAERT & J. DEWILDE, Het Lied in Ziel en Mond. 150 jaar muziekleven en Vlaamse Beweging, Tielt: Lannoo, 1987, p. 126.

drie personen met een VNV-verleden die, zoals eerder vermeld, ook steevast aanwezig waren geweest op de collaboratievieringen te Brussel. Vooral Van Dieren speelde een grote rol. Hij was altijd aanwezig op de feesten van het Vlaams Comité voor Brussel die los stonden van de NIR en trad tot tweemaal toe ook op als gastspreker op een van deze sporenvieringen. In 1948 sprak Van Dieren zelfs ter gelegenheid van de Guldensporenviering voor het eerst sedert acht jaar opnieuw in het openbaar tot de Brusselse Vlamingen[74]. Tien jaar later zou hij nog eens fungeren als spreker op de Guldensporenviering van het Vlaams Comité. Op die viering van 11 juli 1957 haalde Van Dieren fors uit naar het "incivisme" van het Waals Kongres dat plaats had gevonden op 25 en 26 mei. Op dat congres werd immers een pleidooi gehouden voor autonomie als antwoord op de economische malaise in de Waalse regio. Kop van Jut voor Van Dieren was echter vooral liberaal minister van Economische Aangelegenheden Jean Rey. Deze had immers de houding van de Waalse congressisten verdedigd in het parlement door te stellen dat deze mensen tenminste wat wilden veranderen aan de penibele economische situatie van Wallonië. Bovendien hadden zij hun loyaliteit aan het vaderland tijdens de oorlog voldoende bewezen[75]. In een waar rekwisitoor viel Van Dieren Rey dan ook aan op een brief die deze tijdens zijn gevangenschap zou geschreven hebben aan de Duitse overheid om de meerderheid van de Belgische officieren vrij te laten "wegens de loyaliteit aan de overwinnaars". Verder fulmineerde Van Dieren tegen de komende Wereldtentoonstelling die vanwege het Franstalig overwicht "een vernedering voor Vlaanderen" met zich mee zou brengen. Tenslotte eiste Van Dieren onder geestdriftig applaus een volledige amnestie: "Daels terug en Elias vrij!"[76]. De radicale rede van Van Dieren maakte ook voor de eerste maal een heftige Franstalige tegenreactie los: in Le Peuple van 12 juli 1957 verscheen onder de veelbetekende kop "Romantiques attardés" een aanval aan het adres van Van Dieren en het Vlaams Comité voor Brussel. Van Dieren werd bagatelliserend voorgesteld als een icoon die was opgestaan uit een "magasin poussiérreux aux accessoires romantiques du nationalisme flamand" en de Guldensporenviering zelf als "bouffonnerie romantique". Tenslotte zette ook het scanderen van "Elias vrij" kwaad bloed. Le Peuple greep daarbij de gelegenheid te baat om het Vlaams Comité voor Brussel af te schilderen als een organisatie van hoogst bedenkelijk allooi. Ondanks het feit dat de Guldensporenviering volgens Le Peuple slechts door een driehondertal manifestanten werd bijgewoond, moest men er zich toch rekenschap van geven dat zich onder nazi's van de Tweede Wereldoorlog veel recidivisten bevonden

74. De Standaard, 14-7-48, p. 4.
75. Ph. DESTATTE, L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIX-XXèmes siècles), Charleroi: Institut Jules Destrée, 1997, pp. 250-251.
76. De Standaard, 12-7-57, p. 3.

die zich al eerder bevuild hadden aan het activisme[77]. Het fenomeen mocht dus duidelijk niet onderschat worden.

De hegemonie van de Guldensporenherdenking van de nationale omroep (1952-1960)

Elk jaar opnieuw duiken binnen het bestuur van het Vlaams Comité voor Brussel herhaaldelijk klachten op over het feit dat de Guldensporenvieringen van de nationale omroep niet strijdend genoeg zouden zijn. Dat vraagstuk stelde zich vooral vanaf 1952 toen het Vlaams Comité voor Brussel uit financiële noodzaak meer en meer de steun moest zoeken van Boon en de nationale omroep. Zo legde het Vlaams Comité zich neer bij de viering van het NIR in 1952, '55, '58, '59 en '60. Terloops gezegd zouden vanaf 1960 tot 1975, op twee uitzonderingen na, alle vieringen zonder fout uitgaan van de BRT. Het Vlaams Comité slaagde er niet in volwaardig te concurreren met het NIR. De eigen feesten werden financiële mislukkingen en de pogingen om de NIR-feesten, waaraan het zijn medewerking verleende, ook maar ietwat strijdbaarder te maken, leden steevast schipbreuk.

Toen in 1954 het Paleis voor Schone Kunsten, waar de vieringen normaal doorgingen, wegens herstellingswerken niet beschikbaar was, besliste Boon het NIR-feest in de eigen studio's op het Flageyplein te organiseren. Het Vlaams Comité voor Brussel nam hierbij de gelegenheid te baat om in de hoofdstad nog eens zelf met een "groots volksfeest" uit te pakken, met grote uitstraling en een strijdend karakter. Daartoe werd besloten voor de eerste maal na de oorlog nog eens "de catacomben" te verlaten met een optocht van de Hooikaai door het centrum van Brussel naar het Conscienceshuis. Zo trok een zingend publiek, met aan het hoofd van de stoet de muziekkapel van 'De Zilvermeeuwtjes' en met Grammens en Van Dieren in de rangen, door de straten van Brussel. In het Conscienceshuis werd het feest ingezet met de samenzang van verschillende Vlaamse strijdliederen. Daarna riep Edgard Van Cauwelaert de Brusselse Vlamingen op tot samenwerking om Brussel opnieuw "de Vlaamse geest van voorheen te geven". Na een spreekbeurt van Max Lamberty over de historische betekenis van de Guldensporenslag, werd het "spel van juli" van Anton Van Wilderode opgevoerd door volksdansgroepen en muziekkapellen[78]. Dit 'spel' was een romantische schets van de Vlaamse strijd. De balans die op de vergadering na het feest werd opgemaakt toonde echter aan dat het feest van 1954 een financiële mislukking was geworden, en dat de opkomst onder de maat was gebleven. Er werd zelfs door secretaris

77. Le Peuple, 12-7-57, p. 2.
78. De Standaard, 12-7-57, p. 3.

Van Hoorick gesproken over een regelrecht prestigeverlies die de financiële kater met zich meebracht. Van Hoorick trok dan ook aan de alarmbel en waarschuwde ervoor dat de kas van het Vlaams Comité voor Brussel geen volgend financieel fiasco meer zou kunnen dragen[79]. Het jaar erop kwam de algemene vergadering van het Vlaams Comité dan ook tot de conclusie dat ze geen renderend 11 juli-feest meer konden inrichten. Noodgedwongen besloot men dan ook samen met de openbare omroep in zee te gaan. Een beperkte afvaardiging bestaande uit de Davidsfondsers Johan Van der Bracht en Edgard Van Cauwelaert, onderhandelde met Jan Boon. Er werd voorop gesteld dat men het feest van het NIR, als pasmunt voor de medewerking, een "toch wat meer strijdend karakter" wou geven. In die optiek zou men tevens ook trachten een spreekbeurt in het NIR-feest in te lassen[80]. Het Vlaams Comité voor Brussel ving met zijn voorstellen echter bot bij Boon. Het 11 juli-feest van 1955, bijgewoond door onder andere minister Edward Anseele, bevatte geen spreekbeurt en werd uitsluitend opgevuld met een "hulde aan onze alte verwaarloosde eigen Vlaamse kunst". Een voordracht van Gezelles gedicht O landeken, gij zijt maar kleen, de opvoering van de opera-partituur Prinses Zonneschijn en Herbergprinses van Paul Gilson en onschuldige volksliederen als Annemarieke, Zeg kwezelke, De oogst en De Dorpsherberg konden bezwaarlijk als toonbeeld van een strijdend 11 juli-feest gelden. Hetzelfde geldt uiteindelijk voor de verwezenlijking van het symfonisch gedicht Pallieter en lectuur uit De Witte van Ernest Claes. De afsluiting met de uitvoering van De Vlaamse Leeuw was voor het Vlaams Comité voor Brussel dan ook niet meer dan de spreekwoordelijke pleister op een houten been[81].

In 1956 waagde het Vlaams Comité opnieuw zijn kans met een feest in de Patriazaal in de Broekstraat te Brussel. Na contact met Boon besloot het algemeen bestuur een eigen feest in te richten, aangezien het NIR slechts een kunstfeest inrichtte ter gelegenheid van het Rodenbachjaar[82]. Opnieuw liep het feest echter met een sisser af. Het verbondsblad De Brusselse Post gaf zelf toe dat "de opkomst" niet "overweldigend was". Ook een door De Brusselse Post gepubliceerde lezersbrief legde de vinger op de wonde door te stellen hoe treffend de geringe belangstelling was voor het feest van het Vlaams Comité. De lezer laakte het "immobilisme" van het Vlaams Comité en vond dat de "gescleroseerde" Guldensporenviering de nodige bezieling ontbeerde voor verdere strijd. Het stond in schril contrast met het succesvolle verloop van de Guldensporenviering in het teken van de Rodenbach-herdenkingsavond georganiseerd door het NIR. De

---

79. Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel, archief Vlaams Comité Brussel, nr. 8111, brief Van Hoorick aan Van Cauwelaert,
80. Vlaams Comité voor Brussel, archief Vlaams Comité Brussel, verslagboek, algemene vergadering 24-5-55.
81. De Standaard, 13-7-55, p. 6.
82. Vlaams Comité voor Brussel, archief Vlaams Comité Brussel, verslagboek, algemene vergadering, 15-6-56.

opvoering van Rodenbachs Gudrun in bewerking en regie van Herman Niels, die terzelfdertijd ook door de radio werd uitgezonden, werd een succes. Alle beschikbare plaatsen zouden reeds veertien dagen van op voorhand uitverkocht geweest zijn[83]. De Standaard sprak na de viering inderdaad van een "nokvol" Paleis voor Schone Kunsten en een "overrompelende" belangstelling[84], terwijl zelfs De Brusselse Post gewag maakte van een massale opkomst[85].

Ook de voorbereiding van 11 juli 1957 gaf aanleiding tot hevig gepalaver op de algemene vergadering van het Vlaams Comité. Er werd vooral geklaagd over de hogere inkomprijzen die het Comité zich genoodzaakt zag te vragen voor zijn sporenvieringen. Door de Bond voor Oost-Vlamingen werd bij monde van Cornelis gevraagd of nu eindelijk tabula rasa zou gemaakt worden met de samenwerking met het NIR. Het zou de mogelijkheid laten het feest meer strijdbaarheid te geven zoals voor de oorlog, wat op zijn beurt zou resulteren in een grotere publieke belangstelling. De Bond voor Oost-Vlamingen sprak er dan ook van, net als in 1954, een stoet te vormen met muziekkorps voorop[86]. Eén en ander resulteerde dan ook opnieuw in twee Guldensporenherdenkingen. Eén door het Vlaams Comité zelf, met een optocht van de Patriaschouwburg naar De Beurs, een virulente rede van Edmond Van Dieren en een concreet eisenprogramma van Edgar Van Cauwelaert met betrekking tot een oplossing voor de penibele toestand van de Vlaming te Brussel. Ook andere traditionele ingrediënten kruidden het feest: vendelzwaaien door de groep 'De Garve', vlaggenparades door verschillende Brusselse verenigingen, trommelgeroffel van de muziekkapel van de fameuze 'Zilvermeeuwtjes' en de onontbeerlijke samenzang van strijdliederen met De Vlaamse Leeuw als orgelpunt[87]. Het verschil met de NIR-viering is dan ook opnieuw frappant: orchestrale opvoeringen van de vierdelige symfonie De Zee van Paul Gilson, de nieuwe symfonie in G van de eigentijdse Vlaamse toondichter Jef Maes en fragmenten uit de opera Quinten Metsys, een veelbetekenende toespraak van de letterkundige Maurice Roelants over de "Guldensporenslag en het Europa van morgen" en besluit met De Vlaamse Leeuw[88]. Kortom, wat het NIR gaf was een hoogstaand kunstfeest met een cultuuropvoedende taak. Dat bleek onder andere uit het initiatief van Boon om ook een hele resem van Brusselse onderwijsinstellingen bij de viering te betrekken. Door het hoofd van de 'Dienst Pers en Luisteraars' van het NIR werden welgeteld 24 Brusselse onderwijsinstellingen uit het Brusselse

83. De Brusselse Post, 15-7-56, p. 2 & 3.
84. De Standaard, 13-7-56, p. 5.
85. De Brusselse Post, 17-7-56, p. 2.
86. Vlaams Comité Brussel, archief Vlaams Comité Brussel, verslagboek, algemene vergadering, 17-4-57.
87. De Standaard, 12-7-57, p. 3.
88. Amerikaans Theater, archief BRT, Algemene Directie, doos 2696, D10, programma 11-7-57.

aangeschreven om het Guldensporenfeest mee te vieren. Het ging hierbij onder andere om de Université Libre De Bruxelles, twee normaalscholen, vier rijksmiddelbare jongens- en meisjesscholen en een aantal colleges, athenea en lycea. Zij konden gratis het feest bijwonen[89].

Het verschil tussen de twee antagonisten zou echter ook vooral rond de viering van 11 juli 1958, die in het teken stond van de Wereldtentoonstelling, duidelijk worden. Op 12 maart 1958 vroeg Boon aan het hoofd van de muziekdienst Leonce Gras om te overwegen wat het NIR zou doen ter gelegenheid van de Guldensporenviering[90]. Begin juni had Gras een programma samengesteld. Boon zelf besliste dat de letterkundige Maurice Roelants de feestrede moest houden[91]. Het programma bevatte als inzet een Hulde aan Peter Benoit en Jan Breydel en Pieter De Coninck van Jef Van Hoof, een lyrische voordracht op tekst van Prudens Van Duyse en de met grote trom aangekondigde "wereldpremière" van de symfonische suite Hertog van Brabant, een recent geesteskind van de vermaarde Vlaamse componist Arthur Meulemans. Voorts stond nog een stuk van Beethoven en de Egmont-ouverture op het programma[92]. Het Vlaams Comité van zijn kant ging in op de uitnodiging van Boon om mee te participeren in het 11 juli-feest. Dat ging echter niet zonder slag of stoot vanwege het toenemende gemor van zijn bestuursleden omtrent de samenwerking met de "lauwe" NIR-vieringen. Het is in dat opzicht tekenend dat Clottens voorafgaandelijk aan Boon vroeg of hij op zijn minst toch zinnens was de Vlaamse Leeuw te laten meezingen door de aanwezigen[93]. Toen Clottens een maand later bovenstaand programma onder de neus kreeg gedrukt, reageerde hij opnieuw enigszins terughoudend:

> "Alhoewel ik van oordeel ben dat het 2de gedeelte van het programma weinig of niets met 11 juli te maken heeft, toch wil ik daarin uw intentie weerhouden aan dit feest een internationale standing te geven. Toch zou ik U vragen er te willen voor zorgen, dat dit feest met het spelen en zingen van de Vlaamse Leeuw zou eindigen? Zonder dit meen ik dat wij geen enkel kans hebben dit feest als een 11 julifeest te doen doorgaan"[94].

Boon repliceerde gevat:

---

89. Amerikaans Theater, archief BRT, Algemene Directie, doos 2696, D10, brief Engels aan Brusselse scholen, 19-6-57.
90. Ibidem, dienstnota Boon aan Gras, 12-3-58.
91. Ibidem, dienstnota Boon aan Gras, 7-6-58.
92. Ibidem, knipsel Gazet Van Antwerpen, 28-6-58.
93. Ibidem,brief Clottens aan Boon, 18-5-58.
94. Ibidem,brief Clottens aan Boon, 12-6-58.

> "Ik leg er nog eens de nadruk op dat wij, als Nationaal Instituut voor Radio-Omroep, zouden weigeren een feest voor Guldensporendag op touw te zetten dat geen hoge standing heeft. Alle bevrijde volkeren vieren hun nationaal feest met hoogstaande artistieke manifestaties…"[95].

Dat Boon geen boodschap had aan strijdbaarheid bleek tenslotte ook uit zijn dispuut met het 'Vlaams Jeugdkomitee voor de Wereldtentoonstelling' dat op 5 juli 1958, aan de vooravond van de Vlaamse Dag op de Wereldtentoonstelling, met de actieve medewerking van het Vlaams Comité voor Brussel een grootse Guldensporenviering zouden laten doorgaan te Wemmel. Dat Vlaams Jeugdkomitee, waarvan Wilfried Martens stichtend voorzitter was, verenigde alle katholieke jeugd- en studentengroeperingen, de Vlaams-nationalistische incluis, om gezamenlijk te ageren tegen het Franstalige overwicht op de Expo van 1958. Deze Guldensporenviering zou zowat de inleiding vormen op de Vlaamse Dag en zou in de ogen van de initiatiefnemers moeten uitgroeien tot de belangrijkste manifestatie van de naoorlogse Vlaamse Beweging. Daartoe werd een beschermcomité opgericht bestaande uit personen die de viering financieel mede zouden ondersteunen door een minimumstorting van 100 frank[96]. Uiteraard waren hierbij ook verschillende figuren van divers Vlaams-nationalistische pluimage toegetreden: zo onder andere Staf Verrept en Jaak De Meester als afgevaardigden van het 'Algemeen Diets Jeugdverbond', maar ook opnieuw een afvaardiging van de 'Zilvermeeuwtjes'[97]. Verder waren er onder andere ook de omstreden figuren Daels en Van Dieren[98]. Gezien de reputatie van het NIR op het vlak van Guldensporenvieringen zou ondervoorzitter Staf Verrept naar de steun van Boon hengelen. Clottens fungeerde daarbij, gezien zijn regelmatige contacten met Boon, als tussenpersoon. In zijn onderhoud met Boon beklemtoonde Clottens dat het niet in de bedoeling van de jongeren lag er een betoging tégen de Wereldtentoonstelling van te maken. Hij trachtte Boon over de streep te halen door er ook nog extra op te wijzen dat hij dan ook "geen herrie" verwachtte[99]. Het mocht evenwel niet baten: Clottens ving voor de zoveelste maal bot bij Boon. In een brief aan Verrept liet Boon weten dat hij niet wenste toe te treden tot het beschermcomité en daarenboven verklaarde hij op een ronduit denigrerende toon dat de "onderneming niet ter zake dienende" was "voor de Vlaamse opgang te Brussel". Dat was op zijn minst gezegd een harde klap in het aangezicht van de organisatoren die

---

95. Ibidem, Brief Boon aan Clottens, 28-6-58.
96. Ibidem, Brief Verrept aan Boon, mei 58.
97. M. VAN HOOREBEECK, Op. Cit., p. 76.
98. Amerikaans Theater, archief BRT, Algemene Directie, doos 2696, D10, bijvoegsel bij brief Verrept aan Boon, mei 58.
99. Ibidem, brief Clottens aan Boon, 2-6-58.

er "de grootste naoorlogse manifestatie" in zagen. Boon vond "de onderneming te Wemmel" trouwens "overbodig" aangezien het NIR zelf een Guldensporenviering organiseerde in de Magdalenazaal op 10 juli[100].

De inferieure positie van het Vlaams Comité en de compromisloze houding van Boon kwamen ook in de aanloop naar de Guldensporenviering van 1959 in alle duidelijkheid naar voor. Een gesprek van Van der Bracht met Boon over een strijdender Guldensporenviering bracht zoals gewoonlijk geen zoden aan de dijk voor het Vlaams Comité voor Brussel. Boon liet zich immers onder geen beding vermurwen en bleef staan op het concept van een cultureel hoogstaand nationaal feest. In een reactie op zijn onderhoud met Van der Bracht schreef Boon op bagatelliserende wijze aan de nieuwe Vlaams Comité-voorzitter Van Cauwelaert:

> "… Wij stellen echter vast dat onze zienswijze van de uwe verschilt. Op de dag van een groot nationaal feest zijn wij van mening dat een volk met culturele grootheid een groot, hoogstaand feest moet op touw zetten. Wij zijn niet van mening dat tromgeroffel en een liederenavond in de hoofdstad van het land als 11 juli-feest moeten dienen" en "mocht U de voorkeur geven aan een feest in de oude naar ik meen versleten trant, dan ware het best dat U een afzonderlijk feest zou inrichten"[101].

Boon liet in dezelfde brief tenslotte weten dat de directies van respectievelijk de muziekdienst en gesproken uitzendingen reeds bezig waren met de uitwerking van het komende 11 juli-programma. Het Vlaams Comité voor Brussel zou daar pas in juni een verslag van krijgen waaraan niet meer te tornen viel. Inderdaad was onderwijl door Boon binnen de BRT een 11 juli-commissie opgericht bestaande uit orkestleider Leonce Gras, de directeur van de gesproken uitzendingen Van Kerckhoven, diensthoofd Marcel Coole en Raymond Brulez die het voorzitterschap waarnam[102]. Allen lieten zij hun gedachten gaan over de komende NIR-viering. Allen sloten zij zich naadloos aan bij de Guldensporen(opvattingen) van Boon. Zo stelde Marcel Coole:

> "…en ik ben tot de mening gekomen dat het de Vlamingen zeker niet zou schaden, moesten wij te Brussel met een hoogstaand artistiek programma uitpakken waarbij trompetgeschal, tromgeroffel en vendelzwaaien achterwege zouden blijven"[103]

---

100. Ibidem, brief Boon aan Verrept, 21-5-58.
101. Ibidem, Brief Boon aan Van Cauwelaert, 25 mei 1959.
102. Ibidem, Dienstnota Brulez aan Boon, 27-5-59.
103. Ibidem, Brief Coole aan Van Kerckhoven, 21-5-59.

Het programma zou in de opvatting van Coole bestaan uit 30 minuten hoogstaande muziek van eminente Vlaamse componisten en 15 minuten feestrede waarin zou gewezen worden "op de culturele ontwikkeling en rol van Vlaanderen en dezes wil de venster op de wereld open te gooien". Het geheel zou eindigen met de opvoering van het muziekstuk De geschiedenis van de soldaat. Van Kerckhoven wilde voor het gesproken gedeelte van het programma nog een beroep doen op een paar jonge voordrachtkunstenaars die dan een zo groot mogelijke greep uit de Nederlandse proza- en dichtkunst zouden brengen, zonder zich daartoe te veel te beperken tot het zogenaamde strijdvers[104]. Gras stelde voor het eerste deel aan vooraanstaande Vlaamse componisten te wijden en een tweede deel aan een klassiek concerto van Mozart of Beethoven[105]. Op 27 mei 1959 kwam de werkgroep Gras-Van Kerkhoven-Coole-Brulez samen om de ideeën tot een geheel te synthetiseren. Het eerste deel zou gewijd worden aan hoogstaande Vlaamse symfonische werken en declamatie uit Vlaams proza- en poëziewerk. Dit eerste gedeelte zou besloten worden met een feestrede door Hendrik Fayat. Het tweede deel zou in beslag genomen worden door het concerto voor harp en fluit van Mozart en de tweede symfonie van Beethoven. Het geheel zou afgerond worden met de uitvoering van De Vlaamse Leeuw[106]. Op 3 juni zou het Vlaams Comité bij monde van voorzitter Van Cauwelaert nogmaals op contact met Boon aandringen. Het onderhoud dat daarop volgde bleek echter opnieuw vruchteloos: het door de NIR-commissie uitgewerkte programma onderging geen wijzigingen meer.

De Guldensporenviering van het jaar 1960 in het Paleis voor Schone Kunsten bracht een primeur: deze was immers de eerste die door de Vlaamse televisie integraal werd uitgezonden. Het script werd onder leiding van Paul Van den Bussche, directeur van de Vlaamse tv-dienst, ontworpen en de praktische verwezenlijking ervan zou verzorgd worden door de sectie Ontspanning van de Vlaamse Televisie[107]. Maar liefst tweehonderd medewerkers zouden ingeschakeld worden voor een uitvoering met als thema: 'Signaal 1302', een evocatie van Vlaamse grootheid en schoonheid uit heden en verleden. Het opzet was een sociaal-historisch overzicht vanaf 1302 tot 1960. De belangrijkste gebeurtenissen uit de Vlaamse geschiedenis werden met bestaande kunstwerken verbonden en met nieuwe artistieke scheppingen uitgebeeld. Slechts om de romantiek uit te beelden werd gebruik gemaakt van enkele strijdliederen. Dat was veelbetekenend voor de plaats die het strijdlied in de eigentijdse vieringen nog toebedeeld kreeg. Vele scènes werden uitgebeeld aan de hand van verheven kunstvormen als ballet en concert[108]. De grootse aanpak van de BRT

104. Ibidem, Brief Van Kerckhoven aan Boon, 21-5-59.
105. Ibidem, Dienstnota Gras aan Boon, 22-5-59.
106. Ibidem, Dienstnota Brulez aan Boon, 27-5-59.
107. Ibidem, Dienstnota Van den Bussche aan Boon, 17-6-60.

zorgde dan ook voor de zoveelste malaise in het Vlaams Comité. Net als andere jaren gaf de band met de BRT immers aanleiding tot verhitte discussies binnen de algemene vergadering. Algemeen voorzitter Edgard van Cauwelaert had reeds de handdoek in de ring geworpen door te stellen dat het "grootscheepse" karakter van de BRT-viering elke mededinging onmogelijk maakte. Hij suggereerde dan ook voor de derde opeenvolgende maal af te zien van een eigen feest. Hevig verzet van leden van de algemene vergadering zorgde er echter voor dat de vergadering volmacht gaf aan een beperkte commissie die opnieuw in contact zou treden met Boon, en waarbij voor de zoveelste maal ernaar gestreefd zou worden, aan het tv-feest een zo Vlaams mogelijk karakter te geven[109]. Archief met betrekking tot dat onderhoud werd niet teruggevonden maar het is tot op zeer grote hoogte duidelijk dat het Vlaams Comité geen inspraak heeft gehad in 'Signaal 1302', dat als tv-realisatie uiteraard binnen BRT-muren werd in elkaar gestoken.

Het radicale Vlaams-nationalisme en het 'katakomben'-karakter van de Brusselse Guldensporenviering

De relatie tussen Boon en het Vlaams Comité voor Brussel toonde duidelijk aan dat de eerste een grote bezorgdheid aan de dag legde voor alles wat tegen de vaderlandslievendheid indruiste. In Brussel, als zenuwknoop van België, moest er veel meer dan elders behoedzaam over gewaakt worden dat de Vlamingen tegenover hun Franstalige landgenoten "wellevend" bleven. Dat gegeven verklaart ook waarom de Brusselse Guldensporenviering steeds plaatsvond in de gesloten ruimtes van zalen en schouwburgen en nooit in de open lucht. Men zou voor zulke stelling gemakkelijkheidshalve kunnen aandragen dat een Franstalige burgemeester als Van de Meulebroeck, die daartoe toestemming moest verlenen, dit sowieso zou weigeren. Dat verklaart echter nog niet waarom de verschillende uitvoeringen van de 'De Dag van het Vlaamse Lied' vanaf 1953, na enige moeilijkheden weliswaar, juist wél in de open lucht en dan nog wel op de Brusselse Grote Markt plaatsvonden.

Het "katakomben"-karakter van de Brusselse Guldensporenviering stond trouwens ook in schril contrast met de Guldensporenvieringen in de steden elders in Vlaanderen, waarvan de voornaamste in de onmiddellijke naoorlogse periode Kortrijk, Gent, Antwerpen, Aalst, Hasselt, Mechelen en Brugge zijn. Daar gingen de Guldensporenvieringen heel vaak gepaard

108. De Standaard, 9/10-7-60, p. 2.
109. Vlaams Comité Brussel, archief Vlaams Comité Brussel, verslagboek, algemene vergadering, 17-5-60.

met uiteenlopende openluchtrituelen als optochten en fakkeltochten door de centra van met leeuwenvlaggen versierde steden, al dan niet gekostumeerde stoeten, openluchtvoorstellingen met massazang en/of culturele manifestaties op de plaatselijke Grote Markten, kransneerleggingen bij monumenten, beiaardconcerten, klokkengelui enzovoort. De "Groeningestede" Kortrijk spande daarbij de kroon. Vanaf 1947 werd op 11 juli een jaarmis opgedragen voor de miraculeuze Onze-Lieve-Vrouwe-Van-Groeninge. Daarna trokken duizenden Vlamingen met veel vertoon naar het monument van de gesneuvelden van de Eerste Wereldoorlog op de Grote Markt, waar de Kortrijkse burgemeester, in aanwezigheid van het stadsbestuur en het organiserende plaatselijke Davidsfonds, een bloemenkrans neerlegde. Daarna ging de optocht met muziekkapellen voorop naar het Groeningegedenkteken, waar opnieuw met bloemen en een spreekbeurt van burgemeester Coussens, hulde werd gebracht aan de voorvaderlijke "Klauwaerts". Het gebeuren werd dan met een door de aanwezigen gezongen Vlaamse Leeuw afgesloten. Het 11 juli-feest ging tevens gepaard met concerten en massazang op de Grote Markt van Kortrijk. Zo werd onder andere in 1951 door een vijftigtal leden van de KNS en voor maar liefst achtduizend toeschouwers Consciences meesterwerk De Leeuw van Vlaanderen opgevoerd. De dagen rond de 11de juli werden daarenboven opgeluisterd met klokkengelui en beiaardconcerten van Vlaamse liederen[110]. Ook in Brugge stapte jaarlijks een stoet door de straten van de stad, ditmaal naar het monument van de helden van de 'Brugse Metten', Pieter De Coninck en Jan Breydel op de Brugse Grote Markt. Bloemenkransen werden neergelegd door burgemeester, stadsbestuur, provincie, scholen en Vlaamse verenigingen terwijl de plechtigheid werd omlijst met massazang van Vlaamse liederen. De plechtigheid werd vaak afgesloten met een volksdansfeest met vendelzwaaiers en volksdansgroepen op de Grote Markt[111]. Naast Kortrijk en Brugge werd ook in Antwerpen de Guldensporenviering groots opgevat. Jaarlijks was de Grote Markt van Antwerpen het toneel van samenzang en/of culturele manifestaties. Zo werd er zowel in 1949 als 1954 met groot vertoon en luidruchtig meelevend publiek Consciences populaire werk De Leeuw van Vlaanderen opgevoerd, in 1953 Goethes Egmont, in 1955 Wambachs Quinten Metsys en in 1957 Peter Benoits Pacificatie van Gent[112]. De opvoeringen werden afgesloten met het gezamenlijk zingen van De Vlaamse Leeuw. De viering werd meestal ingeleid door een feestrede van burgemeester Lode Craeybeckx en net als in Brugge beëindigd met volksdansfeesten op de Grote

110. De Standaard, zie onder andere de nummers van 13-7-47, p. 4; 12-7-48, p. 1, 12-7-49, p. 4; 12-7-50, p. 2 & 12-7-51,p. 1.
111. De Standaard, zie onder andere de nummers van 12-7-48, p. 1; 13-7-49, p. 4; 12-7-54, p. 5 & 13-7-56, p. 5.
112. De Standaard, zie onder andere de nummers van 12-7-47, p. 2;13-7-48, p. 4;13-7-49, p. 2; 11-7-51, p. 2 &13-7-53, p. 5; 13-7-57 p. 4.

Markt. In Gent organiseerde het stadsbestuur sedert 1950 jaarlijks ter gelegenheid van de Guldensporenherdenking een openluchtzangfeest op de met leeuwenvlaggen versierde Kouter, waarin telkens duizenden Gentenaars participeerden[113]. Zo zong in 1951 een massa van drie- à vierduizend Gentenaars, door driehonderd zangers en zangeressen begeleid, verschillende Vlaamse strijdliederen, geuzenliederen en volksdansen. Ook in de Limburgse hoofdstad Hasselt vonden openluchtvertoningen plaats zoals de vertoning van Jacoba van Beieren die in 1951 door het plaatselijke Davidsfonds georganiseerd was. Ook hier kende men de traditie van optochten. Zo ging in 1958 een stoet met talrijke katholieke-actie-organisaties naar het standbeeld van de Boerenkrijg waar een bloemenhulde plaatsvond[114]. Tenslotte vonden ook in Aalst en Mechelen begin jaren vijftig openluchtmanifestaties plaats. In Aalst werden bijvoorbeeld in 1949 op de Grote Markt door de plaatselijke parochiale verenigingen en met medewerking van een honderdtal zangers de cantate Klokke Roeland van Tinel en de Boerenkrijgcantate van August De Boeck gebracht. In 1953 werd er voor meer dan duizend toeschouwers door een honderdtwintig koppen tellend koor een heel gamma aan Vlaamse strijdliederen gebracht[115]. In Mechelen werd in 1953 de eerste openluchtvoorstelling georganiseerd met een uitvoering van Artevelde's Val van Paul De Mont[116].

Het was wel een feit dat openluchtvoorstellingen aanleiding konden geven tot ongewenste manifestaties van radicale Vlaams-nationalisten. Zo kwam het onder andere in 1948 te Antwerpen tot tamelijk serieuze rellen na afloop van de officiële herdenking op de Grote Markt. Onder het zingen van de gecontesteerde strijdliederen Vliegt de Blauwvoet en Kempenland verzamelden zich talrijke jongeren op de Grote Markt voor een protestmars tegen het lauwe 'zoetwaterflamingantisme' van de Antwerpse Guldensporenviering. Verschillende pogingen van de politie om de betoging tegen te houden mislukten, waarna zelfs in de lucht werd geschoten en een groot aantal aanhoudingen werd verricht. Die rellen gaven ook aanleiding tot een grimmige sfeer onder het publiek waar zich heftige discussies voordeden tussen voor-en tegenstanders van de manifestanten[117]. De rellen van 1948 werden in 1949 dan weer beantwoord met een optocht van de vaderlandslievende verenigingen tegen het 'onvaderlandse' Guldensporenfeest en tegen de opvoering van De Vlaamse Leeuw op de Grote Markt[118].

---

113. De Standaard, zie onder andere de nummers van 12-7-51; 13-7-54, p. 6.
114. De Standaard, zie onder andere de nummers van 12-7-51, p. 6
115. De Standaard, 12-7-49, p. 4 & 13-7-53, p. 5.
116. De Standaard, 12-7-47, p. 2; 13-7-49, p. 6 & 13-7-53, p. 5.
117. De Standaard, 13-7-48, p. 4.
118. De Standaard, 13-7-49, p. 6.

Een ander voorbeeld is Gent in 1952. Nauwelijks een punt gezet achter De Vlaamse Leeuw werd het gecontesteerde Wilhelminus ingezet, terwijl jongeren van het Algemeen Diets Jeugdverbond een leeuwenvlag omhoogstaken en "amnestie" scanderend door de straten van Gent marcheerden. Hoe gevoelig deze op het eerste oog onschuldige manifestaties lagen bleek echter uit de reactie van Vooruit die onder de kop van "Vlaams nazistisch gespuis in de weer te Gent" opriepen om zich te weer te stellen tegen "uitschot van VNV, Dinaso, Hitlerjugend en incivieken"[119].

Dergelijke polemieken moesten vooral in Brussel vermeden worden. Een vertoon zoals in Antwerpen en Gent kon men in het licht van de gevoerde prestigepolitiek in de hoofdstad immers missen als kiespijn. Deze polemieken zouden namelijk in het Franstalige Brussel, veel makkelijker dan pakweg in Antwerpen, Gent of eender welke Vlaamse stad, aanleiding kunnen geven om al wat Vlaams was te associëren met collaboratie en extremisme. Slogans als "amnestie" of "Brussel Vlaams" klonken in Brussel, vanwege de onmiddellijke confrontatie met de Franstaligen, emotioneel geladener dan dat dit elders het geval was. Dat bleek bijvoorbeeld reeds uit de virulente reactie van Le Peuple op de toespraak van Van Dieren op de Guldensporenviering van het Vlaams Comité in 1957. Vandaar dat de Brusselse Guldensporenviering, in tegenstelling tot die in de Vlaamse steden, enkel binnen gesloten muren plaatsvond zodat provocaties door ongewenste individuen en groepjes bij voorbaat uitgesloten waren.

Om deze problematische toestand in het Brusselse te verduidelijken is echter een zijsprong naar de zogenaamde 'Dag van het Vlaamse Lied' revelerend. De 'Dag van het Vlaamse Lied' was mede door de steun van Boon en de NIR totstandgekomen na het turbulente zangfeest van 1952 in het Brusselse Sportpaleis. Een uiterst politiek getinte rede van 'Vlaams concentratie'-kopstuk Herman Wagemans, storende kreten als "Elias vrij" en "Weg met de CVP" en het binnenbrengen van de "oranje-blanje-bleu"-vlag onder luid hoezee-geroep deden de katholieke verenigingen uit het organiserende 'Algemeen Nederlands Zangfeest' stappen en een meer gematigde 'Dag van het Vlaamse Lied' organiseren[120]. Later bleek trouwens op een vergadering in het Brussels café 'Het Hof van Engeland' dat de rellen georchestreerd waren door leden van de Vlaamse Militanten Orde en de Jong-Nederlandse Gemeenschap onder leiding van Karel Dillen. Diezelfde, vooral Antwerpse figuren, zouden dan ook alles in het werk stellen om de eerste 'Dag van het Vlaame Lied' te discrediteren. Zo streken zij Franstalig Brussel en de vaderlandslievende verenigingen tegen de haren in met een pamflet waarop een afbeelding te zien was van Jef

119. De Standaard, 15-7-52, p. 2.
120. H. CROONENBORGHS, Het Vlaams Nationaal Zangverbond en het Algemeen Nederlands Zangverbond als flamingantische cultuurorganisaties (1933-1960), onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1979, p. 87.

Van Hoof die de Brusselse burgemeester Van de Meulebroeck met een hamer dreigde op het hoofd te slaan. Aan de andere zijde van het pamflet bevonden zich de uitdagende slogans "amnestie" en "Brussel Vlaams". Het gevolg ervan was dat door Van De Meulebroeck het feest verboden werd. Jan Boon, die in het beschermcomité van 'De Dag van het Vlaamse Lied' zat, zou wel een deel van het programma laten uitzenden via de radio[121]. Kortom: met zangfeesten, waarbij figuren uit Antwerpen aangetrokken werden, bleek duidelijk dat de situatie in de hoofdstad snel uit de hand kon lopen. Op Brusselse Guldensporenvingen moest dat hoe dan ook verhinderd worden. In latere jaren zou Boon, die voor radio-uitzendingen van 'De Dag van het Vlaamse Lied' zorgde, er bij initiatiefnemer Marcel Van De Wiele vaak op aandringen, dat net als de Guldensporenviering ook 'De Dag' een hoogstaand feest moest zijn met een zo weinig mogelijk strijdend karakter. Het moest duidelijk blijken dat 'De Dag' niets van doen had met het radicale, door Antwerpse Vlaams-nationalisten beheerste 'Algemeen Nederlands Zangfeest'. De houding van Boon naar aanleiding van de voorbereiding van het zangfeest van 1955 is tekenend in dit opzicht. Net zoals Clottens van het Vlaams Comité voor Brussel maakte nu ook 'De Dag'-initiatiefnemer Van De Wiele kennis met Boons opvattingen over Vlaamse manifestaties in Brussel. Toen Van De Wiele zijn voorstel voor het zangfeest op de Grote Markt van Brussel met het oog op een uitzending door het NIR, aan Boon voorlegde, kraakte deze laatste het genadeloos af:

> "Mijns inziens is in het Vlaamse land definitief de periode voorbij waarin zoveel strijdliederen, waarvan vele symbolen verouderd zijn, moeten voorkomen in een groot zangprogramma. Op uw 21 liederen komen er 11 of 12 strijdliederen voor. Indien U prijs stelt op een relais door het NIR, stel ik voor dat uw programma zou worden herzien in overleg met onze muziekdienst"[122]

Van De Wiele en co halveerden daarop het aantal strijdliederen in het programma tot zes, waar Boon echter opnieuw geen vrede kon mee nemen, aangezien bij "normale en natuurlijk levende volkeren van Europa" toch ook nooit in de loop van een volkszangfeest "zes strijdliederen zouden worden uitgevoerd"[123]. Eén of twee strijdliederen waren voor Boon ruimschoots voldoende[124]. Gezien echter Gras, als hoofd van de muziekdienst mede het programma had opgesteld legde Boon zich, weliswaar met moeite, neer bij zes strijdliederen op eenentwintig. Het eerste deel van het

---

121. H. CROONENBORGHS, Op. Cit., pp. 97-99.
122. Amerikaans Theater, BRT-archief, doos 2639, Brief Boon aan secretaris van de "Dag van het Vlaamse Lied, 30-10-54.
123. Ibidem, Brief Boon aan Vandewiele, 19-2-55.
124. Ibidem, Dienstnota Boon aan Gras, 20-1-55.

programma werd rechtstreeks uitgezonden over de radio en het tweede in uitgesteld relais een viertal dagen later.

Conclusie

Tijdens de oorlog werd de Brusselse Guldensporenherdenking gemonopoliseerd door het collaborerende Vlaams Nationaal Verbond en ingeschakeld in zijn propagandamachine. Door de herdenking werd de Vlaamse eigenheid vereenzelvigd met groot-Germaanse standpunten en een daaruitvolgend agressief heroveringsdiscours ten aanzien van Brussel. De Guldensporenviering ging gepaard met compromitterende cultussen rond gevallen Oostfronters met Tollenaere als boegbeeld en symbolisch militair machtsvertoon in de straten en op de Grote Markt van Brussel. Tegen nogal wat verwachtingen in werd het symbool van de culturele collaboratie in Brussel reeds op 11 juli 1945 in ere hersteld door de Belgische Nationale Radio-Omroep onder de persoonlijke bezieling van directeur-generaal Jan Boon. Deze laatste hield de allereerste Guldensporenrede over de radio terwijl 's avonds een Guldensporenfeest doorging in de eigen studio's met behulp van eigen personeel en middelen. Boon maakte zonder meer komaf met de manier waarop men vooral tijdens, maar ook vóór de oorlog door de Guldensporenviering uiting had gegeven aan de Vlaamse identiteit in Brussel. Klassieke Guldensporenparafernalia als vendelzwaaien, vlaggenparades, volksdansen, strijdliederen, hoezee-geroep, trommelende muziekkapellen en dergelijke meer, waren romantische folklorerelicten en in het naoorlogse Vlaanderen duidelijk niet langer de 'bon ton'. Zij werden dan ook ter zijde geschoven ten voordele van meer verheven kunstvormen als concert, opera, ballet en voordrachtkunst. De Guldensporenviering van de BNRO werd voorgesteld als een viering met een hoogstaand kunstkarakter. Daartegenover stond de Guldensporenviering van de Vlaamse verenigingen, met het Davidsfonds voorop, verenigd in het Vlaams Comité voor Brussel, een strijdorganisatie die zich vooral toelegde op het verdedigen van de Vlaamse belangen te Brussel en in de randgemeenten. Van 1947 tot 1951 en daarna nog af en toe in de loop van de jaren vijftig organiseerde dat organisme vieringen die, hoewel geenszins van anti-Belgische oprispingen getuigend, ongetwijfeld een strijdend alternatief boden voor de als "niet-Vlaams" en "lauw" bestempelde viering van de BNRO. Boon en de BNRO gaven daarmee duidelijk blijk van een minder exclusieve visie op de Vlaamse identiteit in Brussel. Dat bleek trouwens niet enkel uit de vervanging van klassieke Vlaamse eigenheden door meer elitaire en internationaal vermaarde kunstvormen, maar ook door de gehanteerde symboliek op de BNRO-vieringen. Een analyse van de symbolen leert immers dat Boon van de herdenking een plechtigheid had gemaakt met onverholen Belgische en zelfs internationale inzichten. Zo werd het Vlaamse strijdlied, onontbeerlijk element in de traditionele Gul-

densporenviering, door Boon en de BNRO zonder meer als versleten romantiek van de hand gedaan. Het nagenoeg enige overgebleven strijdlied, met name De Vlaamse Leeuw, te beschouwen als de absolute merksteen van de Vlaamse eigenheid, werd symbolisch voorafgegaan door het Belgische volkslied O, Belgenland. De spreekbeurten met strijdende actuele boodschap en de klassieke mythe van de sedert eeuwen geknechte Vlaamse natie werden vervangen door spreekbeurten waarin de positieve bijdrage van de Vlaamse cultuur aan België, Europa en zelfs de wereld uitgebreid werd bewierookt. Tegenover een constant door vreemde volkskrachten belegerde natie kwam aldus een triomfantelijke, hoogstaande en vanuit mondiaal oogpunt unieke Vlaamse beschaving centraal te staan.

Samenvattend kan men stellen dat de deconstructie van de Brusselse Guldensporenviering ons aldus leert, dat er zich in de restauratieperiode twee verschillende visies ontwikkelden ten aanzien van de Vlaamse identiteit in Brussel. Veel indicatoren wijzen erop dat de breuklijn tussen beide tot op zekere hoogte terug te brengen is op de uiteenlopende houding ten aanzien van collaboratie en repressie. Boon was actief geweest in het verzet en na de oorlog een epigoon van onverholen Belgisch patriottisme. Hij maakte trouwens deel uit van de patriottisch ingestelde groep Vlaamse katholieken rond de West-Vlaamse industrieel Tony Herbert die ook de Ijzerbedevaart naar eigen Belgisch inzicht wilde herschikken. Boons expliciete engagement in de Brusselse Guldensporenviering wordt in dat licht gezien, ook duidelijker. Prioriteit werd verleend aan het behoud van België. Dit land kon in zijn visie echter enkel blijven bestaan door de totstandkoming van een duurzame pacificatie tussen Franstaligen en Vlamingen in Brussel. De Vlaming met zijn minderwaardigheidscomplexen moest in die optiek opgevoed worden tot een kunstzinnige, verfijnde Vlaamse 'Gentleman' die op moreel vlak de confrontatie zou kunnen aangaan met de hoogstaande en zelfverzekerde Franstalige cultuur. Een dergelijke prestigepolitiek was er bij uitstek op gericht de vijandschap tussen Brussel en de Vlamingen op te heffen, dit in het teken van de vrijwaring van de Belgische staat. Anti-Belgische oprispingen moesten ten allen prijze vermeden worden met het oog op de Brusselse prestigepolitiek. Dat Boon wonderwel lukte in die politiek bleek uit de aanwezigheid van verschillende Belgische politici, onder wie vaak ministers en verder talrijke internationale personaliteiten die de viering bijwoonden. Nog meer echter werd Boons succes bevestigd door de ongemeen lovende kritieken van de Franstalige pers op wat enige jaren terug nog het symbool bij uitstek was geweest van de Vlaamse culturele collaboratie.

Tegenover Boon als verzetsman en patriot stond Jozef Clottens als voorman van het Vlaams Comité voor Brussel. Hij had zich enkel buiten de collaboratie gehouden en sympathiseerde na de oorlog openlijk met de slachtoffers van de repressie, wat vooral bleek uit de samenwerking met de gecontesteerde 'Zilvermeeuwtjes' en door de oorlog gecompromitteerde figuren als Grammens en Van Dieren.

Uit hoofde van zijn prestigepolitiek smoorde Boon iedere poging van het Vlaams Comité tot een verhoogde strijdbaarheid van de Guldensporenvieringen in de kiem. Hij wilde voorkomen dat de Guldensporenviering te Brussel in de rabiate anti-Vlaamse sfeer van de naoorlogse periode zou afglijden naar een plechtigheid met anti-Belgische connotaties. Daarom monopoliseerde Boon vanaf 1952 zo goed als elke Guldensporenactiviteit in Brussel en door die Guldensporenviering ook een 'Vlaams-patriottische' visie op de Vlaamse identiteit in Brussel.

Wim De Pauw

Evolutie van het Vlaamse theaterbeleid in Brussel (1965-1997)

Groeiende openheid met behoud van de eigen identiteit

Inleiding

Brusselse theaters hechten op dit ogenblik veel belang aan hun aanwezigheid in en verbondenheid met de stad. Vele van de activiteiten die er ontplooid worden getuigen van een maatschappelijk engagement[1]. Binnen een stad als Brussel, die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van twee dominante taalgemeenschappen temidden van een multiculturele maatschappij, impliceert deze stedelijkheid en maatschappelijke betrokkenheid dat er openheid vertoond wordt voor deze verschillende bevolkingsgroepen. Deze vaststelling duidt op een verruiming en verschuiving van de opdracht die aan de Nederlandstalige Brusselse culturele instellingen tot in een recent verleden terecht nog werd toegeschreven, namelijk: het brengen van cultuur met de bedoeling om georganiseerde en niet-georganiseerde Vlamingen aan te trekken[2]. Er is dus een duidelijke evolutie merkbaar in de functie die door de jaren heen werd toegeschreven aan het Nederlandstalige theaterwezen te Brussel.

In het verleden werd het theater, in zijn dubbele betekenis van sociale instelling enerzijds en kunstvorm anderzijds, ingezet in de strijd om het behoud van de eigen identiteit. Nederlandstalig theater functioneerde onder andere als een aantrekkingspool voor de Nederlandstaligen in de hoofdstad. Vandaag vertonen de Nederlandstalige instellingen die een theateraanbod presenteren, een toenemende openheid. Met het begrip 'openheid' wordt hier enerzijds verwezen naar de 'open minded'-mentaliteit die ten opzichte van alle in Brussel levende taal- en cultuurgemeenschappen

---

1. Volgende citaten illustreren deze stelling: "Vooral Brusselse theaters gebruiken vandaag de stad als hefboom om hun eigen maatschappelijke relevantie te legitimeren", P. T'Jonck, Als het centrum leeggelopen is, Etcetera, nr. 56-57, 4; "Treffend is ook de rol die de stad als plek gaat spelen in dit nieuwe politieke engagement", G. Opsomer (red.), City of cultures (1995), 96.
2. S. Parmentier, Taal en Sociale Integratie (TSI) dl. 10, Vereniging en identiteit (1988), 13.

getoond wordt. Anderzijds wordt hiermee ook de interactie met het buitenland bedoeld. Deze evolutie — van een beleid dat de Vlaamse cultuur in Brussel verdedigde, naar een attitude in de richting van een groeiende openheid — heeft zich in grote lijnen voltrokken in twee periodes. Die kunnen duidelijk afgebakend worden. De aanvang van de eerste periode kan gesitueerd worden tussen het midden van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. Brussel werd toen gekenmerkt door een doorgedreven verfransing en de Vlamingen bevonden zich in een onderdrukte positie. Rond deze periode werden heel wat initiatieven genomen om een kentering in deze situatie te brengen en om het zelfbewustzijn van de Vlamingen in Brussel aan te moedigen. Ook het Nederlandstalige theater te Brussel heeft in deze context enige betekenis gehad. Na een overgangsperiode die een aanvang nam in het begin van de jaren tachtig, en die er kwam als een gevolg van heel wat maatschappelijke veranderingen, werd tegen het einde van de jaren tachtig een tweede periode ingezet waarin het beleid van de Nederlandstalige Brusselse theaters getuigde van een groeiende openheid. Mijn bijdrage — waarin deze evolutie zal worden geschetst — is opgevat als een chronologisch overzicht waarin deze twee periodes apart worden toegelicht. De oprichting van de Beursschouwburg in 1965 wordt als vertrekpunt gehanteerd. Van elk tijdvak wordt zowel het overheidsbeleid ten aanzien van de theaters als het beleid van de theaters zelf toegelicht. Voor de eerste periode gebeurt dit op beknopte, en voor de tweede periode op een gedetailleerde wijze. Het overzicht van het overheidsdiscours en -beleid beperkt zich tot de twee Vlaamse politieke beslissingsniveaus die een uitgesproken cultuurbeleid kunnen voeren ten aanzien van Brussel, namelijk de Vlaamse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Hoewel deze niet onbelangrijk is, wordt de rol van de Stad Brussel in deze bijdrage terzijde gelaten. De doorlichting van de culturele instellingen wordt beperkt tot de vier grootste en meest representatieve Nederlandstalige Brusselse theaters en organisaties: de Koninklijke Vlaamse Schouwburg, de Beursschouwburg, het Kaaitheater en het KunstenFESTIVALdesArts. Bij de bespreking van de culturele instellingen wordt er een onderscheid gemaakt tussen het discours, de praktijk en het bereikte publiek. Het Nederlandstalige amateurtoneel in Brussel en in de rand heeft steeds een belangrijke rol gespeeld in het behoud en de uitbouw van het Nederlandstalige identiteitsgevoel. Maar aangezien ik ervoor geopteerd heb om enkel het professionele theatergebeuren te bespreken, komt het amateurtheater in het bestek van dit artikel niet aan bod[3]. Ook de interactie van de Nederlandstalige theaters met de plaatselijke amateurverenigingen in de verschillende gemeenten wordt om dezelfde reden niet behandeld. Deze materie vormt zonder twijfel een interessant onontgonnen onderzoeksterrein. Ik heb gekozen voor het theater als discipline wegens het feit dat de Neder-

3. Voor een bespreking van het Nederlandstalig Amateurtoneel te Brussel, zie: S. Parmensier, 153-162.

landstalige aanwezigheid te Brussel zich steeds heeft gemanifesteerd in de theaterwereld. Ook is bij andere disciplines zoals dans, muziek en beeldende kunst het taalaspect minder expliciet aanwezig waardoor 'openheid' bijna vanzelfsprekend is.

Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van bestaande gegevens. Bij de bespreking van het beleid van de overheid nam dit vooral de vorm aan van toespraken, persconferenties, beleidsbrieven en officiële stukken van de politici. Indien deze niet voorhanden waren of niet ter beschikking konden worden gesteld, werd er gebruik gemaakt van kranten- en tijdschriftartikels. Het discours van de instellingen werd besproken aan de hand van bijlagen uit het Belgisch Staatsblad, beleidsbrieven van de instellingen, jaarverslagen, verslagen van vergaderingen, persberichten en kranten- en tijdschriftartikels. De praktijk werd voornamelijk bestudeerd aan de hand van programmabrochures en promotiemateriaal. Om een publieksprofiel van de instellingen op te stellen werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande publieksonderzoeken. Ontbrekende gegevens werden door middel van interviews aangevuld.

Aan het slot van deze inleiding is het gepast om enkele mensen oprecht te danken voor hun hulp. De kritische bemerkingen en constructieve bijdragen van Prof. Dr. E. Witte, Prof. Dr. M. De Metsenaere, Prof. Dr. W. Elias en de heer W. Moens aan mijn eindverhandeling of aan deze herwerkte versie ervan hebben in belangrijke mate bijgedragen tot de totstandkoming van mijn tekst.

1965-1980: bloei van het Nederlandstalige cultuurleven te Brussel als resultante van een artistieke en politieke beweging

Parallel met de toenemende verfransing omstreeks het midden van de jaren zestig, ontstond een gunstig Nederlandstalig cultureel klimaat te Brussel. Deze positieve evolutie was enerzijds het gevolg van de inspanningen van een kleine kring Vlaamse intellectuelen en kunstenaars die het Nederlandstalige culturele gebeuren een grote impuls gaven. Zij deden dit vanuit een drang om uiting te geven aan de toenmalige Nederlandstalige cultuur in de marge. Anderzijds was deze nieuwe beweging het gevolg van een assertieve Vlaamse cultuurpolitiek. De politieke strategie bestond erin om door de uitbouw van Nederlandstalige culturele bastions de Vlaamse aanwezigheid te versterken en zodoende een dam op te werpen tegen de alsmaar toenemende verfransing. De oprichting van de Beursschouwburg en de Ancienne Belgique, alsook het net van culturele centra in de rand zijn gevolgen van deze cultuurpolitiek[4]. Maar naast de

4. Beursschouwburg, Beleidsplan 1997-2000. Met zicht op de stad.

oprichting van de gebouwen, stuurden de politieke verantwoordelijken ook aan op een uitgesproken Vlaamse artistieke invulling van de programmatie.

Gedurende deze periode waren er aan Nederlandstalige zijde twee politieke actoren die in meerdere of mindere mate een cultuurbeleid konden voeren. Ten eerste waren dit vanaf 1962 de Vlaamse ministers van cultuur Renaat Van Elslande (CVP) en Frans Van Mechelen (CVP) die nog ressorteerden onder de nationale regering. Na de invoering van de culturele autonomie kon er een autonoom Vlaams cultuurbeleid worden gevoerd door de ministers Rika De Backer-Van Ocken (CVP) en K. Poma (PVV)[5]. Ten tweede was dit de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie (NCC), opgericht als een grondwettelijk orgaan bij de grondwetsherziening van 1970[6].

Toen in de jaren zestig de culturele autonomie één van de hoogste prioriteiten werd, steeg de cultuurbegroting van ons land op enkele jaren tijd met meer dan 150 procent[7]. Dat de eerste cultuurministers allen uit katholieke hoek kwamen is hier niet vreemd aan. Voor en tijdens het interbellum was immers een sterk verzuild sociaal-cultureel verenigingsleven op gang gekomen met een uitgesproken katholieke verankering. De sociaal-politieke integratie gebeurde onder meer door de culturele wereld. Door sterk in de — door de katholieke zuil gedomineerde — culturele sector te investeren, zorgde de katholieke partij zodoende voor een versteviging van de eigen machtspositie[8]. Een groot deel van dat geld ging naar nieuwe instellingen of naar de verdeling van bestaande instellingen in een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling. Zo werden de budgetten van het ministerie van Cultuur opgesplitst in een Vlaamse en een Waalse administratie en werd de Cultuurraad voor Vlaanderen opgericht. Een belangrijke baanbreker van de Vlaamse ontvoogding in die jaren was Renaat van Elslande, die van september 1960 tot februari 1968 onafgebroken bevoegd was voor cultuur. Onder de noemer 'cultuurbevordering' ging Van Elslande over tot de uitbouw van een net van culturele centra in heel Vlaanderen met daarbij de opleiding van cultuurconsulenten. Hij had ook

---

5. R. Roels, De betekenis van cultuur, Schoonheid, smaak en welbehagen, (1992), 140-141.
6. De oprichting van de NCC kaderde evenzeer in de institutionaliseringstendens die het Nederlandstalige sociaal-cultureel leven in de hoofdstad kenmerkte in de periode 1966-1975. De NCC vormde hierbij een voorlopig hoogtepunt, nadat eerder koepelstructuren en dienstverleningscentra als het Contact- en Cultuurcentrum (1966), het Vlaams Onderwijscentrum (1967) en de Agglomeratieraad voor de Nederlandstalige Brusselse Jeugd (1969) en de Agglomeratieraad voor het Plaatselijk Sociaal-Kultureel Werk (1972) het licht zagen.
   Voor een grondige studie van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van De Brusselse agglommeratie, zie: S. Parmentier, 19-80.
7. Cultureel Animatiecentrum Beursschouwburg (CACB), Twintig jaar Beursschouwburg. Een groepsportret, (1985), 8.
8. E. Witte, J. Craeybeckx & A. Meynen, Politieke geschiedenis van België, (1990), 257-268.

veel aandacht voor het stimuleren van de 'Vlaamse aanwezigheid' in Brussel[9]. In juni 1968 werd hij opgevolgd door zijn partijgenoot Frans Van Mechelen. Deze besteedde net als zijn voorganger veel aandacht aan de democratisering van cultuur en zette met dat doel voor ogen een net van 406 culturele centra in Vlaanderen op. Voor Van Mechelen was cultuurpolitiek een vorm van 'volksontwikkeling' en 'taalontwikkeling', wat in Brussel nauw samenhing met de Vlaamse strijd. De invoering van de culturele autonomie in 1970 zorgde voor een autonoom Vlaams cultuurbeleid, gevoerd door minister Rika De Backer-Van Ocken. Dit leidde dadelijk tot de invoering van een reeks cultuurdecreten[10]. Minister Poma bracht op zijn beurt heel wat beweging in het medialandschap en nam initiatieven ten behoeve van enkele grote professionele kunstgezelschappen[11]. In 1984 richtte gemeenschapsminister van Cultuur Poma een nota aan de leden van de Vlaamse Raad, waarin hij pleitte voor een cultureel beleid waarin voorrang aan Brussel gegeven zou worden[12].

De klemtoon van het lokale beleidsniveau, de NCC, kwam vooral te liggen op de structurele uitbouw van het Nederlandstalige Brusselse verenigingsleven. Via deze strategie wou men enerzijds de Vlaamse aanwezigheid in Brussel bevorderen en anderzijds de verfransing afremmen. Daardoor bleven voor de kunsten eerder beperkte middelen over die als een aanvulling op het beleid van de Vlaamse Gemeenschap beschouwd moeten worden. Vanuit de werkgroep 'Culturele Uitstraling' van de NCC werd vooral gebouwd aan een verruiming van het artistieke aanbod en werd een versterking van het Nederlandstalige imago van cultuur nagestreefd. Deze strategie werd gekozen, omdat men weerwerk wou bieden aan het Franstalige aanbod dat de Brusselse culturele wereld domineerde[13].

De Nederlandstalige Brusselse culturele instellingen die rechtstreeks verbonden waren met deze politieke beleidsniveaus, ondervonden uiteraard een grote druk om hun werking af te stemmen op de door het beleid geformuleerde visie en de door de overheid vooropgestelde doelstellingen. Zij waren financieel afhankelijk van deze politieke beslissingsniveaus en werden duidelijk ingezet als een middel om de beleidsvisie ten aanzien van Brussel concreet gestalte te geven.

Het feit dat de Nederlandstalige theaters te Brussel een politieke functie vervulden ter verdediging van de Vlaamse belangen was evenwel geen nieuw gegeven. Ter illustratie hiervan ga ik even in op de oprichting van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg (KVS). De geschiedenis van deze schouwburg is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de

9. CACB, Ibidem.
10. R. Roels, ibidem, 140-141.
11. P. Dewael, De warme hand. Cultuur maakt het verschil, (1991), 51.
12. K. Poma, Uitnodiging tot een grondig debat over het cultuurbeleid te Brussel.
13. S. Parmentier, ibidem, 57-62.

Vlaamse Beweging te Brussel. De KVS is ontstaan als een gevolg van de doorgedreven inspanningen van mensen als Jacob Kats, Felix Van de Sande en P.J. Mulders. Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwamen zij door middel van het toneel op voor het behoud van het Nederlands in een toen nog overwegend Nederlandstalige stad, bestuurd door een anti-Vlaams stadsbestuur. Van bij de oprichting — na een politiek compromis tussen liberale flaminganten en radicale liberalen — in 1887[14] heeft de Koninklijke Vlaamse Schouwburg gedurende meer dan honderd jaar een zeer belangrijke rol gespeeld als garantie voor de Vlaamse culturele aanwezigheid te Brussel[15].

Uit de bloeiperiode die de KVS kende in het midden van de jaren zestig en die toe was te schrijven aan het beleid van de toenmalige directeur Vic De Ruyter, ontstond de nood aan een tweede Vlaamse theaterinfrastructuur. Het idee van een tweede Vlaams theater te Brussel paste uitstekend binnen het gedachtengoed van toenmalig minister van Cultuur Renaat Van Elslande. Als pionier van de Vlaamse ontvoogding besteedde hij veel aandacht aan het stimuleren van de Vlaamse aanwezigheid te Brussel. Met dit doel voor ogen werd in 1965 de Beursschouwburg opgericht. Van Elslande nam de teugels strak in handen en bepaalde zeer sterk de richting die de nieuwe schouwburg moest uitgaan. Concreet betekende dit dat het tweede Vlaamse theater uitgebouwd moest worden tot een onthaaltheater voor Vlaamse gezelschappen, zodat het Vlaamse publiek te Brussel 'blootgesteld' kon worden aan het rijke Vlaamse theatergebeuren. De eerste seizoenen van de schouwburg voldeden volledig aan de verwachtingen van de minister. Maar steeds meer evolueerde de Beursschouwburg in de richting van eigen producties, waardoor de 'cultuurspreiding' aan belang verloor. Deze evolutie stuitte op weerstand van Frans Van Mechelen, die ondertussen zijn partijgenoot was opgevolgd. Onder druk van de nieuwe cultuurminister werd de Beursschouwburg opnieuw een onthaalschouwburg die in grote mate moest bijdragen tot de handhaving en de groei van de Nederlandstalige aanwezigheid in de hoofdstad. Om deze idee een artistieke invulling te geven werd er vooral een groot aanbod Nederlandstalig theater en kleinkunst gepresenteerd. Op 2 maart 1974 werd de Beursschouwburg onder het bestuur van de autonome vzw Cultureel Animatiecentrum Beursschouwburg (CACB) geplaatst. De aanwezigheid van de NCC in de algemene vergadering liet zijn sporen na op de artistieke werking van de Beursschouwburg. De schouwburg onderging steeds meer de invloed van de beleidsprioriteiten van de NCC, die op cultureel vlak voor-

14. E. Witte, "Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875)", Handelingen van de Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, (1973), 311-343.
15. E. Grosjean-Gubin, "Le théâtre Flamand à Bruxelles (1860-1880)", Cahier Bruxellois, deel 10 (1965) 38-83.

namelijk gericht waren op de verruiming van het Nederlandstalige culturele aanbod te Brussel. In opdracht van de NCC fungeerde het Cultureel Animatiecentrum Beursschouwburg ondertussen ook als schakel tussen lokale organisatoren van animatieactiviteiten en de NCC. Het succes van de stedelijke animaties deed de noodzaak ontstaan aan schaalvergroting en dit resulteerde in 1977 in de oprichting van de vzw 'Brusselement', die belast werd met de coördinatie van allerhande initiatieven op het vlak van animatie[16].

Het is ook in deze 'structuur' dat het Kaaitheater het licht zag. In haar eerste werkjaar kreeg 'Brusselement' de verantwoordelijkheid over de organisatie van een feestjaar waarin de verjaardagen van diverse Nederlandstalige instellingen en verenigingen gevierd werden. Daaronder vijf jaar NCC en honderd jaar KVS. Naast de officiële viering van deze honderdjarige werd ook een festival georganiseerd waarin het 'andere' theater een plaats moest krijgen. Kaaitheater was geboren en het profileerde zich van meet af aan als een festival van jong, modern en eigentijds theater[17]. Kaaitheater heeft zich van bij het begin voor meer dan de volle 100 procent toegelegd op zijn artistieke aspiraties en heeft zich nooit bewust ingelaten met politieke bekommernissen, zoals het verdedigen van de belangen van de Nederlandstalige bevolking te Brussel. Toch kan er zonder enige twijfel gesteld worden dat het Kaaitheater belangrijk is geweest voor de uitstraling van de Nederlandstalige cultuur in Brussel. Artiesten als Anne Teresa De Keersmaeker en Jan Fabre, die de laatste jaren internationale bekendheid hebben verworven, begonnen hun carrière in het Kaaitheater en behouden er tot op heden goede relaties mee.

De Beursschouwburg koos tegen het einde van de jaren zeventig voor een striktere artistieke basisfilosofie. Hierdoor evolueerde hij steeds meer in de richting van een centrum voor eigentijdse kunst. Als gevolg hiervan werd er gezocht naar een alternatief dat de sociale functie ervan zou kunnen overnemen. Vanuit de vraag naar een groot verzamelpunt voor de Brusselse Vlamingen ging de Vlaamse Gemeenschap over tot de aankoop van de 'francofiele' Ancienne Belgique[18]. De aankoop gebeurde door Vic Anciaux (VU), die in 1979 de bevoegdheid kreeg over het staatssecretariaat voor Nederlandse Cultuur en Brusselse Sociale Zaken. De Ancienne Belgique moest fungeren als een plaats waar Brusselse Vlamingen uit alle bevolkingslagen elkaar konden ontmoeten in een ongedwongen sfeer, naar het model van het Mallemuntproject van de Beursschouwburg[19]. Er werd voor de Ancienne Belgique gekozen vanwege haar veertigjarige reputatie als nationale chansontempel en vanwege haar mogelijkheden tot Vlaamse uitstraling in het centrum van Brussel. Ivo Goris werd benoemd tot directeur en in de persoon van Jari Demeulemeester werd de

16. CACB, ibidem.
17. R. Ten Cate, Humus. Vijftien jaar Kaaitheater, (1993), 21-38.
18. Vlaams Theater Instituut, Memorandum. Een visie op Brussel Theaterstad, (1992), 20.

geschikte kandidaat gevonden om een programmatie te brengen die de brede Vlaamse bevolkingslaag moest aanspreken. De naam 'Ancienne Belgique' werd onder meer behouden uit respect voor het werk van de vorige directie. Deze zorgde door de programmatie van artiesten als Piaf, Brel en Brassens voor een eerste vorm van kwalitatieve cultuurspreiding[20].

1980-1988: Artistieke legitimatiecrisis bij Koninklijke Vlaamse Schouwburg en Beursschouwburg

Het begin van de jaren tachtig is belangrijk omdat zich toen in verschillende domeinen — sociaal, economisch, artistiek, demografisch en politiek — belangrijke verschuivingen begonnen voor te doen, waarvan ik hier een kort overzicht geef.

Als gevolg van de emancipatiebeweging op sociaal-cultureel vlak, op gebied van onderwijs en cultuur groeide er bij de Nederlandstalige Brusselaars een nieuw zelfbewustzijn. Ondanks het feit dat de Vlamingen zich nog steeds in een kwantitatieve minderheidspositie bevonden, en Brussel niet plotseling omgetoverd werd in een Vlaams-vriendelijke stad, kan er met de nodige voorzichtigheid gesteld worden dat de Vlamingen, of toch een deel ervan, zich geïntegreerd hadden. Er bestond in deze periode bij de hogere Brusselse statusgroepen ook een tendens om Nederlands te leren. Deze zelfbevestiging kan niet los gezien worden van de economische ontwikkelingen in Vlaanderen en van de sterk toegenomen werkgelegenheid voor Nederlandstaligen te Brussel[21].

Op artistiek vlak trad er een nieuwe generatie Vlaamse podiumkunstenaars naar voren die hun legitimiteit niet langer afstemden op hun Vlaamse afkomst, maar die zich steeds meer internationaal gingen profileren. Als voorbeelden hiervan kunnen de Nederlandstalige Brusselse

---

19. Mallemunt werd voor het eerst georganiseerd in de zomer van 1974. Gedurende vier woensdagmiddagen en twee vrijdagavonden werden er op het Muntplein allerhande animatieactiviteiten op touw gezet. Centrale waarden van Mallemunt waren: "zoveel mogelijk Vlamingen van buiten Brussel een hartelijke ontmoetingsplek bezorgen in het hartje van Brussel; de Vlaamse Brusselaars het gevoel geven dat zij nog meetellen in deze stad; de nog bestaande Vlaamse jeugd in de hoofdstad en de periferie een degelijke eigentijdse uitgaans- en cultuurstek bezorgen." Vierjarenperspectief van het muziekhuis AB, hoofdstedelijk project van de Vlaamse Gemeenschap (1997-2000). Later evolueerde Mallemunt meer in de richting van een rock-programmatie. Het huidige Klinkende Munt festival is de opvolger van het toenmalige Mallemunt-festival.
20. Forumgesprek, Kanaal 8, nr. 3, (1996), 31-32.
21. H. Van Velthoven, "De taalsituatie te Brussel vanaf 1830 tot heden. Een historische en socio-politieke analyse", Taalgebruik, talentellingen en identiteitskaarten in Brussel-Hoofdstad (1987), 35-36.

choreografen Anne Teresa De Keersmaeker en Wim Vandekeybus aangehaald worden[22].

Rond deze periode voltrok zich te Brussel ook een dubbele demografische evolutie. Enerzijds steeg het aandeel van de vreemdelingen er in de periode 1963-1988 van 8 procent naar 26 procent[23]. Door deze demografische realiteit groeide Brussel uit van een biculturele naar een doorgedreven multiculturele stad. Dit had ook tot gevolg dat de taalconfiguratie fundamenteel veranderde van bilinguaal naar multilinguaal. Anderzijds had Brussel, tegelijk met deze evolutie ook te kampen met een suburbanisatieproces. Zowel Nederlandstalige als Franstalige Brusselaars verlieten het centrale gedeelte van de stad en het zwaartepunt van de bevolking kwam buiten de kernstad te liggen. In de periode 1963-1988 daalde het aantal inwoners in Brussel-Hoofdstad met ruim 59.000 personen (6 procent)[24]. In de periode 1988-1996 daalde het aantal inwoners van Brussel-Hoofdstad verder met meer dan 22.000 personen (2 procent)[25].

Een belangrijke politieke gebeurtenis in 1984 was de verkiezing van Brussel tot hoofdstad van Vlaanderen. Tot dan toe was Vlaanderen van zeer groot belang voor de Nederlandstalige gemeenschap te Brussel. Nu werd Brussel ook belangrijk voor de Vlamingen. Steeds meer ging Brussel immers een belangrijke internationale plaats bekleden. Bijgevolg bood Brussel aan Vlaanderen de kans om verreikende contacten aan te gaan en om haar cultuur bekend te maken in het buitenland. De groeiende internationale positionering van Brussel verantwoordde een flinke financiële injectie, onder andere in de Brusselse culturele sector. Hoewel ze slechts enkele jaren later tastbaar werden, kunnen belangrijke infrastructurele werken zeker in deze context worden geplaatst (Lunatheater, Ancienne Belgique, Beursschouwburg en Koninklijke Vlaamse Schouwburg). In de tijdsspanne tussen 1989 en 1996 werden de financiële inspanningen fors opgedreven, zeker wat infrastructuur betreft[26]. Een ander politiek jaar van belang was 1988. Toen werd er bij de staatshervorming een oplossing gevonden voor 'het probleem Brussel' en kreeg de stad een definitief statuut.

Zoals zal blijken gaven de hierboven kort aangehaalde ontwikkelingen aanleiding tot een legitimatiecrisis in de Koninklijke Vlaamse Schouwburg en de Beursschouwburg. Het theater ligt immers op het kruispunt

---

22. Anne Teresa De Keersmaeker debuteerde met 'Fase' in 1982 in de Beursschouwburg. Wim Vandekeybus bereidde in 1985 en 1986 zijn eerste productie 'What the body does not remember' voor, gecreëerd in 1987 en al snel initernationaal geprogrammeerd.
23. W. De Lannoy, "Demografische ontwikkelingen in de Brusselse agglomeratie sinds 1963", TSI 12, (1989), 161-180.
24. Ibidem
25. Bron: NIS. Met Brussel-Hoofdstad wordt het geheel van de 19 Brusselse gemeenten bedoeld.
26. Beleidsplan Brussel van de Vlaamse Regering, (1997).

waar deze ontwikkelingen samenkomen. Het is een sociale instelling omdat het een van dé plekken is waar mensen aangezet worden tot nadenken over de maatschappij. Het is een politieke instelling omdat het ingeschakeld wordt als een beleidsinstrument om politieke strategieën concreet gestalte te geven. Het is een demografische instelling omdat het publiek gerekruteerd wordt uit de nabije omgeving van het theater. Het is een culturele instelling omdat het een podium schenkt aan kunstenaars en artiesten. En het werk van kunstenaars is steeds een afspiegeling, een reflectie, een kritiek, enzovoort op de maatschappij. Het theater is een plaats waar maatschappelijke evoluties geabsorbeerd en gekanaliseerd worden. De vroege jaren tachtig kunnen aldus omschreven worden als een overgangsfase waarin zich fundamentele ontwikkelingen voltrokken. De theaters moesten daarop een antwoord proberen te formuleren en zodoende hun bestaansreden behouden.

De Koninklijke Vlaamse Schouwburg behoort samen met de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (Antwerpen) en het Nederlands Toneel Gent tot de zogenaamde repertoiregezelschappen. Tot voor de invoering van het nieuwe podiumkunstendecreet in 1993 maakten zij deel uit van de categorie A-gezelschappen. De A-gezelschappen misten de aansluiting met de nieuwe ontwikkelingen in het theater. De theatervernieuwing zette zich impliciet of expliciet af tegen het theater zoals dat gemaakt werd in de grote theaters. Hieruit volgde dat de 'grote' theaters diametraal kwamen te staan tegenover de 'kleine'.[27] "In geen enkele van de traditionele taken van het repertoiretheater hebben de A-gezelschappen een monopolie opgebouwd: het brengen van grote zaalproducties met grote middelen, theater maken voor een groot publiek, een overzicht geven van het wereldrepertoire, educatieve functie, cultuurspreiding en democratisering, overdracht van een theatercanon, aandacht voor de eigen dramaturgie … Ook de sociale functie, die van de A-gezelschappen de zwaarst gesubsidieerde en belangrijkste categorie van het decreet heeft gemaakt, spreekt niet meer aan in haar oude vorm. De repertoiretheaters zijn niet langer de bewakers en spiegels van het burgerlijke en nationale ideeëngoed zoals in de negentiende eeuw."[28] In het verlengde hiervan kan de bedenking gemaakt worden of in de tijd van het postmodernisme, waarin volgens de Franse filosoof J.F. Lyotard geen plaats meer is voor de 'grote verhalen', waarin er geen onweersproken meningen, geen omvattende en eeuwigdurende waarheden, geen volmaakt en algemeen inzichtelijke grondwaarden, geen eens en voor altijd afdoende verklaringen bestaan, het publiek nog wel geïnteresseerd is om achter de vlag van één ideologie of gedachtegoed te lopen. Want is het 'Vlaamse gedachtegoed' ook niet onder te brengen in wat Lyotard aanduidt met een 'métarécit'.

---

27. KVS, Groeten uit Brussel. Koninklijke Vlaamse Schouwburg 1993-1997, (1993), 23-25.
28. G. Opsomer, "Drie repertoiretheaters op zoek naar een rol. Uitdagingen voor honderdjarigen, Etcetera, (1988), nr. 21-22, 2.

De Beursschouwburg kon in de jaren zeventig via haar vooruitstrevende artistieke werking bogen op een talrijk opkomend publiek van in en buiten Brussel. Maar tegen het einde van de jaren tachtig vervulde zij niet langer deze pioniersfunctie. Enerzijds was dit te wijten aan een gewijzigd cultureel landschap in Vlaanderen en Brussel en anderzijds kon dit worden toegeschreven aan een hertekening van de kaart van de Brusselse bevolking. De culturele centra in heel Vlaanderen en in de rand van Brussel traden op artistiek vlak in de voetsporen van de Beursschouwburg. De Vlamingen in de rand van Brussel waren — deels ten gevolge van de assertieve houding van de vorige jaren — voorzien van eigen Vlaamse culturele centra. Men moest niet langer afzakken naar het 'ongezellige' en 'onveilige' Brussel om naar het theater te gaan. In Brussel zelf hadden de Ancienne Belgique, het Kaaitheater en later zelfs de vernieuwde Koninklijke Vlaamse Schouwburg, maar ook de beeldende kunstinitiatieven van het Paleis voor Schone Kunsten belangrijke functies van de Beursschouwburg overgenomen. Ten gevolge van het suburbanisatieproces verminderde ook het aantal Nederlandstalige Brusselaars. De Beursschouwburg verloor hierdoor zijn rol van voortrekker en voorvechter in het culturele veld en slaagde er niet in zijn eigen reputatie waar te maken[29].

Het was wachten op de komst van Franz Marijnen (KVS) en Paul Corthouts (Beursschouwburg) voordat beide theaters opnieuw een bestaansreden kregen. Op basis van de analyse van de toenmalige maatschappelijke en artistieke situatie werden de doelstellingen van beide schouwburgen geherdefinieerd. Zoals zal blijken kregen deze een nieuwe impuls waarmee ingespeeld werd op de hedendaagse noden van de stad Brussel.

1988-1997: ontstaan van twee uiteenlopende politieke visies met betrekking tot het Brusselse cultuurbeleid: protectionisme versus openheid

Vooraleer het overheidsdiscours en -beleid te bespreken is het nuttig om hier nog kort de Brusselse cultuurpolitieke constellatie te verduidelijken. In Brussel worden de gemeenschapsmateries, waaronder cultuur, opgesplitst en overgedragen aan de Vlaamse en de Franse Gemeenschap. Beide zijn enkel bevoegd voor die instellingen die tot hun gemeenschap behoren. Op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap hebben verschillende ministers bevoegdheden op cultureel gebied. Dit zijn naast de minister van Cultuur ook de ministers van Brusselse Aangelegenheden en de minister-president van de Vlaamse Gemeenschap die door middel van extra subsidies een parallel subsidiëringscircuit in stand houden. Er is

29. Beursschouwburg. Beleidsplan 1997-2000; kritische bemerkingen van de heer Walter Moens, directeur cultuur VGC.

ook een structureel verband tussen het ministerie van Cultuur en het ministerie van Onderwijs. Aan het ministerie van Onderwijs is immers een 'cultuurcel' verbonden en omgekeerd heeft ook het ministerie van Cultuur een 'onderwijscel'.

Brussel wordt in België — naast het Vlaamse en het Waalse Gewest — gezien als een derde Gewest. Aangezien cultuur een gemeenschapsmaterie is, heeft het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in principe geen culturele bevoegdheden. Toch kan het zich via de Gemeenschapscommissies over cultuur uitspreken. De Commission Communautaire Française behartigt binnen het Brusselse Gewest de persoonsgebonden materies voor de Franstaligen. De Vlaamse Gemeenschapscommissie doet hetzelfde voor de Nederlandstalige bevolking. Er zijn in Brussel dus twee Vlaamse politieke beslissingsniveaus die een uitgesproken cultuurbeleid kunnen voeren: de Vlaamse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Deze ingewikkelde politiek-institutionele constructie brengt in grote lijnen twee problemen met zich mee. Ten eerste hebben verschillende overheden te Brussel bevoegdheden over de culturele materie. Dergelijke versnippering van het politieke veld heeft tot gevolg dat de (Nederlandstalige) Brusselse cultuur moeilijkheden ondervindt om als een dynamisch geheel uitstraling te krijgen. Ten tweede brengt de institutionele scheiding tussen de twee gemeenschappen met zich mee dat eventuele pogingen tot samenwerking tussen beide taalgroepen, of tweetalige projecten vaak op politieke weerstand stuiten. Al moet het gezegd dat hier met de organisatie van het KunstenFESTIVALdesArts en Brussel 2000 enige verandering is in gekomen.

Het theaterbeleid van de twee Brusselse politieke actoren verschilt fundamenteel. De Vlaamse Gemeenschap subsidieert de instellingen op decretale gronden of via de begrotingspost 'Brusselse podia' en hanteert uitsluitend artistieke criteria. Het beleid van het lokale en stedelijk bestuur is meer afgestemd op de Brusselse realiteit. Deze twee beleidsinstanties zullen daarom ook afzonderlijk behandeld worden.

Om de Vlaamse cultuur meer bekendheid en uitstraling te geven werden door de verschillende cultuurministers tal van culturele manifestaties georganiseerd in het buitenland. Met hetzelfde doel voor ogen werden in 1992 door de ministers Weckx en Van den Brande de Culturele Ambassadeurs in het leven geroepen. Een 'Cultureel Ambassadeur van Vlaanderen' is houder van een titel die door de Vlaamse regering wordt toegekend aan kunstenaars, instellingen en kunstcreaties die een culturele uitstraling (kunnen) hebben in binnen- en buitenland, waardoor de culturele uitstraling van Vlaanderen in het buitenland kan worden versterkt[30].

[30] L. Van den Brande, Beleidsprioriteiten 1995-1999. Vlaanderen internationaal. Naar een pro-actief buitenlands beleid waardoor de sterke punten van Vlaanderen en Vlamingen gevaloriseerd worden, (1995), 59-61.

Tevens biedt deze erkenning aan de kunstenaars de mogelijkheid om zich internationaal sterker te profileren. De titel kan worden toegekend aan individuen, gezelschappen, ensembles, verenigingen, tentoonstellingen, projecten en initiatieven die beschouwd worden als vernieuwend en die toonaangevend en representatief zijn in Vlaanderen. Tevens kan de titel worden verleend aan projecten die de historische rol van Vlaanderen als brug tussen culturen onderstrepen[31]. Voor de selectie worden drie criteria vooropgesteld: de culturele kwaliteit, de internationale bekendheid en de Vlaamse identiteit of herkomst.

Het stimuleren van de 'Vlaamse aanwezigheid' te Brussel is een bekommernis die vooral door de ministers van Brusselse Aangelegenheden werd aangevoeld. Bij de invulling van dit begrip legden deze elk wel specifieke klemtonen. Om te weten te komen hoe de Vlamingen stonden ten opzichte van hun hoofdstad Brussel organiseerde Hugo Weckx in 1990 een enquête. Hieruit bleek dat er een negatieve houding bestond tegenover de hoofdstad. Brussel, zo bleek, werd niet als hoofdstad van Vlaanderen ervaren[32]. Net voor de verkiezingen van 1991 werd er een debat gehouden in de Vlaamse Raad dat resulteerde in een motie van aanbeveling. In 1992 werd deze door de regering integraal overgenomen als het programma voor Brussel. Daarin stond onder meer dat de Vlaamse regering in de komende jaren een soort 'charme-operatie' moest uitvoeren voor Brussel. De bedoeling was niet alleen om het decreet van 1984 — dat Brussel als hoofdstad van de Vlaamse Gemeenschap aanduidt — toe te passen, maar ook om Brussel in Europa kenbaar te maken als hoofdstad van Europa en van de Vlaamse Gemeenschap. Dit laatste was nodig omdat — volgens Weckx — Brussel in de Europese lidstaten te veel verkocht werd als hoofdstad van een centralistisch Franstalig land. Weckx wilde Brussel profileren als een multiculturele hoofdstad van Europa, met een 'sprankelende Vlaamse aanwezigheid' daarin. Om Brussel bij de Vlamingen een beter imago te verlenen en deze stad ook in een Europese context te profileren werd het project 'Bruisend Brussel' opgestart. Hiervoor beschikte de minister van Brusselse Aangelegenheden over een eigen budget. Met dit budget werden initiatieven genomen of projecten gesubsidieerd die moesten bijdragen tot "het verbeteren van het imago van Brussel in Vlaanderen, het bekend maken van het Vlaamse karakter van Brussel in het buitenland en het bevorderen van de Vlaamse aanwezigheid in Brussel."[33]. Voor het buitenlandse deel van het project werd de tentoonstelling 'Bruisend Brussel' georganiseerd. Via deze tentoonstelling konden de bezoekers kennis maken met de geschiedenis van Brussel, met de

---

31. Cultureel Ambassadeur van Vlaanderen. Juryreglement.
32. H. Weckx, Beleidsbrief. Het beleid van de Vlaamse Gemeenschap ten aanzien van Brussel-Hoofdstad, (1990-1991), 7.
33. A. Van Asbroeck, Beleidsbrief 1995, Vlaanderen en zijn hoofdstad Brussel. (1995), 42-43.

bakermat van de art-nouveau en art-deco, met de Vlaamse aanwezigheid in Brussel en met Brussel als multiculturele hoofdstad van Europa. Parallel met de tentoonstelling liepen een aantal manifestaties, gaande van debatten tot optredens. Voor het Vlaamse en Brusselse deel van het project werd er een campagne gevoerd ter bevordering van het gebruik van het Nederlands en werden tal van culturele animaties in de stad financieel ondersteund (onder andere Boterhammen in het park, Brusseldagen van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen en Cultureel Jongeren Paspoort).

Minister van Brusselse aangelegenheden Anne Van Asbroeck beschikte net als haar voorganger over een budget ter bevordering van de Vlaamse aanwezigheid in Brussel. Een belangrijke accentverschuiving in vergelijking met haar voorganger lag in de interpretatie van het begrip 'Vlaamse Aanwezigheid'. Minister Van Asbroeck besloot in 1997 om dit begrip op een ruime wijze te interpreteren. Naast een aantal initiatieven met een duidelijk Vlaams of Nederlandstalig karakter, zoals het 'Archief en Museum van het Vlaams Kultuurleven' en 'Boterhammen in het Park', werden ook culturele manifestaties ondersteund die zich bewust tot een taalgemengd publiek richten. Voorbeelden hiervan zijn 'Klinkende Munt', 'Brossella', 'Brussels Gekleurd' en 'Cinema Nova'. Dit zijn projecten die er kwamen op initiatief van Nederlandstalige verenigingen, maar die een samenwerking met Franstaligen en migranten tot stand brachten. De minister beschouwde deze initiatieven als even belangrijk voor de Vlaamse aanwezigheid in Brussel als de activiteiten die uitsluitend voor een Vlaams publiek bestemd waren[34]. Tegelijk met deze multiculturele aanpak wenste minister Van Asbroeck ook op een actieve wijze de positie van het Nederlands te versterken. Zo werd er onder de naam 'Oranjebloesems' in april 1997 een Vlaams-Nederlandse veertiendaagse georganiseerd met tal van culturele manifestaties en uitwisselingsprogramma's tussen Noord en Zuid.

Doordat de Brusselse gemeenten in Nederlandstalige cultuur niet evenzeer investeren als de Vlaamse steden en gemeenten, investeerde de Vlaamse Gemeenschap de laatste jaren veel in de Brusselse kunstscène. De begrotingscijfers tussen de periode 1989-1996 tonen aan dat de financiële inspanningen inzake cultuur sterk werden opgevoerd, zeker wat betreft de infrastructuur. Voor de kunsten investeerde de Vlaamse Gemeenschap in de periode 1990-1996, 864 miljoen in Brussel of 60,6 procent van het desbetreffende bedrag voor heel Vlaanderen[35].

Enkele van deze infrastructurele hervormingen werden doorgevoerd tijdens het beleid van Hugo Weckx die als minister van Cultuur veel aandacht besteedde aan het Nederlandstalige theater te Brussel. Het belangrijkste initiatief in deze context is ongetwijfeld de renovatie van het voor-

34. A. Van Asbroeck, Persconferentie. Beleidsprioriteiten 1997 voor Brussel.
35. Vlaamse regering, Beleidsplan Brussel van de Vlaamse regering, maart 1997, 46.

malige ABC-Lunatheater. In juli 1992 ondertekende cultuurminister Weckx het erfpachtcontract met de eigenaar van dit theater. De renovatie van het Lunatheater — waarvoor Weckx als minister van Cultuur 187 miljoen frank ter beschikking stelde — moest een oplossing bieden voor het nijpende tekort aan Nederlandstalige podia in de hoofdstad. Het Kaaitheater had met de overheid afspraken gemaakt om dit theater te bespelen in de daaropvolgende jaren. Het gebouw werd tot in 1996 gedeeld met de Ancienne Belgique, die er concerten organiseerde tijdens haar verbouwingswerken. Het Kaaitheater had de nodige inspanningen geleverd zowel tegenover de eigenaars als tegenover de overheid opdat dit contract tot stand zou komen. Reeds lang zocht het Kaaitheater naar een permanente behuizing. Vóór de opening van het Lunatheater werden de voorstellingen van het Kaaitheater in diverse theaters in Brussel geprogrammeerd, met als gevolg: moeilijkheden met de opbouw van een publiek, hoge uitgaven voor de huur van zalen en technische installaties en beperkingen in de programmering omdat het Kaaitheater afhankelijk was van de agenda's van de theaters die het gastvrijheid boden.

Minister-president Van den Brande zou een belangrijke rol kunnen spelen voor de stimulatie van de culturele uitstraling van Brussel. In zijn bevoegdheid van minister van Buitenlands Beleid beschikt hij namelijk over de mogelijkheid om werk te maken van een cultureel uitwisselingsakkoord tussen Vlaanderen en Wallonië. België heeft sinds 1947 in totaal 44 culturele akkoorden gesloten[36]. De inhoudelijke afspraken voor deze akkoorden hebben voor alle landen betrekking op de uitwisseling en samenwerking op het gebied van onderwijs, wetenschappelijke samenwerking, cultuur, sociaal-cultureel werk en sport. Deze samenwerkingsprogramma's kosten per land jaarlijks gemiddeld rond de 350.000 à 500.000 frank, afhankelijk van de dynamiek die uitgaat van de respectieve partners en van de prioriteiten die er door onze regering aan gegeven worden[37]. In de praktijk betekent een dergelijk akkoord dat wanneer een organisatie een groep of gezelschap in huis haalt, vervoer- en verblijfkosten gesubsidieerd worden[38]. Vanuit de culturele praktijk wordt er reeds jaren aangedrongen op de totstandkoming van een cultureel akkoord tussen Vlaanderen en Wallonië[39]. De Brusselse culturele instellingen zijn de eerste geïnteresseerden in dergelijk akkoord. De overeenkomst tussen Vlaanderen en Wallonië is steeds gestruikeld over de afbakening van

---

36. Situatie in februari 1996.
37. Antwoord op vraag nr. 42 ddo 7 februari 1996 van de heer Michiel Vandenbussche, Vlaams Volksvertegenwoordiger, aan de minister-president van de Vlaamse regering.
38. Interview met Michiel Vanholder, opdrachthouder kabinet van minister-president Van den Brande.
39. Op het congres van Band, de organisatie voor de Vlamingen in Wallonië, sprak professor Van Mechelen, oud-minister van Cultuur, reeds in 1973 de wens uit dat er een Vlaams-Waals cultureel akkoord tot stand zou komen, bron: De Standaard, 14 november 1973.

grenzen. De Franstaligen wilden ook culturele bevoegdheden over grondwettelijk vastgelegd Vlaams grondgebied zoals Dilbeek, Strombeek en Zaventem[40]. Recentelijk, in het kader van Brussel/Bruxelles 2000, werd dit probleem nogmaals aangekaart: "Het uitblijven van een cultureel akkoord tussen de twee grote gemeenschappen van ons land is niet bevorderlijk voor de artistieke interactie tussen de Vlaamse en de Franstalige podiumkunstenpraktijk. In Brussel waar beide gemeenschappen samenleven, wordt dit gebrek nog veel harder aangevoeld als een rem op de artistieke kruisbestuiving."[41]. Het is evident dat voor het afsluiten van een dergelijk akkoord twee partijen de nodige bereidheid moeten vertonen, maar tot op heden heeft minister-president Van den Brande nog geen enkele inspanning geleverd om deze discussie, die nu reeds jaren strop zit, open te breken. De Brusselse minister-president Charles Piqué deed in 1996 zijn beklag over de starre houding van Van den Brande.

Naast de inspanningen die Weckx leverde voor de Vlamingen in Brussel brak hij tijdens zijn beleid ook een lans voor meer samenwerking tussen de twee gemeenschappen in Brussel. Tijdens het vierde congres van de Brusselse Vlamingen in 1994 traden voor het eerste de ministers van Cultuur — Weckx en Tomas — met elkaar publiek in debat. Ze waren het erover eens dat zonder samenwerking geen grootstedelijk cultuurbeleid gevoerd kan worden en dat te veel institutionele, praktische en organisatorische obstakels een vlotte samenwerking in de weg staan[42]. Tijdens datzelfde congres beklaagde minister Weckx er zich over dat de aanwezigheid van de twee taalgemeenschappen hier nooit geleid heeft tot een culturele bedrijvigheid met ruime uitstraling en dat cultuurbeleving altijd een gesloten aangelegenheid is gebleven[43]. Hij pleitte dan ook voor een "platform waarin Vlamingen en Franstaligen elkaar vinden om samen te werken aan de uitstraling van hun stad waarbij de meertaligheid en de verscheidenheid aan culturen geen handicap hoeven te zijn maar een troef"[44]. Weckx moedigde culturele initiatieven aan waarin verschillende talen, gebruiken en tradities aan bod komen en op die manier bijdragen tot de opbouw aan een multiculturele samenleving. De uitdaging voor het Brusselse cultuurbeleid was volgens hem weggelegd in de confrontatie met de andere culturen.

Naar aanleiding van een klacht die Charles Piqué had geuit over de onwil tot samenwerking vanuit de Vlaamse regering, bood Weckx in 1996

---

40. Interview met Ivo Goris, kabinetsmedewerker van de toenmalige staatssecretaris Vic Anciaux (november 1994).
41. A. Olaerts, "Analyse van de Vlaamse podiumkunsten in Brussel: de ommeslag naar de jaren negentig", Brussel/Bruxelles 2000. Het artistieke leven van de stad bevraagd. (1997), 22.
42. De Standaard, Minister Weckx en Tomas over Brussel, 30 maart 1994.
43. H. Weckx, "Een toekomstperspectief voor Brussel", Congres van de Brusselse Vlamingen, dl. 3, Boodschappen van politici, (1994)
44. Ibidem.

zijn diensten aan om op te treden als cultureel bemiddelaar tussen de twee gemeenschappen. Maar minister-president Van den Brande heeft dit voorstel afgewezen. Hugo Weckx bevestigde ook dat Van den Brande elk contact tussen de twee gemeenschappen afwijst en bij de jongste regeringswisseling elke bevoegdheid daarvoor ontnomen heeft aan de minister van Cultuur. Ook de programmatie voor Brussel 2000 werd door de Vlaamse minister-president tegengewerkt, aldus Weckx. De huidige Vlaamse cultuurminister Martens staat naar eigen zeggen open voor "samenwerking over concrete projecten". Maar voor de uitbouw van een breed samenwerkingsakkoord schuift hij de verantwoordelijkheid door naar Piqué en Van den Brande. Martens weigert een samenwerkingsakkoord te sluiten met de Franse Gemeenschap zolang die blijft weigeren het grondgebied van de Vlaamse Gemeenschap te respecteren[45].

Minister Van Asbroeck stimuleerde door haar beleid wel de samenwerking tussen beide gemeenschappen. In haar nieuwjaarsperstoespraak van 1997 stelde zij de samenwerking met de Franstalige gemeenschap centraal. Een aanpak van de stedelijke problemen was volgens haar slechts mogelijk wanneer alle overheden met Brusselse bevoegdheden de handen in elkaar slaan. Wou het Brusselse samenwerkingsmodel van enige betekenis zijn, dan moesten ook de twee grote taalgemeenschappen samenwerken, met respect voor elkaars taal en eigenheid. Ze verheugde zich over de samenwerking die er onder andere op cultureel vlak aan de dag gelegd werd en verwees in dit opzicht naar de inspanningen die het KunstenFESTIVALdesArts leverde om bruggen te slaan tussen de twee gemeenschappen[46]. De opvolgster van minister Van Asbroeck, minister Grouwels (CVP), werkte bij haar aantreden een 'Vlaamse communicatiestrategie' uit voor Brussel. Enerzijds wil zij de positie van de Brusselse Vlamingen verstreken. En anderzijds moet de Vlaamse Gemeenschap ook openingen creëren naar de Franse Gemeenschap en de overige inwoners van Brussel[47]. Om deze dubbele communicatiestrategie uit te werken en te verwezenlijken werd Paul Corthouts — directeur van de Beursschouwburg — aangetrokken. De Beursschouwburg heeft — zoals later zal duidelijk worden — sinds de komst van Paul Corthouts steeds een open dialoog gevoerd met de andere gemeenschappen in de hoofdstad[48]. Zijn aanstelling als adviseur getuigt van een intentie om een open communicatie te stimuleren en geeft tevens aan dat in Brussel kunst en politiek nauw samenhangen.

---

45. De Standaard, "Weckx wou bemiddelen tussen Gemeenschappen", 18 juli 1996; De Standaard, "Luc Martens wil beperkte culturele samenwerking", 18 juli 1997.
46. A. Van Asbroeck, Persconferentie. Beleidsprioriteiten 1997 voor Brussel, 10 januari 1997.
47. B. Grouwels, Beleidsbrief Brussel. In het oog, in het hart. Beleidsprioriteiten 1998. (stuk 810 (1997-1998) - Nr. 1, 6.
48. De Standaard, "Directeur Beursschouwburg stapt in politiek", 9 december 1997; De Morgen, "Directeur Beursschouwburg verhuist naar kabinet Brigitte Grouwels", 10 december 1997.

Met de bijzondere wet van 12 januari 1989 — de zogenaamde Brusselwet — werden de cultuurcommissies afgeschaft en werden drie nieuwe instellingen met rechtspersoonlijkheid opgericht: de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, de Franse Gemeenschapscommissie of Commission Communautaire Française (CoCoF) en de Vlaamse Gemeenschapscommissie. In tegenstelling tot de voorganger van de VGC, de NCC, besteedt de huidige Brusselse instelling wél zeer veel aandacht aan het kunstenbeleid. Hiervoor zijn twee redenen aan te wijzen. Enerzijds hebben de door de NCC geleverde inspanningen op vlak van het sociaal-culturele Nederlandstalige gemeenschapsleven te Brussel hun vruchten afgeworpen, waardoor voortaan een artistiek beleid kon worden gevoerd. Anderzijds werden de middelen om de artistieke vernieuwing te Brussel te stimuleren vanaf 1994 verhoogd. Dit is een gevolg van de trekkingsrechten die de VGC vanaf 1994 kon doen gelden op de bedragen die op de begroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden uitgetrokken. Ook de overname in 1995 van de bevoegdheden van de provincie Brabant had belangrijke financiële consequenties voor de door de VGC gesubsidieerde podiumkunsten[49].

Bij de totstandkoming van het kunstenbeleid van de VGC zijn verschillende actoren betrokken, die elk een specifieke functie vervullen en eigen klemtonen leggen: de administratie, de advieswerkgroep en het bevoegde collegelid. Het cultuurbeleid van de VGC is opgebouwd rond de noemers 'kwaliteit', 'toegankelijkheid' en 'participatie', waartoe de directie cultuur het beleidsvoorbereidende en -uitvoerende werk levert. De directie wenst door middel van haar cultuurbeleid enerzijds kwaliteit en anderzijds de uitstraling van het Nederlands te Brussel te bevorderen. Tevens worden studie, onderzoek en maatschappelijk debat over het grootstedelijk cultuurgebeuren gestimuleerd[50].

In de verordeningen met betrekking tot de Brusselse kunstensector werden verschillende afdelingen onderscheiden, waaronder 'kunstverenigingen met kunstspreidend profiel' en het 'artistiek vernieuwend werk'. Voor de subsidiëring van de 'kunstverenigingen met kunstspreidend profiel' worden het 'niveau van de uitstraling van de Nederlandse cultuur doorheen de werking' en het 'lokale culturele belang' als criteria gehanteerd[51]. Bij de toekenning van de subsidies aan 'artistiek vernieuwend werk' worden 'het professionalisme van de kunstenaars', 'de positionering in het artistieke leven' en de 'kwaliteit' als belangrijkste leidraad genomen[52].

---

49. J. Chabert, Persconferentie. Betoelaging kunstensector, 15 februari 1995.
50. Vlaamse Gemeenschapscommissie. De Administratie, 43-44.
51. Besluit houdende wijziging van collegebesluit nr. 92/143 van 19 mei 1992 voor de uitvoering van verordening nr. 92/02 houdende subsidiëring van kunstverenigingen met kunstspreidend profiel, 19 januari 1995.
52. Besluit houdende wijziging van collegebesluit nr. 92/01 houdende subsidiëring van artistiek-vernieuwend werk, 19 januari 1995.

De uitgangspunten bij de subsidieadvisering van de advieswerkgroep zijn, naast de criteria van de verordeningen: aandacht voor jonge en debuterende kunstenaars en projecten, aanvullende subsidies voor de grote Vlaamse podia vanuit de bekommernis voor een krachtige profilering van de dynamiek van de Vlaamse kunstscène in Brussel, de Brusselse inbedding, het bewaken van de doorstroming naar een nationaal en internationaal niveau en tot slot is er bijzondere aandacht voor een multidisciplinaire aanpak en integratie van nieuwe media.

Het bevoegde collegelid voor de kunsten in Brussel is minister Jos Chabert (CVP). Een belangrijk gedeelte van de extra middelen die in 1994 vrijkwamen werden door Chabert geïnvesteerd in de kunsten. Drie basisperspectieven lagen vanaf dan aan de basis van het gevoerde kunstenbeleid. Ten eerste gaat het om een stedelijk kunstenbeleid dat als een aanvulling moet worden beschouwd op het cultuurbeleid van de Vlaamse Gemeenschap. Daarnaast legt het een zeer specifiek accent op de kunst als grensverleggend gebeuren en op het artistiek-vernieuwende. Ten slotte gaat er bijzondere aandacht uit naar jonge, beginnende kunstenaars die hun weg in Brussel willen maken[53]. Een evaluatie van het gevoerde kunstenbeleid van Chabert leert dat de Brusselse cultuurminister veel belang hecht aan kwaliteit, versmelting van verschillende disciplines, versmelting van maatschappelijk en artistiek werk, integratie van de Vlaamse cultuurscène in de Brusselse realiteit en projecten die de samenwerking bevorderen tussen de twee gemeenschappen[54]. In 1994 bewees minister Chabert ook zijn drang naar openheid en toenadering tot de andere culturen en gemeenschappen door de aankoop van een nieuw softwarepakket dat toelaat om theatervoorstellingen professioneel te vertalen. Dit vertaalsysteem werd aangekocht voor 6.000.000 frank en op experimentele basis ingeschakeld tijdens de eerste editie van het KunstenFESTIVALdesArts. Voortaan kan dit systeem ook toegepast worden in de reguliere programmatie van Brusselse theaters en gezelschappen. Zo krijgen ook Franstaligen de kans om een Nederlandstalige voorstelling bij te wonen en kunnen anderstalige voorstellingen aan het Nederlandstalige publiek gepresenteerd worden.

---

53. J. Chabert, Perscoonferentie. Kunstenbeleid Vlaamse Gemeenschapscommissie, 7 juni 1994.
54. J. Chabert, Persconferentie. Kunstenbeleid Vlaamse Gemeenschapscommissie, 7 juni 1994, 15 februari 1995, 31 januari 1996; De Morgen, "Vlaamse Gemeenschapscommissie deelt subsidies uit", 4 februari 1997.

1988-1997: Koninklijke Vlaamse Schouwburg en Beursschouwburg herwinnen legitimiteit. Culturele instellingen ontwikkelen uiteenlopende methodes van openheid

Vooraleer de Nederlandstalige culturele instellingen te bespreken ga ik kort even in op de veranderende positionering van enkele bicommunautaire instellingen te Brussel. De Koninklijke Munstschouwburg en het Paleis voor Schone Kunsten (PSK) werden tot in de jaren tachtig geassocieerd met de Franstalige Brusselse elite. Met de komst van Gerard Mortier in 1981 kreeg de Muntschouwburg een nieuw elan waarbij ook gebroken werd met de Franstalige dominantie. Er werd een samenwerking aangegaan met onder andere het Kaaitheater waardoor nieuwe perspectieven geopend werden voor kunstenaars en instellingen[55]. Het beleid van Bernard Foccroulle heeft deze tendens voortgezet. Deze trok Rosas, het dansgezelschap van de Vlaamse choreografe Anne Teresa De Keersmaeker, aan als huisgezelschap en bevestigde de openheid voor de Nederlands- en Franstalige scène te Brussel. Ook bij het PSK evolueerde de Vlaamse aanwezigheid de laatste jaren van een minderheidspositie naar een volwaardige aanwezigheid. Dat het PSK niet langer het Franstalige bastion is dat het ooit is geweest, is ondermeer de verdienste van vzw Paleis die een nieuw Nederlandstalig publiek wist aan te trekken door het organiseren van lunchvoorstellingen. Dit zijn maar enkele van de vele signalen die illustreren dat er zich gedurende het laatste decenium belangrijke krachtverschuivingen voordeden binnen het Belgische en Brusselse culturele landschap. De Franstalige dominantie verloor zowel op vlak van kwantiteit als kwaliteit terrein ten voordele van de Nederlandstalige cultuur[56].

Koninklijke Vlaamse Schouwburg

Volgens de officiële statuten heeft de KVS tot doel[57] "bij te dragen tot de verspreiding van de cultuur onder de Nederlandstalige bevolking van het land, de belangstelling te wekken voor goed toneel alsook in België en in het buitenland het Belgische toneel kenbaar te maken door: het geven van opvoeringen van hoge artistieke waarde waaraan de grootst mogelijke weerklank gegeven zal worden; het organiseren van/of het deelnemen aan radio- en televisie-uitzendingen; het organiseren van/of het deelnemen

55. Frankfurter Allgemeine Zeitung, "Das Ende einer Dominanz. Flamen, Wallonen und die Kunst - Kräfteverschiebungen im belgischen Kulturleben", 22 maart 1991.
56. Ibidem.
57. Bijlage tot het Belgisch Staatsblad van 29 december 1977

aan congressen over dramatische kunst in België of in het buitenland; het inrichten van rondreizen in België of in het buitenland; uitwisseling met andere Belgische of buitenlandse toneelgezelschappen; de publikatie van documenten, tijdschriften en werken en in het algemeen door iedere activiteit die van aard is de realisatie van het gestelde doel en de verspreiding van hoogstaande dramatische kunst te bevorderen."[58].

De beleidsopties van de KVS varieerden naargelang van de persoon die de directie waarnam. Bij de opening van het seizoen 1989-1990 maakte toenmalig directeur Nand Buyl een balans op van de KVS en gebruikte daarvoor woorden als "verstarring" en "voorspelbaar theater". Hij deed de publieke belofte om in de toekomst de "platgetreden paden" te verlaten[59]. Er werden enkele schuchtere pogingen ondernomen om aansluiting te zoeken bij de nieuwe theaterontwikkelingen, die niet altijd zonder resultaat bleven. Maar voor de grote vernieuwingen binnen de werking van de KVS was het wachten tot Franz Marijnen intendant werd van de instelling[60]. De internationale ervaringen die Marijnen in de loop van zijn carrière opdeed zouden later hun sporen nalaten in zijn beleid. Sinds het aantreden van Marijnen stelde de KVS zich ook een aantal opdrachten die de omschreven theateropdracht overschrijden. Dit zijn opdrachten die te maken hebben met de inplanting van het theater in de Brusselse multiculturele context. "De KVS wil nog steeds een referentiepunt zijn voor de Vlamingen in Brussel. Maar dan ingebed in een ruimer en soepeler idee van wat die Vlaamse identiteit is."[61] De openheid nam in grote lijnen drie richtingen aan: voor Nederland, voor Franstaligen en voor de Arabische gemeenschap. Elk van deze drie 'richtingen' van openheid werd in de praktijk op een specifieke manier ingevuld.

Vóór het aantreden van Franz Marijnen als intendant van de KVS was Vlaams-Nederlandse samenwerking eerder uitzonderlijk. De jarenlange ervaring van Marijnen bij Nederlandse theaters legde de basis voor een hechte samenwerking die tot stand werd gebracht door de inschakeling van Nederlandse acteurs en regisseurs, door coproducties en door gast- en reisvoorstellingen.

---

58. De wijzigingen van 3 mei 1993 brachten in deze doelstellingen weinig ingrijpende veranderingen aan: "De instelling is een hoofdstedelijk theater dat via een repertoiregezelschap, repertoiretheater brengt. Zij heeft tot doel bij te dragen tot het verspreiden van kwalitatief hoogstaand Nederlandstalig beroepstoneel in binnen- en buitenland. Deze doelstelling wordt onder andere gerealiseerd door het geven van opvoeringen, het deelnemen aan radio- en televisie-uitzendingen, het steunen en participeren aan uitwisselingsprojecten met andere Belgische of buitenlandse toneelgezelschappen."
59. Persmededeling. Seizoen 1989-1990.
60. Met de term intendant wordt het traditionele onderscheid weggewerkt tussen een financieel en artistiek directeur. De intendant draagt de eindverantwoordelijkheid over beide domeinen.
61. KVS, Groeten uit Brussel, 17.

Om bruggen te leggen tussen de Nederlandstalige en de Franstalige gemeenschap in Brussel en België heeft de KVS in het verleden enkele Franstalige voorstellingen geproduceerd. In 1994 speelde Tinne Ruysschaert, toen cultureel ambassadeur, een Franstalige versie van 'Wit is altijd schoon' van Leo Pleysier in een regie van Franz Marijnen. In het seizoen 1994-1995 ensceneerde de jonge Franse regisseur Pascal Rambert 'L' interview qui meurt' van Jan Fabre met vijf Franstalige acteurs. Nadat het stuk 'De nacht vlak voor de bossen/La nuit juste avant les forêts' in 1994 reeds in de KVS werd opgevoerd in het teken van het KunstenFESTIVALdesArts, werd het in 1995 hernomen. 'De nacht …' werd door Dito 'Dito vijf maal in het Nederlands en even vaak in het Frans opgevoerd. "De keuze voor een tweetalige opvoering en voor een tekst, die als centraal personage de vreemdeling in de stad heeft, wil ook hier de uitdrukking zijn van de gevoeligheid voor de tweetaligheid en de multiculturele dimensie van de hoofdstad die leeft zowel bij het gezelschap Dito 'Dito als bij de Koninklijke Vlaamse Schouwburg."[62]. In een coproductie met het KunstenFESTIVALdesArts 1995 en in samenwerking met het Centre Culturel Arabe produceerde de KVS 'Sa Naqba Imourou', een Franstalige bewerking van het Gilgamesh-epos. De Franse regisseur Jean Claude Berutti regisseerde 'Requiem voor een Spion' van Tabori en 'De affaire van de rue de Lourcine' van Eugène Labiche. Naast het co-produceren van Franstalige voorstellingen ondernam de KVS ook een promotiecampagne om Franstaligen aan te spreken. In 1993 werden deze met de slogan 'Pas de public. Pas d'écho. On en meurt' aangezet zich te abonneren op de KVS om 'la culture néerlandophone' te ontdekken. De KVS heeft er intussen ook een gewoonte van gemaakt om op het meeste van haar promotiemateriaal, naast de officiële benaming 'Koninklijke Vlaamse Schouwburg' ook de Franse — 'Théâtre Royal Flamand' — en de Engelse — 'Royal Flemish Theatre' — vertaling weer te geven, als een duidelijke uitnodiging aan deze taalgemeenschappen om de activiteiten van de Vlaamse schouwburg in Brussel bij te wonen.

Om concreet gestalte te geven aan de openheid voor de andere, in Brussel levende cultuurgemeenschappen werden door de KVS enkele specifieke festivals georganiseerd. In het seizoen 1993-1994 werd onder de titel 'Het andere Brussel' een festival van de Arabische cultuur georganiseerd; tijdens het daaropvolgende werkjaar werden achtereenvolgens 'Arabisch Aroma '94' en een festival van de Berbercultuur 'Berbers Brussel' geprogrammeerd. Tijdens het seizoen 1995-1996 presenteerde men er een

---

62. Brussel was voor Dito 'Dito, van bij het ontstaan in 1984, meer dan een toevallige plek om te leven en te wonen. Met zijn meervoudigheid van culturen werd Brussel ervaren als een stimulerende voedingsboden. Ruim tien jaar later heeft Dito 'Dito sterk het gevoel dat de deuren tussen de verschillende culturele groepen geslotener zijn dan ooit het geval was. 'De nacht …' werd gecreëerd uit een dwingende behoefte om het "bedrieglijk stilleven" te doorbreken.

tweede editie van 'Arabisch Aroma', een Turks festival 'Ik hoor Brussel' en 'Arabische poëzie en muziek'. Voor de organisatie en programmatie van de festivals liet de KVS zich bijstaan door andere organisaties die ook begaan zijn met de linguïstische en culturele complexiteit van de hoofdstad[63]. Het gepresenteerde aanbod omvatte verschillende kunsttakken: literatuur, poëzie, dans, beeldende kunst, muziek en theater. De literaire lezingen, de poëzievoordrachten en de concerten kregen de meeste aandacht binnen de festivals. De lezingen en de voordrachten gebeurden steeds in het Arabisch, het Frans en het Nederlands. Het theater nam een kwantitatief — eerder marginale plaats in. Concreet werden er in de verschillende edities vier theatervoorstellingen gepresenteerd: 'A la recherche d'Omar Khayyam en passant par les croisades' door El Hakawati, 'Verslag van een academie' door het Palestinian National Theatre, 'L'histoire véridique de la fiancée du soleil et de la descendance' door Hamadi en 'La civilisation, ma mère' door het Nederlandse Onafhankelijk Toneel dat voor deze uitvoering experimenteerde met een Marokkaanse rolverdeling[64]. 'A la recherche …' is het enige theaterstuk waarvan de tekst ook aansluit bij het multiculturele opzet van de festivals. Het behandelt de complexe verhoudingen tussen de Westerse en de Arabische wereld[65]. Deze stukken werden allen in het Frans en/of het Arabisch gebracht. Ofwel werden de opvoeringen simultaan vertaald ofwel werd een samenvatting in het Nederlands ter beschikking gesteld. Om het programma van deze activiteiten aan het publiek bekend te maken maakte de KVS gebruik van tweetalige informatiefolders en om de Franstalige pers op de hoogte te brengen werden ook de persmappen in de twee officiële Brusselse talen opgesteld.

Om een zicht te krijgen op het publieksprofiel — naar woonplaats, spreektaal, nationaliteit — en de appreciatie van de koerswijzigingen die doorgevoerd werden sinds de komst van Franz Marijnen, kan gebruik gemaakt worden van twee publieksonderzoeken[66].

Uit de resultaten van het eerste onderzoek (1969) blijkt dat het grootste deel van de respondenten (61 procent) afkomstig is uit de arrondissementen Brussel-Hoofdstad en Halle-Vilvoorde. Ten aanzien van de bezoekers uit de arrondissementen Brussel-Hoofdstad kan worden opgemerkt dat zij hoofdzakelijk werden gerekruteerd uit 7 gemeenten; dat het grootste deel ervan is samengesteld uit inwijkelingen (65,4 procent) en dat de overgrote meerderheid ervan uitsluitend Nederlandstalig is. Opmerkelijk is toch wel dat 11 procent van de Brusselse bezoekers Franstalig was, wat een aanduiding is van het feit dat het Nederlandstalige toneelaanbod ook de interesse van een aanzienlijk deel van de Franstalige gemeenschap kon

---

63. Espace Senghor, Foyer culturel d' Etterbeek, Centre Arabe d'Art et de Littérature, de Berbervereniging Jugurtha, Centre Culturel Arabe, en European Association of Turkisch Academics.
64. De Standaard, "Brussel krijgt Arabisch Aroma", 29 november 1995.
65. De Schouwburgkrant, 3 november 1993.

opwekken. En dit op het ogenblik dat hiertoe niet de minste inspanning werd geleverd. Het tweede publieksonderzoek (1995) bracht aan het licht dat 48 procent van de respondenten in Brabant woont[67]. Net zoals bij het eerste onderzoek was ook Oost-Vlaanderen flink vertegenwoordigd. Samen met de Antwerpenaren vormden zij ruim 40 procent van de respondenten. Het grote aandeel van de 'culturele pendelaars' van over heel het Vlaamse land heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de Vlamingen in Brussel in de minderheid zijn, waardoor Brusselse theaters zich — in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gentse of Antwerpse theaters — moeten richten tot een ruimer rekruteringsgebied[68].

De programma's van de Arabische festivals richtten zich zowel tot het Belgische publiek als tot het migrantenpubliek. De ervaringen met de publiekssamenstelling gedurende de afgelopen edities maken duidelijk dat de Arabische gemeenschap massaal aanwezig was en dat het traditionele schouwburgpubliek opvallend afwezig bleef. Dit evenwel in tegenstelling tot wat aanvankelijk door sommigen verwacht werd. Hoessein Boukhris, werkzaam op het Centrum voor Gelijke Kansen, voorspelde geen grote belangstelling vanwege de Arabische gemeenschap: "Men moet niet rekenen op een massale belangstelling van de immigranten uit de onmiddellijke omgeving. In Brussel wonen 77.000 Marokkanen, 2.300 Algerijnen en even veel Tunesiërs. 60 procent van hen is jonger dan 15 jaar[69]. De eerste generatie is laaggeschoold en bewaart de eigen tradities en de eigen feesten. Zij bezoeken vrijwel nooit een bioscoop of een theater. De generatie tussen de 15 en de 25 jaar zou zich massaal mobiliseren mocht de KVS muziekconcerten programmeren van populaire groepen, maar dit is hier niet het doel. Poëzie en theater zullen wellicht vooral kunnen rekenen op een nieuwsgierig publiek dat het ongekende wil opzoe-

---

66. Een eerste onderzoek kwam tot stand in opdracht van de minister van Nederlandse Cultuur in 1969. Deze opdracht was gegroeid uit de vaststelling dat het theaterleven in Vlaanderen een wetenschappelijk verwaarloosd stuk realiteit is, en werd uitgevoerd door de Dienst Toegepast Sociologisch Onderzoek van Brussel. Om voldoende representatieve gegevens te bekomen werd de enquête gespreid over 75 voorstellingen die 13 verschillende toneelsteukken omvatten. Per geënquêteerde voorstelling werden 40 vragenformulieren louter toevallig uitgedeeld. Van de 3000 formulieren die theoretisch konden worden ingevuld, gebeurde dit bij 2355 mensen, dit wil zeggen 70 procent.
Het tweede publieksonderzoek werd gehouden in 1995 en wou peilen naar de impact van de door de KVS gevoerde beleidswijzigingen op het publiek (D. Verhoeven, KVS en publiek. Een onderzoek naar de beleidswijzigingen op het publiek, 1995) Er werden 232 enquêtes afgenomen in april 1995, tijdens 10 van de 21 opvoeringen van 'De kunst van het vragen'.

67. Dit is een onjuiste indeling aangezien de provincie Brabant op 1 januari 1995 ophield te bestaan. Van toen maakte zij plaats voor Vlaams-Brabant en Waals-Brabant.

68. Het eerste onderzoek maakte duidelijk dat de regionale uitsraling van het KVS-aanbod verder gaat naar gelang het minder om een zuiver ontspanningsstuk gaat. Aangezien 'De kunst van het vragen' niet meteen een ontspanningsstuk is, kan dit ook bijdragen tot een verklaring van het hoge aantal 'pendelaars'.

69. Op 1 januari 1996 telde Brussel-Hoofdstad 74.070 Marokkanen.

ken."[70] In de praktijk werd net het tegenovergestelde vastgesteld. Naar de oorzaken voor de afwezigheid van het traditionele schouwburgpubliek kan men enkel gissen. Maar omwille van het onmiskenbare belang van publiciteit, promotie en communicatie wordt op dit aspect toch even ingegaan. Er is een duidelijk onderscheid in de manier waarop promotie gemaakt wordt voor het 'traditionele' theateraanbod en de Arabische voorstellingen, al dan niet in festivalvorm. De reguliere promotie gebeurt globaal gezien door groots opgezette nationale affichecampagnes en door middel van persoonlijke uitnodigingen. Een belangrijke beperking van de promotionele ondersteuning van de Arabische voorstellingen is van financiële aard. Aangezien het meestal eenmalige voorstellingen betreft, kan hieraan niet zoveel geld besteed worden als aan producties die gedurende een hele maand opgevoerd worden. De publiciteit beperkt zich meestal tot de verspreiding van goedkoop tweetalig drukwerk. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de Brusselse migrantenverenigingen, waarmee in de loop der edities een goede relatie werd opgebouwd. Geografisch komt de klemtoon van de campagnes dus vooral te liggen op Brussel en veel minder op nationaal vlak[71].

De beleidswijzigingen die de KVS heeft doorgevoerd sinds Franz Marijnen intendant werd van de instelling werden door 80 procent van de respondenten ervaren. Hiervan beoordeelden 70 procent deze koerswijziging op gebied van programmatie als positief tot zeer positief. Het beste bewijs dat de vernieuwingen die doorgevoerd werden door Franz Marijnen een nieuwe dynamiek gaven aan de KVS is wellicht de voortdurende stijging van het aantal toeschouwers: van 30.000 in 1994 naar 50.000 in 1995. Maar niet iedereen kan begrip opbrengen voor de openheid die door de KVS vertoond wordt. Zo werd er in het verleden een klacht ingediend bij de vast commissie voor taaltoezicht "wegens het feit dat in de Schouwburgkrant van 31 augustus 1995 op pagina 1 en 8 naast de officiële benaming 'Koninklijke Vlaamse Schouwburg' ook een Engelstalige en een Franstalige benaming vermeld worden".[72] Ook de festivals van de Arabische cultuur die door de KVS georganiseerd worden geven soms aanleiding tot negatieve kritiek uit de hoek van het publiek en het weekblad Het pallieterke beschuldigde de KVS van "multiculturele collaboratie".[73]

---

70. La Libre Belgique, "Au fronton du théâtre Flamand, la culture Arabe", 2 januari 1994.
71. Interview met Jempi De Cooman, verantwoordelijke externe relaties bij KVS, 7 mei 1997.
72. KVS, Groeten uit Brussel, Koninklijke Vlaamse Schouwburg 1993-1997, (1993), 21.
73. Ibidem.

Beursschouwburg

De officiële doelstellingen van de Beursschouwburg zijn: "voorstellingen op sociaal-cultureel vlak te brengen in de Beursschouwburg en deze schouwburg te beheren; als cultureel animatiebureau te fungeren voor groepen en verenigingen, adviezen ter zake te formuleren, animatieprojecten te maken, te verspreiden en inhoudelijk te coördineren, zowel in de Beursschouwburg als in de Brusselse agglomeratie".[74]

Toen Johan Wambacq in 1987 aantrad als directeur van de Beursschouwburg, kondigde deze geen grote koerswijzigingen aan. De Beursschouwburg moest een receptieve instelling blijven die de muziek- en theaterrealiteit zo goed mogelijk volgde en die een nieuwe lichting theatermakers steunde door ze steeds een platform voor hun creaties te bieden[75]. Theo Van Rompay, aanvankelijk artistiek leider en later aangezocht als opvolger van Johan Wambacq, maakte eind jaren tachtig een balans op van de positie van de Beursschouwburg en stelde een artistieke crisis vast. Om hierop een antwoord te bieden zou in de toekomst de klemtoon van het gepresenteerde artistieke aanbod komen te liggen op het theater[76]. Maar Van Rompay slaagde er niet in om een afdoend antwoord te bieden op de problemen waarmee zijn instelling te kampen had, wat de Raad van Bestuur deed overgaan tot ingrijpende maatregelen. De aanstelling van Paul Corthouts als directeur bracht een interne reorganisatie met zich mee. Het systeem van onafhankelijke programmeringszuilen met een overkoepelende artistieke directie werd verlaten en in de plaats daarvan zou een team van drie personen — elk met een specifieke bevoegdheid — het beleid van de schouwburg uitstippelen. De nieuwe werkwijze van de Beursschouwburg werd pas echt duidelijk vanaf het seizoen 1992-1993, wanneer een bijna volledig vernieuwde Beursploeg het roer in handen nam. De nieuwe ploeg constateerde ook de legitimatiecrisis van de Beurs en uitgaande van deze vaststelling gooide de schouwburg het over een andere boeg. Vanaf dan werd de werking gebaseerd op drie uitgangspunten: "(…) een belangrijke leidraad vormt Brussel én de grootstad in het algemeen. Er wordt gezocht naar een artistieke invulling die relevant is voor de bewoners van de stad en voor hen die met de stad begaan zijn; de Beurs richt zich uitdrukkelijk op een jong publiek: (Brusselse) jongeren met diverse culturele achtergronden die vaak geen voeling meer hebben/krijgen met de gevestigde cultuur; vanuit de vaststelling dat elke artiest een vertolker is van de gevoeligheden van zijn generatie, biedt de Beurs expliciet een platform voor jonge kunstenaars".[77] Om deze uitgangspunten inhoudelijk te kunnen uitwerken en vorm te geven wordt

---

74. Bijlage tot het Belgisch Staatsblad van 11 april 1974.
75. Het Laatste Nieuws, "Johan Wambacq. Nieuwe directeur in de Beursschouwburg", 4 juli 1987.
76. T. Van Rompay, Beursschouwburg, 1990 en verder, (1989), (intern document).

een systeem van programma's gehanteerd. Binnen een bepaald tijdsbestek — twee weken tot een maand — worden diverse artistieke activiteiten opgezet rond een bepaald thema, waarbij de dialoog tussen de verschillende onderdelen centraal staat. Naast de drie genoemde uitgangspunten, hanteert de Beursschouwburg ook nog vier criteria, waarop de werking gebaseerd is. Met 'maatschappelijke relevantie' wordt verwezen naar de aandacht die de Beursschouwburg schenkt aan de maatschappelijk achtergestelden in de (Brusselse) samenleving. 'Artistieke relevantie' heeft betrekking op het niet-conventionele en hybride karakter van de presentaties. 'Authenticiteit' refereert aan het zoeken naar de resterende echte en onvervalste kunstvormen. 'Actualiteit' ten slotte verwijst enerzijds naar het eenmalige karakter van sommige voorstellingen of projecten en anderzijds naar de wil om in te spelen op wat actueel is[78]. In het hele discours van de Beursschouwburg zijn woorden als openheid, samenwerking, multi- of interculturaliteit nauwelijks te bespeuren. Dit komt doordat men er bij de Beursschouwburg fier op is "(…) dat het woord 'migrant' niet in het vocabularium (…) voorkomt. Het vreemde en het 'interculturele' bijvoorbeeld, zijn geen waarden op zich. Laten we absoluut geen aparte pot creëren voor 'multi-cultureel' of 'allochtoon' theater (…). Laten we ook geen 'migrant' uitnodigen om 'iets aan het interculturele te doen'. Hoe we omgaan met 'verschillen' en 'verscheidenheid' is belangrijk. Ze niet reduceren, maar ze tonen in al hun complexiteit (…)"[79].

Sinds de vernieuwde werking van de Beursschouwburg werd er grondig gesnoeid in het theateraanbod. In de periode 1988-1991 werden er gemiddeld twintig producties per seizoen aan het publiek voorgesteld. In de periode nadien werd dit aanbod gehalveerd. Het verdwijnen van het 'theatro-centrisme' werd gemotiveerd door te stellen dat het theater moeilijker in te passen is in de kosmopolitische en meertalige Brusselse context. Ter compensatie van het uitgedunde theateraanbod werden er twee alternatieven uitgewerkt: 'Spoken Word' en 'Maidenspeech'. Onder de noemer 'Spoken Word' nodigt de Beursschouwburg regelmatig artiesten uit, veelal muzikanten, om er te komen vertellen, lezen of performen. 'Maidenspeech' brengt jonge Brusselaars en gevestigde kunstenaars samen om binnen een intensief en specifiek proces te werken aan een eenmalige opvoering. Het resterende theateraanbod wordt meestal zo gekozen dat het past binnen de uitgetekende context om te werken. In de praktijk betekent dit dat de klemtoon van het theater vooral komt te liggen op de presentatie van jonge Nederlands-, Frans- of meertalige Brusselse gezelschappen, dat de inhoud van de stukken veelal aansluit bij de Brus-

77. P. Corthouts, "De Beursschouwburg: een cultuurhuis in een grootstad onder druk", City of cultures, (1995) 85-91.
78. Beursschouwburg, Met zicht op de stad. (Beleidsdocument)
79. S. Ampe, Tussen kunsthuis en feestzaal, (lezing) 20 mei 1996.

selse multiculturele problematiek en dat tot slot ook ernstige inspanningen gedaan worden om Brusselaars van verschillende nationaliteiten aan te spreken met de theaterprogrammatie.

Omdat in het verleden jonge Brusselse theatergezelschappen onvoldoende aan bod kwamen en zodoende bij het publiek ook een grote onbekende waren, biedt de Beursschouwburg deze regelmatig een podium. Gezelschappen die regelmatig terugkeren zijn: Los Cojones del Toro, Tristero, Dito 'Dito en Leporello. Soms laten deze groepen zich omringen door Franstalige acteurs en actrices. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de voorstelling 'Garga Shlinck in Volle Bezetting' van Tristero, die gebracht werd tijdens het programma 'Displaced Persons/Aller Simple/Verdwaalde Reiziger'. Voor deze tweetalige opvoering experimenteerde de Beursschouwburg voor het eerste met simultaanvertaling van theater. Tijdens hetzelfde programma bracht het Franstalige Brusselse gezelschap Transquenquenalles met 'Cité Cité' een verhaal over Brussel vanuit het gezichtspunt van de ingeweken Vlaamse, Waalse of niet-Belgische plattelander. Andere Franstalige voorstellingen vonden plaats tijdens het programma 'Flandriens/Tout Court, Tout Jardin/Off Side' waarbij de Beurs het artistieke initiatief legde bij enkele theatermakers van 'De Vereniging van Enthousiasten voor het Reële en Universele'. Zij brachten zelf een Franstalige voorstelling van 'Karamazov Goes Crazy' en openden daarmee een serie van zes Franstalige voorstellingen, gebracht door drie verschillende Vlaamse gezelschappen. Met 'Collette' bracht Victoria een Franstalige voorstelling van 'Mouchette' en Compagnie Hopla deed hetzelfde met 'Hopla dans le blé'.

Op uitnodiging van de Beursschouwburg en in het kader van het programma 'Niemandsland/Pièce de résistance/Nobody's Theatre of Nobodies' resideerden gedurende één maand 15 Britse (onder andere Suzan Lewis, Keith Khan, Michael Mc Millan, Dorothea Smart) en 15 Nederlandse (onder andere De Nieuwe Amsterdam, Steppin', Made in the Shade) kunstenaars en gezelschappen in Brussel. De gezamenlijke interesse van al deze mensen is hoe kunstenaars omgaan met de nieuwe demografie van steden en hoe zich dit vertaalt op de scène. Het doel van deze ontmoetingen was om van elkaars denken en werk te leren en om ontmoetingen en samenwerkingsverbanden te stimuleren tussen de participerende kunstenaars[80].

Om het discours en denken over het centrale thema van het programma 'Niemandsland/Pièce de résistance/Nobody's theatre of Nobodies' te voeden, presenteerde de Beursschouwburg een reeks producties die aanleiding moesten geven tot enige gesprekstof. De Nederlands-, Frans-, Engels- en niet-talige werken wisselden elkaar af. Studio Herman Teirlinck bracht in het Engels 'Bobby from Booischot'. Suzan Lewis bracht haar Engelstalige voorstelling 'Walking Tall' en TG Stan speelde in het Frans zijn artistiek, politiek geladen antwoord op de uitslagen van de novemberverkiezingen van 1991, 'JDX, un ennemi du peuple'[81]. Dito 'Dito

speelde in het Nederlands 'De Hongerkunstenaar' en 'Conventieconfort' en in het Engels 'B=A'. De nadrukkelijke aanwezigheid van Dito 'Dito in dit programma is zeker niet toevallig. In zijn bijdrage aan het boek City of Cultures schrijft Willy Thomas — drijvende kracht achter dit gezelschap — over zijn manier van werken. Hij vertrekt uit een prangende analyse van de maatschappelijke realiteit. Vervolgens gaat hij nadenken over wat een theatergezelschap met deze analyse kan aanvangen. "Niet veel" besluit hij, "behalve dit gegeven au sérieux te nemen en er dan de consequenties van te dragen. (…) een stad als Brussel nemen voor wat ze is. Het werken richten vanuit de absolute wil om met iedereen te communiceren. De tweetaligheid als een werkbaar gegeven beschouwen. De deuren open te zetten en de drempel zo laag mogelijk te houden (…)"[82]. De concrete werkmethode is gebaseerd op workshops en projecten waarin op zoek gegaan wordt naar 'medeplichtigen' die de inhoud van de kwestie mee kunnen voeden. "Voorstellingen komen tot stand door het samenbrengen van individuen op een zo breed mogelijke basis."[83] Dit gebeurde ook bij de creatie van het stuk 'Fruit van Rotte Bomen/Les Fruits de l'Arbre Maudit' dat Dito 'Dito eerder in de Beursschouwburg bracht. Voor de realisatie van dit stuk liet Dito 'Dito zich bijstaan door de Franstalige Brusselse rappers 'Les Villes Scélérats'. In de line up bevonden zich opvallend veel Turkse en Marokkaanse spelers. De titel van de productie fungeerde als metafoor, waarbij het fruit staat voor de migranten en de rotte bomen voor de maatschappij.

De Beursschouwburg levert regelmatig inspanningen om alle segmenten van de Brusselse bevolking aan te spreken als publieksgroep. Het programma 'Het Salon/Où sont les soeurs?/Wash & Chicago' was vooral toegespitst op het bereiken van de Brusselse migrantenmeisjes en vrouwen. Want ondanks alle pogingen, moest de Beursschouwburg toch vaststellen

---

80. Enkele van de residerende kunstenaars — Mc Millan, Khan en Lewis — leverden ook een bijdrage aan het boek City of Cultures. De eerste bijdrage in dit boek heeft reeds het statuut van 'klassieke tekst' waar bij herhaling naar verwezen wordt, en dient ook als centraal statement voor de voorbereidingen van 'Brussel 2000'. Voor Peter Sellars is de stad dé plek waar nieuwe onderzoeken, nieuwe verbanden, nieuwe kunst gecreëerd worden. Opvallend is de maatschappelijke betrokkenheid in zijn betoog "(…) de kunstenaar is een culturele werker die de opdracht heeft om zijn activiteit te concentreren precies op die mensen die nog niet gehoord zijn (…) Omdat het vinden van een stem het belangrijkste is dat op deze planeet kan gebeuren." De analyse van Michael Mc Millan gaat verder in het spoor van Sellars: de taak van de kunstenaar is de matrix van de werkelijkheid open te breken. Taal is hierbij én pincet én koevoet om die wereld te openen. Mc Millan ziet in de praktijk van de kunst een middel om de dominante cultuurpraktijk te kritiseren. Hij roept in zijn artikel op tot een culturele guerilla die moet vorm krijgen binnen de context van de grootstad. Keith Khan zet zich in om artistiek werk te produceren van iedereen die cultureel bewust is. De complexiteit van culturen, erfgoed en verwachtingen is volgens hem zo groot dat hij geen poging wil doen om alles te ontrafelen en uit te leggen. Hij wenst in zijn werk z'n eigen "kronkelige en complexe culturele achtergrond niet te compromiteren." Zijn werk is politiek "omdat het gemaakt wordt door zwarten in een koloniaal land.

dat jonge en minder jonge vrouwen van Maghrebijnse afkomst opvallende afwezigen waren. Omdat het wassalon symbool staat voor een sociale ontmoetingsplaats waar buurtbewoners uit alle mogelijke standen en rangen samenkomen, werd een reeks theatervoorstellingen in deze salons in de Chicagowijk (gelegen tussen het Klein Kasteeltje en het Kaaitheater) georganiseerd. Tijdens hetzelfde programma werd ook het resultaat van een langlopende workshop met meisjes en vrouwen uit de Chicagowijk aan het publiek voorgesteld.

Om een profiel op te maken van het publiek, en de houding na te gaan van de bezoekers ten aanzien van de 'gastvrijheid' van de Beursschouwburg, kan men gebruik maken van twee publieksonderzoeken[84]. Het eerste onderzoek maakte duidelijk dat 11 procent van de toeschouwers afkomstig was uit Brussel-Centrum, 25 procent uit het Brussels Gewest en 9 procent uit de ruimere periferie van Brussel. In totaal kwam 45 procent van de toeschouwers dus uit de ruime omgeving van Brussel. Gemiddeld 16 procent van de bezoekers was Franstalig. Bij de toneelvoorstellingen lag dit aantal beduidend lager (6 procent).Een verklaring voor het hogere aantal Franstaligen bij het eerste onderzoek is wellicht dat de sprekers van 'Spoken Word' zich in het Engels uitdrukken. De taalbarrière bestaat zowel voor Nederlandstaligen als Franstaligen. Bij het publieksonderzoek, gehouden tijdens de theatervoorstelling, werd vooral geïnformeerd naar de houding van de bezoekers ten aanzien van de 'gastvrijheid' van de Beursschouwburg. 76 procent van de respondenten erkent dat de Beursschouwburg zich openstelt naar een niet-Nederlandstalig publiek. Men merkt dit vooral aan: de tweetalige Beurskrant, de tweetalige promotie, de tweetalige- en niet-taalgebonden programmatie zoals muziekconcerten en tot slot aan de vertaling van theater. Van de personen die de vraag beantwoordden, vond bijna 100 procent het positief dat de Beurskrant in twee talen wordt opgesteld, omdat men op die manier een groter en anderstalig publiek aanspreekt, wat verrijkend werkt. Het belang van de 'openheid naar anderstaligen vanuit de Nederlandstalige

---

81. De choreografe Suzan Lewis had het in haar bijdrage over haar praktijk als kunstenaar. Drie gebieden kwamen hierin aan bod: de objectieven en de reden van haar werk, haar meest recente werk 'Walking Tall' — waarmee het Beursprogramma werd geopend — en de uitdagingen waar we in de toekomst voor staan. Het belangrijkste objectief van haar werk is "de gezondmaking van de persoon en de gemeenschap; we hebben dit nodig omdat we allen gewond zijn geraakt door het systeem waarin we leven." De soundtrack van 'Walking Tall' — een solo performance — kwam tot stand door gesprekken met vijftig zwarte vrouwen met Afrikaanse en Caraïbische wortels die qua leeftijd varieerden van elf tot tachtig jaar. "Er was ruimte om te praten over onze ervaringen als zwarte vrouwen die opgroeiden en leven in Engeland. De oudere vrouwen van zeventig en tachtig vertelden hoe het was om naar Engeland te komen als jonge vrouwen en de jongeren hadden het over hun ervaringen als jong, zwart meisje (…) in de Britse scholen. De gesprekken werden gemonteerd en dienden als 'muziek' bij de voorstelling.
82. City of Cultures, 66.
83. Ibidem.

culturele instellingen' wordt door 95 procent van de respondenten ervaren. Men is deze mening toegedaan omdat Brussel een bi- en multiculturele stad is, omdat het verrijkend werkt en boeiende confrontaties oplevert.

Kaaitheater

De vereniging Kaaitheater heeft tot doel: "kunstenaars bij mekaar te brengen en de mogelijkheid te creëren hun artistieke aspiraties te realiseren; produceren van artistieke projecten in diverse kunstgenres (theater, dans, film, …); presentatie van een artistiek programma in Brussel; aanbieden en organiseren van de eigen producties op plaatsen buiten Brussel en België en tenslotte activiteiten opzetten die de doelstellingen ondersteunen."[85]

Deze statutaire doelstellingen worden omgezet in concrete principes waarop de dagelijkse werking is afgestemd: Het Kaaitheater wil de artiesten met wie het samenwerkt begeleiden bij de productie van hun artistiek werk, ook als dat verschillende kunsttakken omvat. Er wordt vooral met Vlaamse maar ook met buitenlandse kunstenaars gewerkt. Het Kaaitheater wil het werk van de kunstenaars presenteren in Brussel en de distributie ervan in binnen- en buitenland mogelijk maken. Verder gaat het op zoek naar interessant nationaal en internationaal werk, om ook dit tot bij het Brusselse publiek te brengen…[86]. Het werk van Kaaitheater is zowel internationaal als Brussels georiënteerd.

De internationale werking uit zich zowel in de aanwezigheid van de eigen producties in het buitenland als door de presentatie van buitenlandse producties in Brussel[87]. Veel van het werk dat gepresenteerd wordt in Kaaitheater komt tot stand door een internationale coproductie met steun over de verschillende landsgrenzen heen. Dit wil zeggen dat het

---

84. Een eerste publieksonderzoek werd gehouden in februari 1994, tijdens het programma 'Spoken Word/Franke Tong/Lingua Franca'. Hierin werd gepeild naar de identiteit van de schouwburgbezoeker, zijn houding ten aanzien van het programma 'Spoken Word' enerzijds en ten aanzien van de globale werking van de Beursschouwburg anderzijds. De respons bedroeg — afhankelijk van de voorstelling — tussen de 18 procent en de 73 procent. H. Plessers, Publieksonderzoek. Resultaten, maart 1994. Een tweede publieksonderzoek werd gehouden tijdens de voorstelling 'Garga Schlink in volle bezetting' van Tristero, in oktober 1994. Dit onderzoek had in de eerste plaats de bedoeling om het gebruik van simultaanvertaling bij theater te evalueren. Maar er werd ook gepolst naar het profiel van de bezoekers, het frequentiepatroon van de theaterbezoeker en zijn/haar houding ten aanzien van de openheid die de Beursschouwburg nastreeft W. De Pauw, Het cultuurbeleid in Brussel tegen de achtergrond van de taalproblematiek., november 1994. 88 personen, of 25 procent leverden het ingevulde antwoordfurmulier na de voorstelling in.
85. Belgisch Staatsblad 07 november 1991.
86. H. De Greef, E. Krols, Kaaitheater: vierjarenplan 1993-1997, (1997), 2.

Kaaitheater voor het maken van producties vaak samenwerkt met theaters in zowel binnen- als buitenland. Vaak liggen hier financiële overwegingen aan ten grondslag. Projecten die niet haalbaar zijn voor één theater, kunnen door samenwerking soms wel gerealiseerd worden. Naast zakelijke zijn er ook artistieke overwegingen. Een bundeling van verschillende artistieke kaders kan leiden tot unieke, waardevolle resultaten[88]. De kunstenaars waarmee Kaaitheater in de loop van de jaren een nauwe relatie voor samenwerking aanging komen zowel uit binnen- als buitenland. Taal noch nationaliteit vormen dus een criterium of barrière om de artiesten al dan niet te selecteren. Men werkt samen met die artiesten die waardevol zijn en die artistiek passen binnen het werkkader van Kaaitheater[89].

De grote internationale activiteit die door Kaaitheater en haar artiesten ontplooid werd, heeft tot gevolg dat in sommige van de producties meerdere talen worden gesproken. Op die manier wordt er naar mogelijkheden en oplossingen gezocht om in het buitenland te kunnen spelen en toch met taal bezig te zijn in het werk. Toch mag dit fenomeen niet overdreven worden: meertalige producties vormen een kleine minderheid in het werk en in zekere zin bevat die meertaligheid ook een kunstmatigheid. In sommige producties zoals 'Invictos' van Needcompany of 'Philoktetes-Variaties' — een Kaaitheaterproductie — is de meertaligheid werkelijk geïntegreerd in de dramaturgie van de voorstelling. Hetzelfde geldt voor 'Kopnaad' waar — omgekeerd — een Franstalige en een Engelstalige actrice Nederlands praatten. In andere voorstellingen is die dramaturgische integratie minder geslaagd. Deze meertaligheid is niet enkel terug te vinden in de eigen producties, maar evenzo in coproducties en gastvoor-

87. Omdat die internationale werking steeds meer onder druk kwam te staan heeft Kaaitheater in 1994, samen met Hebbel Theater, Theater Am Turm, Felix Merits, Festival Intreatro/TEE (Polverigi), Centro Andaluz de Teatro/Festival Internacional de Teatro de Granada (Sevilla/Granada) bij de Europese Unie een dossier ingediend om voor de Europese coproducties van de betrokken instellingen een programma op te starten. De bedoeling is dat de genoemde centra gedurende drie jaar zouden samenwerken als Intercultural Production House for the Performing Artist (IPHA). Nadien zou het project worden geëvalueerd en eventueel uitgebreid tot andere Europese theaters en kunstencentra.

88. Wiener Festwochen (Wenen), Theater Am Turm (Frankfurt), Hebbel Theater (Berlijn) en Felix Merits (Amsterdam) zijn partners in een groot aantal coproducties en in de uitgave van het internationale Theaterschrift.

89. Buitenlandse gezelschappen met wie Kaaitheater reeds een hele weg heeft afgelegd zijn de New Yorkse Wooster Group ['Frank Dell's Saint Anthony'(1989), Brace Up!(1991), Fish Story, part 1&2(1993)], de Nederlandse Maatschappij Discordia ['Ad Memoriam Revocare'(1995)].Belgische gezelschappen zijn: Needcompany ['ça va' (1989), 'Julius Caesar' (1990), 'Wittgenstein Inc.' (1991), 'Invictos', 'Antonius' en 'Cleopatra' (1992), 'Snakesong: Le voyeur' (1994), 'Le Pouvoir', 'Le désir' (1995)], De Tijd ['De Fantasten' (1993) 'Pelléas en Mélisande', 'Grimm' (1994); 'De ondergang van de Titanic', 'Metamorfosen' (1995); 'Over de dorpen' (1996); 'Woyzec' (1997)] en Jan Fabre ['Een familietragedie', 'Nachtvlinders', 'Sweet Temptations', 'Zij was en zij is, zelfs' (1991)].

stellingen. Zo zijn bijvoorbeeld de werken van de Duitstalige kunstenaar Heiner Goebbels lang niet altijd in het Duits opgevoerd. In alle landen — Frankrijk, Duitsland, Spanje, enzovoort — waar het project 'De bevrijding van Prometeus' opgevoerd werd, werd de tekst door een telkens wisselende acteur gebracht in de taal van het land. In Brussel werd Goebbels' tekst in het Frans geïnterpreteerd door André Wilms. Wel werd er een Nederlandse vertaling ter beschikking van het publiek gesteld. 'La Reprise' van Heiner Goebbels werd in drie talen gespeeld: Frans, Engels en Duits. De voorstelling 'Wittgenstein Incorporated', gespeeld door Johan Leysen, in een productie van Kaaitheater, werd voor het eerst gebracht in 1988. Tijdens het seizoen 1990-1991 werd hiervan een Franstalige versie gespeeld te Brussel, in navolging van de Franstalige opvoering in Frankrijk.

Dat het Kaaitheater werkelijk dialogeert met verschillende Europese theaters, merkt het publiek echter het meest expliciet in Theaterschrift. De eerste editie van deze publicatie, waarvoor Kaaitheater benoemd is tot cultureel Ambassadeur van Vlaanderen, verscheen in het seizoen 1990-1991 en bevatte enkel Nederlandstalige teksten. Inmiddels zijn er reeds tien edities verschenen in vier talen: Frans, Engels, Duits en Nederlands.

Evenals de internationale context, is ook de specifieke Brusselse context belangrijk voor het werk van Kaaitheater. Vanaf het begin van zijn werking heeft het Kaaitheater steeds gezocht naar samenwerkingsverbanden met andere theaters in de stad. Om het werk in optimale omstandigheden te kunnen presenteren werden voorstellingen gegeven in zowel Nederlandstalige als Franstalige theaters. Toen in 1989 de gelijkvloerse verdieping van de Studio's, een gebouw met een industrieel verleden als brouwerij, in gebruik genomen werd als opvoerruimte, verdween grotendeels de pragmatische motivatie voor het zoeken naar een infrastructuur om het werk te kunnen presenteren. Aangezien door het samengaan van partners het artistieke normaliter meer impact verwerft, verdwenen hierdoor ook enkele meerwaarden.

Het Kaaitheater wil werken vanuit een intens bewustzijn van de stedelijke Brusselse problematiek. Het hoofdaccent van dit werk ligt bij het aanbod van de producties. Maar meer nog dan dat heeft Kaaitheater verantwoordelijkheid over twee zalen, gelegen in de zogenaamde 'risicobuurt' in de Molenbeekse kanaalzone. De aanwezigheid van deze zalen, de kunstenaars die er werken en het publiek kunnen in een buurt als deze bijdragen tot een beter leefklimaat. Wat de samenwerking betreft tussen de twee taalgemeenschappen zegt Hugo De Greef, voormalig directeur bij Kaaitheater[90], dat het zinloos is om bewust te werken aan een osmose van de twee Brusselse taalgemeenschappen: "zoiets groeit organisch of het ontwikkelt zich niet."[91]. Vermeldenswaardig is toch dat, naast de vijftien Nederlandstaligen, ook één Franstalige deel uitmaakt van de Algemene Vergadering. Dit is Philippe Grombeer, directeur van de Hallen van

Schaarbeek. Dit is een vorm van formele samenwerking die niet terug te vinden is bij KVS of Beursschouwburg. Ook in het publieksbeleid wordt duidelijk de wil getoond om zich open te stellen voor de anderstaligen. Tot het seizoen 1992-1993 werd het programma aan het publiek bekend gemaakt door middel van een tweetalige krant. Deze publicatie werd vanaf dan vervangen door een handig en overzichtelijk boekje, waarvan de programmatie uitgebreid in het Nederlands wordt voorgesteld. Achteraan deze brochure wordt in het Frans en het Engels een samenvattende vertaling weergegeven.

Een publieksonderzoek maakte duidelijk dat een groot deel van de bezoekers afkomstig is uit de omgeving van de hoofdstad[92]. Van de respondenten uit de 'fichier' blijkt 40 procent afkomstig te zijn uit de 'wijde omgeving van Brussel'. Wat de ex-abonnementhouders en de abonnementhouders betreft bedragen de percentages respectievelijk 56 procent en 59 procent. De 'fichier' omvat vervolgens 20 procent respondenten afkomstig uit de omgeving van Antwerpen. Zowel voor de ex-abonnementhouders als voor de abonnementhouders ligt het aandeel op 13 procent. De streek rond Leuven beslaat nog een aanzienlijk aandeel van 16 procent voor respondenten uit de fichier, 14 procent ex-abonnementhouders en 17 procent abonnementhouders. De aandelen van de regio's Gent en Brugge worden samen genomen, omdat deze aldus nog een redelijk percentage vormen. De 'fichier' bereikt hier nog een aandeel van 20 procent terwijl dit bij de ex-abonnementshouders en de abonnementhouders veel lager ligt, namelijk 12 procent en 7 procent.

Franstaligen worden vooral bereikt met de reeks 'Studiowerk', een reeks kleinschalige producties van eerder onbekende artiesten of gezelschappen in De Studio's, het tweede plateau van het Kaaitheater. De Franstalige gemeenschap wordt hier aangesproken door het niet-talige aspect van sommige voorstellingen. Bij performances waarbij de klemtoon ligt op het visuele aspect wordt de zaal voor soms 50 procent bevolkt door Franstaligen. In de reeks studiowerk werden ook enkele Franstalige stuk-

---

90. Als een rechtstreeks gevolg van de bekendmaking van de ontoereikende subsidies voor de periode 1997-2000 kondigde Hugo De Greef aan dat hij eind 1997 ontslag zou nemen als directeur van het Kaaitheater. Vanaf het seizoen 1997-1998 werd hij opgevolgd door Guy Gypens (Rosas). Deze heeft de intentie om de Kaaitheaterwerking een nieuw élan te geven. Hugo De Greef werd benoemd tot artistiek directeur van Brussel 2000. Ondertussen is hij daar ontslagen en werden Johan Reyniers en Agna Smithson de artistieke directeuren van het Kaaitheater.

91. M. Van Kerkhoven (red.), Theaterschrift 10. Stad/Kunst/Culturele Identiteit, (1995), 201.

92. M. Cooremans, Een gevarieerd aanbod van huiskunstenaars en nieuwkomers. Sociologische studie naar het publieksgedrag van het Kaaitheater, 1995-1996. Er werd bij dit onderzoek een opsplitsing gemaakt tussen 'fichiers' (=adressenbestand), 'ex-abonnementhouders' en 'abonnementhouders'. Dit onderscheid wordt hier slechts gemaakt indien significante verschillen naar voren traden tussen deze categorieën. De gemiddelde respons bedroeg 65 procent.

ken voorgesteld, voorzien van een Nederlandstalige samenvatting (onder andere 'Roberto Zucco' door Armel Roussel). Hierbij werden soms moeilijkheden ondervonden om het Nederlandstalige publiek te bereiken. Maar ook in de grote zaal worden regelmatig Franstalige toeschouwers opgemerkt. Dit is zo bij dansvoorstellingen, maar zeker wanneer er nieuwe muziek wordt geprogrammeerd bereikt men veel Franstaligen. Men heeft bij het Kaaitheater het gevoel dat de Franstaligen meer interesse hebben voor de nieuwe muziek, die steeds nadrukkelijker aanwezig is in het Kaaitheater[93].

KunstenFESTIVALdesArts

Volgens de officiële statuten heeft de vereniging KunstenFESTIVALdesArts tot doel "de organisatie van een internationaal kunstenfestival te Brussel en alle activiteiten en verrichtingen die hierop betrekking hebben."[94] De initiële doelstelling van het festival is om "via een artistiek project bruggen te slaan tussen de twee (en meer) gemeenschappen in België, en zo de ongelooflijke, culturele rijkdom van een stad als Brussel en een land als België open te stellen voor de wereld."[95]

Het KunstenFESTIVALdesArts vertegenwoordigt quasi alle kunstdisciplines: theater, dans, muziek, film, video en plastische kunsten. De nadruk ligt op de podiumkunsten omdat deze zeer alert kunnen reageren op wat er gebeurt in de wereld. Het kunstenFESTIVALdesArts wil zich niet beperken tot België, noch tot Europa. Het wil over de grenzen heen kijken, of deze nu taal-, cultuur-, of godsdienstbarrières zijn. In plaats van zich te beschermen tegen elke invloed van buitenaf gaat het festival de confrontatie met verschillende culturen aan. "Zo wordt onze eigen identiteit verrijkt en zo verdwijnt, eigenaardig genoeg het gevaar om die identiteit te verliezen. Hoe meer ik de anderen kruis, hoe meer ik mezelf wordt, want niemand verliest zijn culturele identiteit door zich open te stellen voor die van de anderen."[96]. Vandaar de aandacht van dit festival voor de andere culturen, niet enkel in dit land, maar ook in verre gebieden, zoals Azië of Afrika. De keuze voor Brussel, hoofdstad van Europa en kruispunt van zoveel taal- en culturele gemeenschappen, is in dit opzicht dus geen verrassing. Brussel is een groeiende metropool waar de twee voornaamste taalgroepen samenleven met Europese functionarissen, mediterrane, Arabische of Oost-Europese migranten. Het KunstenFESTIVALdesArts

93. Interview met Agna Smisdom, toenmalig assistent-dramaturge bij het Kaaitheater (25 april 1997).
94. Belgisch Staatsblad 05 augustus 1993.
95. KunstenFESTIVALdesArts. Programma 1995.
96. André Delvaux, In: KunstenFESTIVALdesArts (intern document).

beschouwt deze smeltkroes van culturen niet als een handicap of een gevaar voor onze culturele identiteit, maar integendeel als een troef.
Het festival wil tegelijkertijd een artistiek en een maatschappelijk project zijn. Het artistieke project bestaat erin dat men niet kiest voor een genre, een discipline of een thematiek, maar voor de kunstenaar. Jaar na jaar wil het festival die kunstenaars volgen, hen uitnodigen om een creatie op te zetten in Brussel, of om een reeds bestaand stuk te presenteren. Het kan daarbij gaan om grote namen uit binnen- en buitenland of om jong nationaal en internationaal talent. KunstenFESTIVALdesArts wil zich profileren als een festival van creaties, zonder het aspect van de uitnodigingen uit het oog te verliezen. Het maatschappelijk project bestaat erin, een brug te bouwen tussen al de verschillende groepen die in Brussel en België samenleven. Hiertoe programmeert het festival zowel Nederlandstalige als Franstalige producties, in een internationale context, en doet een beroep op publiek van de twee gemeenschappen.

De wil om een samenwerking tussen de Nederlandstalige en Franstalige Brusselaars te bevorderen wordt weerspiegeld in de samenstelling van de Raad van Bestuur, die uit een evenredig aantal Nederlandstalige en Franstalige leden bestaat[97]. Na de federalisering was het KunstenFESTIVALdesArts ook het eerste cultureel project van grote omvang dat steun kreeg van de twee gemeenschappen van dit land[98]. Om de ontmoetingen tussen de Nederlandstalige en de Franstalige gemeenschap te bevorderen werden in concreto Nederlandstalige voorstellingen geprogrammeerd in theaters van de Franse Gemeenschap en andersom, waardoor het publiek nieuwe zalen en auteurs/gezelschappen van de andere taalgemeenschap ontdekt[99]. Tijdens de festivaleditie '95 werd ook een informele ontmoeting georganiseerd tussen het Vlaams Theater Instituut en de Franstalige collega's van het Maison du Spectacle la Bellone onder de titel 'Sire, er zijn

---

97. Dit zijn: de heren Geert van Istendael (N), André Delvaux (F), Luc Jansegers (N), Herman Croux (F), Lou De Clerck (N), Jaques De Decker (F), Paul Goossens (N), Philippe Grombeer (F), Hans Egbert (N), Jean-Marie Piemme (F), mevrouw Els Witte (N) en mevrouw Anne Hislaire (F).

98. KunstenFESTIVALdesArts wordt betoelaagd door zowel de Vlaamse Gemeenschap, de Franse Gemeenschap, de Vlaamse Gemeenschapscommissie, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de Stad Brussel en sinds de editie 1996 ook door de Franse Gemeenschapscommissie.

99. Zo werden er bijvoorbeeld voorstellingen van Dito 'Dito ['De nacht vlak voor de bossen/ La nuit juste avant les forêts'] in 'Les Trétaux'; Tg. Stan ['Die Letzten'] in 'Théâtre 140', Guy Cassiers ['Hiroshima mon amour'] en De Trust ['OVERGEWICHT, onbelangrijk: VORMELOOS'] in 'Théâtre Varia' geprogrammeerd. Anderzijds waren voorstellingen van Philippe Blasband ['Filatures'] en Transquinquennal ['Une Chose Intime'] in Beursschouwburg of een Franstalige voorstelling van het 'Centre Arabe d' Art et de littérature' in de KVS te zien. Het moet toch ook gezegd dat men — wellicht om praktische en organisatorische redenen — lang niet altijd in dit opzet geslaagd is. Zo was het Nederlandse gezelschap De Trust bijvoorbeeld evenzeer te zien in het gemeenschapscentrum 'De Kriekelaar' of in de KVS. Maar dit doet niets af aan de intenties om het publiek nieuwe locaties en gezelschappen te laten ontdekken.

geen Belgen meer'. De motivatie voor dit initiatief werd als volgt omschreven: "(…) Nochtans is de grens niet alleen een afdamming, of een afgrenzing, maar ook een mogelijkheid om iets anders te ontdekken: een passage, een mogelijkheid tot verkeer, een mogelijkheid om coalities af te sluiten, enz.. Het is stilaan tijd om over de muur te kijken, om te zien hoe die podiumkunsten zich hebben geaffirmeerd in beide gemeenschappen, welke de nieuwe vormen en ontwikkelingen zijn, hoe het beleid reageert op die ontwikkelingen."[100]

Het festival wil uitdrukkelijk een Europees en mondiaal festival zijn met Brussel als festivalstad. Dit uit zich zowel op organisatorisch als programmatorisch vlak. Voor de organisatie van het festival kon men rekenen op enkele artistieke partners in het buitenland[101]. Naast de Amerikaanse, Russische, Afrikaanse en Europese gezelschappen die aantraden, werd gedurende de eerste twee edities in het bijzonder aandacht geschonken aan het Verre Oosten. De focus die in de eerste editie viel op China, verbreedde zich in de tweede editie tot Japan en Vietnam.

Het feit dat het KunstenFESTIVALdesArts een Brusselse onderneming wil zijn, komt ook in meerdere aspecten naar voor. Tijdens het eerste festival werd aan enkele uitgenodigde gezelschappen gevraagd om de specificiteit van een plek als Brussel in hun werk op te nemen. Dit leverde uiteenlopende antwoorden op. Zowel Theatergroep Hollandia als T.G. Stan deden dit onder meer door een andere dan hun eigen taal op te zoeken in respectievelijk 'La Musica' (in het Frans) en 'Earnest' (in het Engels). Dito 'Dito maakte voor dit festival een bijzondere creatie van Koltès 'La nuit juste avant les forêts', met Amid Chakir en Willy Thomas, afwisselend in het Nederlands en het Frans. Een duidelijkere stap naar een stevige artistieke verankering in de Brusselse context werd tijdens de tweede editie van het festival nagestreefd door aan vier Brusselse organisaties die op een hoogsteigen wijze met cultuur omgaan, 'Carte Blanche' te geven. Carte Blanche was een invitatie om in het kader van het festival een serie kleinschalige of alternatieve evenementen op te zetten die tegelijk heel trouw zijn aan de werkwijze van elk van de organisaties én die ook een aanvulling en/of repliek zijn op het festival zelf. Plateau, Centre Arabe d'Art et de Littérature, Théâtre de la Balsaminne en Beursschouwburg

---

100. KunstenFESTIVALdesArts, Programma 1995. Deze informele studiedag kreeg navolging in een gemeenschappelijke uitgave van het VTI en het Maison du Spectacle 'Balkon/ Balcon'. In dit drietalig jaarboek wordt gepoogd een beeld te geven van de podiumkunsten in België aan beide zijden van de taalgrens.

101. Association Française d' Action Artistique, Festival d' Autonome, Henoch&Metttatron (Parijs); The British Council (Brussel); Holland Festival, De Trust (Amsterdam); Wiener Festwochen (Wenen); Emilia Romagna Teatro (Modena); Festival Danse et Musique Vivante de Douai (Douai); Festival International de Montpellier Danse (Montpellier); Krannert Center for the performing Arts at the University of Illinois (Urba-Champaign); Lincoln Center Productions (NY); Maison des Arts et de la Culture (Créteil); Theater am Turm (Frankfurt).

zijn op de uitnodiging ingegaan. Bij Plateau resulteerde de Carte Blanche in een reeks Rendez-Vous, bij Beursschouwburg nam het de vorm aan van een multimedia-programma, Théâtre de la Balsaminne presenteerde binnen Carte Blanche een alternatieve Brusselse reisroute waarop korte theater- en dansvoorstellingen van jong talent te zien waren. Het Centre Arabe d'Art et de la Littérature — een kleine, onafhankelijke organisatie zonder politieke of religieuze banden die ijvert voor een betere erkenning van de Arabische cultuur in België — organiseerde een viertal Arabische theatervoorstellingen, concerten en poëzievoordrachten. Zij hebben twee theatervoorstellingen voorgesteld, respectievelijk geënsceneerd door de Irakese regisseur Hazem Kamaleddin ('Les ombres dans le sable') en een Maghrebijns regisseur, Hawa Djabali ('Sa Naqbba Imourou'). De Franstalige opvoering van 'Les ombres …' werd uitgevoerd door Woestijn 93, een multiculturele theatergroep. Dit gezelschap wil "hechte artistieke relaties opbouwen tussen de migrant als kunstenaar en de Belg als kunstenaar en als toeschouwer."[102]. Naar aanleiding van deze voorstelling werd er tijdens het festival een zondagmiddag in de Beursschouwburg gewijd aan het Arabische theater. Tijdens de derde editie van het festival was de Brusselse inbreng op het vlak van theater zeer gering. Er werd werk gepresenteerd van de Tunesische groep Familia Productions ('Les amoureux du café déssert'), maar daar bleef het bij. Wel werd er een tentoonstelling opgezet rond de Brusselse Rogiertoren, die symbool kan staan voor alle grootstedelijke problemen. Rond deze tentoonstelling 'Martini-Martini' werden ook twee publicaties uitgebracht en een middaggesprek gehouden. Al bij al vertoonden de drie edities op artistiek vlak een beperkte Brusselse verankering. Wel getuigt het grote aantal Brusselse partners en copresentatoren van een grote bereidheid om met iedereen samen te werken, onafhankelijk van zijn of haar taal of cultuur[103]. Het KunstenFESTIVALdesArts werkt samen met een twintigtal organisaties en brengt de avondvoorstellingen eveneens op een twintigtal verschillende podia te Brussel.

Het programmeren van teksttheater van over de hele wereld brengt uiteraard praktische problemen met zich mee wat de verstaanbaarheid betreft van de voorstellingen voor het publiek. Om hieraan tegemoet te komen maakte het kunstenfestival gebruik van technologie om teksttheater in de beste condities te presenteren. Hiervoor kreeg het KunstenFESTIVALdesArts een speciale subsidie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest om een pilootproject te starten voor simultaanvertaling van theatervoorstellingen. In de mate van het mogelijke werden alle voorstellingen

---

102. KunstenFESTIVALdesArts. Programma '95, 75.

103. Copresentatoren zijn: Beursschouwburg, Centre Arabe d' Art er de Littérature, De Kriekelaar, Espace Culturel Senghor, KVS, Plateau, Théâtre 140, Théâtre de la Balsamine, Théâtre National de la Communauté française de Belgique, Théâtre Royal de la Monnaie/Koninklijke Muntschouwburg.

naar de twee landstalen vertaald, door middel van boventiteling of door middel van een auditief systeem met hoofdtelefoons.

Het KunstenFESTIVALdesArts besteedt veel zorg aan het onthaal van zijn publiek. Eerst en vooral wordt de schriftelijke informatie voor het publiek in drie talen (Nederlands, Frans en Engels) aangemaakt; de informatie wordt verstrekt zowel via Vlaamse als Franstalige media. Dezelfde taalhoffelijkheid wordt ook doorgezet doordat bij het onthaal van het publiek een tweetalige ploeg wordt ingeschakeld.

De vijf weken durende eerste editie van het festival in mei '94 bereikte meer dan 27.000 toeschouwers, met 33 theater- en dansproducties, samen goed voor 132 avondvoorstellingen. De tweede editie werd ingekort tot twee weken. In '95 heeft het festival 13 producties voorgesteld, verspreid over 83 avondvoorstellingen, waarmee 16.000 toeschouwers werden aangesproken. Voor de derde editie kon men op ongeveer 20 000 belangstellenden rekenen. Wat de woonplaats betreft van de festivalgangers valt het op dat 67 procent uit Brabant[104] afkomstig was, 29 procent uit Vlaanderen, 3 procent uit Wallonië en 1 procent uit het buitenland[105]. De lage participatie aan het festival uit Wallonië is een algemeen verschijnsel dat zich ook voordoet in de Franstalige Brusselse theaters. De Franstalige festivalgangers kwamen dus hoofdzakelijk uit Brussel, en in veel mindere mate uit Wallonië. De buitenlandse toeschouwers kwamen in volgorde van belangrijkheid uit Nederland, Frankrijk, Luxemburg en Portugal[106]. De grote belangstelling vanuit Nederland en Frankrijk is in belangrijke mate te verklaren door de aandacht die de pers in deze landen besteedde aan het festival. Over het aantal Nederlandstaligen en Franstaligen zijn geen cijfers bekend. Maar gevoelsmatig, en door de contacten met het publiek is de algemene indruk dat het festival geïnteresseerden aanspreekt uit de twee taalgemeenschappen. De Nederlandstalige voorstelling 'Hiroshima mon amour', werd gespeeld in het Franstalige Théâtre Varia door Guy Cassiers. Doordat de simultaanvertaling naar het Frans gebeurde door middel van hoofdtelefoons, die bij de ingang aangevraagd werden, kon voor deze voorstelling het aantal Franstaligen bij benadering geschat worden. Tussen 10 procent en 25 procent van de aanwezigen maakte gebruik van deze vorm van simultaanvertaling, wat duidt op een aanzienlijke participatie van de Franstaligen aan deze Nederlandstalige voorstelling. Door deze aanpak, waarbij Nederlandstalig theater gepresenteerd werd in Franstalige theaters en voorzien werd van simultaanvertaling naar het Frans, wordt dus een dubbel effect bereikt. Neder-

---

104. Ook hier werd het onderscheid tussen Vlaams-Brabant en Waals-Brabant niet gemaakt.

105. Gegevens gebaseerd op postnummers. Het betreft hier de betalende bezoekers. Indien de gasten mee in rekening zouden worden genomen zou het aandeel van de buitenlandse bezoekers veel hoger liggen.

106. Voor Luxemburg en Portugal gaat het hier om slechts enkele personen.

landstaligen kwamen in contact met Franstalige theaters en Franstaligen leerden Nederlandstalige gezelschappen kennen.
Tijdens de voorbije edities van het KunstenFESTIVALdesArts werden er ook een aantal Arabische theatergezelschappen geprogrammeerd. In de editie '95 werden twee Arabische voorstellingen gepresenteerd, gespeeld door inwijkelingen. De productie hiervan gebeurde in samenwerking met het Centre Arabe d'Art et de Littérature en de KVS. De acteurs brachten publiek mee uit hun eigen milieu, zodat de aanwezigheid van de Arabische gemeenschap in de zaal duidelijk voelbaar was. Maar met de voorstelling 'Les amoureux du café désert' van het Tunesische Familia productions een jaar later, werd enkel het Belgische publiek bereikt. Dit is het tegenovergestelde effect van bij de KVS, waar men met de Arabische voorstellingen enkel de Arabische gemeenschap bereikt! Dit is dus een bewijs dat er bij het Belgische publiek wel degelijk interesse is voor Arabische voorstellingen. De oorzaken voor dit eenzijdige publieksprofiel worden gezocht bij de promotie, die te weinig naar de Arabische gemeenschap was gericht. Maar ook de aard van de voorstelling lag niet binnen het verwachtingspatroon van de traditioneel georiënteerde Tunesische Brusselse bevolking.

Het maatschappelijke opzet van het KunstenFESTIVALdesArts om bruggen te slaan tussen de verschillende gemeenschappen wekt bij het publiek tegenstrijdige reacties op. Enerzijds vallen er elk jaar enkele anonieme (dreig)brieven in de bus van het KunstenFESTIVALdesArts die het opzet verwensen en aanklagen. De haatreacties zijn vooral gericht tegen de openheid die vertoond wordt voor de Arabische gemeenschap. Gelukkig zijn het grootste deel van de reacties na de voorstellingen of door middel van brieven, uitingen van dankbaarheid. De mensen appreciëren dat ze de kans krijgen om voorstellingen uit andere landen, en voorstellingen van Franstalige gezelschappen te zien. Opvallend is ook de aandacht die vooral de buitenlandse pers schenkt aan het tweetalige karakter van het festival. Meer dan in het binnenland wordt dit aspect daar benadrukt en toegejuicht. Maar toch merkt men dat het Belgische publiek ook zeer goed op de hoogte is van de maatschappelijke doelstellingen van het festival. Globaal gezien kan er gesteld worden dat het publiek van het KunstenFESTIVALdesArts moeilijk onder één noemer te vatten is. Vanwege de verscheidenheid van het gepresenteerde aanbod is het moeilijk om een exact publieksprofiel te schetsen. Wel is het duidelijk dat het festivalpubliek voor een groot deel een 'nieuw' publiek is dat niet tot het traditionele schouwburgpubliek behoort. Daarom wordt het KunstenFESTIVALdesArts door directrice Frie Leysen ook wel eens het 'festival van de daklozen' genoemd. Het is een gemengd publiek bestaande uit zowel Nederlandstaligen als Franstaligen, studenten en in mindere mate bejaarden, Brusselse migranten en niet onbelangrijk, het professionele publiek: acteurs, dansers, regisseurs, filmmakers, choreografen, acteurs en intellectuelen van België en daarbuiten. Talrijke organisatoren van culturele evenemen-

ten in het buitenland kunnen ook tot het vaste publiek gerekend worden[107].

Conclusie

Als dit artikel één ding heeft duidelijk gemaakt, dan is het wel dat cultuurbeleid en taalproblematiek niet van elkaar zijn los te koppelen te Brussel. Er werd een evolutie besproken in het beleid ten aanzien van het Nederlandstalige theater te Brussel. Dit is geëvolueerd van cultureel protectionisme naar een groeiende openheid. In dit besluit zal ik een antwoord formuleren op volgende vragen: Welke krachten hebben deze openheid mogelijk gemaakt? Waaruit bestaat de openheid en hoe wordt deze in de praktijk ingevuld? Welke zijn de krachtlijnen van het politieke beleid in deze materie? Waartoe moet openheid dienen? En tot slot, hoe kan deze nieuwe tendens geëvalueerd worden?

De eerste periode was een periode van strijd, met het overleven van de Vlamingen in Brussel als inzet. Nadat de Vlamingen getuigden van een groeiend zelfbewustzijn als een gevolg van artistieke, economische, sociale en politieke ontwikkelingen kwam de Brusselse problematiek meer te liggen bij de integratie van de migranten en verschoven de communautaire tegenstellingen naar de achtergrond. Het zijn onder andere deze componenten: het nieuwe zelfbewustzijn en de nieuwe sociale verhoudingen die ruimte creëerden voor de vertoonde openheid.

Bij de bespreking van de vier culturele instellingen zijn uiteenlopende methodes vastgesteld om het begrip 'openheid' een concrete invulling te geven. De Koninklijke Vlaamse Schouwburg streeft geen interactie na tussen de verschillende culturen, maar heeft ervoor gekozen om aparte categorieën te creëren waarin Arabische producties ondergebracht worden. De Beursschouwburg wil de allochtone kunstvormen en het allochtone publiek niet afschermen en werkt bewust aan een ruimte waarin alles in zijn verscheidenheid kan samenkomen en waarin, door een doorgedreven interactie en kruisbestuiving, unieke kunstvormen kunnen ontstaan. Het Kaaitheater werkt niet bewust aan culturele overdracht of interactie, maar schuwt samenwerking niet indien dit het doel — de kunst — ten goede komt. Bij het Kaaitheater kwam vooral de samenwerking met Europa naar voren. Het KunstenFESTIVALdesArts streeft vooral een verbetering van de relatie tussen de twee Brusselse basisculturen na. De nadruk komt hierbij vooral te liggen op samenwerking en uitwisseling en niet zozeer op versmelting.

---

107. Interview met Sophie Van Stratum, verantwoordelijke communicatie bij het KunstenFESTIVALdesARTS (6 mei 1997).

De positieve ontwikkelingen op het niveau van de instellingen worden maar mogelijk gemaakt doordat op het niveau van de subsidiërende politieke instellingen deze houding aangemoedigd en gestimuleerd wordt. Bij de analyse van het overheidsbeleid en -discours viel het op dat er op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap twee verschillende stromingen te onderscheiden zijn. Enerzijds is er de conservatieve en 'gesloten' houding van minister-president Van den Brande die elke samenwerking tussen de twee gemeenschappen schuwt en zelfs tegenwerkt. Zijn houding staat ver van de Brusselse realiteit. Anderzijds is er de vernieuwende stroming waarbij vooral het beleid van de opeenvolgende ministers van Brusselse Aangelegenheden in het oog springt. Hun attitude en beleid is zeer goed afgestemd op de Brusselse realiteit. De eerste strekking legt de nadruk op de scheiding tussen de twee taalgemeenschappen, terwijl bij de tweede de klemtoon komt te liggen op meer samenwerking. Het beleid van de Vlaamse Gemeenschapscommissie toont aan dat de lokale overheid meer voeling heeft met de Brusselse context dan dit globaal genomen het geval is op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap. Minister Chabert poogt met zijn beleid zoveel mogelijk in te spelen op de nieuwe evoluties in het landschap. Niettegenstaande de beschikbare budgetten voor cultuur in stijgende lijn gaan, ontbreekt het de VGC toch aan voldoende middelen om dit beleid op een efficiënte en coherente wijze door te voeren.

Openheid impliceert dat het publiek kan kennismaken met tradities en levenswijzen uit andere culturen. Vanuit deze kennismaking kan de interesse groeien om binnen te treden in een andere cultuur en een andere taal. Het is dan ook onjuist om zich af te sluiten voor andere culturen en gemeenschappen uit angst dat openheid en samenwerking een verlies van de eigen identiteit tot gevolg zou kunnen hebben. Door anderstaligen deel te laten nemen aan het Nederlandstalige cultuurgebeuren maken zij kennis met onze cultuur en worden zij aangezet om inspanningen te leveren om onze taal en cultuur beter te leren kennen. De eigen identiteit gaat niet verloren, maar wordt net versterkt door zich open te stellen voor andere culturen. Ook in verband met de opkomst van het publiek kan op basis van de beschikbare onderzoeksresultaten gesteld worden dat ondanks het feit dat de theaters zich niet langer enkel richten tot een Vlaams en Nederlandstalig publiek, de band met Vlaanderen nog steeds een realiteit is.

Deze nieuwe tendens in het Brusselse Nederlandstalige theaterlandschap kan positief geëvalueerd worden. De besproken culturele instellingen hebben elk op hun manier op een artistiek verantwoorde wijze een juiste houding gevonden die is afgestemd op de Brusselse bi- en multiculturele realiteit. Ook het publiek laat zich positief uit over de ontwikkelingen in de culturele instellingen en de publieksopkomst werd er aanzienlijk door verhoogd.

Piet Van de Craen & Ann-Sophie D'hondt

Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen

0. Inleiding

In de Brusselse Nederlandstalige basisscholen is ongeveer 54 procent van de leerlingen afkomstig uit anderstalige en/of taalgemengde gezinnen. De onderwijzers/onderwijzeressen hebben niet altijd — vaak meer niet dan wel — een opleiding genoten om onderwijs te verstrekken aan niet-Nederlandstalige leerlingen. In een aantal scholen heerst bovendien een vorm van verkramptheid ten aanzien van deze andere talen, vooral dan tegen het Frans. Een aantal scholen heeft ook nog te kampen met leerlingen uit kansarme gezinnen wat bij sommige leerkrachten tot demotivatie leidt. Stof genoeg om bij stil te staan.

Toch gaat het kwantitatief niet slecht met het Brusselse Nederlandstalige onderwijs. Het leerlingenaantal is de afgelopen jaren blijven stijgen en vele scholen leveren kwalitatieve inspanningen om het hoofd te bieden aan de hierboven geschetste problemen. Ook de overheid laat zich niet onbetuigd. Er werden enkele maatregelen genomen zoals het aanstellen van logopedisten en vele scholen omarmden projecten om de taalsituatie te verbeteren. Dit alles kon niet beletten dat er angst in de rangen sloop. De vrees bestond en bestaat dat het aantal anderstaligen een negatief effect op de taalvaardigheid van Nederlandstalige leerlingen zou kunnen hebben. Hierdoor zou het bereiken van de eindtermen in het gedrang kunnen komen. Mocht dat het geval zijn en een aantal ouders hun kind uit het Nederlandstalige onderwijs weghalen dan heeft dit belangrijke politieke gevolgen voor de Nederlandstalige aanwezigheid in Brussel, zo wordt openlijk gevreesd.

In deze bijdrage wordt enerzijds verslag uitgebracht van een onderzoek dat in opdracht van minister Grijp en van de Vlaamse Gemeenschapscommissie tot stand kwam. Meer bepaald wordt ingegaan op de voorstellen die in het rapport worden geformuleerd. Hierbij staat centraal het antwoord op de vraag: hoe kunnen scholen en leerkrachten het hoofd bieden aan het grote aantal anderstaligen in de klassen? Anderzijds worden voor-

stellen geformuleerd die het taalonderwijslandschap in Brussel op een hoger niveau kunnen tillen.

Hieronder gaan we eerst na hoe de precieze sociolinguïstische situatie van de Brusselse scholen eruitziet. Vervolgens wordt aangegeven hoe het er in Nederlandstalige klassen van het basisonderwijs aan toe gaat. Daarna tillen we de taalonderwijsdiscussie op een hoger, Europees niveau en wordt een korte situatieschets van het huidige taalonderwijs aangereikt. Vervolgens geven we aan welke veranderingen noodzakelijk zijn en hoe ze in de Brusselse Nederlandstalige context kunnen worden geïmplementeerd. Tenslotte bespreken we de didactische merites van de voorstellen.

1. De sociolinguïstische situatie van het Brusselse Nederlandstalige onderwijs

Het is van belang het Brusselse Nederlandstalige onderwijs in zijn juiste sociolinguïstische context te plaatsen omdat deze context een verklarend karakter heeft voor de manier waarop leerlingen, leerkrachten, schooldirecties en begeleidingsdiensten tegen elkaar aankijken en verwachtingspatronen opbouwen.

Het Brusselse Gewest is officieel tweetalig. Maar dit tweetalige karakter is niet evenwichtig. Het Frans en het Nederlands — hoewel beide officiële talen — hebben niet dezelfde straatwaarde. Op straat is het Frans veel nadrukkelijker aanwezig dan het Nederlands. Niet dat het Nederlands onzichtbaar is. Het is wel degelijk aanwezig maar op de achtergrond en in specifieke contexten, namelijk die waar Nederlandstaligen aanwezig zijn.

Interactie tussen mensen die elkaar niet kennen, verloopt in Brussel in de eerste plaats in het Frans. Dit wil zeggen dat bij het sociaal aftasten van elkaar *the default language option,* dit is de taal waarin het eerste contact wordt gelegd, het Frans is. Frans spreken is de niet-gemarkeerde wijze waarop in Brussel mensen met elkaar omgaan. Spreek je in die eerste fase Nederlands dan is er sprake van gemarkeerd gedrag waarbij je duidelijk aangeeft tot welke groep je behoort.

Brussel is niet de enige stad waar iets dergelijks gebeurt. In de tweetalige stad Montreal (Engels - Frans) is de niet-gemarkeerde taalkeuze het Engels. In Barcelona (Catalaans - Castiliaans) is de straattaal het Castiliaans ondanks de inspanningen die de Catalaanse overheid zich de afgelopen kwarteeuw heeft getroost.

In steden en gebieden waar een dergelijke onevenwichtige taalsituatie heerst, geldt ook dat kennis van de dominante taal onontbeerlijker is dan kennis van de gedomineerde taal. Verder geldt ook dat de dominante taal meer prestige geniet dan de gedomineerde taal, zeker bij leden van de dominante groep maar ook bij een aantal leden van de gedomineerde

groep. De gedomineerde groep heeft dan ook bijna altijd noties van de dominante taal terwijl het omgekeerde niet het geval is.

Loop je bijgevolg school in het Nederlands in Brussel dan is er sprake van een duidelijke gemarkeerde keuze. Soms gebeurt die keuze onbewust, soms erg gericht. De gestage groei van het aantal leerlingen in het Nederlandstalige kleuter- en basisonderwijs wijst bijgevolg op maatschappelijke veranderingen. De reden van deze veranderingen is niet moeilijk te achterhalen. De afgelopen decennia is er in Brussel een geringe maar niettemin duidelijke sociale vraag naar twee- en meertaligheid merkbaar. Het is geen teken van vernederlandsing of van het afwijzen van het Franstalige onderwijs om welke reden ook. Het is een teken van langzame bewustwording in de richting van het belang van meertaligheid (zie hiervoor bijvoorbeeld Vanneste 1989 en Van de Craen 1998).

Het bovenstaande wordt op school en in de klas weerspiegeld door een toenemend aantal anderstaligen. Vanzelfsprekend verandert hierdoor het karakter van de school en van de klas. Terzelfdertijd moet het voor iedereen duidelijk zijn dat de Brusselse Nederlandstalige onderwijscontext beduidend verschilt van die van de rest van staatkundig Vlaanderen. Het heeft dan ook weinig zin om analysemodellen of projecten bestemd voor Nederlandstalige scholen in Vlaanderen klakkeloos over te nemen in Brusselse scholen. Maar hierdoor komt een nieuwe uitdaging naar voren: in welke mate kan de school en de onderwijzer op een verantwoorde didactische wijze gebruik maken van de taalrijkdom die de leerlingen van huize uit meenemen? Dit is de belangrijkste vraag voor het Brusselse Nederlandstalige onderwijs nu en in de toekomst.

2. Een bezoek aan een Nederlandstalige basisschoolklas in Brussel

We stappen een eerste leerjaar binnen in december. Naast Nederlandstalige en Franstalige kinderen zitten er van huize uit Turkse, Marokkaanse en Berberkinderen in de klas. Hier en daar zit een Bosnisch, Koerdisch en Afrikaans kind. De voertaal is het Nederlands. Onderling interageren de kinderen soms in het Frans of in een andere taal.

Om aan te geven in welke mate het onderwijs aan een dergelijke heterogene groep meertalige leerlingen verschilt van onderwijs aan Nederlandstaligen druk ik hieronder een fragment van een leergesprek af. In dit stukje komt het erop aan de betekenis van een vetgedrukt woord in een tekst te achterhalen. In feite draait alles rond de betekenis van het woord dik.

Tabel 1: Interactie bij zesjarigen
in een Nederlandstalige school te Brussel

Spreker	Tekst	Opmerkingen
Lk	...) in het lesje zijn er drie woordjes vetgedrukt, dat wilt zeggen ze zijn dikker dan de andere woordjes. Kijk nu's allemaal naar uw tekst, naar het verhaal, en daar ga je drie woordjes vinden die dik geschreven zijn.	
Ll	Dik?	verbaasd
Ll	Dik?	
Lk	Welke drie woordjes zijn dat? Michael Die Vingers Michael (3) Hassan.	
Hassan	Een web en	
Lk	Nee, dat is niet dikker geschreven.Bjorn Dat Waar?	
Ll	Daar	
Lk	Is dat dikker dan de andere?	verontwaardigd
Mehdi	Meester	
Lk	Mehdi	
Mehdi	Eum...ze	
Lk	Ze" aan het eerste, tweede, derde, vierde streepje. Waar het opeens-zinnetje begint met opeens	triomfantelijk verklarend
Ll	Opeens	vertwijfeld
Lk	Zie je opeens	
Lln	Nee	
Ll	Eén twee drie vier	
Lk	En in dat lijntje staat 'ze' dik geschreven. Dikker dan de andere.	
Ll	Ah ja ik heb er nog een	
Lk	En dat, Kevin.	
Kevin	Ik zie er nog ene. Meester, kom kijken	juichend
Ll	Opeens?	
Lk	En dat noemen we vetgedrukt	nadrukkelijk verklarend
Ll	Allez	verstoord
Lk	Toon het hem ne keer	licht wrevelig
Ll	Waar?	
Ll	Ik zie dat niet meester	klagend
Lk	Kijk, kinderen, kijk. Hier begint de zin 'opeens' en op dat lijntje zie je 'ze' dikker geschreven dan die daarnaast.	verklarend
Ll	Ja ook	
Ll	Opeens die 'ze'	
Lk	Sssst. Lees dat zinnetje van opeens Hassan.	

Het is duidelijk dat in Nederlandstalige klassen de betekenis van het woord 'dik' en 'vetgedrukt' minder problemen stelt omdat begrippen zoals dik, dun enzovoort deel uitmaken van de woordenschat van zes- à zevenjarigen. Bij dit fragment rijst ook de vraag of de leerlingen wel vertrouwd zijn met het woord 'opeens', laat staan dat ze het snel kunnen lezen, iets waar de leerkracht kennelijk van uitgaat. Bijgevolg is een eerste vaststelling dat onderwijs verstrekken aan anderstaligen in het begin meer tijd in beslag neemt dan aan een vergelijkbare groep Nederlandstaligen.

Een tweede observatie vloeit uit de eerste voort: de leerkracht is van moedertaalleraar leraar Nederlands als tweede, derde of zelfs vierde taal geworden. Deze transformatie verloopt niet zonder slag of stoot. Het taalgebruik dat de leerkracht hier hanteert is levendig gesproken Nederlands met Brabantse inslag. Het is zeker niet het soort Nederlands dat je zou verwachten in een klas Nederlands als tweede taal. En dit hoeft natuurlijk ook niet want we zijn in het Nederlandstalige onderwijs. Het resultaat is wel dat de leerlingen voor een barrière staan.

1. Aangezien het taalgebruik niet speciaal aan hen is aangepast, kan met zekerheid worden gesteld dat het taalverwervingsproces van het Nederlands meer tijd in beslag neemt dan in omstandigheden waarin dat wel het geval zou zijn.

2. Gegeven de Brusselse context is de kans gering dat ze ook buiten de school Nederlands spreken. Het Nederlands is voor deze kinderen een typische schooltaal waardoor een aantal alledaagse taalhandelingen — zeg maar huis-, tuin- en keuken-Nederlands — niet gebruikt worden.

Beide aspecten vertragen de verwerving van het Nederlands. Leerlingen zowel als leraren hebben af te rekenen met specifieke problemen. De leerkracht heeft meer tijd nodig om de leergesprekken te verduidelijken en de leerlingen hebben meer tijd nodig om de schooltaal onder de knie te krijgen. Het is bijgevolg niet realistisch om te verwachten dat aan het einde van het eerste leerjaar de anderstalige kinderen hetzelfde niveau halen als moedertaalsprekers.

Is alles dan kommer en kwel? Gelukkig niet. Het feit dat een aantal leerlingen aan het einde van het eerste leerjaar een iets lager niveau haalt, betekent niet noodzakelijk dat dit aan het einde van de basisschool ook nog het geval is. Het verdient echter wel aanbeveling dat leraren zich bewust worden van de specifieke moeilijkheden die het Nederlands als schooltaal in een gedomineerde context kan opleveren. Het verdient met andere woorden aanbeveling om leraren in de gelegenheid te stellen bijscholingscursussen aangaande de psychosociolinguïstiek van de taalverwerving te laten volgen.

3. Taalonderwijs: een situatieschets

We maken een sprong en komen terecht bij de Europese Unie. Omdat Europa het principe van de subsidiariteit — het nabijheidsprincipe — koestert, is het onmogelijk om Europese wetten aangaande de organisatie van het onderwijs uit te vaardigen. Dit is het voorrecht van de lidstaten. Wel kan de Europese Unie richtlijnen geven. Zo vaardigden in 1984 de toenmalige Europese ministers van Onderwijs de richtlijn uit dat kennis van twee talen naast kennis van de moedertaal het streefdoel moet zijn. Dit principe is ook terug te vinden in het Witboek *Onderwijzen en leren. Naar een cognitieve samenleving uit 1995* (zie Europese Unie 1995).

Noch in de richtlijnen uit 1984, noch in het *Witboek* wordt aangegeven hoe nu precies kennis van twee vreemde talen naast de moedertaal moet worden verworven. Maar op het eerste gezicht lijkt dit geen probleem voor de Belgische onderwijssystemen. Naast de moedertaal wordt er, vanaf 8 jaar in Brussel en vanaf 11 jaar elders in het land, begonnen met vreemdetalenonderwijs. Aan het begin van het middelbare onderwijs komt de derde taal erbij. Toch heerst er geen tevredenheid over het vreemdetalenonderwijs in België. Het rapport van de Vlaamse inspectie over de kennis van vreemde talen in het secundair onderwijs is behoorlijk kritisch: het noemt de situatie voor Frans en Duits onder de middelmaat (Inspectie 1995). Hoewel een dergelijk rapport voor Wallonië niet bestaat, is de situatie zeker niet rooskleuriger dan in Vlaanderen. Om aan deze ongewenste situatie wat te veranderen vaardigde de Franse Gemeenschap in augustus 1998 een decreet uit dat de scholen toelaat immersieonderwijs te verstrekken, dit wil zeggen dat bepaalde vakken, naar keuze, in het Nederlands of het Engels mogen worden verstrekt.

Elders is het niet beter. In Nederland noemen de Bot en anderen het systeem van het vreemdetalenonderwijs weliswaar efficiënt (cf. De Bot en anderen 1995) maar in het visitatierapport van de letterenfaculteiten wordt bedroefd vastgesteld dat, bij universiteitsstudenten anno 1998, zelfs passieve kennis van andere talen dan het Engels niet meer mag worden verondersteld (VSNU 1998). Hoe efficiënt is dit taalonderwijs dan wel?

Er lijkt wat aan de hand met het taalonderwijs en niet alleen in België. Ondanks grote inspanningen op het persoonlijke en het financiële vlak lijken de schoolresultaten niet in overeenstemming met de redelijke niveauverwachtingen die mogen worden gekoesterd na enkele jaren studie. De school lijkt geen antwoord te hebben op de vraag van de maatschappij aangaande talenkennis. Bijgevolg moet het roer om, zoveel is duidelijk.

4. Nieuwe vormen van taalonderwijs

In dit gedeelte stellen we drie vormen van taalonderwijs voor. De eerste vorm vinden we bij uitstek geschikt om in de kleuter- en lagere school toe te passen. De tweede vorm vinden we geschikt voor de laatste jaren van de basisschool en voor de rest van het secundair onderwijs. De derde vorm is de meest ambitieuze en de meest verantwoorde vorm om aan taalonderwijs te doen maar, zoals we zullen vaststellen, stuit hij op een aantal extra-taalkundige problemen.

We noemen deze vormen (1) De implementatie van een schooltaalbeleid, (2) Versterkt taalonderwijs, (3) Inhoudelijk taalonderwijs. We bespreken ze hieronder in het kort.

4.1. De implementatie van een schooltaalbeleid

Het schooltaalbeleid verwijst naar de weloverwogen manier waarop scholen bewust met de aanwezige talen — aanwezig op school en daarbuiten — omgaan. Hierbij wordt aandacht geschonken aan een grotere bewustwording van de verschillende talen in de klas en daarbuiten. Belangrijk hierbij is ook dat de school als één blok optreedt en dat alle leden van de schoolgemeenschap het beleid uitdragen.

Een schooltaalbeleid moet streven naar een open houding tegenover alle talen uit de buurt. Het is met andere woorden het tegenovergestelde van de jammerlijke houding waaraan nu nog door sommige scholen gestalte wordt gegeven, namelijk het verbieden om op school deze of gene taal te spreken. Een dergelijke attitude legt niet alleen een extra druk op de schouders van ouders en leerlingen maar ze is ook contra-productief wat succesvol met talen omgaan betreft.

Een schooltaalbeleid gaat in de eerste plaats na welke talen in en buiten de school een rol spelen. In Brusselse Nederlandstalige scholen is dit bijvoorbeeld het Nederlands, het Frans en het Turks. Eens de talen geïdentificeerd, wordt er een politiek uitgewerkt voor binnen en buiten de klas.

Binnen de klas

Het beleid binnen de klas is erop gericht deze talen een plaats te geven in het onderwijsleerproces. Het volgende voorbeeld maakt duidelijk hoe dit kan. Stellen we een basisschoolklas met ongeveer 50 procent Franstaligen voor. De leerlingen zijn zes tot acht jaar oud. De leraar en de leerlingen zijn bezig met een spreekles om een toekomstig bezoek aan de zoo voor te bereiden. Op een gegeven moment roept een jongetje het Franse woord “kangourou” als reactie op een plaatje dat een kangoeroe voorstelt. Hier-

mee geeft deze leerling aan het Nederlandse woord niet te kennen. De leraar heeft nu twee mogelijkheden: hij kan zeggen: " 'kangourou' hoe zeggen we dat in het Nederlands?" en na het juiste antwoord gewoon verdergaan, of hij kan dit moment aangrijpen om een stukje taalbeschouwing in te bouwen. Hij kan wijzen op de neusklank die in het Franse woord te horen is; hij kan wijzen op het woordaccent; hij kan wijzen op de uitspraak van de klank 'r'; hij kan de leerlingen nog andere woorden met neusklanken vragen in het Nederlands en het Frans, enzovoort. Op zo'n moment ontstaat niet alleen een grotere bewustwording van de Franstalige leerling maar hetzelfde proces doet zich voor bij de Nederlandstalige en/of anderstalige leerlingen. Ook andere talen worden niet geschuwd. Wie ooit de geweldige positieve reactie heeft gezien van een Turks jongetje dat in de klas zomaar een verhaal in zijn eigen taal mag vertellen — ondanks het feit dat niet iedereen hem begrijpt! — beseft welk belang het heeft het oude didactische principe uit de vorige eeuw toe te passen, namelijk uitgaan van de kennis van de leerlingen. Kortom, er wordt een gezond, open en psychologisch klimaat gecreëerd dat talen een kans geeft en bijgevolg stimulerend werkt.

Buiten de klas

De school creëert ook buiten de klas een open sfeer. Affiches hangen in diverse talen op en ouders worden voor zover mogelijk in hun eigen taal geholpen. Tegelijkertijd wordt de gelegenheid geboden om ook wat Nederlands op te pikken en er wordt duidelijk gemaakt dat het een voordeel voor de leerling zou zijn dat de ouders ook wat Nederlands leren. Directie en leraren zijn fier op hun meertaligheid en laten dit merken. Kortom, deze houding is het tegendeel van verkramptheid, het tegendeel van de verlammende angst om een andere taal dan het Nederlands in een Nederlandstalige school te horen. De school maakt met andere woorden duidelijk dat het Nederlands niet tot de dominante taalgroep behoort in Brussel maar geeft tegelijkertijd het belang van meertaligheid aan. Dit is ook precies de reden waarom vele ouders hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen.

4.2. Versterkt taalonderwijs

Versterkt taalonderwijs heeft tot doel het al bestaande taalonderwijs — het zogenaamde traditionele taalonderwijs — te versterken. We zouden versterkt taalonderwijs kunnen definiëren als een weldoordachte manier om buiten het traditionele taalonderwijs om, het taalonderwijs op een natuurlijke manier uit te breiden. Zo lijkt het voor de hand te liggen om het deel van het geschiedenisonderwijs dat handelt over Frankrijk in het

Frans te onderwijzen. Maar andere vakken komen hiervoor eveneens in aanmerking.

Ook hier wordt een beroep gedaan op psychologische aspecten. De onderliggende gedachte is dat authentiek omgaan met echt materiaal betere leerresultaten oplevert dan via vaak kunstmatige taallessen.

Het spreekt vanzelf dat ook hier de hele school bij betrokken moet worden. Net zoals het geval is bij de vorige aanpak geldt ook hier dat teamspirit een belangrijke voorwaarde tot succes is. Vandaar dat deze benaderingen het best binnen een pedagogisch project plaatsgrijpen. Dit vermindert het gevaar tot ontsporing en creëert een beter begrip van het geheel. Een dergelijk pedagogisch project hoeft niet noodzakelijk een meertalenproject te zijn. Het kan best binnen een buurtproject vallen waarbij talen als het ware een natuurlijke rol vervullen.

4.3. Inhoudelijk taalonderwijs

Hier is sprake van een belangrijke curriculumwijziging. Inhoudelijk taalonderwijs verwijst naar vormen van taalonderwijs waarbij een gedeelte van het curriculum in een andere taal wordt verstrekt zonder dat evenwel aan het traditionele taalonderwijs wordt geraakt. In de internationale literatuur worden diverse benamingen gebruikt. *Content-based language teaching* (CBLT) is er één van, hoewel nu de voorkeur uitgaat naar *Content and language integrated learning* (CLIL) omdat *"[I]t ... does not give an emphasis either to language teaching and learning, or to content teaching and learning, but sees both as equally important"* (Nikula 1997:6). De benaming 'immersie' — hoewel vaak gebruikt in Wallonië — wordt het best vermeden omdat de term veeleer geassocieerd wordt met de Canadese ervaringen met meertalig onderwijs in de jaren zeventig en tachtig en omdat er zovele soorten immersie bestaan.

Een dergelijk onderwijs wordt momenteel in Wallonië mogelijk gemaakt door het decreet van augustus 1998. In Brussel en Vlaanderen stuit deze methode vooralsnog op wettelijke bezwaren, hoewel volgens Verstegen (1998) ook de huidige taalwetten hiervoor mogelijkheden lijken te bieden. Een belangrijk probleem dat zich nu al in Wallonië manifesteert, is het tekort aan geschikte leraren. Hier nog meer dan bij het schooltaalbeleid het geval is, moeten leraren een aparte opleiding volgen om zich bewust te worden van de gewijzigde leersituaties door het gebruik van een andere taal. Om die reden wordt momenteel binnen de *European Language Council* gewerkt aan de oprichting van een *European Master in Bilingual Education* die het mogelijk moet maken een door Europa erkend diploma te behalen[1].

1. Zie http://www.fu-berlin.de/elc

5. Politiek-didactische aspecten van meertalig onderwijs

5.0. Inleiding

Meer nog dan wettelijke bezwaren lijkt meertalig onderwijs in een aantal Nederlandstalige politieke kringen vooral weerzin uit angst op te roepen. De idee om een deel van het curriculum in het Frans te laten onderwijzen, wekt het schrikbeeld van de verfransing opnieuw tot leven. Tegenstanders voeren een aantal argumenten aan die we hieronder willen weerleggen. Vervolgens bespreken we de didactische voordelen die aan meertalig onderwijs verbonden zijn. Eerst willen we echter een aantal onbekende aspecten van taalonderwijs bespreken die op het eerste gezicht indruisen tegen het gezond verstand. Om die reden noemen we ze tegenintuïtieve aspecten van taalonderwijs.

5.1. Tegenintuïtieve aspecten van taalonderwijs

Meer is niet noodzakelijk beter. In tegenstelling tot wat je zou kunnen verwachten is het niet altijd de hoeveelheid input, met andere woorden het aantal uren dat je met de doeltaal in contact komt, die succes garandeert. Als het aantal uren niet wordt ondersteund door een of andere vorm van affectieve relatie met de doeltaal, dan blijven de kansen op succes gering. In Brussel is de doeltaal, zijnde het Nederlands, voor vele leerlingen uitsluitend schooltaal. Met name in dit geval is de affectieve component belangrijk. Het creëren van een situatie waar de schooltaal wordt opgewaardeerd door bijvoorbeeld te verbieden dat een andere taal wordt gesproken, werkt contraproductief.

De regels van een taal kennen, betekent niet dat die taal ook goed wordt gesproken. Er was een tijd dat grammaticale kennis als de belangrijkste kennis werd beschouwd op weg naar de beheersing van een taal. We weten nu dat er geen noodzakelijk verband bestaat tussen grammaticale kennis en de vaardigheid om goed in een taal te kunnen functioneren (cf. Naiman et al 1996). Hiermee wordt verklaard hoe het komt dat vele Franstalige Belgen ondanks vele jaren onderwijs van het Nederlands er niet in slaagden fatsoenlijk Nederlands te spreken. (Gelukkig is er ondertussen veel veranderd.) Deze vaststelling is echter een belangrijk argument voor inhoudelijk taalonderwijs, omdat tijdens de onderwijsleerprocessen die hierbij aan bod komen de aandacht voor regels minimaal is en de aandacht voor levendig, authentiek taalgebruik maximaal.

Leerprocessen zijn geen kookprocessen. Als je de magnetron op vijf minuten zet, dan is het gerecht klaar, maar als leerlingen een aantal jaren met de schooltaal vertrouwd worden gemaakt, dan betekent dit niet dat

ze de taal ook beheersen of evengoed beheersen als andere leerlingen. Zeker niet als we het traditionele tijdschema dat ons opgelegd wordt door de onderwijsorganisatie, respecteren. Niet alle kinderen behalen hetzelfde niveau op hun twaalfde levensjaar. Toch verwachten de overheid en de ouders dat dit wel zo is. Maar het taalrijpheidsproces of de consolidatie van het verworvene verloopt meestal trager dan we zouden willen. Dit geldt zeker ook voor anderstaligen die Nederlandstalig onderwijs volgen zoals het nu is. Voor deze laatbloeiers is het uiterst moeilijk om zich staande te houden. Daarom moeten we wat geduldiger zijn en niet te streng oordelen over 12-jarigen.

De mythe van de *"native speaker"* is in dit verband niet zonder belang. Er wordt vaak verondersteld dat de *native speaker*, dit is een persoon die de doeltaal als moedertaal heeft, de beste docent is om die taal te onderwijzen. Toch mag dit niet het enige criterium zijn. Goed opgeleide taalleraren die weten met welke problemen de leerlingen kampen en die een goed gevoel voor het individuele taalleerproces hebben, zijn alleszins beter dan de *native speaker* die zich hiervan helemaal niet bewust is. Ook doet de leraar er goed aan noties te hebben van de taalachtergrond van de leerder om goed te kunnen anticiperen op zijn problemen.

5.2. Argumenten tegen meertalig onderwijs

De meest voorkomende argumenten die tegen het invoeren van meertalig onderwijs worden gebruikt zijn de volgende.

Meertalig onderwijs beïnvloedt op negatieve wijze allerhande leerprocessen. Er is geen literatuur voorhanden om dit te staven. Wel lijkt het tegendeel het geval: meertalig onderwijs zorgt voor grotere alertheid en bijgevolg tot groter schoolsucces bij die leerlingen die het meertalige programma volgen.

Meertalig onderwijs geeft als resultaat dat geen van de talen goed wordt beheerst. Mocht onderweg blijken dat leerlingen die meertalig onderwijs volgen op deze of gene test minder hoog scoren, laat dan de tijd haar werk doen. Wie én piano én viool studeert, kan er ook wat langer over doen om de twee instrumenten te beheersen. De beloning wordt niet op twaalf jaar uitgereikt, maar tijdens en na de adolescentie.

Meertalig onderwijs is misschien goed voor migrantenkinderen maar niet voor onze kinderen. Dit is een erg cynisch en vals argument. Als het waar is dat migrantenkinderen in het huidige eentalige onderwijs een zeker niveau behalen in het Nederlands, dan is het zeker ook waar dat ze dit niveau behalen in tweetalige programma's, zoals bijvoorbeeld door Foyer wordt georganiseerd (cf. Byram & Leman 1990). Meertalig onderwijs gelijkstellen met onderwijs aan migranten getuigt van weinig respect. De literatuur terzake is erg duidelijk: meertalig onderwijs is beter onderwijs. Laten we dit illustreren aan de hand van inzichten uit de leertheorie.

5.3. Leertheorie en meertalig onderwijs

Wolff (1997) geeft een nuttig overzicht van leerprincipes die met meertalig onderwijs gepaard gaan.

Meertalig onderwijs werkt in op de manieren waarop met leerstrategieën wordt omgegaan. De studeervaardigheden die leerlingen zich eigen maken door te worden geconfronteerd met meertalig onderwijs zijn rijker dan wanneer ze hiermee niet worden geconfronteerd.

Meertalig onderwijs werkt in op de manieren waarop met leren leren wordt omgegaan. Meertalig onderwijs prikkelt het leerproces, en dit leidt tot verhoogde bewustzijnsprocessen in het onderwijsleerproces.

Meertalig onderwijs werkt in op de leerverwerking. Leerlingen die in een meertalige omgeving goed onderwijs krijgen, reflecteren meer dan anderen over de manier waarop met taal wordt omgegaan. Dit heeft een positieve inwerking op allerlei leerstrategieën.

Meertalig onderwijs werkt in op kennisstructurering en is bovendien intensief onderwijs. Dit dwingt tot herstructurering van het geleerde waardoor de leerder actiever is.

Meertalig onderwijs werkt in op de leerinhouden, omdat met authentiek materiaal wordt gewerkt en omdat dezelfde onderwerpen in twee talen aan bod kunnen komen.

Meertalig onderwijs werkt in op de leeromgeving en op de manier waarop interacties met de leraar en de medeleerlingen een authentiek karakter krijgen.

Dit is vast geen exhaustieve lijst. Een ander belangrijk aspect komt uit het onderzoek naar de hersenwerking. Calvin & Ojemann (1994) suggereren dat precies door de bovenstaande leerstrategieën hersenen van meertalige mensen beter georganiseerd zijn dan van eentaligen. Deze prikkelende suggestie is eens te meer een argument ten voordele van meertalig onderwijs.

6. Modern taalonderwijs

Het is duidelijk dat meertalig onderwijs meer voor- dan nadelen met zich meebrengt. Het is eveneens duidelijk dat het huidige taalonderwijs niet voldoet aan de maatschappelijke eisen. Het onderwijs in Brussel kan, gezien de uitzonderlijk gunstige situatie waarin het zich bevindt, een belangrijke rol spelen. Bovendien kan het Nederlandstalige onderwijs in Brussel mits het zich aanmeten van enige moed een voortrekkersrol opeisen.

Tien jaar geleden bleef meertalig onderwijs onbesproken buiten de academische wereld. De maatschappelijke belangstelling nam echter hand over hand toe in deze periode. Vandaag is de belangstelling in België ook groot vanuit politieke hoek. In oktober 1998 werd er een symposium over

tweetaligheid georganiseerd in het Huis van de Parlementsleden. Terzelfdertijd wordt de Europese druk naar meer en betere talenkennis voelbaarder. De taalwetgeving in Franstalig België is al aangepast ten voordele van meertalig onderwijs. Zoveel lijkt zeker: de belangstelling voor meertalig onderwijs neemt het volgende decennium ongetwijfeld toe. Dit is een verheugend verschijnsel.

Referenties

Byram, M. & J. Leman 1990. *Bicultural and Trilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters.

Calvin, W. & G. Ojemann. 1994. *Conversations with Neil's Brain*. Reading, Mass.: Addison & Wesley.

de Bot, C., L. Coleman, I. Huibregtse & G. Westhoff 1996. *Investigating classroom communication in five immersion programmes in The Netherlands*. Paper presented at the 11th World Congress of Applied Linguistics, Jyväskylä, Finland.

Europese Unie. 1995. *Onderwijzen en leren. Naar een cognitieve samenleving. Witboek over onderwijs en opleiding*. Brussel: Europese Commissie.

Inspectie 1995. Rapport over het secundair onderwijs. Brussel.

Naiman, N., M. Fröhlich, H. Stern & A. Todesco. 1996. *The Good Language Learner*. Clevedon: Multilingual Matters. Second Edition.

Nikula, T. 1997. Terminological Considerations in Teaching Content Through a Foreign Language. In: D. Marsh, B. Marsland & T. Nikula (eds) *Aspects of Implementing Plurilingual Education.* University of Jyväskylä: Continuing Education Centre, p.5-8.

Van de Craen, P. (red) 1989. Het probleem Brussel sinds Hertoginnendal (1963). Deel III. Linguïstische aspecten. *Taal en sociale integratie 13.* Brussel: VUBPRESS.

Van de Craen, P. & A.-S. D'hondt 1997. *Onderzoek naar de problemen van kinderen uit niet-Nederlandstalige en taalgemengde gezinnen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel*. Niet gepubliceerd onderzoeksrapport t.b.v. de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Van de Craen, P. (red) 1998. *Mondig Brussel.* Brussel: VUBPRESS.

Vanneste, A. 1989. Evolutie van de taalattituden in de Brusselse Agglomeratie en in de faciliteitengemeenten. In: P. Van de Craen (red) Het probleem Brussel sinds Hertoginnendal (1963). Deel III. Linguïstische aspecten. *Taal en sociale integratie 13.* Brussel: VUBPRESS, 29-61.

Verstegen, R. 1997-98. Onderwijstaal en taalonderricht in het onderwijs voor migranten. *T.O.R.B. 5/6*, 329-347.

VSNU (Vereniging van samenwerkende Nederlandse universiteiten) 1998. *Visitatierapport Letterenfaculteiten*. Utrecht: VSNU.

Wolff, D. Content-Based Bilingual Education or Using Foreign Languages as Working Languages in the Classrooms. In: D. Marsh, B. Marsland & T. Nikula (eds) *Aspects of Implementing Plurilingual Education*. University of Jyväskylä: Continuing Education Centre, p.51-64.

Johan van Braak, Patrick Lambrecht,
Ingrid Ponjaert-Kristoffersen

Mogelijkheden om een taalbeleid te ontwikkelen binnen het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs

Inleiding

Dit artikel schenkt aandacht aan mogelijkheden om een beleid te ontwikkelen op het vlak van het taalaanbod binnen het Brusselse Nederlandstalige basisonderwijs. Een eerste deel schetst de eigenheid van het onderwijs in Brussel als grootstad en dit vanuit drie breuklijnen, namelijk talige, culturele en sociale kenmerken. In een tweede deel wordt stilgestaan bij de gevolgen van de specifieke Brusselse context op de inrichting en ondersteuning van het Nederlandstalig basisonderwijs. Een centrale stelling in dit onderdeel is dat beleidsondersteunende maatregelen de kwaliteit van het onderwijs verbeteren, maar dat schooleffectiviteit enkel kan worden verhoogd indien het beleid in de scholen extra inspanningen levert om deze initiatieven beter op elkaar af te stemmen. Een volgend deel gaat in op het begrip 'schooltaalbeleid' als een mogelijke oplossing voor de gestelde problematiek. Schooltaalbeleid als concept wordt omschreven en kernelementen worden besproken. Een vierde deel beschrijft een Delphi-onderzoek naar de invoering van plannen voor schooltaalbeleid in vier onderwijsinstellingen om zo binnen de kwaliteitszorg voor het onderwijs een instrument voor schooltaalbeleid te presenteren. Een voorlaatste deel stelt enkele moeilijkheden met betrekking tot het ontwikkelen van een schooltaalbeleid aan de orde. Vanuit de onderzoekservaringen sluit dit artikel af met enkele beschouwingen naar de school als organisatie en naar het beleid als schoolondersteunende instantie.

1. Het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs: meertaligheid, multiculturaliteit en sociale diversificatie

1.1. Meertaligheid

In Brussel wordt het Nederlandstalig basisonderwijs steeds meer ingericht voor leerlingen uit een niet-Nederlandstalig milieu. De leerlingentelling van 1 februari 1998 maakt deze situatie duidelijk (tabellen 1en 2)[1].

a) Kleuteronderwijs

Tabel 1: Leerlingentelling 1 februari 1998 in het Brussels Nederlandstalig Kleuteronderwijs: een verdeling naar taalachtergrond.
(HNG: Homogeen Nederlandstalige gezinnen;
HFG: Homogeen Franstalige gezinnen;
TGG: Taalgemengde gezinnen;
HAG: Homogeen anderstalige gezinnen.)

	HNG		TGG		HFG		HAG		Totaal
	N	%	N	%	N	%	N	%	N
gemeente	403	15.0	528	19.6	846	31.4	913	33.9	2690
ARGO	406	15.3	654	24.7	931	35.2	657	24.8	2648
vrij	912	23.8	948	24.7	1195	31.1	783	20.4	3838
totaal	1721	**18.8**	2130	**23.2**	2972	**32.4**	2353	**25.6**	9176

b) Lager onderwijs

Tabel 2: Leerlingentelling 1 februari 1998 in het Brussels Nederlandstalig Basisonderwijs: een verdeling naar taalachtergrond

	HNG		TGG		HFG		HAG		Totaal
	N	%	N	%	N	%	N	%	N
gemeente	614	25.3	510	21.0	557	27.5	637	26.2	2428
ARGO	554	22.3	777	31.3	629	25.3	523	21.1	2483
vrij	2062	36.4	1502	26.5	1349	23.8	751	13.3	5664
totaal	3230	**30.5**	2789	**26.4**	2645	**25.0**	1911	**18.1**	10575

1. Deze cijfers zijn ook terug te vinden op de website van de VGC: //bop.vgc.be/info/no/notelf98.html

In het lager onderwijs omvat het aantal homogeen Nederlandstalige kinderen gemiddeld 3 leerlingen op 10, in het kleuteronderwijs slechts 2 kleuters op 10. De overige schoolgangers vormen een zeer heterogene populatie inzake taalachtergrond. In het kleuteronderwijs is 58 procent van de leerlingen homogeen niet-Nederlandstalig en in het lager onderwijs is dit 43.1 procent. Berekent men op basis van de absolute cijfers het gemiddelde, dan stelt men vast dat precies 50 procent van de leerlingen uit het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs homogeen Frans- of anderstalig is.

Tabellen 1 en 2 maken ook netgebonden verschillen duidelijk: de hoogste concentratie homogeen Nederlandstalige leerlingen is terug te vinden in het vrij gesubsidieerd onderwijs. Deze situatie gaat gepaard met netgebonden verschillen in inschrijvingspolitiek, een situatie die door het Decreet op het Basisonderwijs (februari 1997) wordt geconsolideerd. Zo maakt artikel 31 § 2 een uitzondering op de vrije schoolkeuze, door voor het gesubsidieerd vrij onderwijs in de mogelijkheid te voorzien om leerlingen onder bepaalde omstandigheden te weigeren.

Zonder de situatie van meertaligheid in het onderwijs a priori te problematiseren, stelt een heterogene taalachtergrond van de schoolgaande kinderen specifieke eisen aan de inrichting van het onderwijs en aan de beroepscompetenties van het onderwijzend personeel. De invloed van een heterogene taalachtergrond op de vormgeving van het onderwijs wordt versterkt door de Franse omgevingstaal die voor bijna alle leerlingen verschillend is van de formele, Nederlandse onderwijstaal. Deze situatie is een uniek gegeven in België.

1.2. Multiculturaliteit

In Brussel is het Nederlandstalig onderwijs verschoven van een ééntalig en monocultureel model naar een meertalig en multicultureel model. De graad van cultuurheterogeniteit in het basisonderwijs wordt uitgedrukt als het onderscheid tussen leerlingen uit respectievelijk een Belgisch en een buitenlands gezin. Zo stelt men vast dat 27.1 procent van de leerlingen in het lager onderwijs uit een buitenlands gezin komt. In het kleuteronderwijs is dit 35.8 procent. Overeenkomstig de situatie op het vlak van meertaligheid, zijn er sterke verschillen tussen de onderwijsnetten. Het aantal leerlingen uit een buitenlands gezin ligt significant hoger in het gemeentelijk onderwijs dan in het onderwijs ingericht door de ARGO en het vrij gesubsidieerd onderwijs.

Een essentieel aspect voor het inrichten en verstrekken van onderwijs is het leren handelen in een multiculturele context. Dit is niet specifiek voor Brussel, maar de dagelijkse confrontatie met verschillende talen en culturen in deze onderwijssetting is reëel. Voor pas afgestudeerden aan de lerarenopleiding is handelen in een multiculturele wereld geen vanzelf-

sprekendheid. Er is een nood aan een versterkt intercultureel bewustzijn om cultuurverschillen te overbruggen, bijvoorbeeld in de communicatie met het thuismilieu van de leerlingen. Het is dan ook duidelijk dat de school hier hulp bij nodig heeft.

1.3. Sociale diversificatie

In vergelijking met andere gebieden, wordt de Brusselse basisschool bevolkt met een groot aantal leerlingen uit gezinnen die te maken hebben met uitsluitingsmechanismen. Door talige, culturele en sociale factoren worden veel leerlingen geconfronteerd met een kloof tussen het thuis-, omgevings- en schoolmilieu. Het is niet altijd een gemakkelijke opdracht om deze kloof te overbruggen. De school moet hierin een actieve rol spelen. De Brusselse basisscholen staan dan ook voor de opdracht én de uitdaging om bij leerlingen met een relatief lage sociaal-economische status via aangepast onderwijs een opwaartse sociale mobiliteit na te streven.

2. Overheidsondersteuning in het Brussels Nederlandstalig onderwijs

Meertaligheid, multiculturaliteit en sociale diversificatie hebben implicaties op de dagelijkse beroepsuitoefening van de individuele leraar in de Brusselse Nederlandstalige basisschool. Hij/zij moet zich vertrouwd maken met een aangepaste didactiek die in de initiële opleiding en navorming nog te weinig aan bod komt. De problematiek reikt echter verder dan het leerling- en klasniveau.

Op het macroniveau zijn verschillende beleidsacties gelanceerd die een antwoord willen bieden op de specifieke Brusselse problematiek. Zo kunnen Brusselse basisscholen gebruik maken van aangepaste normen ter berekening van het lestijdenpakket. Op basis van deze normen worden extra lestijden toegekend tot het derde ambt in het kleuteronderwijs en het zesde ambt in het lager onderwijs. Deze Brusselse coëfficiënt kost de Vlaamse Gemeenschap ongeveer 100 miljoen BF per jaar. Naast deze extra-input van de Vlaamse Gemeenschap begroot de Vlaamse Gemeenschapscommissie 115 miljoen voor beleidsondersteunende initiatieven, met op de eerste plaats het Taalvaart-project. Taalvaart is een project voor taalstimulering door logopedisten binnen het schoolgebeuren en dit voor basisscholen met een zeer hoog aantal niet-Nederlandstaligen[2].

Andere beleidsondersteunende maatregelen zijn voor heel Vlaanderen bestemd en ook de Brusselse scholen kunnen hierop uiteraard een beroep

2. http://bop.vgc.be/info/taalvaart/tvdef.html

doen. Het onderwijsvoorrangsbeleid (OVB) richt zich op het tegengaan van onderwijsachterstanden bij voornamelijk sociaal achtergestelde leerlingen van allochtone afkomst. De OVB-ondersteuning in Brussel is jaarlijks goed voor 85 miljoen. Zorgverbreding in Brussel kost 20 miljoen BF per jaar. Biculturee l onderwijs streeft naar actieve tweetaligheid bij allochtone leerlingen. Hiertoe wordt een deel van het onderwijs in de minderheidstaal ingericht. De kostprijs van biculturee l onderwijs in Brussel bedraagt 18 miljoen BF per jaar (VGC, 1996b, 35).

Het is dus duidelijk dat de Brusselse onderwijsinstelling meer dan vroeger verweven is in een geheel van verschillende beleidsondersteunende maatregelen. De onderwijsbasis wordt daardoor in toenemende mate geconfronteerd met externe taalstimulerende acties om de onderwijskwaliteit te waarborgen. Deze extra-inspanningen bieden deels een oplossing om tegemoet te komen aan de taalproblematiek op lokaal vlak. In scholen groeit echter de behoefte om deze initiatieven te stroomlijnen. Dit vormt een eerste motivatie voor de school om een taalbeleid op te starten.

Een volgende motivatie voor het ontwikkelen van een schooltaalbeleid situeert zich op microniveau. Een hoog percentage niet-Nederlandstalige leerlingen stelt bijzondere eisen aan het taalvaardigheidsonderwijs. Het lesgeven aan heterogene groepen roept vragen op naar aangepaste didactische werkvormen. Zo is het wenselijk dat leerkrachten gebruik maken van specifieke, klasoverstijgende differentiatietechnieken. Klasoverstijgende samenwerking tussen leerkrachten is ook nodig voor de keuze van taalmethoden. De school moet op mesoniveau werken aan taalleerlijnen, dit is de ontwikkeling van een bepaalde consistente opbouw van het taalaanbod op school. Voorts kan en mag multiculturaliteit niet worden gemarginaliseerd of geproblematiseerd. Pluriformiteit op cultureel gebied is voor de school ook een bron van rijkheid. Het verwerven van inzichten en vaardigheden op het vlak van lesgeven in een multiculturele onderwijscontext is echter geen individuele aangelegenheid. In functie van het pedagogisch project, beslist het schoolteam welke richting de school hierbij uitgaat. Verder verschuift de didactische situatie in veel scholen naar een orthodidactische situatie. Kleuterleid(st)er en onderwijzer(es) zijn hiervoor echter onvoldoende opgeleid. Hieruit volgt dat op mesoniveau een platform van deskundigheid moet worden opgebouwd om de leerkrachten voor te bereiden op, en te begeleiden in, orthodidactische situaties. De school kan bijvoorbeeld ondersteunende acties ondernemen om nieuwkomende leerkrachten bij te staan in taalvaardigheidsonderwijs. Tot slot draagt het onderwijzend personeel een gedeelde verantwoordelijkheid om afspraken te maken omtrent klasoverstijgende onderwerpen, zoals: a) het taalgebruik van leerlingen tijdens de niet-formele schooltijd (speelplaats,…), b) strategieën om de communicatie met niet-Nederlandstalige ouders te optimaliseren, en c) adviesverlenende functies van de school naar ouders om het Nederlandse taalgebruik van hun kinderen in het thuismilieu te ondersteunen.

Het is dus duidelijk dat de opdracht van het onderwijzend personeel steeds meer wordt uitgebreid van louter onderwijskundige naar bredere pedagogische taken. De school heeft daarbij nood aan externe ondersteuning, maar kan de afstemming van alle ondersteunende acties niet langer alleen aan. Het is geen gemeenplaats, maar een realiteit dat de onderwijsverstrekking te complex is geworden voor de afzonderlijke leerkracht om zelf antwoorden te geven op alle vragen met betrekking tot het lesgeven in de Brusselse basisschool. Samenwerking en afspraken binnen het hele schoolteam worden streefdoelen. Schooltaalbeleidontwikkeling geeft hiertoe een krachtige aanzet.

3. Omschrijvingen van het begrip schooltaalbeleid

De vorige paragraaf maakte duidelijk dat de Brusselse basisscholen steeds meer verweven zijn in netwerken van samenwerking. Toenemende problemen hierbij en een verhoogde complexiteit van het schoolse gebeuren maken het noodzakelijk dat men binnen de school overleg pleegt om zo ideeën uit te wisselen en afspraken te maken. Het is bijvoorbeeld niet wenselijk om enkel de eind- en leerdoelen taal bij te sturen, of zelfs te verlagen, om zo de leerprestaties van de leerlingen te verhogen. De rol van de taal is niet enkel gebonden aan haar vakgebied. Taal werkt door in andere vakgebieden en in heel het schoolse leven:

> *'Als de leerkrachten zich in hun lessen bewuster rekenschap geven van de culturele en taalachtergrond en het taalgebruik van leerlingen, dan is de basis voor een intercultureel taalbeleid aanwezig. Van realisatie ervan kan pas gesproken worden als er een geheel van* ***regels en afspraken over gebruik van taal en cultuur in de onderwijsleersituatie*** *voorhanden is. Zo'n beleid is het resultaat van een niet eenvoudig proces van bewustwording, probleemanalyse, taken stellen en overeenstemming bereiken.'* (Salverda, 1987, 7)

Het Nederlandse ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Welzijn omschrijft het begrip taalbeleid als volgt:

> *Taalbeleid is de* ***structurele en strategische poging*** *om de dagelijkse onderwijspraktijk in een multi-etnische school aan te passen aan de taalleerbehoeften van alle leerlingen en deelnemers met het oog op het* ***verbeteren van de onderwijsresultaten*** *van deze leerlingen* (OCenW, 1997). Merk op dat de Brusselse situatie zich onderscheidt van de Nederlandse situatie. Het Brussels Nederlandstalig onderwijs heeft ook binnen de autochtone populatie te maken met meertaligheid.

Litjens (1993) vertrekt vanuit de inzichten van Voogt omtrent het uitvoeren van een schooldiagnose, om zo een instrument voor schooltaalbeleid voor te stellen. Een schooldiagnose is:

> '*elke gesystematiseerde procedure van dataverzameling en -analyse in en voor en door scholen met de bedoeling prioriteiten te stellen en besluiten te nemen over schoolverbeteringen*.' (Voogt in Litjens, p. 11)

Bovendien stelt Litjens zich de vraag op welke manier een school die een groeiende instroom van meertalige leerlingen kent, op een zo systematisch mogelijke wijze een verantwoord taalbeleid kan voeren.

> '*Naarmate het percentage meertalige leerlingen toeneemt, zijn de maatregelen ingrijpender. Om te voorkomen dat er in de onderwijspraktijk te snel uitgeweken wordt tot het nemen van ad hoc-beslissingen, die ingrijpende en effectieve maatregelen uiteindelijk in de weg staan, is in het kader van het project-Meertaligheid een op de problematiek van scholen met meertalige leerlingen toegespitst instrument ontwikkeld: het META-instrument'* (1993, p. 15).

In de optiek van Litjens beoogt een instrument voor taalbeleid op een planmatige en begeleide wijze een vernieuwd en geoptimaliseerd taalbeleid te voeren, gericht op de onderwijsleersituatie van meertalige leerlingen en minder taalvaardige eentalige leerlingen.

In het onderzoek voor de Vlaamse Gemeenschapscommissie dat in een volgende paragraaf wordt voorgesteld, werd de volgende werkomschrijving gebruikt van het begrip schooltaalbeleid (p. 8-9). Deze omschrijving geeft aan wat een schooltaalbeleid precies inhoudt en welke doelstellingen ermee werden beoogd via het onderzoeksverloop.

Een schooltaalbeleid is:

* de bewuste reflectie over de wijze waarop de school omgaat met taal en taaldiversiteit;
* de bewuste wijze waarop de school de taal als instrument hanteert:
  - als leergebied op zich;
  - doorheen de verschillende leergebieden;
  - als communicatiemiddel bij alle schoolgebonden activiteiten;
* het geheel aan afspraken tussen alle schoolbetrokken actoren met betrekking tot de wijze waarop de taal wordt gehanteerd en de algemene reflectie die hieraan ten grondslag ligt.

Een schooltaalbeleid heeft als doelstelling:

* het bereiken van een gemeenschappelijke, consistente visie en houding tussen alle schoolbetrokkenen met betrekking tot de taal en het taalgebruik,
* de optimalisatie van de onderwijsleersituatie voor alle leerlingen,
* een verbeterde integratie van de school binnen de lokale leefgemeenschap.

Schooltaalbeleid is dus geen vast begrip. Daarom ook wordt het omschreven en niet gedefinieerd. Hierbij moet een aantal elementen zeker worden beklemtoond:

1. Een schooltaalbeleid impliceert een doelbewuste en planmatige procedure inzake het omgaan met talen op school.
2. Het verbeteren van de leerprestaties van de leerlingen is geen hoofddoel, maar een tussendoel. Sociale en attitudinale aspecten zoals een verhoogd welbevinden van de leerlingen en een geoptimaliseerde afstemming van onderwijs- en thuiscultuur zijn de uiteindelijke doelstellingen.
3. Een schooltaalbeleid ontwikkelen binnen de schoolwerking hoeft *geen drastische ingreep* te zijn. Een taalbeleid moet aansluiten bij wat er in de school reeds aan de gang is. Het is niet de bedoeling dat een schooltaalbeleid de vertrouwde praktijk op de helling zet. Het opzetten van een taalbeleid op school betekent niet per definitie dat de school plots een reeks van nieuwe acties moet ondernemen om de taalverwerving van de leerlingen te optimaliseren. Een taalbeleid is gericht op reflectie, visie en overleg. Dit kan leiden tot nieuwe initiatieven, maar eventueel ook tot het terugschroeven van een aantal acties indien deze niet voldoende effectief bleken te zijn.
4. Een volgend belangrijk aspect is het *lokaal karakter* van een schooltaalbeleid. Elke school heeft haar eigen project. Elke school wordt geconfronteerd met eigen problemen, of neemt dezelfde problemen op een andere wijze waar. Hieruit volgt dat het onmogelijk en ongewenst is om een globaal onderwijstaalbeleidsplan op te stellen dat bruikbaar is in álle Brusselse Nederlandstalige basisscholen. Een gedifferentieerd, lokaal schooltaalbeleid komt tegemoet aan de lokale eisen, noden en behoeften. *'[...] De problematiek is diffuus en complex. Het ontwikkelen van een taalbeleid op school als strategisch plan om antwoorden te bieden op de lokale problemen, moet in dit licht worden bekeken. Scholen ontwerpen zelf, via democratisch overleg met* ***alle*** *betrokken actoren, hun pedagogische aanpak [...]'* (Ponjaert-Kristoffersen, van Braak & Lambrecht, 1998, 48-49).
5. Bovenstaand citaat illustreert een vierde belangrijk kenmerk eigen aan een schooltaalbeleid. Het opzetten van een strategie om het taalhandelen te verbeteren is een planmatig gebeuren in het belang van *alle schoolbetrokkenen*, dus niet enkel leerkrachten en directie, maar ook alle externe partners, zoals pedagogische begeleiders, geïnteresseerde ouders en vertegenwoordigers van de ondersteunende diensten en maatregelen. Een schooltaalbeleid houdt dan ook een verhoogde betrokkenheid in van al deze mensen bij het schoolgebeuren.

4. Het onderzoek naar de taalsituaties

4.1. Een Delphi-onderzoek in Brusselse basisscholen

In 1996 en 1997 onderzocht de vakgroep Ontwikkelings- en Levenslooppsychologie van de Vrije Universiteit Brussel de taalproblematiek in de Brusselse Nederlandstalige basisscholen. De opdracht tot de uitvoering van dit onderzoek ging uit van het College van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Vanuit een onderwijs-organisatorische invalshoek werd in een beperkt aantal scholen een Delphi-onderzoek opgezet. De doelstellingen van dit onderzoek waren meervoudig. Een eerste doel bestond erin om het procesmatig karakter van de ontwikkeling van een taalbeleid in deze scholen in kaart te brengen. Een tweede doelstelling omvatte het ontwikkelen van een gebruiksinstrument voor Brusselse basisscholen. Dit instrument kan als een leidraad worden gebruikt voor het opstarten en/of het verder uitbouwen van een taalbeleid op school. Een derde doelstelling richtte zich op het vertalen van praktijkbevindingen naar mogelijke beleidsideeën.

Voor het onderzoek naar de taalproblematiek in de Brusselse Nederlandstalige basisscholen werd gekozen voor de Delphi-methodologie. In een Delphi-onderzoek wordt aan personen die deskundig zijn op een bepaald gebied, gevraagd informatie te geven. Deze informatie wordt in samenvattende vorm teruggerapporteerd aan alle leden van het Delphipanel. In opeenvolgende ronden krijgt elk lid de gelegenheid de verschillende onderwerpen en standpunten te becommentariëren en te verdedigen. Er wordt dus uitgegaan van kennis *binnen* het onderzoeksveld, in plaats van kennis *over* het onderzoeksdomein. Er is immers sprake van een mondig onderzoeksveld, dat zelf over de vereiste expertise beschikt en een eigen standpunt inbrengt. (Van Houten & van der Zee, 1980, 194; Bastiaensen & Robbroeckx, 1994, 284-285).

4.2. Een korte schets van het onderzoeksverloop

Het onderzoek startte met het selecteren van vijf basisscholen uit het Brusselse Nederlandstalige onderwijs. Om aan het onderzoek te kunnen deelnemen moest de school ervaring hebben met het Taalvaartproject en NT2 (Nederlands als Tweede Taal). Omdat de taalproblematiek schoolspecifiek en gelieerd is aan de buurt waarin ze is gelegen, werd geopteerd om een Delphi-onderzoek uit te voeren in elk van deze scholen afzonderlijk. Later zou één school afvallen die de wiskunde-didactiek binnen haar kwaliteitszorg prioritair naar voren schoof.

Wegens de korte tijdsperiode waarin het Delphi-onderzoek plaatsvond, en de ervaringen uit andere onderzoeken, werd het onderzoek beperkt tot drie rondes en een nabegeleidingsronde.

Een eerste ronde had een exploratie van de taalproblematiek in de verschillende scholen als doel. Een vragenlijst met uitsluitend open vragen werd verspreid onder de deelnemende actoren. De resultaten van deze eerste open ronde werden verwerkt tot een gesloten vragenlijst en teruggekoppeld naar het panel. De inhoud van de vragenlijst omvatte afzonderlijke luiken: het taalbeleid op school, de omgang met taalheterogeniteit, de inschrijvingspolitiek, het gebruik van ondersteunende diensten, de omgang met het thuismilieu, de personeelsselectie, de lerarenopleiding en de navorming. Voor elk topic werden één of meer stellingnamen voorgelegd, waarover de panelleden hun mening werd gevraagd gaande van helemaal oneens tot helemaal eens. Deze houdingvragen werden kwantitatief verwerkt en de globale bevindingen werden teruggekoppeld naar het schoolpanel onder de vorm van een profiel voor schooltaalbeleid. In een derde ronde werd in elke participerende school dit profiel verfijnd via schriftelijke amendementen en een rondetafelconferentie voor alle deelnemers per school. Prioritaire actiepunten werden geconcretiseerd voor het volgend schooljaar. Dit laatste wijst op het actiegericht karakter van het onderzoek. In een vierde ronde werden de implementatieprocessen van het taalbeleid in de scholen opgevolgd. De scholen die externe begeleiding noodzakelijk achtten om het lokaal schooltaalbeleid verder uit te werken, werden hierin door het onderzoeksteam van de VUB ondersteund. Zowel de samenstelling van de schoolteams die aan de nabegeleiding meewerkten, als de contactfrequentie en -intensiteit, verschilden van school tot school.

5. Een instrument voor schooltaalbeleid

5.1. Functie van een instrument voor schooltaalbeleid

Na afloop van het Delphi-onderzoek werd op basis van de onderzoeksbevindingen een instrument voor schooltaalbeleid ontworpen. Alle aspecten inzake het taalaanbod van de deelnemende scholen werden op metaniveau geïnventariseerd en werden vertaald in een reeks van vragen. Andere Brusselse basisscholen kunnen deze vragenlijst gebruiken als een leidraad bij het opzetten van een taalbeleid[3]. Het uitbouwen van een taalbeleidsplan door het schoolteam past binnen de totale kwaliteitszorg voor haar onderwijs.

3. Een exemplaar van het instrument voor schooltaalbeleid kan besteld worden bij de Vakgroep ONLE van de Vrije Universiteit Brussel (Faculteit voor Psychologie en Opvoedkunde, Pleinlaan 2, 1050 Brussel, of <Johan.van.Braak@vub.ac.be>.

5.2. Inhoud van het instrument voor schooltaalbeleid

Het instrument voor schooltaalbeleid biedt een structuur waarbinnen de school werkt aan de verbetering van haar taalaanbod. Daarom werden de inhoudelijke aspecten van een schooltaalbeleid gerubriceerd in zeven luiken. We sommen deze luiken hier summier op.

1. Schoolgegevens en omgevingskenmerken: administratieve schoolgegevens, socio-demografische kenmerken van de schoolbuurt.
2. Pedagogisch Project en Schooltaalbeleid: taalonderwijs aan niet-Nederlandstalige leerlingen, intercultureel onderwijs, inbreng van schoolbetrokkenen bij het opstellen van een schooltaalbeleid, visie ten aanzien van onderwijs in eigen taal en cultuur, houding ten aanzien van het gebruik van andere talen op school, aanpassing van eindtermen en/of ontwikkelingsdoelen, samenwerking met het buitengewoon onderwijs, samenwerking met de lerarenopleiding.
3. Taalproblematiek en taalacties: inventaris van knelpunten, initiatieven op inhoudelijk, organisatorisch en ondersteunend niveau, buitenschoolse activiteiten, acties ten aanzien van niet-formeel Nederlands taalgebruik op school, uitstralingsactiviteiten.
4. Inschrijvingsproblematiek op school: informatie van en naar ouders bij de inschrijving, verloop van de inschrijvingsprocedure, houding ten aanzien van een ontradingspolitiek, omgaan met de zijdelingse leerlingeninstroom, kortweg neveninstromers genoemd.
5. Omgaan met het thuismilieu: eventueel gebruik van vertaalde documenten, inschakelen van brugfiguren voor de communicatie, adviezen naar ouders met betrekking tot het ondersteunen van Nederlands taalaanbod, betrokkenheid van de ouders bij de schoolwerking, actieve of passieve taalacties naar ouders toe.
6. Aanwerving van nieuwe leerkrachten: overzicht van een aanwervingsprocedure, voorwaarden tot aanwerving.
7. Navorming: deelname van personeel aan navormingsinitiatieven, knelpunten bij navormingsaanbod, platform voor uitwisseling van ervaringen omtrent gevolgde navorming.

5.3. Schooltaalbeleid en invoeringsstappen

Het instrument voor schooltaalbeleid biedt taalgebonden actiepunten aan onder de vorm van vragen. Bijvoorbeeld:

> Hoe worden leerlingen aangemoedigd om buiten de schoolmuren deel te nemen aan Nederlandstalige activiteiten?

Per vraag kan worden aangeduid in welk vernieuwingsstadium de school zich bevindt. Het schoolteam geeft dan aan in welk stadium het zich bevindt en naar welk stadium het streeft. Er wordt dus een onderscheid

gemaakt tussen het huidige en het ideale stadium. Zeven vernieuwingsstadia worden onderscheiden.

1. *Niet van toepassing*: dit vernieuwingselement is niet of nog niet van toepassing voor deze school.
2. *Agenda*: van dit vernieuwingselement denkt de school in de nabije toekomst werk te maken.
3. *Informatieverzameling*: over dit vernieuwingselement wordt allerhande informatie verzameld en uitgewisseld.
4. *Onderhandeling:* over dit vernieuwingselement wordt onderhandeld en mogelijke invoeringsstrategieën worden uitgedacht en uitgewerkt.
5. *Invoering*: dit vernieuwingselement wordt in de praktijk toegepast.
6. *Verfijning*: na evaluatie en/of overleg is dit vernieuwingselement aan verandering en verbetering toe.
7. *Routinisatie*: dit vernieuwingselement is optimaal geïntegreerd in de dagelijkse, gangbare werking van de school en levert aldus de beoogde doelstellingen op.

Per onderwerp kunnen scholen aanduiden waar ze precies staan. Dit laatste kan op verschillende momenten gebeuren, bijvoorbeeld aan het begin en het eind van het schooljaar. Op deze wijze krijgt het schoolteam een schematisch zicht op haar eigen evolutie.

6. Valkuilen bij het opzetten van een lokaal schooltaalbeleid

De beslissing om binnen een school een taalbeleid op te starten of verder uit te bouwen, impliceert geenszins een onmiddellijk succes. Op weg naar een succesvol taalbeleid moeten vele hindernissen worden genomen. Deze paragraaf gaat in op de valkuilen met betrekking tot het opstarten van een lokaal schooltaalbeleid.

6.1. Taalbeleid en onderwijsvernieuwing

Het doorvoeren van een onderwijsvernieuwing zoals schooltaalbeleidsontwikkeling gebeurt niet van de ene dag op de andere. Het is gemeenzaam bekend dat zelfs de kleinste innovatie in de onderwijspraktijk kan leiden tot grote veranderingen. Daarom is het belangrijk dat de school een *stappenplan* ontwikkelt dat gaandeweg wordt gerealiseerd binnen de dagelijkse werking.

6.2. Taalbeleid ingebed in het breder schoolbeleid

Taalbeleid maakt deel uit van een breder schoolbeleid. Het starten van een schooltaalbeleid past binnen een bepaalde filosofie, namelijk dat de school continu en actief werkt aan de verbetering van haar onderwijs. Deze kwaliteitszorg beperkt zich vanzelfsprekend niet tot taalgebonden materies. Bovendien kan het ontwikkelen van een schooltaalbeleid de school confronteren met een aantal onduidelijkheden of onzekerheden over haar pedagogisch project. Een schooltaalbeleid is een denk-instrument om stil te staan bij het hele schoolbeleid en een doe-instrument om dit beleid eventueel bij te sturen.

Ten slotte bestaat er een zekere overlap tussen de inhoudelijke aspecten van een aanwendingsplan in het kader van OVB enerzijds en deze van een schooltaalbeleid anderzijds. Maar toch zijn er verschilpunten:

- Niet alle scholen komen in aanmerking voor OVB of krijgen OVB-uren toegekend.
- Een goedgekeurd aanwendingsplan leidt tot de toekenning van een aantal OVB-lestijden. Het uitwerken van een schooltaalbeleid niet.
- Waar in een aanwendingsplan concrete acties naar de schoolwerking op korte termijn zijn opgenomen, beoogt de school met een taalbeleid algemenere doelstellingen te bereiken, namelijk het ontwikkelen van een globale visie rond het aanwenden van taal op school. Bij het schooltaalbeleid zijn in principe alle schoolactoren betrokken.
- Men stelt in sommige scholen vast dat niet iedereen evengoed op de hoogte is van de OVB-werking. Over het schooltaalbeleid moet iedereen op de hoogte zijn en aan hetzelfde zeel trekken. De eindverantwoordelijkheid ligt dan ook verspreid over àlle schoolbetrokkenen.

6.3. Taalbeleid en participatie

Centraal binnen de filosofie van een schooltaalbeleid is de actieve inbreng van alle belanghebbende partijen. In deze zin is onze benadering van schooltaalbeleid een uitbreiding van Litjens' model. Litjens (1993, 15) stelt dat leerkrachten, directies of interne begeleiders van de school doorgaans niet beschikken over voldoende deskundigheid die wordt verondersteld bij het gebruik van een instrument voor taalbeleid. Binnen ons model maakt actieve deelname van alle schoolbetrokken participanten integraal deel uit van de filosofie van een schooltaalbeleid. Dit laatste kan natuurlijk interfereren met de bestaande schoolcultuur, bijvoorbeeld als de schoolorganisatie steunt op een sterk uitgesproken verticale beslissingsstructuur.

6.4. Taalbeleid en praktische implicaties binnen de school

6.4.1.Een overlegcultuur binnen het onderwijs

Binnen het takenpakket van de leerkracht is '*samen overleggen*' niet echt opgenomen. Dit is anders binnen veel andere beroepsvelden, waar vergaderen een wezenlijk deel uitmaakt van de taakomschrijving van de werknemers. Leerkrachten vergaderen vaak tussen de uren door of na de uren, wat over het algemeen niet motiverend werkt op hun betrokkenheid. Vergaderen kan slechts een professionele activiteit worden als ze structureel wordt ingepast in het takenpakket van de leerkracht. Structureel ingebouwd overleg is een *conditio sine qua non* voor het ontwikkelen van een schooltaalbeleid.

6.4.2.Een chronische overbelasting

Het lerarenberoep op zich houdt een zware taakbelasting in. Nog zwaarder wordt de taakbelasting voor de leerkracht als bepaalde context-specifieke karakteristieken zich voordoen. Hierbij denken wij bijvoorbeeld aan een hoog percentage niet-Nederlandstalige leerlingen, multiculturaliteit, kansarmoede en communicatieproblemen met het thuismileu. Dat deze karakteristieken zich in sterke mate voordoen in de Brusselse onderwijscontext, behoeft geen verdere uitleg. Een hoge werkdruk kan de introductie van vernieuwingen zoals taalbeleidsontwikkeling hypothekeren.

6.4.3.Spilfiguur als katalysator

Uit ervaringen met de betrokken scholen uit het onderzoek trokken we de les dat de succesvolle uitbouw van een beleidsplan vaak in gang wordt gezet door één persoon. Deze noemen we de spilfiguur of voortrekker in de school. Dit is niet noodzakelijk de directie, maar kan ook lid zijn van het onderwijzend personeel. Indien de inzet of motivatie van deze voortrekker vermindert, komt een succesvol verloop van het schooltaalbeleid op de helling te staan.

7. Beschouwingen bij de ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid in de Brusselse basisscholen

In dit deel geven we enkele beschouwingen bij de ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid in de Brusselse basisschool. Hierbij staan we stil bij de vraag in hoeverre de taalbeleidsontwikkeling van een school past

binnen het concept van onderwijsontwikkeling en -verbetering en aldus beantwoordt aan het streven naar kwaliteitsvol onderwijs.

7.1. De kwaliteit van het onderwijs

Het *quality of life*-paradigma dat het voorbije decennium hoogtij vierde, impliceert ondermeer dat er ook een *quality of education* bestaat. Pogingen tot onderwijsveranderingen zijn dan ook steeds verweven met een kwaliteitsvraag. Met andere woorden men vernieuwt, verandert en verbetert (in) het onderwijs met als doel de kwaliteit ervan te verhogen. Het begrip onderwijskwaliteit is echter een vaag en veelomvattend begrip. In de praktijk verengt men het concept onderwijskwaliteit vaak tot de examenresultaten. Door de invoering van eindtermen houdt de onderwijsoverheid controle over het onderwijsniveau. De basisschool dient bijvoorbeeld ter bewaking van deze kwaliteit verantwoording af te leggen in de schoolwerkplannen, het leerlingvolgsysteem, enzovoort.

Vele voorstellen en initiatieven met betrekking tot de taalproblematiek zijn ingegeven door de bezorgdheid om de kwaliteit en de flexibiliteit van het huidige (Brusselse Nederlandstalig) onderwijs. Kan het onderwijs op het vlak van kwaliteit voldoende tegemoetkomen aan de veeleisende en complexe maatschappelijke ontwikkelingen in deze multiculturele en meertalige grootstad? Het probleem dat zich hierbij stelt is hoe dat 'kwaliteitsvol onderwijs' wordt geoperationaliseerd.

Op dit moment staat het vast dat deze kwaliteitsbeoging door allerlei problemen extra wordt belast of zelfs verhinderd. We denken hierbij bijvoorbeeld aan: het gebrek aan maatschappelijke overeenstemming over richting en criteria op beleidsniveau, het gevaar van een opiniërende en trendy onderwijsverbetering na te streven, een te beperkt tijdskader om de onderwijsverbetering te finaliseren, steeds wijzigende inzichten met betrekking tot onderwijzen en leren op school, een te flexibele opstelling van de leerkrachten en een onevenredige dosering van de onderwijsverbeteringen ten aanzien van het beschikbare potentieel van de basisschool.

De algemene politieke optie voor kwaliteitsverbetering is onvoldoende operationeel omschreven om daaruit specifieke beleids- en begeleidingsinstrumenten af te leiden. Alle huidige beleidsmaatregelen zijn te plaatsen binnen een onderwijsverbeteringsbeweging. Ook het ontwikkelen van een lokaal schooltaalbeleid kan hiertoe worden gerekend.

Kwaliteitsverbetering van het onderwijs is niet enkel een kwestie van het aanpassen van de inhouden. Ze heeft ook te maken met het wijzigen van de houding, kennis en vaardigheden van alle betrokken onderwijsactoren zoals de schoolleiding en het bestuur, het overheidsbeleid, het team en de individuele leerkrachten, de overlegstructuur binnen de schoolorganisatie, het strategisch management van het basisonderwijs en de externe ondersteunende diensten.

7.2. Vertaling van het kwaliteitsstreven: de onderwijsverbeteringsaanpak

Bij het streven naar onderwijskwaliteit werden in het verleden heel wat nieuwe initiatieven ontwikkeld. Deze veelheid aan nieuwe benaderingen leidde soms tot een aversieve houding van de leerkrachten omdat de constante veranderingen hun uiteindelijke onderwijsfunctie onduidelijk maakten. Van den Berg en Vandenberghe (1992) spreken van 'vernieuwingsmoeheid'. Onderwijsdoelen werden diffuser waargenomen en leerkrachten ervoeren de vernieuwingen vaak als kritiek op hun professioneel handelen.

Vanuit dit gegeven sluiten we ons aan bij de wijzigingen van het doel van de *school based review* gaande van onderwijsvernieuwing, naar onderwijsverbetering of kwaliteitsvolle onderwijsontwikkeling (Reynolds, 1995). Niet het nieuwe van de verandering komt hierbij centraal te staan, maar wel de optimalisering van het onderwijzen in de veranderende maatschappelijke context van bijvoorbeeld de Brusselse Nederlandstalige basisschool. Bij de ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid hebben we daarom ook niet de pretentie iets totaal nieuws te presenteren, maar beogen we wel de bestaande taalgerelateerde kennis, attitudes en inzichten in het lokale schoolbeleid te integreren en deze verder te optimaliseren door middel van nieuwe inzichten.

Door de trend naar meer autonomie voor basisscholen, die de onderwijsoverheid propageert, wordt niet alleen van hen verwacht dat ze deze omvangrijke taken op zich nemen, maar dat ze deze bovendien naar behoren uitvoeren. De lokale beleidsopdracht doet de behoefte aan onderzoek of diagnose naar de eigen schoolpraktijk toenemen.

Centraal bij dit onderwijsbeleid staat de verbetering van de school, kortweg *school improvement* genoemd (Voogt & Bollen, 1987, 9). Kenmerkend voor *School Improvement* is: dat de school als eenheid van verandering wordt gezien, dat het altijd gaat om een aantal veranderingen die met elkaar samenhangen en dat de verandering een resultante is van een geplande actie en niet van een reeks toevalligheden.

We kunnen schoolverbetering omschrijven als 'een systematische, gezamenlijk gedragen inspanning (van zowel het schoolteam als de externe ondersteuningsdiensten) gericht op verandering van de leeromstandigheden en andere daarmee samenhangende interne voorwaarden (in één of meer scholen) met als focus de onderwijsdoelen effectiever te bereiken'(ISIP, in: Bollen, 1987).

Scholen die ruim tegemoetkomen aan deze voorwaarden, kortweg effectieve scholen genaamd, zullen beter in staat zijn om een lokaal schooltaalbeleid te realiseren. In de scholen die in ons onderzoek participeerden bleek een schooltaalbeleid een nuttig actieterrein om de professionaliteit van de school te verhogen. Meer nog, de aanwezigheid en duidelijkheid van een schooltaalbeleidsvisie zal de innovatiegerichte scholen

duidelijk van de niet-innovatiegerichte scholen onderscheiden. Hiernaast zal het belang dat de school hecht aan het schooltaalbeleid invloed hebben op het beeld dat deze school van zichzelf heeft en naar buitenuit presenteert.

7.3. Het belang van de initiatiefase: de schoolbetrokken zelfanalyse

Scholen die de noodzaak erkennen om een lokaal taalbeleidsplan te ontwikkelen moeten verschillende fasen doorlopen, namelijk: de initiatiefase, de implementatiefase en de institutionaliseringsfase.

Tijdens de initiatiefase moet in de school in eerste instantie een verkennend en motiverend gesprek opgezet worden omtrent het doel en de inhoud van een schooltaalbeleid. Een algemene bereidheid om een schooltaalbeleid op te starten is hierbij een eerste voorwaarde. Zoniet wordt de onderwijsverbetering vanaf het begin gehypothekeerd. Iedereen moet zijn mening kunnen verwoorden omtrent het nut van een eventueel schooltaalbeleid.

Tijdens dit gesprek moet een realistisch beeld worden geschetst van de uitkomsten van een taalbeleid. Zo moeten de deelnemers er zich bewust van worden dat een taalbeleid op korte termijn geen zichtbare resultaten oplevert, dat vernieuwing tijd vraagt én met vallen en opstaan gebeurt. Verder vereist de kwaliteitsverbetering van de basisschool een zelfanalyse om vast te stellen of er voldoende condities en capaciteiten zijn om haar doelen te kunnen halen. Zo'n analyse moet uitmonden in een gefaseerd actieplan. Voor de school is het dus niet alleen belangrijk de voorgenomen verbetering te verbinden aan de huidige werkpraktijk, maar ook om de huidige acties te koppelen aan haar toekomstperspectieven. Het lokaal schooltaalbeleid moet daarom gesitueerd worden in het heden en terzelfdertijd in de toekomst. Op basis van het feitelijk functioneren kiest de school haar prioriteiten. Met andere woorden, het voornemen tot vernieuwen wordt kritisch getoetst aan het feitelijk 'hier en nu' van hetgeen de school doet en de opvattingen en inzichten over hoe de school er in de naaste toekomst uit moet zien.

De beginfase van zo'n proces kenmerkt zich vaak door een weinig ordelijk en zelden rationeel verloop en mondt uit in een overzicht van acties die het schoolteam samen met de directie zich voorneemt anders te gaan doen.

Een schoolbetrokken zelfanalyse is dan ook een belangrijke voorwaarde voor het welslagen van vernieuwingen in de basisschool. Belangrijke vragen bij deze schoolbetrokken zelfanalyse zijn: a) is er in de school een min of meer duidelijke visie te vinden met betrekking tot de wijze waarop het schooltaalbeleid gevoerd moet worden; b) ontwikkelt de school, steunend op deze visie, acties die betrekking hebben op de fasen en

stappen van het planningsproces en c) treft men de nodige voorzieningen die de teamleden in staat stellen de voorgenomen werkzaamheden uit te voeren.

Bovendien zal deze zelfanalyse geleid worden door concrete vraagstellingen, waaronder: een regelmatige diagnose (waar willen we nu concreet naartoe?), de voortdurende evaluatie (waar staan we nu?), het vastleggen van de volgende stappen (wie gaat wat doen?), het omschrijven van de te verwachten uitkomsten op korte termijn (hoe ziet het eerstkomende product eruit?), de rapportage over de tussentijdse uitkomsten, het gelijkstellen van werkwijzen en het corrigeren vanuit een dubbelperspectief (past dit bij het pedagogisch project van de school en bij de stand van zaken in onze school?).

7.4. De waarde van de implementatiefase

Het implementeren van een vernieuwing zoals een schooltaalbeleid, betekent dat verschillende en uiteenlopende taken over een langere tijdsperiode door verscheidene actoren (leerkrachten, directie, schoolbestuur, ouders, externe partners, enzovoort) op allerlei vlakken van de organisatie moeten worden ingevoerd. Zo wordt de school een 'implemeterende organisatie'.

Binnen het schooltaalbeleid wordt gezamenlijk een lijst van prioritaire thema's vastgelegd. Waar wordt het eerst werk van gemaakt (inschrijvingsbeleid, communicatie met ouders, ontwikkelen van taalleerlijnen, heterogene differentiatietechnieken, enzovoort)?

Het vertalen van functies in concrete taalinterventies is riskant, als er geen rekening gehouden wordt met de bestaande schoolcultuur. Al deze confrontaties hebben invloed op de organisatie van het schoolleven. Vervolgens merken we op dat naast het feitelijke actieterrein, in het schooltaalbeleid ook minder prioritaire thema's worden opgenomen (waar later werk van gemaakt moet worden) en ook thema's van taalgebonden problemen die buiten de bevoegdheid liggen van de school.

We mogen aannemen dat de kans op een succesvol verloop van de complexe onderwijs-ontwikkeling toeneemt, indien er binnen de school een expliciete bemoeienis is om het vernieuwingsconcept te verhelderen, in die zin dat de koppeling tussen de dagelijkse werkzaamheden en de aspecten en bedoelingen van het concept voortdurend onder de aandacht komt. De lokale vernieuwingsopties kunnen daardoor motiverend werken voor een schoolteam.

Het evalueren en eventueel bijsturen van acties die de school onderneemt om het taalaanbod te optimaliseren maakt integraal deel uit van het planmatig karakter van een schooltaalbeleid.

Gaandeweg komt de school in een vernieuwingscyclus terecht van probleemomschrijving - stappenplan - actie - evaluatie en bijsturing.

7.5. Nood aan onderwijsmanagement

Scholen krijgen meer en meer te maken met de noodzaak om hun organisatie anders te bekijken, bijvoorbeeld op het vlak van nieuwe leiderschapsvormen, nieuwe procedures voor kwaliteitszorg en continue leerkrachtondersteuning. Hieruit volgt dat binnen de schoolorganisatie 'richten' en 'sturen' voor de directie twee centrale taken omvatten. Bij het ontwikkelen van het schooltaalbeleid zal daarom het mede richting geven, evenals gericht stuwen of zelfs gericht druk uitoefenen enerzijds, naast het ondersteunen en het bepalen van de bewegingsruimte anderzijds heel belangrijk zijn voor het succesvol verloop. Het implementatieproces kan stagneren, of in het geheel niet op gang komen, omdat juist delicate vragen van beïnvloeding, sturing en gezag in verband met de onderwijsontwikkeling achterwege blijven of vermeden worden.

De ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid is daarom vooral afhankelijk van de wijze waarop het schoolhoofd deze onderwijsverbetering uitdraagt. Door voortdurend te verwijzen naar de uitgangspunten voor het lokaal schooltaalbeleid verantwoordt en legitimeert hij/zij zijn sturing en zijn richtinggevende acties. Het sturen en leiden heeft niet enkel te maken met een cognitief proces, maar voornamelijk met begrippen als gedeelde verantwoordelijkheid, gezamenlijke inzet, gedeelde trots over successen. Coördinatie is dan ook een essentieel onderdeel dat bij het ontwikkelen van dit taalbeleid moet worden voorzien. De directie kan deze coördinerende rol op zich nemen of toevertrouwen aan iemand van het onderwijzend personeel. Coördinatie verschilt hierdoor van beleidsvorming. Coördinatie impliceert wisselwerking, dus beïnvloeding. Beleidsvorming aan de andere kant duidt op de integratie van gezichtspunten, met andere woorden communicatie omvat (Vandenberghe & Van der Vegt, 1992).

7.6. De rol van de overheid

Binnen het taalbeleid draagt de Vlaamse en Brusselse overheid zorg voor een gamma van maatregelen (Brusselnormen, OVB, zorgverbreding) en voorzieningen (ICO, NT2, Taalvaart, Triptiek) waaruit scholen een keuze kunnen maken.

De taalverwervingsproblematiek in de Brusselse basisschool is uitvoerig op de beleidsagenda aanwezig. De taalproblematiek in de Brusselse basisschool werd twee jaar geleden grondig doorgelicht en kreeg vorm in een discussienota van de heer S. Gatz (VGC, 1996a). Hierin staan de screening van een aantal beleidsmaatregelen en het presenteren van concrete maatregelen centraal waaronder het voorstellen van een taalbeleid dat scholen de mogelijkheid geeft *een eigen pedagogische aanpak te ontwikkelen om taal- en leerachterstanden op te halen* (p. 22). Verder worden

beleidsmaatregelen en beleidsintenties rond de taalverwervingsproblematiek uitgebreid geanalyseerd in de beleidsbrief van de heer R. Grijp (VGC, 1996b). Ook in het goedgekeurde voorstel van resolutie van mevrouw B. Grouwels et al (Vlaams Parlement, 1997) vraagt het Vlaams Parlement aan de Vlaamse Regering om *erover te waken dat de scholen een lokaal, gedifferentieerd taalbeleid kunnen ontwikkelen, waarbij de extra-ondersteuning van overheidswege geïntegreerd kan worden in de lokale schoolwerking* (p. 3, § 9).

Voor een aantal beleidsondersteunende projecten eist de overheid van de school een systematische aanpak. De school als een ontwikkelende en beleidsbepalende eenheid zal de aangereikte vernieuwingsopties, vervat in extern ontwikkelde programma's, met behulp van richtlijnen planmatig implementeren. Het is echter onze mening dat de overheid de aangeboden maatregelen en voorzieningen niet als eenmalig (of jaarlijks hernieuwbare) kortdurende projecten moet aanzien. In dit verband kan men zelfs stellen dat de huidige beleidsoptie voor een projectmatige benadering het uitbouwen van een school(taal)beleid op lange termijn verhindert. Hierbij moet overheid zich evenwel realiseren dat een verbeteringsbeleid in ieder geval tijd (voor het ontwikkelen van het taalbeleid via overleg met leerkrachten en onderwijsbeleid) en extra middelen kost (inhuren expertise, materiaal, navormen van personeel, het vertalen naar de relevante praktijk). 'Feitelijk stimuleren' betekent immers het scheppen van materiële voorwaarden.

7.7. De rol van het team binnen een schooltaalbeleid

Vroeger omvatte de opvang van taalproblemen vaak een taak voor de individuele leerkracht en/of de taakleerkracht, nu is het meer een kwestie van teamwork. De onderwijsontwikkeling waarvan het lokaal schooltaalbeleid in de Brusselse scholen een onderdeel vormt, heeft echter een overwegend interactief karakter. De input vanuit onder andere de zorgverbreding, Taalvaart, Triptiek, OVB veronderstelt immers overleg en gemeenschappelijk beraad. De betekenis en het belang van de betrokkenheid van leerkrachten en ouders bij de realisatie van een lokaal schooltaalbeleid is dan ook groot.

Scholen die een schooltaalbeleid overwegen, hebben bijgevolg een aantal belangrijke beslissingen te nemen: wel of niet participeren, wat op de agenda zetten, hoe de middelen intern verdelen, welke begeleiding en hoe inschakelen? Dit alles vraagt om gezamenlijke uitspraken en besluitvorming, naast inspraak en inzet van alle betrokken partijen. Dit laatste kan op verschillende manieren gebeuren: bijvoorbeeld door alle stappen met het gehele schoolteam te doorlopen, door het werken met een coördinator of door het werken met een kernteam.

Ons inziens gebeurt de coördinatie het best door een vast lid van het onderwijzend personeel. Een extern of tijdelijk lid (bijvoorbeeld PMS-mederwerker, OVB-leerkracht, Taalvaartlogopedist, enzovoort) als coördinator kan immers geïsoleerd staan van het lerarenteam. De betrokkenheid van het schoolteam bij het verbeteringsproces kan hierdoor in het gedrang komen.

Het is niet eenvoudig een overlegstructuur te realiseren binnen het dagelijks functioneren van de school. Hoeveel energie kan de school vrijmaken voor een beter functioneren van haar taalbeleid? In welke mate mogen de teamleden naar eigen goeddunken het schooltaalbeleid uitwerken en uitvoeren? Hoeveel vrijheid en ruimte hebben zij om op hun manier vorm en inhoud te geven aan dit taalbeleid? Het zijn vragen die beantwoord worden binnen de context van de lokale school.

Niet alle leden van een school zijn (in de initiatiefase) even enthousiast om mee te werken aan een taalbeleidsplan. Het oprichten van een kernteam kan een structureel element vormen zodat de ontwikkeling en implementatie ervan optimaal verlopen. Niet alleen het kernteam als kwaliteitsbewaker, maar de daaraan verbonden ervaringen van de leerkrachten onderbouwen een schoolcultuur die garanties inhoudt voor de verdere ontwikkeling van de school. Bij het oprichten van een kernteam wordt erover gewaakt dat de verschillende betrokken partijen vertegenwoordigd zijn. We bedoelen hiermee: de directie, één of meer kleuterleidsters en onderwijzers, één of meer interne en externe begeleiders, indien mogelijk één of meer ouders, enzovoort.

Een individuele leerkracht brengt geen schoolvernieuwing tot stand. Hij kan alleen zijn eigen weerstand overwinnen. Hij zal, ondanks het feit dat hij een bepaald leerplan in een welomschreven tijdskader moet afwerken, zijn eerder autonome klaspraktijk moeten afstemmen op die van zijn collega's. De essentie van de afstemming is dat leerkrachten (geleidelijk) afstappen van hun autonome opstelling, omdat ze ondervinden dat een gezamenlijk aanvaarde controle hen in feite steun en inspiratie kan opleveren. Indien de onderlinge professionele relaties door de leerkrachten als ondersteunend worden ervaren (naast de steun van het schoolhoofd), kan dat leiden tot een gezamenlijk verder bepalen en bewaken van de bewegingsruimte voor het schooltaalbeleid. Dit gezamenlijk bepalen en bewaken van het schooltaalbeleid wordt dan een creatief en effectief 'spelen' binnen een kader dat mensen binnen de school als waardevol ervaren.

Aldus kan een schooltaalbeleid door de interne ondersteuningsstructuur of door het voorzien van de nodige coördinatie, motiverend werken voor het hele schoolteam. Het is dan ook evident dat voor een goede schoolorganisatie een goede overlegstructuur uiterst belangrijk is.

7.8. Nood aan een overlegstructuur

Bij het opstarten en uitbouwen van een lokaal schooltaalbeleid maakt de school gebruik van onderdelen uit de schoolorganisatie, bijvoorbeeld het teamoverleg of het werken met een coördinator of een kernteam. De bestaande overlegmomenten binnen de schoolwerking zullen echter niet toereikend zijn. Zo zijn werkwijzen en procedures die passen binnen het dagelijks werk in de school niet altijd zonder meer geschikt bij de totstandkoming van een lokaal taalbeleid.

Het schoolbeleid en het schoolteam moeten dan ook afspraken maken over de indeling en voortgang van het werk, nieuwe rollen en verantwoordelijkheden vastleggen, taken toewijzen aan nieuwe ingestelde groepen. Bij de ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid moet men nagaan of de school structurele voorzieningen treft om de teamleden op de hoogte te brengen en te houden van de gang van zaken. Het gaat hierbij niet enkel over een doelmatige informatiedoorstroom, maar eerder over het geheel van gesprekken, vergaderingen, discussies en uitwisselingen van ervaringen.

Regels en procedures zijn noodzakelijke voorwaarden om het overleg zinvol te laten verlopen. De afwezigheid of onduidelijkheid ervan kan leiden tot en vluchtig optredende (en nog sneller wegebbende) verbeteringsdrang en een onjuist inzetten van de beschikbare middelen (personeel, materiaal). Binnen de basisschool zijn zulke expliciete procedures en regels doorgaans niet sterk ontwikkeld. De besluitvorming verloopt er veelal losjes en informeel, weinig gestructureerd en wat fragmentarisch, met een tijdsperspectief dat vaak aanmerkelijk korter is dan dat van ambitieus vernieuwingswerk. ‘Het egalitaire karakter van de schoolorganisatie maakt dat de formele procedures en regelingen ook niet zo nodig zijn; zaken zijn immers snel informeel te beslissen en ze betreffen vaak de dagelijkse routines’ (Vandenberghe & Van der Vegt, 1992).

De oprichting van een nieuwe interne structuur moet deze problemen helpen te voorkomen. Procesevaluatie is hierbij sterk aan te bevelen. Zo denken we aan het creëren van voldoende overlegmomenten tijdens de gewone vergadermomenten (personeelsvergaderingen, klassenraden), en ook aan het uitnodigen van externe professionelen en ouders op deze overlegmomenten. Hierbij denken we ook aan werkgroepbijeenkomsten, kernteams of taakgroepen. Dergelijke groepen zijn expliciete voorzieningen die leerkrachten structureel de mogelijkheid geven om elkaar te ondersteunen bij de ontwikkeling en implementatie van het taalbeleid. De aard van de overlegstructuur hangt af van het doel dat deze specifieke structuur voor ogen heeft. Maakt de school gebruik van een taakgroep, een stuurgroep, een ontwikkelgroep, een beleidsgroep, een projectleider en/of een ontwikkelaar? Werkt het hele schoolteam gelijktijdig verdeeld over verschillende werkgroepen of verkiest het eerder kortdurende werkverbanden van enkele personen die deeltaken voorbereiden? Of werkt de school

met een zwaar gemandateerde stuurgroep die regelmatig plenair overleg pleegt met het team? De directie zal een middenweg moeten zoeken tussen de veelheid van overlegmomenten die het ontwikkelen van een schooltaalbeleid nodig maakt en het preventieve voorkomen van overbelasting, frustratie en demotivatie bij het personeel.

7.9. De rol van de externe begeleiding en ondersteuning

Met onze benadering gaan we uit van de gedachte dat de school de gelegenheid moet krijgen om zelf haar lokaal schooltaalbeleid te ontwikkelen en te verantwoorden. Zowel vanuit beleidshoek als vanuit de bevindingen van het hierboven geschetste onderzoek formuleren we de nood om tot een structurele oplossing te komen voor de externe ondersteuning van de taalbeleidsontwikkeling op scholen. De taak van deze (externe) ondersteuning bestaat erin tijdens de zogenaamde initiatiefase de schoolbetrokken zelfanalyse mee gestalte te geven en te voorkomen dat het schoolteam al te ambitieuze plannen vooropstelt. Tijdens de implementatiefase waakt deze externe ondersteuning erover dat het vooropgestelde proces van onderwijsverbetering wordt voortgezet. Door allerlei schooloverstijgende werkcontacten, een klas- of schoolbezoek, een nascholingsactiviteit- kan niet alleen een gelijkgerichtheid in de beoordeling van het schooltaalbeleid groeien, maar ook een omlijning en legitimering van de wijze waarop het wordt doorgevoerd.

Deze externe ondersteuning kan tevens het evaluatief vermogen van het schoolfunctioneren verhogen. Externe begeleiding waarborgt immers voldoende distantie en levert deskundigheid op metaniveau.

De overheid ontwikkelt zelf een aantal beleidsinstrumenten of maakt interventies van andere instanties mogelijk (bijvoorbeeld NT2, Triptiek, Taalvaart) met het gevolg dat scholen diverse 'impulsen' krijgen. Het is dan ook de vraag of onder dergelijke omstandigheden het voor scholen nog mogelijk is een eigen beleid te ontwikkelen en te verantwoorden.

Voor de aanpak en oplossing van onderwijskundige problemen, met name die met een schooloverstijgend karakter, zijn regionale overleg- en samenwerkingsverbanden van groot belang. Externe ondersteuning kan regionale netwerkvorming opzetten.

8. Besluit

Uit hogervermelde vaststellingen en beschouwingen blijkt ons inziens duidelijk dat de financiële middelen die ingezet worden om de kwaliteit van het Nederlandstalige onderwijs in Brussel te optimaliseren nog beter benut kunnen worden. De school moet een keuze maken uit het bestaande

aanbod op basis van haar eigen beleidsvisie. Het is niet het extern aanbod zelf dat het fundament vormt van het lokale schooltaalbeleid.

Tot op heden kunnen Nederlandstalige basisscholen een beroep doen op de deskundige ondersteuning van Steunpunt NT2 voor de taalverwervingsproblematiek en Steunpunt ICO voor intercultureel onderwijs. Voor de ondersteuning op het vlak van taalbeleidsontwikkeling zijn basisscholen aangewezen op zichzelf of op de reguliere begeleidingsinstanties (pedagogische begeleidingdiensten, PMS-diensten, OVB-begeleiding, enzovoort). Deze diensten hebben een specifiek profiel dat weinig ruimte laat voor taakuitbreidingen. Zowel vanuit het onderwijsveld als vanuit het onderwijsbeleid wordt de noodzaak ervaren om schooltaalbeleidsontwikkeling in het Brussels basisonderwijs op lokaal vlak mogelijk te maken. Een aparte structuur, gefinancierd door de verantwoordelijke overheden, vertegenwoordigd door representanten van de verschillende onderwijsnetten en initieel gecoördineerd door een onderzoeksinstelling, kan een wezenlijke bijdrage leveren tot de versteviging van de positie van het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs en zijn onderwijskwaliteit.

9. Literatuur

Bastiaensen P.A.C.M., & Robbroeckx, L.M.H. (1994). Kenmerken en toepassingen van de Delphi-methode als onderzoekstechniek. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, 33* (6), 284-294.

Beuselinck, I., Devos, G., Van den Broeck, H., & Verhoeven, J.C. (1998). *De rol van schoolbesturen in het schoolmanagement*. Brussel: Departement Onderwijs.

Bollen, R., & Hopkins, D. (1987). *School based review: towards a praxis.* Leuven: ACCO (ISIP-book nr. 3).

Litjens, P. (1993). *Het Meta-instrument: instrument om een taalbeleid op een school te evalueren en te ontwikkelen*. Enschede: SLO. Instituut voor leerplanontwikkeling.

OCenW (1997). *Van struikelblok naar springplank. Over het belang van een schoolbrede benadering van taalbeleid en Nederlands als tweede taal.* Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Via het Internet: http://www.minocw.nl/nt2.htm.

Ponjaert-Kristoffersen, I., van Braak, J., & Lambrecht, P. (januari 1998). *Naar de ontwikkeling van een lokaal schooltaalbeleid in het Brussels Basisonderwijs.* Onderzoeksverslag voor de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Reynolds, D. (1995). The effective school: an inaugural lecture. *Evaluation and research in education*. 7 (2), 57-73.

Salverda, B. (1987). *Taalleerlijnen: een school op weg naar een intercultureel taalbeleid.* Enschede: Instituut voor Leerplanontwikkeling.

Van den Berg, R., & Vandenberghe, R. (1988). *Onderwijsvernieuwing op een Keerpunt. Onderzoek, Praktijkverkenningen en Begeleiding in een Veranderend Tijdsbeeld.* Tilburg: Zwijsen.

Vandenberghe, R., & Van der Vegt, R. (1992). *Scholen in de vernieuwingsarena*. Leuven: Garant.

Van Houten H.J., & van der Zee, H. (1980). Delphi: van orakel tot wetenschap. In R. De Hoog et al. (red.). *Veranderen door onderzoek* (pp. 193-213). Boom: Meppel.

VGC (1996a). *Discussienota. Taalverwerving in het Nederlandstalig basisonderwijs te Brussel.* De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Ingediend door de heer S. Gatz. Stuk 102, nr. 1, 24 p.

VGC (1996b). *Verslag van de Beleidsbrief. Nederlandstalig Onderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.* De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Ingediend door R. Grijp. Stuk 115, nr. 2, 47 p.

Vlaams Parlement. (1997). Voorstel van Resolutie betreffende het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel. Vlaams Parlement. Ingediend door B. Grouwels, S. Van Lindt, C. Verwimp-Sillis, R. Swinnen & K. Van Dijck. Stuk 708, nr. 1, 11 p.

Voogt, J.C., & Bollen, R. (1988). *SBR in Nederland. Een studie over schooldiagnose.* Leuven: ACCO.

Myriam Verkouter m.m.v. Machteld De Metsenaere

Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel

Onderzoek naar de evolutie, het beleid en de problemen van het Nederlandstalig secundair onderwijs in de athenea van Brussel-19
Analyse van het profiel van de zeven koninklijke athenea[1]

1. Inleiding

De recente hervormingen in het secundair onderwijs en de herstructurering van de Autonome Raad voor het Gemeenschapsonderwijs (ARGO) hebben de scholen in en rond Brussel een nieuwe uitdaging bezorgd. Meer dan vroeger eist het unieke karakter van het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad extra aandacht op.

Het studieaanbod en de schoolkeuze ondergingen de laatste jaren enkele merkwaardige veranderingen die op termijn een nieuwe profilering van de nu nog bestaande scholen tot gevolg hadden[2]. Ook de toestroom van anderstaligen en allochtonen in het Nederlandstalig onderwijs drukte een stempel op de beleidsbeslissingen van de Vlaamse scholen. Misschien omwille van hun minderheidspositie ten opzichte van het sterke Franstalige karakter van de hoofdstad, stonden de Vlaamse scholen meer dan hun Franstalige collega's open voor andere culturen, voor een beter taalonderricht en voor een optimale opvang voor de niet-Nederlandstalige leerling[3].

Verder typeerde de verwevenheid tussen culturele autonomie en politieke inmenging het Nederlandstalig onderwijs in Brussel meer dan dat in de rest van Vlaanderen. De verschillende verenigingen die in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel actief zijn, strijden nog steeds voor het behoud van het pluriforme aanbod en voor de vrije studiekeuze van de leerling[4]. In Brussel is de onderwijsconcurrentie trouwens niet te herlei-

---

1. Met bijzondere dank aan Dhr. A. Tassin (VUB), Mevr. M. Lammens (Geografisch Instituut VUB), Dhr. S. Decorte (Geografisch Instituut VUB), Mevr. M. Scheys (Departement Onderwijs - Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap) en Prof. Dr. L. Veny (VUB).

2. SCHUYESMANS, W. Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. Brussel doet het! Als wij meedoen. In: *Brug,* mei 1998, pp. 16-18.

3. SCHUYESMANS, W. Het non-discriminatiepact in Brussel. Hoezo Nederlandstalig? In: *Brug*, mei 1996, pp. 8-10

4. Dossier secundair onderwijs. In: *Forum*, nr. 5/6, 1-31 maart 1998, pp. 13-17.

den tot het klassieke aanbod van de verschillende netten. Met een groter succes in een hoofdstedelijk milieu, zijn ook de 'alternatieve' onderwijsinstellingen, zoals de Steinerscholen, de Freinet-scholen kapers op de kust.

Ondanks de inspanningen van de Vlaamse Gemeenschapscommissie om het Nederlandstalig onderwijslandschap beter in kaart te brengen, zijn er tot op heden nog teveel blinde vlekken op de kenniskaart van het hoofdstedelijk onderwijsaanbod. Niet alleen is het onderwijsbeleid weinig doorzichtig, maar ook primair en secundair bronnenmateriaal zijn niet altijd voorhanden. Nergens werd ons inziens een overzicht gemaakt van de reële onderwijssituatie anno 1998. De onderwijsgegevens, al dan niet afkomstig van de school of het ministerie, worden zelden kritisch geanalyseerd, laat staan gebruikt om een optimaal onderwijsbeleid uit te stippelen. Over de nieuwe onderwijswetgeving en de rechtstreekse gevolgen voor de (Brusselse ?) scholen en hun leerlingen wordt veel gesproken, maar te weinig gezegd.[5]

Een doorlichting van de evolutie, het beleid en de problemen van het Nederlandstalig onderwijs dringt zich op. Een aanzet tot deze doorlichting werd reeds gegeven door Minister Rufin Grijp (SP) met zijn verschillende beleidsbrieven omtrent het basis- en secundair onderwijs.

Naar aanleiding van zijn eerste beleidsbrief over het basisonderwijs werden twee resoluties over het Nederlandstalig onderwijs in Brussel ingediend bij respectievelijk de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie en het Vlaams Parlement.[6] De eerste kwam aan bod tijdens de Openbare vergadering van de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie op 6 juni 1997 en werd ingediend door Brigitte Grouwels, Guy Vanhengel, Michiel Vandenbussche, Jan Béghin, Walter Vandenbossche en Sven Gatz, die eerder al een discussienota had opgesteld over taalverwerving. De tweede resolutie betrof ook het secundair onderwijs en werd ingediend in het Vlaams Parlement op 2 juli 1997 door Brigitte Grouwels, Sonja Van Lindt, Cecile Verwimp-Sillis, René Swinnen en Kris Van Dijck. In deze tweede resolutie stelt men vast dat de behoeften en de problemen van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel specifiek zijn en dat ze als dusdanig gerichte en aangepaste maatregelen vergen. Bij de problemen stelt men zich vragen omtrent de initiële opdracht van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel, de infrastructuur, de leerlingenaantallen, de taalverwerving, de kansarmoede, de migranten en de doorstroming van het basisonderwijs naar het secundair onderwijs. Omdat veel van deze problemen het onderwijsniveau overschrijden, wordt gepleit voor een globale strategie met het nodige overleg en een bundeling van de verschillende aanbevolen middelen en initiatieven. De gevolgen van de hervormingen in het secundair onderwijs maken de indieners bijzonder attent op

---

5. G.F. Resoluties over het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. In: *KOCB-Nieuws*, jg. 23, nr. 4, augustus 1997, pp. 12-14
6. Resoluties over het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. o.c.

het belang van een voldoende spreiding van een gedifferentieerd onderwijsaanbod, dat een reële vrije keuze waarborgt zowel tussen de beide taalgemeenschappen als tussen de onderscheiden onderwijsnetten. Daarom vragen ze extra maatregelen om het huidige peil van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel te waarborgen en hiervoor een adequaat draagvlak te scheppen door middel van 'incentives'. Verder leggen ze de nadruk op het belang van de 15-jarige schoolloopbaan, de sociale en culturele relevantie van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel, de instapleeftijd voor de kleuterscholen en de uitbouw van het netwerk van prekleuterklassen, het taalbeleid in de scholen, het schoolpatrimonium, de lokale autonomie van de school en het studieaanbod in het secundair onderwijs.

Na de beleidsbrief over het Nederlandstalig basisonderwijs en de daaropvolgende resoluties, verscheen in januari 1998 een interne beleidsbrief over het secundair onderwijs[7]. De herstructurering van het secundair onderwijs vormde ook hier de aanleiding. De tekst bood een goede stand van zaken van de problemen in het secundair onderwijs en de vragen, die naar het onderwijsbeleid van de Vlaamse Gemeenschap gericht waren, pasten volledig in de geest van de toen nog druk besproken hervormingen in het secundair onderwijs. In de situatieschets volgen we de evolutie van de secundaire scholen op basis van hun aanbod en leerlingenpopulatie, de gebruikelijke gezinstaal, de overstap van leerjaar tot leerjaar, de in- en uitstroom. Tevens heeft men ook aandacht voor de specifieke situatie waarin het Nederlandstalig onderwijs zich bevindt en worden enkele beleidsvoorstellen en -maatregelen behandeld. Vooral in dit laatste hoofdstuk komt Brussel aan bod. De verzuchtingen vanuit Brussel worden op een gefundeerde wijze overgebracht en men beseft meer dan ooit de impact van de hervormingen van het secundair onderwijs op het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. In alle decreten en besluiten wordt dan ook de aandacht voor Brussel voorop gesteld.

Een ander initiatief kwam vanop het terrein zelf. Midden 1996, in de periode van de eerste ministeriële onderhandelingen omtrent de herstructurering van het secundair onderwijs, rees bij de Brusselse ASO-scholen van het gemeenschapsonderwijs de vraag of ze hun identiteit niet zouden verliezen ten gunste van de toen nog spraakmakende schaalvergroting. Vanuit deze vraag zijn wij op zoek gegaan naar de verschillende schoolidentiteiten. Onze aandacht was in de eerste plaats gericht op de zeven koninklijke athenea die in Brussel het gemeenschapsonderwijs vormen. Alleen deze scholen waren immers bereid ons informatie te bezorgen per leerling.[8]

Een analyse van deze athenea, hoe verschillend ze onderling ook mogen wezen in recrutering en beleid, is echter niet los te zien van de

---

7. G.F. Beleidsbrief secundair onderwijs Brussel. In: *KOCB-Nieuws*, jg. 24, nr. 2, februari 1998, pp. 17-18.

andere scholen die samen met deze athenea het Nederlandstalig onderwijs in Brussel een gezicht geven. Over welke scholen gaat het hier ? Waar liggen die en tot hoever reikt hun actieradius? Welke studierichtingen worden aangeboden en zijn er hier overlappingen tussen de scholen in één zelfde geografisch gebied? Wat vertelt de ligging van de school over haar geografisch profiel? Tekenen zich gender- of sociale profielen af ? Hoe sterk verschillen deze profielen tussen de scholen onderling en welke impact heeft deze diversiteit op het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad?

In dit artikel willen we een aantal antwoorden formuleren. In de eerste plaats vertrekken we vanuit de historische en sociale evolutie van het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. We staan even stil bij de decretale wijzigingen, zowel op het niveau van de veranderingen in het secundair onderwijs als op het niveau van de hervormingen van de ARGO. Vanuit deze theoretische schets bieden we de lezer een aantal richtlijnen voor de interpretatie van de keuzen in het onderzoek. Zo hebben we bewust gekozen voor een globale benadering van het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. Het was geenszins de bedoeling een evaluatie te maken van de resultaten per school om op basis daarvan afzonderlijke schoolprofielen uit te tekenen. Wel om de positie van de school te beschrijven qua omgeving, studieaanbod, genderverhoudingen, sociale en geografische recrutering.

2. Het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel

2.1. Evolutie van het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel

De geschiedenis van het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel is vrij recent. Tot voor 1969 waren in Brussel geen afzonderlijke Vlaamse scholen; alle scholen in Brussel waren ofwel tweetalig, ofwel ééntalig Frans[9]. Binnen de structuur van de tweetalige scholen had men een kleine Nederlandstalige afdeling. Het Nederlands vormde echter een uitzondering, want de meeste Vlamingen, ook van buiten Brussel, trokken vooral naar het Franstalig onderwijs, dat daardoor meer en meer uit zijn voegen

---

8. De gegevens van de athenea kwamen van de schooldirecties zelf. Alleen voor de zeven athenea beschikten we over basismateriaal, met andere woorden één record per leerling. Zelfs na lang aandringen kregen we echter geen toegang tot de databanken van het vrije en gemeentelijk onderwijs, zodat de analyses van deze netten beperkt blijven tot de informatie die we via het departement onderwijs kregen.
9. SCHUYESMANS, W. Het non-discriminatiepact in Brussel. Hoezo, Nederlandstalig? In: *Brug*, mei 1996, p. 8.

barstte. Toen in 1969 Leuven Frans naar Louvain-la-Neuve werd overgeheveld, heeft men ook in Brussel de scholen gesplitst en werden de tweetalige directies afgeschaft. Sinds 1970 kan een school niet langer door een tweetalige directie beheerd worden, zodat de Nederlandstalige en Franstalige scholen steeds meer uit elkaar groeiden. Dat het ééntalig karakter van het Nederlandstalig onderwijs vooral een financiële impuls nodig had, leidt men af uit de talrijke gunstmaatregelen voor de Vlaamse scholen in de hoofdstad. Maar ook sociale factoren gingen meer en meer het Brussels onderwijslandschap kleuren. Terwijl de rijke Vlaamse burgerij vroeger haar kinderen naar Franstalige scholen stuurde, merken we sinds enige tijd een omgekeerde evolutie op: vandaag sturen meer en meer gegoede Franstaligen hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs[10]. De keuze voor het Nederlandstalig onderwijs is in de eerste plaats een rationele keuze. Niet alleen omwille van het taalonderricht verkiest men een Vlaamse school boven een Franstalige, maar ook het contact met de aangroeiende groep migrantenkinderen in het Franstalig onderwijs wordt op deze manier vermeden.

Toch is het lang niet zo dat het Nederlandstalig onderwijs in Brussel biculturee l is en bestaat uit louter Franstalige en Nederlandstalige kinderen. Ook migranten kiezen de laatste jaren steeds meer een Vlaamse school. Het belang van meertaligheid, de kwaliteit en de voorzieningen van het Nederlandstalig onderwijs en, niet onbelangrijk, de ligging van de Vlaamse scholen in het Brusselse spelen in het voordeel van Nederlandstalig onderwijs[11]. Om deze en misschien nog andere redenen vindt men er kinderen uit alle maatschappelijke lagen van de bevolking.

Om een kwantitatieve evolutie te schetsen van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel kunnen we gebruik maken van de jaarlijkse tellingen van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Vanaf 1973 organiseerde de toenmalige Nederlandstalige Cultuurcommissie tellingen in het lager en kleuteronderwijs. In 1990 volgden de cijfers voor het secundair onderwijs. Sinds 1991 zijn er twee tellingen per schooljaar. De spoedtellingen van 1 september brengen het aantal leerlingen in kaart, terwijl de tellingen van 1 februari meer kwalitatieve gegevens verwerken en de geografische herkomt, de culturele achtergrond en de gezinstaal van de leerlingen weergeven.

De cijfers van september 1998 zijn reeds verschenen. Trots lichtte Rufin Grijp de stijging in het kleuteronderwijs (+ 5,12%) en in het lager onderwijs (sprong van 3,75%) toe. De eerste kleuterklassen halen voor de eerste keer meer dan 3000 kinderen binnen.[12] Alleen het secundair onder-

---

10. MINTEN, L. Het Nederlandstalig basisonderwijs te Brussel: op een historisch keerpunt? In: *Brug*, december 1994, pp. 41-44.
11. Gesprekken met Dhr. E.Verheyden, januari 1998.
12. FREDRIX, G. Nederlandstalig onderwijs steeds in de lift. In: *Deze week in Brussel*, nr. 659, 30 september 1998.

wijs gaat er — nog steeds — op achteruit (-1,98%) en verliest 232 scholieren ten opzichte van vorig jaar.[13] Algemeen is gekend dat de spoedtellingen van 1 september in de eerste plaats richtinggevend zijn, meer betrouwbare gegevens komen van de februaritellingen.

Op 1 februari 1998 telde het Brussels Nederlandstalig onderwijs 9176 kleuters, 10575 scholieren in het lager onderwijs en 11692 leerlingen in het secundair onderwijs. De verhoudingen binnen het gemeentelijk, gemeenschaps- en vrij onderwijs worden weergegeven in tabel 1.

Tabel 1: Aantal leerlingen per onderwijsniveau en net op 01.02.1998

	Kleuteronderwijs.	Lager onderwijs	Secundair onderwijs
Gemeente	2690	2428	1395
Gemeenschap	2648	2483	3245
Vrij	3838	5664	7052
Totaal	9176	10575	11692

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)[14]

In 1997 telde het kleuteronderwijs 8851 kinderen. 2648 kinderen zaten in het gemeentelijk onderwijs, 2449 in het gemeenschapsonderwijs en 3754 in het vrij onderwijs. Op 1 februari 1998 steeg het aantal kleuters met 325 (of 3,7%) van 8851 naar 9176. Ook in het lager onderwijs steeg het aantal scholieren van 2274 naar 2428 in het gemeentelijk onderwijs (+ 6,8%), van 2429 naar 2483 in het gemeenschapsonderwijs (+ 2,2%) en van 5522 naar 5664 in het vrij gesubsidieerd onderwijs (+ 2,6%).

Alleen het secundair onderwijs ging erop achteruit. In vergelijking met 1 februari 1997 is het aantal leerlingen met 291 (-2,4%) gedaald tot 11692. In één schooljaar tijd ging het equivalent van één middelgrote secundaire school verloren. Het verlies in het secundair onderwijs is echter geen nieuw gegeven. Gespreid over negen schooljaren verloor het secundair onderwijs in Brussel maar liefst 1786 leerlingen.

13. ibidem
14. Met primaire gegevens bedoelen we cijfers zonder enige verwerkingen. De verwerkingen in tabellen en grafieken zijn volledig onder de verantwoordelijkheid van de auteur. In sommige gevallen werden deze verwerkingen reeds gemaakt door een andere instantie, in dit geval spreken we van secundaire gegevens.

Grafiek 1: evolutie van het secundair onderwijs in Brussel op basis van de februaritellingen

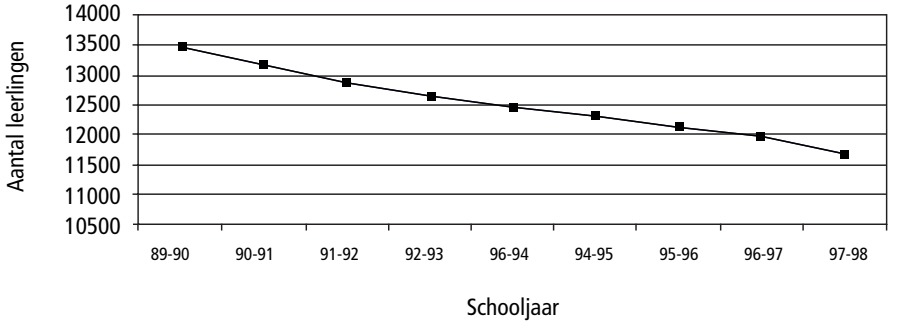

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

We moeten er echter onmiddellijk aan toevoegen dat deze evolutie niet dezelfde is voor de verschillende netten van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Terwijl het secundair onderwijs in het algemeen een verlies kende van 9%, won het secundair 'gemeenschaps'onderwijs bijna 13%. In diezelfde periode verloor het vrij onderwijs 13,6% leerlingen. Sinds 1992 daalde het leerlingenbestand van het officieel gesubsidieerd onderwijs met 23,5%.

Tabel 2: Evolutie van het aantal leerlingen in het Brussels secundair onderwijs en vergelijking tussen de verschillende netten op basis van de februaritellingen (absolute cijfers en 1991-'92=100)

	Totaal		officieel gesubs.		Gemeenschap		Vrij onderwijs	
School-jaar	absoluut	index	absoluut	index	Absoluut	Index	Abso-luut	Index
91-92	12857	100	1823	100	2873	100	8161	100
92-93	12631	98.24	1712	93.91	2923	101.74	7996	97.98
93-94	12441	96.76	1593	87.38	2977	103.62	7871	96.45
94-95	12319	95.81	1559	85.52	2985	103.90	7775	95.27
95-96	12152	94.52	1528	83.82	3115	108.42	7509	92.01
96-97	11983	93.20	1509	82.78	3223	112.18	7251	88.85
97-98	11692	90.94	1395	76.52	3245	112.95	7052	86.41

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

Toch lijkt er geen direct verband tussen het verlies van de ene en de winst van de andere. Zo kende het gemeenschaponderwijs zijn grootste groei tijdens de schooljaren '95-'96 en '96-'97 (respectievelijk een winst van 130 en 108 leerlingen). Het vrij onderwijs verloor de meeste leerlingen in 1997 (-3,2%), terwijl het officieel gesubsidieerd onderwijs tussen 1997 en 1998 een verlies kende van 114 leerlingen. Los van de onderlinge evoluties, zijn ook de verhoudingen tussen de netten gewijzigd.

Tabel 3: Vergelijking van het aandeel van de verschillende netten op basis van de februaritellingen (absolute cijfers en relatief aandeel)

	Totaal		officieel gesubs.		Gemeenschap		Vrij onderwijs	
School-jaar	absoluut	100 %	absoluut	Aandeel in %	Absoluut	Aandeel in %	Absoluut	Aandeel in %
91-92	12857	100	1823	14,2	2873	22,3	8161	63,5
92-93	12631	100	1712	13,6	2923	23,1	7996	63,3
93-94	12441	100	1593	12,8	2977	23,9	7871	63,3
94-95	12319	100	1559	12,7	2985	24,2	7775	63,1
95-96	12152	100	1528	12,6	3115	25,6	7509	61,8
96-97	11983	100	1509	12,6	3223	26,9	7251	60,5
97-98	11692	100	1395	11,9	3245	27,8	7052	60,3

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

In 1992 zat nog 63,5% van de leerlingen in het vrij onderwijs. Het officieel gesubsidieerd onderwijs had een aandeel van 14,2% ten opzichte van 22,3% voor het gemeenschapsonderwijs. Anno 1998 daalde het aandeel van het vrij onderwijs tot 60,3% en in het officieel gesubsidieerd onderwijs tot 12%. Alleen het aandeel van het gemeenschapsonderwijs steeg tot 27,8%.

De absolute en relatieve aangroei van het gemeenschapsonderwijs vormt hier echter de uitzondering op de regel. De voorbije jaren is het aantal leerlingen in het secundair onderwijs immers in globo blijven dalen. Oorzaken zoeken om dit leerlingenverlies te verklaren is moeilijk. Sommigen verklaren de daling in het secundair onderwijs aan de hand van keuzen die gemaakt worden na het basisonderwijs; franstalige en/of anderstalige ouders halen hun kinderen van de Vlaamse schoolbanken na het basisonderwijs in de veronderstelling dat ze wel voldoende Nederlands zullen kennen.[15] We moeten inderdaad vaststellen dat de aangroei in het basisonderwijs zich niet vertaalt in een aangroei in het secundair onderwijs. Bij gebrek aan relevante analyses zijn de oorzaken voor deze vaststelling nog onbekend.

15. SCHUYESMANS, W. Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. Brussel doet het! Als wij meedoen. *o.c.*, pp. 16-18.

Volgens nog anderen heeft de daling in het secundair onderwijs vooral te maken met een kleinere instroom vanuit Vlaanderen en dan vooral vanuit Vlaams-Brabant. De files, de negatieve beeldvorming over Brussel, de toenemende onveiligheid gekoppeld aan een portie geweld en drugs op school maken het onderwijs in de hoofdstad minder (en minder) aantrekkelijk.[16]

Veel van deze verklaringen focussen zich nog te vaak op de typische situatie van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel en vergeten een vergelijking met de rest van Vlaanderen.

2.2. Vergelijkingen tussen de Brussel en Vlaanderen

Tijdens het schooljaar 1996-97 waren er 432.227 leerlingen ingeschreven in het gewoon (voltijds) secundair onderwijs in Vlaanderen. 66.462 of 15,4% van deze leerlingen gingen naar school in de provincie Vlaams-Brabant of in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.[17] In vergelijking met het Nederlandstalig onderwijs in Brussel is het secundair onderwijs in Vlaanderen gekenmerkt door een zekere continuïteit; in de voorbije acht jaren steeg het aantal leerlingen slechts met 1,4%. Daarentegen daalde het aantal leerlingen in Brussel met 9%!

De vergelijking van de evolutie van het secundair onderwijs tussen Vlaanderen en Brussel wordt grafisch weergegeven in Grafiek 2.

Grafiek 2: evolutie voor Brussel en Vlaanderen van het secundair onderwijs op basis van de februaritellingen (schooljaar 1991-'92 = 100)

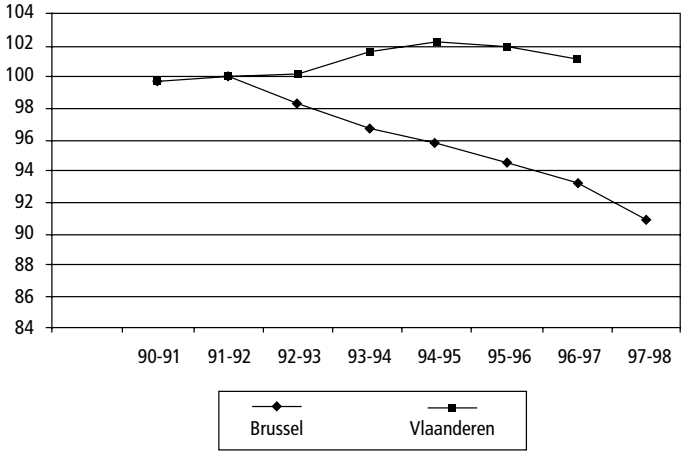

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

16. Ibidem
17. *Secundair onderwijs in beeld* 1996-97. In: http://www.ond.vlaanderen.be, dd. 10.01.1998.

Wat de evolutie en het aandeel van de verschillende netten in Vlaanderen en Brussel betreft, wezen we al op het grote verlies in het officieel gesubsidieerd onderwijs (-23,5%) en de daling in het vrije onderwijs (-13,6%) tussen 1992 en 1998. Indien we de cijfers voor Vlaanderen erbij halen, merken we ook hier een — weliswaar lichte — daling in het officieel gesubsidieerd onderwijs (-1,7%). Het vrije onderwijs blijft groeien tot 1995-'96 en verliest voor het eerst leerlingen in het schooljaar 1996-'67 (2528 of 0,9%). In vergelijking met Brussel boekt het gemeenschapsonderwijs hier geen forse winst. Tijdens het schooljaar 1994-'95 kent het een lichte groei van +1,5% (of 111 leerlingen), maar over een periode van acht jaar zijn er geen opvallende verschuivingen op te merken.

Tabel 4: Evolutie voor Vlaanderen van het aantal leerlingen in het secundair onderwijs en vergelijking tussen de verschillende netten op basis van de februaritellingen (absolute cijfers en index 1991-'92=100)

	Gemeenschap		Vrij onderwijs		officieel gesubs.		Totaal	
Schooljaar	Absoluut	index	Absoluut	index	absoluut	index	absoluut	index
90-91	70825	100,2	319617	99,9	35883	97,5	426325	99,75
91-92	70694	100	319877	100	36809	100	427380	100
92-93	71669	101,4	320538	100,2	36020	97,8	428227	100,2
93-94	72231	100,8	325563	101,8	36636	99,5	434430	101,65
94-95	72342	102,3	328025	102,5	36589	99,4	436956	102,24
95-96	71681	101,4	327411	102,5	36344	98,7	435436	101,88
96-97	71147	100,6	324883	101,6	36197	98,3	432227	101,13

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

De evolutie van het vrije onderwijs loopt grotendeels parallel met de algemene evolutie van het secundair onderwijs in Vlaanderen. Een belangrijke verklaring hiervoor is de ruime plaats die het vrij onderwijs inneemt in het Vlaams onderwijslandschap. Het voorbije decennium zijn de verhoudingen tussen de netten nauwelijks veranderd. Het vrij onderwijs neemt ongeveer 75% van de onderwijsmarkt voor zijn rekening, ten opzichte van 16,5% voor het gemeenschapsonderwijs en 8,5% voor het officieel gesubsidieerd onderwijs.

Tabel 5: Vergelijking voor Vlaanderen van het aandeel van de verschillende netten op basis van de februaritellingen (absolute cijfers en relatief aandeel)

	Gemeenschap		Vrij onderwijs		officieel gesubs.		Totaal	
Schooljaar	absoluut	Aandeel in %	Absoluut	Aandeel in %	absoluut	Aandeel in %	absoluut	100%
90-91	70825	16,6	319617	75	35883	8,4	426325	100
91-92	70694	16,5	319877	74,8	36809	8,6	427380	100
92-93	71669	16,7	320538	74,8	36020	8,4	428227	100
93-94	72231	16,6	325563	75	36636	8,4	434430	100
94-95	72342	16,5	328025	75	36589	8,4	436956	100
95-96	71681	16,5	327411	75,2	36344	8,3	435436	100
96-97	71147	16,5	324883	75,2	36197	8,4	432227	100

Bron: Departement onderwijs (primaire gegevens)

De voorbije jaren is er in Vlaanderen dus blijkbaar niet zoveel veranderd. Belangrijk voor ons is de impact die het gemeenschapsonderwijs heeft op het onderwijslandschap in Brussel. Terwijl de athenea in Vlaanderen nauwelijks aangroeiden en ook hun aandeel van 16,5% gehandhaafd bleef, kende het gemeenschapsonderwijs in de hoofdstad een groei van bijna 13% en breidde het aandeel uit tot bijna 28% van de onderwijsmarkt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

2.3. Situering van de juridische context voor het Nederlandstalig onderwijs in Brussel

Met de vorming van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd een techniek ingevoegd om een aantal bevoegdheden over te hevelen van de Vlaamse Regering naar de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Deze techniek had als doel in te spelen op de typische Brusselse situatie en specifieke oplossingen aan te reiken voor onder andere het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad. Het Nederlandstalig onderwijs kreeg mede door deze maatregel veel meer aandacht dan voorheen. De specifieke omkaderings-, rationalisatie- en programmatienormen moeten voor een zekere continuïteit zorgen en moeten de groei van het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad stimuleren.[18]

18. DUQUE, H., ROSSEEL, C., en VAN DRIESSCHE, A. *Het Nederlandstalig onderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Themanummer 1. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement onderwijs, Brussel, 1998, 69 p.

De omkaderingsnormen hebben betrekking op het personeelsbeleid van de scholen. Het besluit van de Vlaamse regering van 31 juli 1990 bevat de vaststellingsmodaliteiten van het pakket *uren-leraar* dat jaarlijks aan elke individuele school voor gewoon secundair onderwijs wordt toegekend. Voor alle vakken, met uitzondering van godsdienst, niet-confessionele zedenleer, eigen cultuur en religie en cultuurbeschouwing, kan het aantal uren-leraar op twee manieren bepaald worden. Enerzijds kan het aantal uren-leraar berekend worden via leerlingencoëfficiënten. In functie van het door de leerling gekozen structuuronderdeel en afhankelijk van het globaal aantal leerlingen in de overeenkomstige groep, genereert elke regelmatige leerling een specifiek aantal uren-leraar. Voor de scholen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geldt hier een eerste uitzondering. Hier worden de standaardcoëfficiënten van de tweede, derde en vierde graad verhoogd met 0,10. Voor het schooljaar 1996-1997 werden er op deze wijze 36 extra ambten toegekend aan het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Het aantal uren-leerkrachten kan ook berekend worden via minimum-pakketten. Dit zijn forfaitaire pakketten die variëren volgens diverse parameters. Deze berekeningsmethode is bedoeld om de onderwijsrealisatie toch mogelijk te maken in situaties waar een urenberekening met coëfficiënten een geringer resultaat oplevert. De parameters hebben betrekking op het onderwijsaanbod van de school, het regelmatig leerlingenbestand en de ligging van de school. De scholen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest genieten van een gunstig minimum-pakket.

In een ander besluit van de Vlaamse regering (31 juli 1990) wordt de organisatie van het deeltijds beroepssecundair onderwijs geregeld. Ook hier wordt een uitzondering gemaakt voor het onderwijs in Brussel. In normale omstandigheden wordt een coördinator toegekend aan een centrum voor deeltijds beroepssecundair onderwijs van zodra dit centrum 50 regelmatige leerlingen telt. Voor de centra in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt deze norm verlaagd tot 35 regelmatige leerlingen.[19]

Het rationalisatie- en programmatieplan van het secundair onderwijs wordt geregeld door het Koninklijk Besluit van 30 maart 1992 betreffende de scholengemeenschappen. De rationalisatienormen bepalen het minimum aantal leerlingen dat de schooldirectie moet bereiken op de referentiedatum (1 februari van het vorige schooljaar) om als school in de financierings- en subsidiëringsregeling opgenomen te worden.[20] Ook hier wordt voor bepaalde scholen een uitzondering gemaakt. Zo maakt dit besluit een onderscheid tussen twee groepen scholen op basis van een aantal standaardnormen. Tot de eerste groep behoort het merendeel der scholen. De tweede groep, waartoe onder meer de scholen in het Brusselse behoren, geniet meer voordelige rationalisatienormen. Ten opzichte van de

19. Ibidem
20. FREDRIX, G. Nederlandstalig onderwijs steeds in de lift. In: *Deze week in Brussel*, nr. 659, 30 september 1998.

basisnormen zijn de afgeleide normen ook voordeliger naargelang de school behoort tot een scholengemeenschap (15% vermindering op de respectievelijke standaardnormen) en verder verwijderd is van een gelijkaardige school[21] (33 tot 66% vermindering op de respectievelijke standaardnormen in functie van het aantal kilometers afstand). Tenslotte zijn er de programmatienormen. Tot en met het schooljaar 1995-1996 bestonden er slechts programmatienormen voor de oprichting van hetzij een nieuwe school, hetzij een nieuwe onderwijsvorm. Het decreet van 16 april 1996 voerde daarentegen doorgedreven programmatiebeperkingen in voor het schooljaar 1996-1997 en vervolgens voor 1997-1998. Aangezien de decreetgever het aantal programmaties strikt heeft willen beheersen, zijn hier weinig uitzonderingen ingebouwd. Zo genoten de scholen van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel slechts éénmaal van een gunstnorm, namelijk wat betrof de programmering van een zevende specialisatiegraad in de verzorgende sector voor het schooljaar 1997-1998. De decretale hervormingen in het secundair onderwijs bevatten eveneens geëigende programmatieregels voor het schooljaar 1998-1999.

3. Het secundair onderwijs en de onderwijshervormingen

3.1. Het decreet op het secundair onderwijs

Voor een historisch aanknopingspunt voor de ruim bediscussieerde hervormingen in het secundair onderwijs, grijpen we terug naar de oriënteringsnota van minister Luc Van den Bossche van 1 maart 1996.[22] Deze nota bevat nog steeds de kernideeën van de geplande hervormingen: de samenwerkingsverbanden, de enveloppefinanciering, de reductie van de studierichtingen en de nieuwe rechtspositieregeling[23].

Op 17 juni 1998 werd het « ontwerp van decreet houdende diverse maatregelen met betrekking tot het secundair onderwijs en tot wijziging van het decreet van 25 februari 1997 betreffende het basisonderwijs» besproken in het Vlaams Parlement. De moeilijke overgang tussen de initiële voorstellen en de eigenlijke regelgeving was het gevolg van fel protest. Vooral bij de ARGO, maar ook bij de overige netten. Er werden informele gesprekken gevoerd tussen vakbonden en koepels van inrichtende

---

21. Volgende onderwijskarakters worden onderscheiden: confessioneel, niet-confessioneel, pluralistisch en karakterloos
22. VAN DEN BOSSCHE, L. *Oriënteringsnota: hervormingen in het secundair onderwijs. School maken in Vlaanderen. Een voorwaardenscheppend en integrerend onderwijsbeleid voor de 21ste eeuw,* 1 maart 1996, losse nota's, 18 p + nota's
23. C.D. De hervormingen in het secundair onderwijs. In: *Bevrijding*, nr. 3, mei-juni 1996, pp. 72-74.

machten over de geplande hervormingen.[24] Kort daarna volgde verslag in de media en in de onderwijstijdschriften. Het oorspronkelijke ontwerpdecreet werd gewijzigd, maar enkele kernpunten bleven overeind. Na de aanpak van het Hobu en het basisonderwijs, had minister Van den Bossche zijn derde hervorming op zak.[25]

Vooral met betrekking tot de enveloppefinanciering (er komt géén globale enveloppe) en het personeelsbeleid kwamen toegevingen vanuit het departement. Een bespreking van de financiële wijzigingen en van het personeelsbeleid zou ons hier te ver leiden. We beperken ons voor deze analyse tot de samenwerkingsverbanden en de reductie van de studierichtingen: het zorgenkind van de Brusselse athenea, die vooral vreesden hierdoor hun eigenheid en studieaanbod te verliezen.[26]

Een samenwerkingsverband is een groepering van secundaire scholen die binnen een geografische omschrijving gezamenlijk instaan voor de onderwijsvoorziening. Het wordt beheerd door één of meerdere inrichtende machten, met de waarborg dat iedere participerende school haar eigenheid kan bewaren.[27] Het neemt beslissingen over het onderwijsaanbod, het personeelsbeleid, het materieel en financieel beleid en handelt als een juridische entiteit tegenover derden (de overheid, de inrichtende machten, het personeel, enz.). Over de grootte van een samenwerkingsverband bestaat geen juridische omschrijving. Belangrijk is dat men geen eenduidig model oplegt. Factoren als geografische spreiding, bevolkingsdichtheid, studieaanbod, inzetbaarheid van het personeel, organisatorische beheersbaarheid en pedagogische affiniteiten zorgen ervoor dat ieder samenwerkingsverband een ander uitzicht krijgt dat rekening houdt met de specificiteit van de school en haar omgeving. Deze samenwerkingsverbanden zorgden voor veel tumult in onderwijskringen. De schaalvergroting zou immers kleine scholen (kunnen) opslorpen en de vrees voor 'mastodontscholen' was zeer groot[28]. Toch bleef het idee van samenwerkingsverbanden overeind. Het kind kreeg weliswaar een nieuwe naam 'scholengemeenschap', maar inhoudelijk bleef alles bij het oude. Om scholen zacht tot een 'scholengemeenschap' te dwingen, werden rationalisatienormen ingevoerd. Rationalisatienormen zijn een nieuw gegeven in de onderwijswetgeving. Deze normen gelden voor iedere instelling en worden vastgesteld op basis van de gradenstructuur van de instelling. Ze bepalen het minimum aantal leerlingen dat een school nodig heeft om voor subsi-

---

24. SCHEPENS, R. Vakbondsstandpunten omtrent de hervorming van het SO. In: *Brandpunt*, jg. 23, nr. 8, juni 1996, pp. 276-278.
25. SCHEPENS R. Decreet secundair onderwijs komt er toch! In: *Brandpunt*, jg. 25,nr. 9, 1998, pp. 280-283.
26. Vooral de scholen die bij dit onderzoek betrokken waren, hadden nood aan een eigen profiel als bewijs van hun bestaansrecht.
27. In zijn beleidsnota is de minister heel vaag over wat precies bedoeld is met de eigenheid van een school
28. Klare wijn schenken. In: *Klasse*, nr. 64, april 1996, p.14.

diering in aanmerking te komen. Zo bepaalt de regelgever dat een school met enkel een eerste graad ten minste 94 leerlingen moet tellen, een school met een eerste en een tweede graad 200 leerlingen, een school met een tweede en derde graad 150 leerlingen en een school met de drie graden 261 leerlingen. In dit laatste geval biedt de school een volledig leerplan aan.

De scholen gelegen in het administratief arrondissement van Brussel-hoofdstad genieten hierbij een voorkeursbehandeling. Het minimum aantal leerlingen wordt voor een school met enkel een eerste graad van 111 naar 83 gebracht, met een eerste en tweede graad naar 150, met een tweede en derde graad naar 113 en met volledig curriculum van 261 naar 196 leerlingen.[29]

Indien de school deel uitmaakt van een scholengemeenschap, gelden gunstige rationalisatienormen: met enkel een eerste graad moet ze ten minste 94 leerlingen herbergen (voor Brussel wordt dit herleid tot 71), met een eerste en tweede graad 170 leerlingen (voor Brussel 128), met een tweede en derde graad 129 leerlingen (voor Brussel 97) en met een eerste, tweede en derde graad 223 leerlingen t.o.v. 261 (voor Brussel is de verhouding 168 t.o.v. 196). Dankzij het samenbrengen van scholen onder de noemer van scholengemeenschap, vermindert de rationalisatienorm met 15%. De rationalisatienormen liggen aan de basis van het al dan niet verder bestaan van de instelling. Elke instelling die de rationalisatienorm niet haalt, dient ofwel over te gaan tot een geleidelijke afbouw, leerjaar na leerjaar, ofwel te fusioneren met een andere instelling voor voltijds gewoon secundair onderwijs.[30] Deze fusie kan op verschillende manieren gebeuren. Ofwel ontstaat een alternatieve instelling, die door de regelgever niet als nieuw wordt beschouwd, maar die alle voorheen bestaande vestigingsplaatsen mag omvatten waaronder één hoofdvestigingsplaats. Ofwel ontstaat de fusie door het samenvoegen van twee of meerdere instellingen die gelijktijdig worden afgeschaft tot één instelling. Een derde mogelijkheid is het samenvoegen van twee of meer instellingen waarbij één blijft bestaan die de andere opslorpt.[31] Vrijwillige fusies genieten een aantal voordelen inzake het aantal wekelijkse uren-leraar, het ondersteunend personeel, het administratief personeel en/of opvoedend hulppersoneel, een fusiebegeleider, e.a. Voor de buitenstaander lijkt een fusie alvast heel sterk op de vorming van een scholengemeenschap. Het aantal schoolgemeenschappen is echter beperkt. Geen enkele nieuwe instelling zal nog gefinancieerd of gesubsidieerd worden. Er worden wel-

---

29. Titel VI: Rationalisatie, Artikel 46 t.e.m. 49. In: VAN DEN BRANDE, L. *Ontwerp van decreet houdende diverse maatregelen met betrekking tot het secundair onderwijs en tot wijziging van het decreet van 25 februari 1997 betreffende het basisonderwijs*, pp. 81-82
30. Artikel 55 en Artikel 56. In: ibidem, pp. 83-84.
31. Artikel 56, ibidem

iswaar uitzonderingen gemaakt voor splitsingen van bestaande instellingen en voor herstructureringen.[32]

Het decreet voorziet 45 onderwijszones, waarin de scholengemeenschappen zich kunnen vestigen. Het administratief arrondissement Brussel-hoofdstad wordt één onderwijszone (nr. 13) en de Brusselse rand is verspreid over vier zones.[33] Het aantal vestigingsplaatsen is beperkt tot maximum 80 scholengemeenschappen voor het gemeenschapsonderwijs, 29 scholengemeenschappen voor het gesubsidieerd officieel, 120 voor het gesubsidieerd confessioneel vrij onderwijs en tot 5 voor het gesubsidieerd niet-confessioneel vrij onderwijs. Het administratief arrondissement Brussel-hoofdstad is beperkt tot één vestigingsplaats per net.

De scholengemeenschap waakt erover dat het studieaanbod 'multisectoraal' blijft. Zo bestaat de eerste graad uit ten minste een eerste leerjaar A en B, een tweede leerjaar en een beroepsvoorbereidend leerjaar. De tweede graad omvat een eerste en tweede leerjaar algemeen secundair onderwijs met drie studiegebieden, een eerste en tweede leerjaar technisch secundair onderwijs met twee studiegebieden en een eerste en tweede leerjaar beroepssecundair onderwijs met twee studiegebieden. De derde graad is een logisch vervolg op de tweede, met eenzelfde spreiding over de leerjaren. De achterliggende gedachte van deze structurele ingreep is de financiële meerwaarde. Door het studieaanbod te centraliseren op het niveau van de scholengemeenschap, vermijdt men dat verschillende scholen — al dan niet binnen één net — met hetzelfde aanbod dezelfde markt aanboren.

Verschillende redenen pleitten voor een transparanter aanbod: heel vaak was/is het studieaanbod onvoldoende herkenbaar voor ouders en leerlingen. In andere gevallen worden dezelfde studierichtingen meermaals aangeboden binnen eenzelfde gebied.[34] Om de herkenbaarheid (lees: transparantie) van het aanbod te versterken werden verwarrende benamingen geschrapt (cf. Haartooi en Haarverzorging, Lassen-constructie en Industriële plaatbewerking, enzovoort), werden de onderwijsvormen duidelijker geprofileerd en werden de studierichtingen ondergebracht in studiegebieden. De studiegebieden ressorteren onder het algemeen secundair onderwijs, het technisch secundair onderwijs, het beroepsonderwijs en het kunstonderwijs. Bepaalde studiegebieden beho-

---

32. Artikel 10, ibidem, pp.67-68.
33. *zone 12* met Affligem, Asse, Dilbeek, Kapelle-op-den-Bos, Londerzeel, Meise, Merchtem, Opwijk, Ternat en Wemmel - *zone 15* met Beersel, Drogenbos, Gooik, Halle, Herne, Lennik, Linkebeek, Pepingen, Sint-Genesius-Rode en Sint-Pieters-Leeuw - *zone 16* met Bertem, Bierbeek, Herent, Leuven, Lubbeek en Oud-Heverlee - *zone 17* Grimbergen, Hoeilaart, Huldenberg, Kortenberg, Kraainem, Machelen, Overijse, Steenokkerzeel, Tervuren, Vilvoorde, Wezembeek-Oppem en Zaventem
34. VAN DEN BOSSCHE, L. *Oriënteringsnota: hervormingen in het secundair onderwijs. School maken in Vlaanderen. Een voorwaardenscheppend en integrerend onderwijsbeleid voor de 21ste eeuw,* 1 maart 1996, losse nota's, p. 11

ren tot twee afdelingen (bijvoorbeeld Sport — ASO/TSO, Bouw, Auto, Decoratieve Technieken, Handel, Hout, Lichaamsverzorging, Personenzorg — TSO/BSO).[35] Het herleiden van studierichtingen tot studiegebieden was vooral een financiële operatie. De reductie van het aantal studierichtingen leidt tot gunstige budgettaire gevolgen voor de gemeenschap: de leerlingen worden efficiënter gegroepeerd en de nadelen van de huidige omkadering worden verminderd. De organisatie van het onderwijsaanbod zelf valt echter volledig onder de bevoegdheden van de scholengemeenschappen. Er worden afspraken gemaakt over de afbakening van het aantal studiegebieden, over de leerlingenoriëntering en — begeleiding, over de organisatie van de verschillende PMS-centra en over het personeelsbeleid. Over de bevoegdheden van de scholengemeenschap inzake de besteding van werkingsmiddelen blijft men vaag. Opvallend is de strikte verdeling van de werkingsmiddelen over het gesubsidieerd, gemeenschaps- en het vrij onderwijs.[36] Echte financiële voordelen voor de scholengemeenschap worden niet vermeld. De algemene voordelen hebben veeleer een organisatorisch karakter: vermindering van de rationalisatienorm per instelling met 15% voor de instelling die tot een scholengemeenschap behoort, de mogelijkheid om uren-leraar over te dragen en te herverdelen, bijzondere maatregelen voor vastbenoemd onderwijs en administratief personeel, enzovoort. Ook hier worden extra-voordelen neergeschreven voor de Brusselse onderwijssituatie.[37] Eén belangrijk nadeel van deze hervormingen is het verdwijnen van ingebouwde middenscholen. De verdwijning van de middenschool gaat echter gepaard met een natuurlijke afvloeiing van het directiepersoneel, zonder 'gedwongen' ontslagen. Van zodra de directeur van een ingebouwde middenschool met pensioen gaat, onslag neemt, muteert of overlijdt, wordt de betrokken instelling niet meer als een ingebouwde middenschool beschouwd en wordt ze opgeslorpt in de structuur van het atheneum of lyceum.[38]

De verschillende structurele hervormingen van het decreet eisten tenslotte een herziening van het Bijzonder Decreet betreffende de ARGO. Uit de talrijke besprekingen die hieraan vooraf gingen, bleek het niet evident dat deze herziening parallel liep met de hervormingen in het secundair onderwijs.

---

35. VAN DEN BRANDE, L. Bijlage 1: lijst van de omzetting van de huidige benamingen naar de nieuwe benamingen van de basisopties, beroepenvelden en studiegebieden. In: *Ontwerp van decreet houdende diverse maatregelen met betrekking tot het secundair onderwijs en tot wijziging van het decreet van 25 februari 1997 betreffende het basisonderwijs*, pp. 143-184.
36. Titel XII, werkingsmiddelen, Artikel 100 t.e.m. 102, pp. 99-100.
37. De gewone leerlingencoëfficienten tot vaststelling van het pakket wekelijkse uren-leraar worden verhoogd met 10% voor de eerste graad en met 20% voor de tweede, derde en de vierde graad voor instellingen die behoren tot een scholengemeenschap en gelegen zijn in het administratief arrondissement Brussel-hoofdstad.
38. Titel XIV, Ingebouwde middenscholen, artikel 104, p. 101.

3.2. De Algemene Raad voor het Gemeenschapsonderwijs

Niet alleen was een herziening van het Bijzonder Decreet zinvol om de ARGO toe te laten de hervormingen in het secundair onderwijs stapsgewijs op te volgen, maar ook los van deze hervormingen was het wenselijk de ARGO te herdefiniëren.[39]

De ontstaansgeschiedenis van de ARGO wordt onlosmakelijk verbonden met de belangrijke stap in de verdere federalisering van het onderwijs. Anno 1988 was het toekennen van een eigen inrichtende macht aan het toenmalig Rijksonderwijs één van de belangrijkste beslissingen in het onderwijsbeleid van het afgelopen decennium. Voor het gemeenschapsonderwijs brak toen een nieuwe, meer autonome periode aan. Binnen de structuur van de ARGO konden de centrale raad en de lokale raden (de zogenaamde LORGO's) voortaan zelf het beleid van het gemeenschapsonderwijs concreet gestalte geven. In de nieuwe structuur van de ARGO — voortaan Raad van het Gemeenschapsonderwijs — blijft men echter de oorspronkelijke filosofie voor een groot deel behouden. Er wordt nog steeds gewerkt met verschillende niveaus. Op het microniveau speelt de directeursfunctie een grote rol. Hier worden belangrijke bevoegdheden toebedeeld, in nauw overleg met de verschillende schoolraden. Op het mesoniveau hebben de schoolraden een adviserende bevoegdheid met betrekking tot de toewijzing van het mandaat van directeur, de programmatie van het studieaanbod, de schoolinfrastructuur en de organisatie van het leerlingenvervoer. De leden van de verschillende schoolraden kiezen rechtstreeks de leden van de raad van bestuur binnen de scholengroep. De scholengroepen functioneren op basis van een algemene vergadering, een raad van bestuur, een college van directeurs en een algemeen directeur, verkozen door de raad van bestuur onder de directeurs van de scholen die deel uitmaken van de scholengroep.[40] De algemene vergadering, gevormd door telkens twee afgevaardigden per schoolraad (die onder de scholengroep ressorteert) en door de voorzitter van de raad van bestuur, bekrachtigt de begroting en de jaarrekening.[41] De raad van bestuur van de scholengroep(en) is samengesteld uit zes leden, rechtstreeks verkozen door de leden van de schoolraden, en drie leden gecoöpteerd door de eerste zes. Deze raad wordt verkozen voor een periode van vier jaar.

---

39. Voorstel van Bijzonder Decreet van de heren Freddy Sarens, Karel De Gucht, René Swinnen, Kris Van Dijck en Ludo Sannen betreffende het gemeenschapsonderwijs. Verslag namens de Commissie voor Onderwijs, Vorming en Wetenschapsbeleid uitgebracht door mevrouw Marleen Vanderpoorten en de heer René Swinnen. In: *Vlaams Parlement*, Stuk 1095 (1997-1998)-nr.4, Zitting 1997-1998, 2 juli 1998, pp. 4-11.
40. *Ibidem*, tekst aangenomen door de Commissie, pp.30-49.
41. We beperken ons weliswaar tot de voornaamste bevoegdheden van de verschillende organen. Voor een detailweergave verwijzen we naar de oorspronkelijke teksten.

Om de vernieuwde scholengemeenschappen toe te laten hun bestuurlijke en pedagogische rol te vervullen in functie van de hervormingen in het secundair onderwijs, dien(d)en een aantal bevoegdheden van de raad (en van de LORGO's) naar het niveau van de scholengemeenschappen te worden overgedragen.[42] Niettemin blijft de Raad voor het Gemeenschapsonderwijs verantwoordelijk voor de bewaking van de grondwettelijke opdrachten en de taken van de openbare diensten, de algemene kwaliteitszorg, de beslissingen over het oprichten, samenvoegen en afschaffen van scholengemeenschappen en scholengroepen, de uitwerking van een strategisch plan voor het gemeenschapsonderwijs, de programmatie van unieke studierichtingen en tenslotte tal van administratieve beslissingen (goedkeuren jaarverslagen, opstellen begrotingen, toewijzen van de middelen voor investeringen en grote infrastructuurwerken, aanstellen algemeen directeur, enzovoort). Deze raad bestaat uit 15 stemgerechtigde leden waarvan vijf verkozen door een kiescollege van ouders en gecoöpteerden uit de sociaal-economische en culturele milieus, vijf verkozen door een kiescollege van (school)directeurs en andere personeelsleden en vijf aangeduid door de Vlaamse universiteiten en hogescholen. De laatste vijf worden nog verder onderverdeeld in drie leden aangeduid door de Vlaamse universiteiten met een pedagogische faculteit en twee leden gezamenlijk aangeduid door de Vlaamse Autonome Hogescholen. Net als bij de raad van bestuur worden ook hier de leden voor vier jaar verkozen. Verder kiest de raad zelf haar voorzitter onder de leden die niet door het kiescollege van het personeel zijn gekozen.

De overgang van de oude naar de nieuwe structuren binnen de ARGO wordt opgesplitst in een aantal fazen, om vooral de stabiliteit en continuïteit in de centrale organisatie te verzekeren. In een eerste fase zullen de colleges van directeurs de bevoegdheden van de vernieuwde scholengemeenschappen uitoefenen. Deze colleges worden reeds samengesteld voor 1 april 1999. De Raad van het Gemeenschapsonderwijs wijst vervolgens voor 1 januari 2000 de scholengroepen aan, alsook de bevoegde centra voor de leerlingenbegeleiding, op voorstel van de lokale raden. De groepering van een groter aantal scholen onder de bevoegdheid van één lokale raad kan interessante perspectieven openen voor een efficiënter financieel, materieel en administratief beheer, een grotere professionalisering en taakverdeling tussen directies en een betere onderwijs-organisatorische uitbouw van het studieaanbod. De LORGO's erkennen weliswaar deze positieve mogelijkheden maar eisen een intense betrokkenheid bij de hergroepering van de scholen. Tenslotte zal de Raad bij de vorming van de scholengroepen de criteria vaststellen voor de verdeling van de middelen tussen deze scholengroepen.[43]

---

42. LOUWET, G. Nieuw ARGO-decreet in de maak? In: *Brandpunt*, jg. 25, nr. 6, 1998, pp. 185-186.

Belangrijk voor het Nederlandstalig onderwijs in de hoofdstad is dat men — ook tijdens de besprekingen in de Kamer — de problematiek van Brussel heel duidelijk heeft aangekaart. Zo kwamen er reacties op het feit dat men in Brussel één scholengroep voorzag van 38 scholen, wat een vrij grote samenwerking tussen de verschillende scholen en netten veronderstelde. De creatie van één scholengemeenschap dwingt de verschillende netten en scholen tot samenwerken, ook al blijven de initiële wrijvingen tussen de inrichtende machten bestaan. Hiervoor kan niemand structurele oplossingen aanbieden. Een bijkomende reden om alles tot één scholengemeenschap te beperken was de merkwaardige spreiding van de opleidingen over het oosten en het westen.[44] Het belangrijkste argument om alles in één scholengemeenschap onder te brengen betrof de zorg voor het behoud van het Nederlandstalig karakter van het hoofdstedelijk onderwijs. Een vlotte(re) doorstroming van het basis naar het secundair onderwijs is een conditio sine qua non voor een optimale aanwending van de gevraagde middelen voor het Nederlandstalig onderwijs enerzijds en voor een betere opvang van de problemen binnen het secundair onderwijs anderzijds.

In dit verband werd het Brussels Overleg- en Coördinatiecentrum voor het gemeenschapsonderwijs (BOCO) opgericht op 10 februari 1998.[45] Het coördineert de voorschoolse, schoolse en parascolaire instellingen en diensten van het Brussels gemeenschapsonderwijs. Deze vereniging fungeert als bindmiddel tussen de bestaande formele en informele overlegstructuren (Werkgroep Brussel en subwerkgroepen Kinderdagverblijven, Secundair Onderwijs Brussel 19, Basisonderwijs) en zorgt voor een constante ondersteuning van en informatiedoorstroming tussen de verschillende geledingen van het gemeenschapsonderwijs.[46]

4. Analyse van het profiel van de zeven koninklijke athenea in het Brussels hoofdstedelijk gewest

De hervormingen in het secundair onderwijs hebben geleid tot de vorming van scholengemeenschappen. De moeilijkheden omtrent de vorming van scholengemeenschappen, werden aangehaald in punt 3. Inmiddels worden de directies van de Brusselse scholen aangesproken en wordt op het

---

43. Voorstel van Bijzonder Decreet van de heren Freddy Sarens, Karel De Gucht, René Swinnen, Kris Van Dijck en Ludo Sannen betreffende het gemeenschapsonderwijs. Tekst aangenomen door de Commissie. In: *Vlaams Parlement*, Stuk 1095 (1997-1998)-nr.4, Zitting 1997-1998, 2 juli 1998, p. 39 e.v.
44. hiervoor verwijzen we graag naar het hoofdstuk over de geografische spreiding van het onderwijsaanbod in Brussel
45. Gesprek met Dhr. R. Mottard, augustus 1998.
46. BOCO vzw. In: *BOCO-nieuwsblad*, jg. 1,nr.1, juni 1998, pp. 3-5.

macro-niveau gewerkt aan één scholengemeenschap voor het Brussels hoofdstedelijk gewest. Of deze operatie voordelig is voor de athenea, laten we hier in het midden. Op vraag van de schooldirecties werd een verkennend onderzoek gestart naar het profiel van de athenea.

Het profiel van de school wordt getekend aan de hand van (de evolutie van) de schoolbevolking, de ligging van de school, de omgeving waarin de school zich bevindt, de overige scholen in dit onderwijslandschap, het aanbod aan studierichtingen in de school, de spreiding van de leerlingen over deze studierichtingen, de genderaspecten en de sociale herkomst van de leerlingen.

4.1. Verantwoording van de methodologie en gebruikte bronnen

Het is algemeen bekend dat officiële instanties vrij zuinig zijn met cijfermateriaal. Voor algemene cijfers kunnen we bij hen wel terecht, maar vaak ontbreekt hier de wijze waarop de gegevens worden verzameld: het basismateriaal, de momentopnames en de definitie van bepaalde begrippen verschillen al naargelang men andere bronnen raadpleegt. Vervolgens geeft het departement, ook na aandringen, geen individualiseerbare gegevens over de leerlingen in het secundair onderwijs. Om deze leemte aan te vullen hebben we verschillende instanties aangesproken: de cel Statistiek van het departement onderwijs, de documentatiedienst van het departement, de ARGO, het Vlaams Onderwijscentrum Brussel, het KOCB, het BOCO en de schooldirecties.

Voor de schooljaren 1995-1996 en 1996-1997 konden we een beroep doen op de data van de scholen zelf. Oorspronkelijk werden de scholen bereid gevonden volgende gegevens per leerling te verzamelen: de geboortedatum, het geslacht, het volledig adres, de gevolgde studierichting, het vervoer naar en van school, het beroep van vader én moeder, het opleidingsniveau van vader én moeder, de samenstelling van het gezin, de nationaliteit, de datum waarop de leerling voor het eerst in het atheneum werd ingeschreven en zijn vorige school.[47] Een aantal van deze gegevens waren op de scholen aanwezig en geregistreerd, voor andere was een extra enquête bij de leerlingen nodig. Hiervoor waren tijd noch middelen beschikbaar. Alleen de informatie bestemd voor het ministerie is geautomatiseerd. Gegevens over het beroep van de ouders of over de vorige school worden niet systematisch bijgehouden. Uiteindelijk werden veertien variabelen weerhouden: het volgnummer van de leerling (1), het schooljaar (2), de school (3), de klas (4)[48], het beroep van de vader (5), het

47. Verkouter, M. *Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Onderzoek naar de evolutie, het beleid en de problemen van het Nederlandstalig secundair onderwijs in de athenea van Brussel-19.* Voorstelling onderzoeksprojekt, juni 1996, losse nota's.

beroep van de moeder (6), het adres van de leerling (variabele 7 t.e.m. 9), het geslacht (10), de geboortedatum (11), de geboorteplaats (12), de nationaliteit (13) en de vorige school (14).

Het feit dat de gegevens zich over twee jaren spreidden, deed een aantal scholen afhaken. Van sommige scholen kregen we slecht éénmaal gegevens toegestuurd. Andere scholen bezorgden ons onvolledig materiaal.

Tabel 6: Vergelijking van het aantal leerlingen per atheneum en per schooljaar

	Etterbeek	Schaarbeek	S.P.- Woluwe	Koekelberg	Laken	S.J.- Molenbeek	Ukkel
Schooljaar							
1995-'96	462	298	190	204*	332	geen gegevens	297
1996-'97	468	geen gegevens	184	339	132*	279	306

Bron: Schooljaren 1995-'96 en 1996-'97: directies van de zeven Brusselse athenea

- de cijfers voor Schaarbeek hebben alleen betrekking op de afdelingen in hoofdvestigingsplaats (KA Emanuel Hiel, Gilisquetlaan 34,1030 Schaarbeek)
- Voor het schooljaar 1995-'96 gaf Koekelberg alleen de cijfers m.b.t. het atheneum (cijfers middenschool ontbreken)
- Voor het schooljaar 1996-'97 ontbreken de cijfers van de middenschool uit Laken
- Voor 1995-'96 kregen we geen cijfers van het atheneum te Molenbeek, in 1996-'97 geen van het atheneum te Schaarbeek

Om een vergelijking tussen de scholen mogelijk te maken, werd een nieuw bestand gemaakt. De ontbrekende gegevens van het schooljaar 1996-1997 werden aangevuld met de gegevens van het schooljaar 1995-1996 voor KA Schaarbeek en KA Laken.

Tabel 7: Samenstelling van het nieuw bestand op basis van de primaire gegevens van de zeven koninklijke athenea in het Brussels hoofdstedelijk gewest

	Schooljaar 1995-'96	**1996-'97**	**Totaal**
KA Etterbeek		468	468
KA Schaarbeek	298		298
KA Sint-Pieters-Woluwe		184	184
KA Koekelberg		339	339
KA Laken	332		332
KA Molenbeek		279	279
KA Ukkel		306	306
Totaal	630	1576	2206

Bron: databanken van de koninklijke athenea

48. de leerlingen in de gegevens van de athenea waren ondergebracht in klassen. Op basis van deze klassen hebben we de studierichtingen en graden achterhaald

Dit bestand houdt alleen rekening met de zeven koninklijke athenea. De analyses op de volgende bladzijden gelden dus alleen voor deze athenea en niet voor het gemeenschapsonderwijs in het algemeen. Het gemeenschapsonderwijs telt immers meer scholen in het Brusselse. In 1998 telde het gemeenschapsonderwijs 3245 leerlingen gespreid over 2315 leerlingen in de koninklijke athenea, 667 in de koninklijke technische athenea, 128 in de kunsthumaniora en 135 in de overige vestigingsplaats van het KA Schaarbeek-Evere.[49] Het verschil in cijfers (930 leerlingen) heeft wel repercussies voor de interpretatie van ons materiaal: we houden alleen rekening met de ASO-scholen, die daarnaast ook TSO/BSO-afdelingen hebben, maar deel uitmaken van diezelfde scholen. Het ontbreken van de kunsthumaniora en de koninklijke technische athenea heeft een impact op het sociaal en geografisch recruteringsprofiel van de gemeenschapsscholen in het algemeen. Voor het geografische luik beschikken we over de cijfers van het departement, zodat een analyse van al deze scholen kan gebeuren. Het sociaal profiel van deze scholen kon echter niet achterhaald worden. Een algemene vergelijking binnen het gemeenschapsonderwijs beperkt zich dan ook tot de gegevens van de koninklijke athenea van Brussel-19.

Voor het schooljaar 1997-1998 kregen we toegang tot de gegevensbank van het departement onderwijs[50], zodat een vergelijking tussen scholen van verschillende netten en tussen alle scholen van het gemeenschapsonderwijs mogelijk werd. Het departement bezorgde ons per net en per school het aantal leerlingen, de gevolgde studierichting binnen iedere graad, het aantal jongens en meisjes per studierichting (én school) en het aantal leerlingen per gemeente volgens de woonplaats. Op basis van deze gegevens was het mogelijk om het studieaanbod per school te achterhalen, de gevolgde studierichtingen te toetsen aan genderaspecten en een geografisch profiel te schetsen per school, per net en voor het secundair onderwijs in het algemeen.[51]

4.2. Analyse van de schoolbevolking

Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel is verspreid over 34 (administratieve) scholen[52]: 16 scholen behoren tot het vrij gesubsidieerd net, 14

---

49. Het verschil tussen 1997 en 1998 voor het KA Schaarbeek verklaart zich door het louter doorgeven van de gegevens van de hoofdvestigingsplaats in 1997 (gegevens atheneum zelf) en van alle vestigingsplaatsen samen voor 1998.
50. Met veel dank aan Mevr. M. Scheys, Mevr. N. Speleers en Dhr. P. Cornelis van de cel Statistiek van het Departement Onderwijs voor het bezorgen van het materiaal.
51. Het spreekt vanzelf dat al de gegevens uitdrukkelijk betrekking hebben op de Nederlandstalige scholen binnen het Brussels hoofdstedelijk gewest.
52. In dit geval worden middenscholen met een eigen administratief beheer, zoals het geval in Laken, Koekelberg, Molenbeek en Ukkel-Beersel, als één schoolidentiteit beschouwd.

tot het gemeenschapsonderwijs, 3 tot het gemeentelijk onderwijs en 1 school wordt gesubsidieerd door de Vlaamse Gemeenschapscommissie (Elishout, school voor Voeding). Over het Franstalig onderwijs in Brussel hebben we onvoldoende kwantitatieve gegevens en ook de niet-gesubsidieerde onderwijsinstellingen worden hier buiten beschouwing gelaten. De verdeling van de leerlingen over de Nederlandstalige scholen in Brussel zag er voor het schooljaar 1997-'98 als volgt uit:

Tabel 8: Verhouding van de onderwijsnetten in het Nederlandstalig secundair onderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in het schooljaar 1997-1998

Inrichtende macht	**aantal ll.**	**aandeel %**
Gemeente	1395	11,9%
Gemeenschap	3245	27,8%
Vrij onderwijs	7052	60,3%
Totaal	**11692**	**100 %**

Bron: Departement onderwijs

Binnen het gemeenschapsonderwijs onderscheiden we drie types: de athenea met hoofdzakelijk ASO-studierichtingen, de technische athenea en de kunsthumaniora. Zowel het KTA Jette (340 leerlingen), het KTA Anderlecht (327 leerlingen) als het Kunsthumaniora Muziek en Woord (128 leerlingen) komen niet aan bod in dit onderzoek. De aandacht gaat volledig naar de ASO — scholen in het gemeenschapsonderwijs. Volgende scholen maken daar deel van uit: MSGO Brussel II (lees: Laken), KA Brussel II, KA Etterbeek, MSGO Koekelberg, KA Koekelberg, KA Sint-Jans-Molenbeek, MSGO Sint-Jans-Molenbeek, KA Schaarbeek-Evere, KA Ukkel en MSGO Ukkel-Beersel.

De scholen met de meeste leerlingen zijn Etterbeek (501) en Schaarbeek (451)[53]. De overige scholen recruteren gemiddeld 320 leerlingen: Koekelberg (349), Laken (329), Ukkel (323) en Sint-Jans-Molenbeek (289). Alleen Sint-Pieters-Woluwe is een relatief kleiner atheneum met 204 leerlingen. Een vergelijking tussen de verschillende schooljaren is alleen mogelijk voor Etterbeek, Sint-Pieters-Woluwe en Ukkel.[54]

---

53. Cijfers afkomstig uit het departement onderwijs. Cel onderwijsstatistiek, september 1998.
54. De cijfers van het schooljaar 1997-1998, afkomstig uit het departement onderwijs, werden gecheckt op de schooldirecties Etterbeek en Schaarbeek, omdat hier een grotere afwijking was ten opzichte van de cijfers voor de vorige schooljaren.

We stelden reeds vast dat het gemeenschapsonderwijs de voorbije jaren sterk groeide. Tussen 1996 en 1998 steeg het aantal leerlingen met 4,5%. Bij de athenea kenden vooral Etterbeek en Ukkel een spectaculaire groei van 8,5%. Sint-Pieters-Woluwe (+7,4%) en Schaarbeek (+6%) volgden deze tendens. In de overige scholen is het aantal leerlingen nauwelijks aangegroeid en het gebrek aan cijfermateriaal voor de kunsthumaniora en de technische athenea verklaart waarom we geen verder verband (kunnen) leggen tussen de algemene groei van het gemeenschapsonderwijs en de evolutie van de athenea.

De grootte van de Brusselse athenea kan slechts ingeschat worden mits kennis over de gemiddelde grootte van scholen in het Brussels hoofdstedelijk gewest en in Vlaanderen. Volgens Grafiek 3 neemt de schoolgrootte in het secundair onderwijs in de Vlaamse Gemeenschap toe. Over de periode 1991-1997 noteren de auteurs van *Vlaamse onderwijsindicatoren in internationaal perspectief* een stijging van de gemiddelde schoolgrootte van 11% in het gewoon secundair onderwijs.

Grafiek 3: Evolutie van de gemiddelde schoolgrootte in het secundair onderwijs in de Vlaamse Gemeenschap

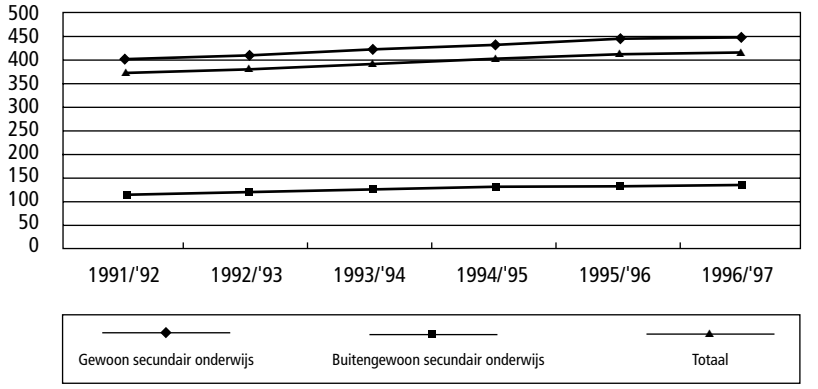

Bron: Vlaamse onderwijsindicatoren, 1998.

In Vlaanderen neemt vooral de grootte in het provinciaal en gemeentelijk onderwijs toe. We noteren hier een stijging van de gemiddelde schoolgrootte met respectievelijk 12% (van gemiddeld 423 leerlingen in 1991-'92 naar 474 in 1996-'97) en 21% (van gemiddeld 281 leerlingen in 1991-'92 naar 339 in 1996-'97). Alles wijst erop dat er zich de laatste jaren wel degelijk een schaalvergroting heeft voorgedaan.[55] Fusies in het provinciaal en gemeentelijk onderwijs hebben kleinere scholen opgeslorpt en hebben schaalvergroting in de hand gewerkt.[56]

Tussen 1997 en 1998 noteren we geen grote verschillen.[57] In het schooljaar 1998-1999 bedraagt de gemiddelde schoolgrootte 456 leerlingen. Dit gemiddeld aantal leerlingen verschilt echter van net tot net: 265 in het gemeenschapsonderwijs (ARGO), 548 in het privaatrechtelijk, 467 in het provinciaal en 371 in het gemeentelijk onderwijs.

Deze gegevens ontbreken nog voor Brussel, zodat we hier alleen een vergelijking maken voor het jaar 1998. Ook hier is de gemiddelde schoolgrootte in het vrij onderwijs veel groter dan in de andere netten.

Tabel 9: Verdeling van het aantal leerlingen per school en per net voor het schooljaar 1997-'98

Inrichtende macht	Naam	Man.	Vrouw.	Totaal
VGC	Elishout, school voor voeding	409	128	537
ARGO	M.S.G.O. Brussel II	61	80	141
ARGO	K.A.	86	102	188
ARGO	K.A. Etterbeek	245	256	501
ARGO	K.T.A. Jette	72	268	340
ARGO	M.S.G.O. Koekelberg	68	67	135
ARGO	K.A. Koekelberg	93	121	214
ARGO	K.A. Sint-Jans-Molenbeek	78	98	176
ARGO	M.S.G.O. Sint-Jans-Molenbeek	59	54	113
ARGO	K.A. Schaarbeek-Evere	221	230	451
ARGO	K.T.A. Sint-Agatha-Berchem-Anderlecht	246	81	327
ARGO	K.A. Ukkel	99	86	185
ARGO	M.S.G.O. Ukkel-Beersel	85	53	138
ARGO	K.A. Sint-Pieters-Woluwe	114	90	204
ARGO	Kunsthumaniora Muziek en Woord	56	72	128
				3241
Gemeente	Gemeentelijk Atheneum	113	186	299
Gemeente	Hoofdstedelijk Atheneum Karel Buls	128	134	262
Gemeente	Instituut Anneessens-Funck	155	147	302
				863
Vrij	Sint-Niklaasinstituut	387	311	698
Vrij	Sint-Guido-Instituut	227	267	594
Vrij	Lutgardiscollege	167	156	323
Vrij	Maria Assumptalyceum ASO-TSO-BSO	56	574	630
Vrij	Sint-Jan Berchmanscollege	448	134	582
Vrij	Maria-Boodschaplyceum	110	250	360

55. *Vlaamse onderwijsindicatoren in internationaal perspectief.* Editie 1998. Departement onderwijs, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1998, pp. 98-99.
56. Ibidem.
57. *Beperkte statistische telling van de leerlingen in het basis- en het secundair onderwijs in september 1998.* Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Departement Onderwijs, 1998, 49p.

Tabel 9: Verdeling van het aantal leerlingen per school en per net voor het schooljaar 1997-'98

Vrij	Regina-Pacisinstituut	91	127	218
Vrij	Jan-van-Ruusbroeckollege	458	123	581
Vrij	Heilig-Hartcollege	146	102	248
Vrij	Sint-Pieterscollege	311	353	664
Vrij	Imelda-Instituut	102	196	298
Vrij	Mater Dei-Instituut	82	483	565
Vrij	Sint-Jozefscollege	360	54	414
Vrij	Don Bosco Technisch Instituut	343	7	350
Vrij	Sint-Lukas Kunsthumaniora	233	162	395
Vrij	Technisch Instituut Kardinaal Mercier	135	0	135
				7052

Bron: Departement onderwijs

Het vrij onderwijs heeft een gemiddelde schoolgrootte van 440 leerlingen. Een school in het gemeenschapsonderwijs telt gemiddeld 324 leerlingen[58] en in het gemeentelijk onderwijs 287 leerlingen. Wat de grootte van een school bepaalt, hebben we echter niet bestudeerd. De ligging van een school, het studieaanbod en de schoolfaciliteiten (bv. internaat, vervoer, naschoolse opvang, e.a.) zullen hier zeker een bijdrage leveren, maar we beschikken ook hier over te weinig materiaal om dit te toetsen.

4.3. De schoolomgeving

De ligging in een bepaalde buurt, de impact van deze ligging op de sociale en geografische recrutering van de leerlingen en de aanwezigheid van potentiële concurrenten op de onderwijsmarkt onderscheiden het ene atheneum van het andere. We moeten toegeven dat de meeste scholen eenzelfde waaier aan studierichtingen aanbieden, dat de faciliteiten (vervoer, middagmaal, opvang na de schooluren en tijdens de vakanties, enzovoort) elkaar overlappen en dat het beleid van de scholen grotendeels wordt gecentraliseerd door overkoepelende organen (zie Algemene Raad voor het Gemeenschapsonderwijs, Onderwijs voor Steden en Gemeenten, vzw Katholieke Opvoeding en Cultuur Brussel en sinds kort het Brussels Overleg en Coördinatiecentrum voor het Gemeenschapsonderwijs (BOCO)). De schoolomgeving en de naambekendheid van een school kunnen echter tot verscheidenheid dwingen. Bepaalde scholen maken zonder

58. Voor het gemeenschapsonderwijs houden we voor de schoolgrootte geen rekening met de administratieve opdeling tussen middenschool en atheneum. De twee samen vormen in deze studie éénzelfde schoolentiteit.

enige twijfel deel uit van het Brussels (én Vlaams) onderwijspatrimonium. We denken hierbij aan het Sint-Jan-Berchmanscollege en het Maria-Boodschaplyceum te Brussel, het Jan-van-Ruusbroekcollege te Laken, het Mater Dei-instituut te Sint-Pieters-Woluwe en het Heilig Hartcollege te Ganshoren. Jammer genoeg ontbreekt ons concrete informatie over de oprichtingsdata van de verschillende scholen, die ons zou toelaten de schoolbevolking nog beter te situeren. Sommige scholen hebben uitsluitend Vlaamse *roots:* ze bestonden lang voor Brussel-19 en de band met Vlaanderen is voor hen even belangrijk als de band met Brussel. Anderen ontstonden door de spitsing van een Franstalige *moeder*school.[59] Het ontrafelen van de ontstaansperiode van de scholen in het algemeen en van de athenea in het bijzonder is echter een onderzoek *an sich*, dat veel verheldering en extra informatie zou bezorgen.

In punt 4.8. zullen we de geografische recrutering van deze scholen bespreken. Belangrijk is de ligging van deze 'grote' scholen in het Brussels onderwijslandschap en de impact van hun nabijheid op de schoolbevolking van de overige scholen in dezelfde buurt. Om dit te achterhalen hebben we alle ASO-scholen in Brussel-19 in kaart gebracht.

Kaart 1: Spreiding van het Nederlandstalig secundair onderwijs (ASO) in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

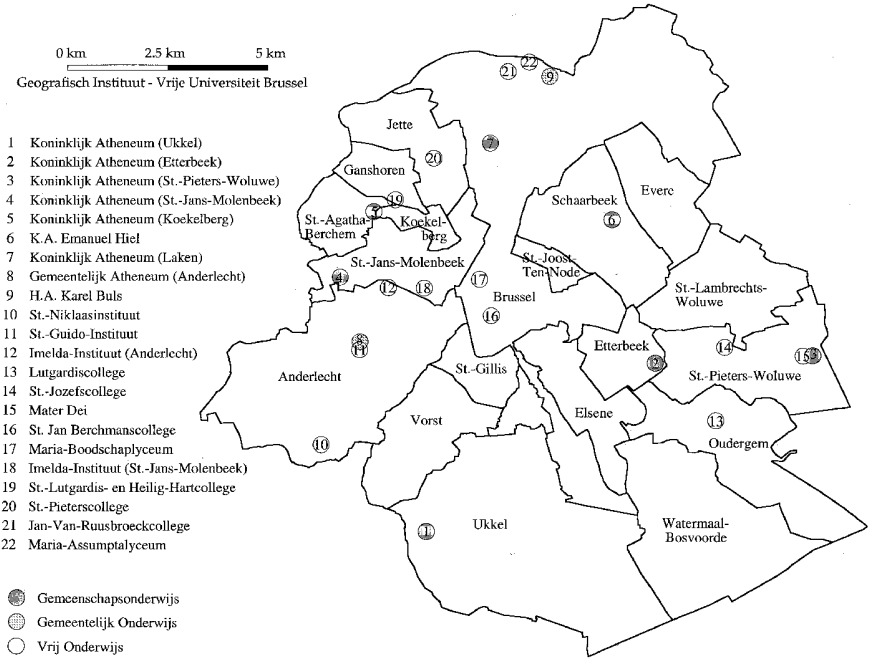

59. Gesprek met Dhr. R. Mottard, directeur van het koninklijk atheneum Laken.

Kaart 1 geeft een overzicht van de ligging van 21 scholen met een ASO — programma. Er valt een denkbeeldige as op tussen het Noord-Westen en Zuid-Oosten van de agglomeratie, die ervoor zorgt dat Brussel inderdaad geen onderwijseenheid is.[60] Men onderscheidt vier grote onderwijspolen: Brussel-Noord, Brussel-West, Brussel-Zuid-Oost en Brussel-centrum.[61] Het valt op dat de scholen zich vooral concentreren in het meest Nederlandstalige gedeelte van de agglomeratie. In de gemeenten met relatief meer Franstaligen — waaronder Watermaal-Bosvoorde, Ukkel, de Woluwes, Oudergem, e.a. — is het Nederlandstalig onderwijs erg dun bezaaid.

Ten zuiden van Brussel is het onderwijs beperkt tot één school per gemeente: het Koninklijk Atheneum te Ukkel (323 lln), het Lutgardiscollege te Oudergem (323 lln), het Koninklijk Atheneum te Etterbeek (501 lln) en het Koninklijk Atheneum te Schaarbeek (316 lln). In Evere, Sint-Lambrechts-Woluwe, Elsene, Watermaal-Bosvoorde, Sint-Gillis en Vorst is geen enkele Nederlandstalige ASO-school. Hoewel het aantal Nederlandstaligen in deze gemeenten beperkt is, beschikken we niet over het aandeel 12-18-jarige Nederlandstaligen in deze gemeenten. Er zijn wel demografische gegevens beschikbaar, maar er wordt geen onderscheid gemaakt tussen het aantal Nederlandstaligen en Frans- of anderstaligen.[62]

Sint-Pieters-Woluwe vormt een uitzondering. Met maar liefst drie scholen telt deze gemeente 1183 leerlingen in het Nederlandstalig ASO, verspreid over het Mater Dei (565 lln), het Sint-Jozefscollege (414 lln) en het Koninklijk Atheneum (204 lln).

Net over de denkbeeldige noord-zuid as ligt Anderlecht. In Anderlecht zijn de scholen verspreid over de gehele gemeente. Aan het zuidelijk uiteinde is alleen het Sint-Niklaasinstituut (698 lln) enigszins geïsoleerd ten opzichte van de overige scholen. Centraal liggen het Sint-Guido-Instituut (594 lln) en het Gemeentelijk Atheneum (299 lln). Aan de grens met Sint-Jans-Molenbeek ligt de eerste vestigingsplaats van het Imelda-Instituut (eerste drie leerjaren met 94 leerlingen), tussen het Koninklijk Atheneum te Molenbeek (289 lln) en de tweede vestigingsplaats van het Imelda-instituut (laatste vier leerjaren met 204 leerlingen).[63]

In Brussel-centrum blijft alleen het vrij onderwijs over: het Sint-Jans-Berchmanscollege (582 lln) in de Urselinenstraat en het Maria Boodschaplyceum (360 lln) in de Moutstraat. Het Koninklijk Atheneum te Laken (329 lln) concurreert als enige gemeenschapsschool met het Jan-van-Ruusbroeckcollege (581 lln), het Maria-Assumptalyceum (630 lln) en het

---

60. Secundair onderwijs. Begeleiding van samenwerkingsverbanden. In: *KOCB-nieuws*, jg. 23, nr.4, augustus 1997, p.9.
61. Ibidem
62. Gesprek met en cijfermateriaal van Prof. Dr. P. Deboosere, Instituut voor Demografie, 1998.
63. Het Imelda-instituut met de hogere graden is sinds 1 september 1998 verhuisd naar de Moutstraat, 1000 Brussel

Hoofdstedelijk Atheneum Karel Buls (262 lln) ten noorden van Brussel. Ten zuidwesten van het atheneum ligt nog het Sint-Pieterscollege (664 lln) te Jette. Bijna trapsgewijs volgen in dezelfde richting het Heilig Hartcollege (248 lln) te Ganshoren en het Koninklijk Atheneum van Koekelberg (349 lln).

De ligging van de athenea (kaart 1) suggereert dat de athenea in Brussel niet zozeer elkaars concurrenten zijn — zoals oorspronkelijk door de directies gevreesd[64] — maar eerder concurreren met de omliggende scholen uit het gemeentelijke en vrije net. In Sint-Pieters-Woluwe delen het koninklijk atheneum en het Mater Dei dezelfde schoolomgeving. Ook het koninklijk atheneum van Koekelberg ligt op loopafstand van het Heilig Hartcollege. Het koninklijk atheneum in Laken ligt tussen het Sint-Pieterscollege (Jette) en het Jan-van-Ruusbroeckcollege, het Maria-Assumptalyceum en het hoofdstedelijk atheneum Karel Buls. Het koninklijk atheneum in Sint-Jans-Molenbeek heeft als grote concurrent de twee vestigingsplaatsen van het Imelda-Instituut. Alleen Ukkel en Schaarbeek liggen geïsoleerd. Op het eerste gezicht lijkt ook het koninklijk atheneum Etterbeek goed gelegen, hoewel het Sint-Jozefscollege te Sint-Pieters-Woluwe en het Lutgardiscollege te Oudergem kapers op dezelfde kust kunnen zijn.

We moeten ons echter afvragen in hoeverre de scholen in de omliggende buurten recruteren en of ze binnen deze buurten dezelfde schoolbevolking aanspreken. Vooral naar het centrum toe zal de aanwezigheid van het openbaar vervoer, de werkplaats van de ouders en de aantrekkingskracht van de stad bijdragen tot het succes van een school. In de veronderstelling dat er een zeker verband bestaat tussen de werkplaats van de ouders en de voor hun kind gekozen school, bepaalt ook de nabijheid van ministeries, administraties, grote kantoren, de Europese Gemeenschap e.a. het succes van de school. Jammer genoeg beschikken we niet over onderzoek dat deze gegevens heeft verwerkt en konden ook de athenea ons deze gegevens niet geven. De geografische recrutering van de school kon wel achterhaald worden, maar relaties tussen het sociaal en het geografisch profiel lieten onze gegevens maar in bescheiden mate toe.

4.4. Het studieaanbod in het secundair onderwijs in Brussel

Met studieaanbod bedoelen we het aantal studierichtingen dat een school aanbiedt. Bij het doornemen van de *31ste gids voor het Nederlandstalig Onderwijs te Brussel* stellen we vast dat de meeste ASO-scholen eenzelfde programma hanteren.[65] Het aantal leerlingen verschilt echter van school tot school. We analyseren deze schoolverschillen op basis van de gegevens

64. Gesprekken met Dhr. J.-C. Devroey, directeur van het koninklijk atheneum te Etterbeek, juni 1995 - januari 1998.

van het Departement Onderwijs, om een volledig beeld te krijgen van het onderwijsaanbod over alle netten heen.

Men onderscheidt drie graden in het secundair onderwijs. De eerste graad wordt gespreid over drie afdelingen: Latijn, moderne en beroeps. Omdat het eerste leerjaar A geen onderscheid maakt tussen Latijn en moderne, houden we dit leerjaar gescheiden. De tweede graad herleiden we tot Latijn met wiskunde, Latijn zonder wiskunde als hoofdvak (bv. met Moderne Talen, Wetenschappen, Grieks, e.a.), Moderne Wetenschappen (bv. Economie, Menswetenschappen, Moderne Talen, e.a.) en beroeps. De derde graad wordt gehergroepeerd als 'Latijn met wiskunde', 'Latijn zonder wiskunde', 'Moderne Wetenschappen', 'Handel' en twee beroepsafdelingen. Bij de beroepsafdelingen maken we een onderscheid tussen de zogenaamde 'harde' en 'zachte' sector. De harde sector omvat de studierichtingen Hout/bouw en Metaal/electriciteit. De zachte sector omvat de studierichtingen Handel-talen, Toerisme, Secretariaat-talen, Onthaal & Public relations.[66]

65. GARRE, G. en JACOBS, F. *31ste gids voor het Nederlandstalig onderwijs te Brussel*. Brussel, Vlaams Onderwijscentrum Brussel, 1998, 240 p.

66. We beperken ons hier tot deze studierichtingen die voorkomen in de geanalyseerde scholen.

Tabel 10: Verdeling van het aantal en aandeel van de leerlingen per studierichting en per school (schooljaar 1997-1998)

		Sint-Jozefscollege	%	Mater Dei-instituut		Imelda-instituut		Sint-Pieterscollege		Heilig Hartcollege		Jan-van-Ruusbroeckcolleg		Maria Boodschaplyceum		Sint-Jan-Berchmanscolleg		Maria Assumptalyceum		Lutgardiscollege	
1ste graad																					
0. Eerste leerjaar A		104		88		33		114		47		150		52		110		114		60	
1. Latijnse		46	63.9	33	36.7	0	0	31	22.5	13	23.6	69	54.3	21	52.5	58	70.7	38	33.3	16	27.6
2. Moderne		26	36.1	46	51.1	10	33.3	84	60.9	42	76.4	58	45.7	19	47.5	24	29.3	52	45.6	42	72.4
3. Beroeps		0	0	11	12.2	20	66.6	23	16.7	0	0	0	0	0	0	0	0	24	21	0	0
	som	72	100	90	100	30	99.9	138	100.1	55	100	127	100	40	100	82	100	114	99.9	58	100
2de graad																					
4. Latijn-wiskunde		33	24.8	32	15.2	0	0	39	21.3	18	26	40	21.5	20	16.4	44	22.4	30	15	13	13.7
5. Latijn-grieks/MT/We en Grieks-wiskunde		8	6	27	12.8	0	0	16	8.7	2	2.9	51	27.4	33	27	56	28.6	20	10	0	0
6. Moderne (econ/we/MT/menswe/sportwe)		92	69.2	100	47.6	10	11.8	108	59	49	71	95	51	69	56.6	96	49	125	62.8	82	86.3
7. Beroeps		0	0	51	24.3	75	88.2	20	10.9	0	0	0	0	0	0	0	0	24	12	0	0
	som	133	100	210	99.9	85	100	183	99.9	69	99.9	186	99.9	122	100	196	100	199	99.8	95	100
3de graad																					
8. Latijn-wiskunde		12	11.4	0	0	0	0	21	9.2	13	16.9	15	11.7	10	6.8	41	21.1	13	6.8	11	10
9. Latijn-grieks/MT/We		13	12.4	42	23.7	0	0	24	10.5	4	5.2	37	29.9	37	25.3	67	34.5	36	18.8	0	0
10. Moderne (econ/we/MT/menswe/sportwe)		80	76.2	86	48.6	7	4.7	154	67.2	60	77.9	76	59.4	99	67.8	86	44.3	102	53.1	99	90
11. Handel		0	0	0	0	5	3.3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12. Beroeps (secretariaat, talen, kantoor, e.a.)		0	0	49	27.7	138	92	30	13.1	0	0	0	0	0	0	0	0	41	21.3	0	0
13. Beroeps (hout&bouw, e.a.)		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	som	105	100	177	100	150	100	229	100	77	100	128	101	146	99.9	194	99.9	192	100	110	100
TOTAAL																					

Tabel 10: Verdeling van het aantal en aandeel van de leerlingen per studierichting en per school (schooljaar 1997-1998)

Sint-Guido-instituut		Sint-Niklaasinstituut		H.A. Karel Buls		G.A. Anderlecht		K.A. Sint-Pieters-Woluwe		K.A. Ukkel		K.A. Schaarbeek-Evere		K.A. Sint-Jans-Molenbeek		K.A. Koekelberg		K.A. Etterbeek		K.A. Laken		Totaal	
64		126		55		50		49		60		61		52		74		116		78		1657	
0	0	38	28.4	27	49	12	20.3	10	41.7	16	20.5	19	16.1	10	16.4	30	49.2	56	57.7	16	25.4	559	33.6
66	60	96	71.6	28	51	22	37.3	14	58.3	44	56.4	46	39	25	41	31	50.8	41	42.3	35	55.6	851	51
44	40	0	0	0	0	25	42.4	0	0	18	23	53	44.9	26	42.6	0	0	0	0	12	19	256	15.4
110	100	134	100	55	100	59	100	24	100	78	99.9	118	100	61	100	61	100	97	100	63	100	1666	100
0	0	30	11.8	22	21.8	16	15.5	15	25.8	19	18.6	7	4.7	17	18.5	40	25.6	26	17.6	32	29	493	16.8
0	0	0		20	19.8	3	2.9	3	5.2	12	11.8	2	1.3	0	0	13	8.3	19	12.8	0	0	285	9.7
61	34.7	225	88.2	59	58.4	45	43.7	40	69	41	40.2	78	52.7	49	53.3	103	66	74	50	62	56.4	1663	56.8
115	65.3	0		0	0	39	37.9	0	0	30	29.4	61	41.2	26	28.2	0	0	29	19.6	16	14.6	486	16.6
176	100	255	88.2	101	100	103	100	58	100	102	100	148	99.9	92	100	156	99.9	148	100	110	100	2927	99.9
0	0	28	16.2	1	2	8	9.2	7	9.6	0	0	3	2.8	5	5.9	16	27.6	12	8.6	15	19.2	231	8.6
0	0	3	1.7	15	29.4	5	5.7	2	2.7	0	0	2	1.9	0	0	12	20.7	22	15.7	3	3.8	324	12
66	27	142	82.1	35	68.6	31	35.6	64	87.7	52	62.7	33	30.8	34	40.5	30	51.7	71	50.7	60	76.9	1467	54.6
27	11	0	0	0	0	14	16	0	0	15	18	43	40.2	0	0	0	0	35	25	0	0	139	5.2
144	59	0	0	0	0	29	33.3	0	0	10	12	8	7.5	45	53.6	0	0	0	0	0	0	494	18.4
7	2.9	0	0	0	0	0	0	0	0	6	7.2	18	16.8	0	0	0	0	0	0	0	0	31	1.2
244	99.9	173	100	51	100	87	99.8	73	100	83	99.9	107	100	84	100	58	100	140	100	78	99.9	2686	100

De wijze waarop de leerlingen in de eerste graad verdeeld zijn, drukt reeds een stempel op het profiel van de school en op het verdere studieverloop van de leerling. Geen enkele school heeft een evenwichtige verhouding. Scholen die alleen ASO aanbieden in de eerste graad, hebben meestal een lichte voorkeur voor ofwel de Latijnse ofwel voor de moderne afdeling. Alleen het KA Koekelberg en het HA Karel Buls hebben een evenredige vertegenwoordiging van leerlingen in beide studierichtingen (ongeveer 49% in de Latijnse en 51% in de moderne).

Een aantal 'grote' scholen telt opvallend meer leerlingen in de Latijnse afdeling: Sint-Jan-Berchmanscollege (70,7%), Sint-Jozefscollege (63,9%), KA Etterbeek (57,7%), Jan-van-Ruusbroeckcollege (54,3%) en het Maria-Boodschaplyceum (52,5%). Geen enkele school beschikt hier over een beroepsafdeling! Zij blijven de 'kampioenen' van de klassieke opleiding. Van alle Brusselse ASO-scholen hebben alleen het Imelda-instituut en het Sint-Guido-instituut geen eerste graad Latijnse. Het sterke aandeel leerlingen in de beroepsafdelingen geeft de scholen een eerder 'technisch' profiel. In de overige scholen ligt het aandeel Latijnse tussen 42% (KA Sint-Pieters-Woluwe) en 20% (GA Anderlecht). Twee athenea (KA Schaarbeek en KA Molenbeek) liggen onder deze grens met gemiddeld 16,2% leerlingen in de Latijnse.

Voor de studiegroep 'Latijnse' in de tweede graad onderscheiden we de scholen die verschillende klassieke richtingen aanbieden van deze die zich beperken tot één enkele. Indien men slechts één klassieke richting heeft, gaat de voorkeur duidelijk naar de Latijnse met wiskunde: KA Laken (29%), KA Molenbeek (18,5%), Lutgardiscollege (13,7%) en Sint-Niklaasinstituut (11,8%). Ook in de overige scholen zitten gemiddeld meer leerlingen in de Latijnse met wiskunde. Dat het succes van een volledig klassieke opleiding de voorbije jaren sterk aan belang heeft ingeboet, wordt dus ook in Brussel geïllustreerd. Enkel colleges die daarin en zeer sterke reputatie opbouwden, blijven succesvol in het aanbieden van Latijn in combinatie met Grieks (Sint-Jan-Berchmanscollege, Jan-van-Ruusbroekcollege, Maria-Boodschaplyceum). In de overige netten zijn het enkel Karel Buls en Koekelberg die dit ook in de 3e graad volhouden. Het ruimer aanbod aan klassieke richtingen binnen deze scholen zal ook wel een rol hebben gespeeld: de meeste scholen beperken zich tot Latijn-moderne talen en Latijn-Griekse. Scholen met een sterke klassieke traditie hebben vanaf de tweede graad ook de optie Grieks-wiskunde, die hier deel uitmaakt van de tweede studiegroep.

Een andere vaststelling is de verhouding tussen de moderne wetenschappen en de beroepsafdelingen. Alle scholen met in de eerste graad een beroepsafdeling, behouden ze in de volgende graden[67] De verhoudingen tussen beide graden verschillen echter van school tot school. Op drie uitzonderingen na, stellen we een gemiddelde daling vast van 4,6%. In Sint-Jans-Molenbeek vermindert het aandeel in het beroepsonderwijs van 42,6% naar 28,2% tussen de 1e en 2e graad. Hoewel we geen aanwijzingen

hebben voor mogelijke verklaringen, veronderstellen we hier een grote drop-out in de TSO en BSO-richtingen. Algemeen neemt het aandeel van de beroepsafdeling af in de laatste graad. In het KA Ukkel en in het Mater Dei-instituut noteren we het omgekeerde: het percentage leerlingen in het beroepsafdeling stijgt van 23% naar 29,4% in het atheneum en in het Mater Dei-instituut verdubbelt dit aandeel van 12,2% naar 24,3%. Tussen de tweede en derde graad stijgt dit aandeel tot 27,7% in het Mater Dei-instituut en tot 37,2% in het KA Ukkel. Het atheneum is trouwens de enige school die haar klassieke richtingen verliest in de laatste graad ! In de andere scholen blijven de afdelingen bestaan in de drie graden van het humaniora.

De afdeling Latijn-wiskunde in de derde graad is het grootst in het KA Koekelberg (27,6%), het Sint-Jan-Berchmanscollege (21,1%), het KA Laken (19,2%) en het Heilig Hartcollege (16,9%). De overige klassieke richtingen zonder wiskunde vinden we vooral in het Sint-Jan-Berchmanscollege (34,5%), het Jan-van-Ruusbroeckcollege (29,9%), het HA Karel Buls (29,4%) en het Maria-Boodschaplyceum (25,3%).

Belangrijk bij deze vergelijking is ook rekening te houden met de absolute cijfers, aangezien percentages bij kleinere scholen soms voor een vertekend beeld zorgen. Het Sint-Jan-Berchmanscollege telt als enige school meer leerlingen in de klassieke dan in de moderne afdelingen (108 leerlingen tegenover 86). In het KA Koekelberg zitten — op twee na — evenveel leerlingen in beide afdelingen. In de andere scholen schommelt het aantal leerlingen 'Latijnse' tussen 52 (in het Jan-van-Ruusbroekcollege) en 17 (in het Heilig Hartcollege).

Het samenbrengen van de schoolomgeving en de schoolbevolking per studierichting kan een mogelijke detector zijn voor concurrerende scholen. Kaart 1 situeerde de scholen binnen het gewest. Zo viel op dat in de omgeving van het KA Ukkel, het Sint-Niklaasinstituut en het KA Laken geen andere Nederlandstalige scholen waren. Het zuid-oosten omvatte het KA Etterbeek, het Sint-Jozefscollege, het Lutgardiscollege, het Mater Dei-instituut en het KA Sint-Pieters-Woluwe.

De twee laatste scholen liggen op loopafstand van elkaar. Op basis van studie-aanbod lijken ze zich gespecialiseerd te hebben. Het Mater Dei-instituut in een sterke beroepsafdeling en het atheneum in een concentratie van leerlingen in de moderne wetenschappen. De afwezigheid van de Latijn-wiskunde in het Mater Dei-instituut en de sterke aanwezigheid van deze studierichting in het atheneum zorgen ook voor verschillen tussen beide scholen.

---

67. Alleen KA Etterbeek zou op het eerste gezicht een uitzondering zijn met in de tweede en derde graad een beroepsafdeling. Dit wordt verklaard omdat in de verwerkingen de afdeling "handel" samenvalt met de moderne wetenschappen en in de andere graden hiervan wordt gescheiden.

Ook met het Sint-Jozefscollege vallen gelijkenissen op. In de eerste graad is hier een duidelijke vertegenwoordiging van de Latinisten (63,9%). Gespreid over de verschillende graden zitten echter evenveel leerlingen in de klassieke richtingen van het college als van het atheneum (30,8% voor het college en 31% in het atheneum). In het laatste jaar volgen meer leerlingen van het college dan van het atheneum de Latijn-wiskunde (11,4 % of 12 leerlingen in het college en 9,6% of 7 leerlingen in het atheneum). De overige klassieke richtingen tellen meer leerlingen in het college (13 t.o.v. 2 leerlingen of 12,4% t.o.v. 2,7%) Het feit dat er in het college noch in het atheneum beroepsafdelingen zijn, kan de concurrentie tussen beide scholen ook in de hand werken. Het KA Etterbeek ligt in dezelfde buurt. In de eerste plaats valt het groot aantal leerlingen op. Ten tweede is er een sterke verankering van de klassieke afdelingen, ondanks het bestaan van een beroepsafdeling. Als gevolg hiervan is er minder aandacht voor de moderne wetenschappen. Behalve in de eerste graad, is een zekere gelijkenis op te merken tussen het KA Etterbeek en het Mater Dei-instituut. Zowel in de tweede als in de laatste graad valt de verdeling tussen de graden grotendeels samen. Met het Lutgardiscollege, dichter in de buurt van het atheneum, zijn minder aanknopingspunten. Het college telt niet alleen minder leerlingen, maar het aanbod is hier beperkt tot Latijnse met wiskunde en tot de moderne wetenschappen.

In het Noord-Westen is er een sterke concentratie van Nederlandstalige scholen met maar liefst drie athenea: Sint-Jans-Molenbeek, Koekelberg en Laken (Brussel II). Niet alleen is dit het meest Nederlandstalig deel van de agglomeratie, maar er is ook een duidelijk leerlingeninstroom uit de naburige Vlaamse gemeenten, die we verder zullen bespreken in punt 4.8.

In de buurt van het KA Laken ligt het Sint-Pieterscollege. Een vergelijking tussen beide laat ook hier een zekere concurrentie vermoeden. Beide hebben drie afdelingen in de eerste graad, met een grotere concentratie van het beroepsonderwijs en de klassieke richting in het atheneum (respectievelijk 19% t.o.v. 16,7 % en 25,4% t.o.v. 22,5%). In de tweede graad loopt de verdeling tussen de studierichtingen grotendeels gelijk, maar de klassieke afdeling is beperkt tot de Latijn-wiskunde in het KA Laken en het college telt meer klassieke richtingen. In de laatste graad verdwijnt de beroepsafdeling van het KA Laken en telt men nog een aandeel van 13,1% in het Sint-Pieterscollege. Het verdwijnen van deze graad lijkt vooral de moderne wetenschappen te bevoordelen (76,9% t.o.v. 67,2% in het college). In de klassieke afdelingen blijven de verhoudingen gelijk (23% in het atheneum en 19,7% in het college). Procentueel is er een overgewicht van de Latijnse met wiskunde in het atheneum (19,2%), terwijl de klassieke richtingen in het college evenwichtiger verdeeld zijn (9,2% met wiskunde en 10,5% zonder).

Het KA Koekelberg ligt in de directe omgeving van het Heilig Hartcollege. Een vergelijking van het studieaanbod en de schoolbevolking geeft

een totaal ander patroon voor het atheneum ten opzichte van het college. Het KA Koekelberg heeft een heel sterke klassieke afdeling in de drie graden (49,2% ; 33,9% ; 48,3%), terwijl het college eerder leerlingen recruteert in de moderne afdelingen (76,4% ; 71% ; 77,9%). Geen van beiden heeft een beroepsafdeling. Het profiel van beide scholen laat ook geen concurrentie toe.

In het KA Sint-Jans-Molenbeek is de beroepsafdeling heel duidelijk aanwezig: 42,6% in de eerste en 53,6% in de laatste graad. Het aandeel van de klassieke afdelingen stijgt hier van 16,1% in de eerste naar 18,5% in de tweede graad, maar daalt tot 5,9% in de laatste graad ! Dit atheneum is echter goed gelegen tussen het KA Koekelberg en het Imeldainstituut dat nog beroepsgerichter is. Bij deze laatste is er nog wel een moderne afdeling, maar het gros van de leerlingen wordt opgeslorpt door de BSO/TSO-studierichtingen (liefst 92% studeert in de « zachte » beroepssector: Kantoor of Kantooradministratie en gegevensbeheer).

Indien we rekening houden met alle scholen met een sterk ASO-aanbod (waarbij het Imelda-instituut in Molenbeek en het Sint-Guido-instituut in Anderlecht niet worden gerekend) kunnen we wel een duidelijk profiel schetsen van de spreiding van de leerlingen over de studierichtingen in het secundair onderwijs in Brussel. Van alle leerlingen in de eerste graad van het secundair onderwijs volgt gemiddeld 50,8% de moderne en 36,6% de klassieke richting. Zelfs indien we geen rekening houden met de technische scholen (met uitsluitend TSO en BSO) zit reeds 12,6% van de leerlingen in de eerste graad in een beroepsafdeling. Dit percentage blijft min of meer behouden in de tweede graad (11,1%) en stijgt tot 14,9% in de laatste graad (5e, 6e en in sommige gevallen 7e leerjaar). De tweede graad wordt gekenmerkt door een sterke aanwezigheid van de moderne wetenschappen (moderne talen, economie, wetenschappen, mens- en sportwetenschappen): 1592 leerlingen of 59,7%. Voor de klassieke richtingen hebben we een onderscheid gemaakt tussen de klassieke met wiskunde (18,5% of 493 leerlingen) en de klassieke zonder wiskunde (10,7% of 285 leerlingen). De 'klassieke met wiskunde' is duidelijk oververtegenwoordigd ten opzichte van de overige klassieke richtingen, wat een grote voorkeur laat vermoeden voor de 'sterke' richtingen binnen de klassieke opleiding. Het aandeel Latijnse met wiskunde daalt tot 10 % in de laatste graad terwijl het aandeel van de overige klassieke richtingen groeit tot 14,1%. Dit wordt verklaard door de klassieke keuzemogelijkheden in de determinatiegraad: Latijn-moderne talen, Latijn-Grieks, Grieks-wiskunde, Grieks-wetenschappen en Latijn-wetenschappen.

4.5. Het profiel van de zeven athenea op basis van de gevolgde studierichtingen in het secundair onderwijs

Met de vergelijking van alle ASO-scholen in het Brussels hoofdstedelijk arrondissement hebben we kunnen aantonen dat ondanks eenzelfde studieaanbod, de scholen toch heel sterk van elkaar verschillen. In deze analyse gaan we nog een stap verder en wordt de nadruk gelegd op de zeven athenea in Brussel-19. We gebruiken het door ons aangemaakte bestand op basis van de gegevens van de scholen zelf. We stellen ons voorlopig geen vragen meer over de potentiële concurrentie tussen de scholen (cf. punt 4.4.), maar concentreren ons op het profiel van ieder atheneum. De al dan niet prominente plaats van de opleiding 'klassieke talen' en 'wiskunde' blijft een goed aanknopingspunt om het karakter van de scholen te typeren.

Tabel 11: De aanwezigheid van klassieke talen in de athenea

			klassieke talen		
			met klassieke talen	zonder klassieke talen	Total
SCHOOL	etterbeek	Count	209	259	468
		% within SCHOOL	44,7%	55,3%	100,0%
		% within klassieke talen	33,2%	16,4%	21,2%
	schaarbeek	Count	46	252	298
		% within SCHOOL	15,4%	84,6%	100,0%
		% within klassieke talen	7,3%	16,0%	13,5%
	St Piet Wol	Count	52	132	184
		% within SCHOOL	28,3%	71,7%	100,0%
		% within klassieke talen	8,3%	8,4%	8,3%
	Koekelberg	Count	121	218	339
		% within SCHOOL	35,7%	64,3%	100,0%
		% within klassieke talen	19,2%	13,8%	15,4%
	laken	Count	91	241	332
		% within SCHOOL	27,4%	72,6%	100,0%
		% within klassieke talen	14,5%	15,3%	15,0%
	Molenbeek	Count	53	226	279
		% within SCHOOL	19,0%	81,0%	100,0%
		% within klassieke talen	8,4%	14,3%	12,6%
	ukkel	Count	57	249	306
		% within SCHOOL	18,6%	81,4%	100,0%
		% within klassieke talen	9,1%	15,8%	13,9%
Total		Count	629	1577	2206
		% within SCHOOL	28,5%	71,5%	100,0%
		% within klassieke talen	100,0%	100,0%	100,0%

De opdeling van de studierichtingen in twee grote groepen secundair onderwijs met en zonder klassieke talen, laat een aantal heel frappante conclusies toe. Gemiddeld volgt maar een klein derde van de leerlingen een klassieke opleiding. Zoals vorige gegevens al aantoonden, zijn het de athenea van Etterbeek en Koekelberg (respectievelijk 45% en 36% van alle leerlingen), die zich profileren als 'klassieke' scholen. Dit staat in schril contrast met de athenea van Ukkel, Schaarbeek en Sint-Jans-Molenbeek waar slechts 14% à 19% van de leerlingen een klassieke opleiding volgen. De meeste leerlingen zitten dus in een richting zonder klassieke talen, en vooral in Sint-Pieters-Woluwe en Koekelberg is dit het geval. De afwezigheid van beroepsafdelingen verklaart weliswaar deze oververtegenwoordiging. In alle andere scholen zitten meer dan de helft van de leerlingen in de 'moderne', op één uitzondering na: Etterbeek met 41%. Dat het aandeel 'klassieke' daalt naarmate de leerjaren vorderen, is algemeen bekend. Het watervalsysteem waarbij leerlingen beginnen in de 'moeilijkste' Latijnse afdeling om, wanneer de resultaten uitblijven, 'af te zakken' naar 'gemakkelijker' afdelingen, is ook hier duidelijk aanwezig: het aandeel van 35% latinisten in de eerste graad daalt tot 29% in de tweede en tot 17,6% in de derde graad. Alleen in Koekelberg heeft de klassieke afdeling nog een aandeel van 28,3% latinisten in de laatste graad. (cf. tabel 11). Etterbeek en Laken volgen met respectievelijk een aandeel van 26% en 19,7%. In Schaarbeek is het aandeel van de klassieke talen beperkt tot 13,8% en in Sint-Jans-Molenbeek tot 11%. We stelden reeds vast dat Ukkel als enige school haar klassieke afdeling verliest in de derde graad.

Verschillende studies hebben ondertussen aangetoond dat het al dan niet volgen van een sterk wiskundige richting in het secundair onderwijs een sterke invloed uitoefent op het verder studieverloop van de leerlingen.[68] Aan de universiteit zijn studenten met een wiskundig verleden sterk vertegenwoordigd.[69] Leerlingen zijn niet alleen beter voorbereid op verder studeren, maar onderzoek toonde eveneens aan dat er een duidelijke relatie is tussen de keuze voor een wiskundige richting en de sociale achtergrond van de leerling. Naarmate de ouders een hoger diploma hebben, is de kans groter dat het kind een richting mét wiskunde kiest.[70] Net als de factor 'klassieke talen', speelt de factor 'studieriching mét wiskunde' een doorslaggevende rol in het studieaanbod van een school. Terwijl bij de 'klassieke' de aanwezigheid van Latijn een geïsoleerd gegeven is, bieden verschillende richtingen de optie wiskunde aan. Een verder onderscheid naargelang het aantal uren wiskunde kon op basis van het

68. JANSSENS, R. en DE METSENAERE, M. *De pre-selectieproef voor eerstegeneratiestudenten aan de Vrije Universiteit Brussel, getoetst aan sociale en genderinvloeden*. Eindrapport Onderzoeksproject 94.12. Brussel, onuitgegeven rapport, 166p.
69. Ibidem
70. Ibidem

geleverde materiaal echter niet gemaakt worden. De groepering gebeurde enkel op basis van de rol van wiskunde als 'hoofdvak' (ongeacht dit dus 8 uur dan wel 4 uur wiskunde per week impliceerde).

Tabel 12: Aantal en aandeel van de leerlingen per school op basis van 'wiskunde als hoofdvak' in de derde graad

			SCHOOL							Total
			etterbeek	schaarbeek	St Piet Wol	Koekelberg	laken	Molenbeek	ukkel	
wiskunde 3e gr	3e gr met wiskunde hoofdvak	Count	38	18	16	65	34	19	25	215
		% within wiskunde 3e gr	17,7%	8,4%	7,4%	30,2%	15,8%	8,8%	11,6%	100,0%
		% within SCHOOL	27,9%	32,1%	26,2%	65,7%	51,5%	23,2%	29,4%	36,8%
	3e gr zonder wiskunde hoofdvak	Count	98	38	45	34	32	63	60	370
		% within wiskunde 3e gr	26,5%	10,3%	12,2%	9,2%	8,6%	17,0%	16,2%	100,0%
		% within SCHOOL	72,1%	67,9%	73,8%	34,3%	48,5%	76,8%	70,6%	63,2%
Total		Count	136	56	61	99	66	82	85	585
		% within wiskunde 3e gr	23,2%	9,6%	10,4%	16,9%	11,3%	14,0%	14,5%	100,0%
		% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Van alle leerlingen in de derde graad heeft 37% wiskunde als hoofdvak. In Koekelberg en Laken ligt dit aandeel veel hoger ; respectievelijk 65,7% en 51,5%. In de andere scholen ligt het aandeel onder de 30%. Opvallend voor het profiel van het KA Etterbeek is dat de studierichtingen mét wiskunde niet doorwegen. Ten opzichte van een algemeen gemiddelde van 37% heeft het atheneum slechts een aandeel van 28%.

We kunnen samenvatten dat iedere school zich anders profileert. Het KA Etterbeek biedt vooral een verscheidenheid aan klassieke richtingen aan. Ondanks het watervalsysteem, blijft de klassieke afdeling goed vertegenwoordigd in de drie graden: 58,8% in de eerste, 43,4% in de tweede en 26% in de determinatiegraad. De moderne wetenschappen krijgen hier veel minder aandacht dan in de andere athenea. Er is een duidelijke polarisatie tussen het klassieke aanbod enerzijds en de sterke handelsafdeling anderzijds. Etterbeek is de enige school met een sterke ASO-traditie die in een determinatiegraad nog een TSO-afdeling aanbiedt, goed voor een aandeel van 25%. Het KA Koekelberg is vergelijkbaar met het KA Etterbeek — ten minste wat het ASO-profiel betreft. In de determinatiegraad is het aandeel latinisten iets groter (28,3%) en ook de wiskundige richtingen zijn hier beter vertegenwoordigd (65,7%). Het KA Laken heeft een groot aandeel classici in de 2e en 3e graad, maar de sterke concentratie van de moderne wetenschappen over de verschillende graden zwakt het profiel van een 'klassiek' atheneum af. Het KA Sint-Pieters-Woluwe kenmerkt zich door een grote concentratie van leerlingen binnen de moderne wetenschappen. Zowel in de 'klassieke' als in de 'richtingen met wiskunde' ligt het atheneum onder het algemeen gemiddelde. Het KA Schaarbeek recruteert vooral leerlingen in de handelsafdelingen. Reeds in de eerste graad volgt 40% van de leerlingen deze richting, tegenover een algemeen gemiddelde van 25%. In de determinatiegraad blijft deze verhouding behouden: 20% tegenover 7,4%. Een zelfde conclusie hoort bij het KA Sint-Jans-Molenbeek. Ruim 30% van de leerlingen volgt er een TSO/BSO-richting en

dit aandeel blijft bewaard in de determinatiegraad. Het profiel van het KA Ukkel valt echter op. Terwijl voor Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek sociale en geografische factoren een rol kunnen spelen, zou de ligging van het KA Ukkel een totaal ander schoolprofiel veronderstellen. Het zuiden van Brussel is immers gekend door een hogere concentratie van gefortuneerder sociale groepen (zowel qua inkomen als qua opleiding)[71]. Een bijkomend aspect is het schoolisolement van het atheneum: in de kalme, groene zone van de school is geen enkel spoor van ander Nederlandstalig secundair onderwijs. En toch is Ukkel een typische 'beroepsschool'. Net als Schaarbeek en Molenbeek is er een oververtegenwoordiging van de beroepsafdeling en een ondervertegenwoordiging van de 'klassieke' richtingen. Ukkel verliest als enige school het klassiek aanbod in de determinatiegraad. Een voor de hand liggende verklaring hebben we niet. Zelfs niet voor het a-typische karakter van het KA Ukkel ten opzichte van zijn omgeving. We beschikken jammer genoeg niet over demografische cijfers die een onderscheid maken tussen Nederlandstalige en Franstalige jongeren (12-18-jarigen), zodat we het aantal leerlingen niet in verband kunnen brengen met het aantal Nederlandstalige kinderen in de buurt. Dit zou slechts een gedeeltelijke verklaring kunnen bieden, want Ukkel telt evenveel leerlingen als een doorsnee atheneum. De oververtegenwoordiging van het beroepsonderwijs wordt hierdoor niet verklaard.

4.6. Genderinvloeden in het secundair gemeenschapsonderwijs

De tijd dat de colleges alleen jongens en de lyceums alleen meisjes telden, behoort tot een recent verleden. In de loop van de jaren negentig heeft het merendeel van de scholen een gemengd karakter gekregen.[72] Van een evenwichtige verhouding tussen het aandeel meisjes en jongens is echter geen sprake. Volgens de *'Vlaamse onderwijsindicatoren in internationaal perspectief'* is in het schooljaar 1996-'97 slechts 38% van de secundaire scholen evenwichtig gemengd. 3% van de scholen in Vlaanderen recruteert uitsluitend meisjes of jongens en 9% hebben meer dan 60-80% jongens.[73] Het beeld van seksevermenging ziet er heel anders uit in het gemeenschaponderwijs, het gemeentelijk onderwijs en het privaatrechtelijk of vrij onderwijs. In het gemeenschapsonderwijs is 74% van de scholen evenwichtig gemengd ten opzichte van 37% in het gemeentelijk en 23% in

71. *Statistisch jaarboek,* 1997. Ministerie van Economische Zaken, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Brussel, 1998.
72. *Vlaamse onderwijsindicatoren in internationaal perspectief.* Editie 1998. o.c. p. 101 e.v.
73. o.c., p. 103

het vrij onderwijs[74]. Volgende tabel vergelijkt de genderverhoudingen tussen de verschillende netten in het Brussels hoofdstedelijk gewest.

Tabel 13: Genderverhoudingen in het algemeen secundair onderwijs per net in het Brussels hoofdstedelijk gewest

	Man	%	Vrouw	%	Totaal
Gemeenschapsonderwijs	1583	48.8	1658	51.2	3241
Gemeentelijk onderwijs	396	45.9	467	54.1	863
Vrij onderwijs	3656	52.6	3299	47.4	6955
Totaal	5635	51	5424	49	11059

Bron: Departement onderwijs, cel onderwijsstatistiek

In het secundair onderwijs in het Brussels hoofdstedelijk gewest zijn er gemiddeld meer jongens dan meisjes (51% versus 49%). Deze verhouding is alleen terug te vinden in het vrij onderwijs (52.5% versus 47.5%). Er is een grotere concentratie van meisjes in het gemeentelijk onderwijs (54%) en in het gemeenschapsonderwijs (51%). De genderverhoudingen in deze scholen liggen in dezelfde lijn (cf. tabel 9, punt 4.2). Alleen in het vrij onderwijs is de gelijke verdeling van jongens en meisjes minder evident. Colleges en lycea geven nog steeds het beeld van typische meisjes- en jongensscholen. De technische school Kardinaal Mercier telt uitsluitend jongens, gevolgd door het Don Bosco-instituut met 98% jongens. De grote colleges recruteren vooral jongens: 87% in het Sint-Jozefscollege, 79% in het Jan-van-Ruusbroeckcollege en 77% in het Sint-Jan-Berchmanscollege. Anderzijds zijn ook de lycea vooral op meisjes gericht: 91% in het Maria Assumptalyceum, 85,5% in Mater Dei-instituut, 69,5% in het Maria Boodschaplyceum en 66% in het Regina Pacisinstituut. De oververtegenwoordiging van jongens of meisjes in de scholen van het vrije net laat geen vergelijkingen toe tussen de door jongens en meisjes gevolgde studierichtingen. De grote colleges en lyceums zorgen hier voor een vertekend beeld. Alle debatten over coëducatie ten spijt blijft gemengd onderwijs in het vrije net uitzondering op de regel.

De genderverhoudingen in de zeven athenea van het gemeenschapsonderwijs worden geschetst op basis van het door ons aangemaakte bestand. Verbanden zoeken tussen studieaanbod, genderverhoudingen, sociale en geografische recrutering, kan via deze gegevens.

74. Ibidem

Tabel 14: Verdeling van het aantal jongens en meisjes per school

			GESLACHT		Total
			man	vrouw	
SCHOOL	etterbeek	Count	218	250	468
		% within SCHOOL	46,6%	53,4%	100,0%
		% within GESLACHT	20,8%	21,6%	21,2%
	schaarbeek	Count	145	153	298
		% within SCHOOL	48,7%	51,3%	100,0%
		% within GESLACHT	13,9%	13,2%	13,5%
	St Piet Wol	Count	100	84	184
		% within SCHOOL	54,3%	45,7%	100,0%
		% within GESLACHT	9,6%	7,2%	8,3%
	Koekelberg	Count	153	186	339
		% within SCHOOL	45,1%	54,9%	100,0%
		% within GESLACHT	14,6%	16,0%	15,4%
	laken	Count	152	180	332
		% within SCHOOL	45,8%	54,2%	100,0%
		% within GESLACHT	14,5%	15,5%	15,0%
	Molenbeek	Count	126	153	279
		% within SCHOOL	45,2%	54,8%	100,0%
		% within GESLACHT	12,0%	13,2%	12,6%
	ukkel	Count	152	154	306
		% within SCHOOL	49,7%	50,3%	100,0%
		% within GESLACHT	14,5%	13,3%	13,9%
Total		Count	1046	1160	2206
		% within SCHOOL	47,4%	52,6%	100,0%
		% within GESLACHT	100,0%	100,0%	100,0%

We noteren hier een licht overgewicht van meisjes (52,6%). Vooral Koekelberg, Molenbeek en Etterbeek hebben gemiddeld meer meisjes, maar de verschillen zijn niet significant. Alleen Sint-Pieters-Woluwe springt er uit met een groot jongensaandeel van 54,3%.

Tabel 15: Verdeling van het aantal jongens en meisjes per graad en afdeling

			GESLACHT		
			man	vrouw	Total
klas volgens grad en afdeling	1e gr klassieke talen	Count	153	175	328
		% within klas volgens grad en afdeling	46,6%	53,4%	100,0%
		% within GESLACHT	14,6%	15,1%	14,9%
		% of Total	6,9%	7,9%	14,9%
	1e graad moderne &handel	Count	290	269	559
		% within klas volgens grad en afdeling	51,9%	48,1%	100,0%
		% within GESLACHT	27,7%	23,2%	25,3%
		% of Total	13,1%	12,2%	25,3%
	1e graad lj B & beroeps + GSO hout/bouw	Count	22	24	46
		% within klas volgens grad en afdeling	47,8%	52,2%	100,0%
		% within GESLACHT	2,1%	2,1%	2,1%
		% of Total	1,0%	1,1%	2,1%
	2e gr. klassieke talen	Count	83	114	197
		% within klas volgens grad en afdeling	42,1%	57,9%	100,0%
		% within GESLACHT	7,9%	9,8%	8,9%
		% of Total	3,8%	5,2%	8,9%
	2e gr. mod. talen; economie; sportwet.;menswet.	Count	177	170	347
		% within klas volgens grad en afdeling	51,0%	49,0%	100,0%
		% within GESLACHT	16,9%	14,7%	15,7%
		% of Total	8,0%	7,7%	15,7%
	2e gr. beroeps & technisch	Count	58	82	140
		% within klas volgens grad en afdeling	41,4%	58,6%	100,0%
		% within GESLACHT	5,5%	7,1%	6,3%
		% of Total	2,6%	3,7%	6,3%
	3e gr. klassieke talen	Count	42	62	104
		% within klas volgens grad en afdeling	40,4%	59,6%	100,0%
		% within GESLACHT	4,0%	5,3%	4,7%
		% of Total	1,9%	2,8%	4,7%
	3e gr. mod.talen; wet.; econ; sport; mens.	Count	179	183	362
		% within klas volgens grad en afdeling	49,4%	50,6%	100,0%
		% within GESLACHT	17,1%	15,8%	16,4%
		% of Total	8,1%	8,3%	16,4%
	3e gr. beroeps incl. 7e jaar	Count	19	37	56
		% within klas volgens grad en afdeling	33,9%	66,1%	100,0%
		% within GESLACHT	1,8%	3,2%	2,5%
		% of Total	,9%	1,7%	2,5%
	3e gr. technisch (handel)	Count	23	44	67
		% within klas volgens grad en afdeling	34,3%	65,7%	100,0%
		% within GESLACHT	2,2%	3,8%	3,0%
		% of Total	1,0%	2,0%	3,0%
Total		Count	1046	1160	2206
		% within klas volgens grad en afdeling	47,4%	52,6%	100,0%
		% within GESLACHT	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	47,4%	52,6%	100,0%

Reeds in de eerste graad kiezen relatief meer meisjes dan jongens de klassieke talen(53,4%). Dit neemt toe in de tweede graad (58%) en in de derde graad (60%). In de moderne wetenschappen zitten daarentegen gemiddeld evenveel meisjes als jongens en dit evenwicht blijft bewaard voor de drie graden. Opvallend is het groter aandeel meisjes in de beroepsafdelingen: het aandeel in de eerste graad (52%) groeit tot 58,5% in de tweede en tot 67% in de derde graad. Een vergelijking tussen de graden zorgt voor eenzelfde conclusie. Uit alle richtingen kiezen de jongens veel meer moderne&handel dan de meisjes: 27,5% versus 23% in de eerste graad, 17% versus 14,5% in de tweede en 17% versus 16% in de derde graad. Net zoals in de klassieke afdeling groeit in de beroepsafdeling de gendersegregatie naarmate de graden toenemen. Jongens zijn beter gespreid over de verschillende studierichtingen, meisjes zijn vooral geconcentreerd in de klassieke richtingen en in de beroepsafdelingen. De keuze voor het beroepsonderwijs kan hier echter voor verwarring zorgen. Algemeen gaat de aandacht in de ASO-scholen meer naar de handel en de 'zachte' sector[75]. Gemiddeld recruteren de athenea met een BSO/TSO-afdeling vooral leerlingen van de handel, het toerisme-onthaal, onthaal-public relations, secretariaat-talen en kantoor. Kortom, typische 'vrouwelijke' studierichtingen. De typische 'mannelijke' studierichtingen in het beroepsonderwijs maken eerder deel uit van een technisch atheneum of instituut[76].

De relatie tussen sekse en een voorkeur voor een klassieke opleiding wordt nog duidelijker via tabel 16.

75. GARRE, G. en JACOBS, F. *31ste gids voor het Nederlandstalig onderwijs te Brussel*. O.c.
76. Ibidem

Tabel 16: Verdeling van het aantal jongens en meisjes op basis van de afdeling 'klassieke talen'

			GESLACHT		Total
			man	vrouw	
klassieke talen	met klassieke talen	Count	278	351	629
		% within klassieke talen	44,2%	55,8%	100,0%
		% within GESLACHT	26,6%	30,3%	28,5%
	zonder klassieke talen	Count	768	809	1577
		% within klassieke talen	48,7%	51,3%	100,0%
		% within GESLACHT	73,4%	69,7%	71,5%
Total		Count	1046	1160	2206
		% within klassieke talen	47,4%	52,6%	100,0%
		% within GESLACHT	100,0%	100,0%	100,0%

30% van de meisjes geeft een voorkeur aan klassieke talen ten opzichte van slechts 27% van de jongens. In de klassieke afdelingen zitten gemiddeld dan ook meer meisjes (56%) dan in de afdelingen zonder klassieke talen (51,3%). Deze vaststelling vindt een spiegelbeeld in de relatie 'wiskunde' met 'sekse'.

Tabel 17: Verdeling van het aantal jongens en meisjes op basis van 'wiskunde als hoofdvak' in de determinatiegraad

			GESLACHT		Total
			man	vrouw	
wiskunde 3e gr	3e gr met wiskunde hoofdvak	Count	113	102	215
		% within wiskunde 3e gr	52,6%	47,4%	100,0%
		% within GESLACHT	43,0%	31,7%	36,8%
	3e gr zonder wiskunde hoofdvak	Count	150	220	370
		% within wiskunde 3e gr	40,5%	59,5%	100,0%
		% within GESLACHT	57,0%	68,3%	63,2%
Total		Count	263	322	585
		% within wiskunde 3e gr	45,0%	55,0%	100,0%
		% within GESLACHT	100,0%	100,0%	100,0%

In de determinatiegraad zitten relatief meer jongens in de wiskundige afdelingen (52,5%) dan meisjes (47,4%). In de afdelingen zonder wiskunde als hoofdvak zijn meisjes weer ondervertegenwoordigd. Ruim 68,5% van de meisjes studeert af zonder wiskunde als hoofdvak, tegenover slechts 57% van de jongens.

Tabel 18: Vergelijking van het aandeel van jongens en meisjes op basis van 'wiskunde als hoofdvak' in de determinatiegraad tussen de athenea

GESLACHT				SCHOOL							Total
				etterbeek	schaarbeek	St Piet Wol	Koekelberg	laken	Molenbeek	ukkel	
man	wiskunde 3e gr	3e gr met wiskunde hoofdvak	Count	18	11	11	32	18	13	10	113
			% within wiskunde 3e gr	15,9%	9,7%	9,7%	28,3%	15,9%	11,5%	8,8%	100,0%
			% within SCHOOL	32,7%	42,3%	32,4%	78,0%	60,0%	37,1%	23,8%	43,0%
			% of Total	6,8%	4,2%	4,2%	12,2%	6,8%	4,9%	3,8%	43,0%
		3e gr zonder wiskunde hoofdvak	Count	37	15	23	9	12	22	32	150
			% within wiskunde 3e gr	24,7%	10,0%	15,3%	6,0%	8,0%	14,7%	21,3%	100,0%
			% within SCHOOL	67,3%	57,7%	67,6%	22,0%	40,0%	62,9%	76,2%	57,0%
			% of Total	14,1%	5,7%	8,7%	3,4%	4,6%	8,4%	12,2%	57,0%
	Total		Count	55	26	34	41	30	35	42	263
			% within wiskunde 3e gr	20,9%	9,9%	12,9%	15,6%	11,4%	13,3%	16,0%	100,0%
			% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
			% of Total	20,9%	9,9%	12,9%	15,6%	11,4%	13,3%	16,0%	100,0%
vrouw	wiskunde 3e gr	3e gr met wiskunde hoofdvak	Count	20	7	5	33	16	6	15	102
			% within wiskunde 3e gr	19,6%	6,9%	4,9%	32,4%	15,7%	5,9%	14,7%	100,0%
			% within SCHOOL	24,7%	23,3%	18,5%	56,9%	44,4%	12,8%	34,9%	31,7%
			% of Total	6,2%	2,2%	1,6%	10,2%	5,0%	1,9%	4,7%	31,7%
		3e gr zonder wiskunde hoofdvak	Count	61	23	22	25	20	41	28	220
			% within wiskunde 3e gr	27,7%	10,5%	10,0%	11,4%	9,1%	18,6%	12,7%	100,0%
			% within SCHOOL	75,3%	76,7%	81,5%	43,1%	55,6%	87,2%	65,1%	68,3%
			% of Total	18,9%	7,1%	6,8%	7,8%	6,2%	12,7%	8,7%	68,3%
	Total		Count	81	30	27	58	36	47	43	322
			% within wiskunde 3e gr	25,2%	9,3%	8,4%	18,0%	11,2%	14,6%	13,4%	100,0%
			% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
			% of Total	25,2%	9,3%	8,4%	18,0%	11,2%	14,6%	13,4%	100,0%

Deze algemene conclusies gelden ook voor de scholen onderling. Geen enkele school levert evenveel meisjes als jongens af in de wiskundige afdelingen. Als gevolg van het groot aandeel van de wiskundige richtingen in Koekelberg en Laken, zitten hier relatief meer meisjes dan in de andere scholen. In Koekelberg studeert 57% van de meisjes af met een wiskundig geïnspireerd diploma. In Laken is dit 44,5%. In Etterbeek studeert 24,5% van de meisjes af in een wiskundige afdeling, gevolgd door Schaarbeek (23,5%) en Sint-Pieters-Woluwe (18,5%). Vooral in Schaarbeek en Molenbeek vallen de *gender*verschillen sterk op: 42,3% van de jongens versus 23,3% van de meisjes en 37% van de jongens versus 13% van de meisjes kiezen een richting met wiskunde als hoofdvak. Alleen Ukkel zorgt voor een ander patroon: meisjes zijn er relatief oververtegenwoordigd in de 3e graad met wiskunde als hoofdvak, zodat 35% van de meisjes t.o.v. 24% van de jongens afstudeert in die richting.

De resultaten van deze analyses leunen sterk aan bij eerdere vaststellingen in sociologisch onderzoek. Ondanks de invoering van het gemengd onderwijs in het officiële net (anno 1970), blijft er een segregatie bestaan tussen typische jongensrichtingen en typische meisjesrichtingen.[77] In het ASO volgen de meisjes in mindere mate de 'sterke' richtingen met veel wiskunde, en vindt men ze eerder in de 'zwakkere' richtingen zoals menswetenschappen en moderne talen, hoewel daar ook een inhaalbeweging bezig is.[78] Men stelt zich verder de vraag waarom de aanleg voor wiskunde en wetenschappen hoger gewaardeerd wordt dan de aanleg voor talen. Of hoe het prestige van een discipline verband houdt met de status van de vervolgopleiding. Maatschappelijke keuzes liggen hieraan ten grondslag en het zal zeker geen toeval zijn dat de zogenaamde vrouwelijke richtingen lager gewaardeerd worden. Tot diezelfde conclusies kwamen ook De Metsenaere en Huysseune voor de VUB-studenten. Zij stelden een duidelijk verband vast tussen de gendergebonden keuze in het hoger onderwijs en de vooropleiding in het secundair onderwijs. Voor een deel was de verschillende studiekeuze aan de universiteit terug te voeren tot een minder wiskundige vooropleiding in het secundair onderwijs.[79] Ook in het onderzoek van R. Janssens en M. De Metsenaere naar 'de preselectieproef voor eerstegeneratiestudenten aan de Vrije Universteit Brussel' werd de invloed van sekse en vooropleiding op het al dan niet slagen van de student onderzocht. Vooral bij het verder studeren wegen genderaspecten, gekoppeld aan een minder gewaardeerde vooropleiding door op de verschillen in het studieverloop van mannen en vrouwen. Hierbij ligt nog een

---

77. K.R. Vrouwen uit de hoek. Meisjes doen het beter. Jammer. In: *Bevrijding*, nr. _, januari-februari 1998, pp. 11-13.
78. BRUTSAERT, R. *School, Gezin en welbevinden*. Garant, Leuven, 1993.
79. DE METSENAERE, M., HUYSSEUNE, M. m.m.v. DE LANNOY, W. Vijfentwintig jaar VUB-studenten. In: WITTE, E. en TYSSENS, J. *De tuin van Akademos*. VUBPRESS, Brussel, 1995, pp. 135-185.

derde variabele gewicht in de schaal, met name de sociale achtergrond van de leerlingen. Niet alleen in het hoger onderwijs, maar al in het secundair onderwijs, bestaat een sterke relatie tussen de studierichtingen van leerlingen en hun sociale achtergrond[80].

4.7. Het sociaal profiel van het gemeenschapsonderwijs

Het doorslaggevende criterium in het debat over de democratisering van het onderwijs is de mate waarin kinderen uit alle lagen van de bevolking gelijke kansen krijgen inzake studieoriëntering. Veel laat geloven dat dit inderdaad het geval is, maar zodra er cijfers aan te pas komen leidt dit tot andere conclusies. Het zogenaamde MENO-onderzoek[81] dat hier als leidraad dient, doorprikt op een wetenschappelijke basis de illusie van de sociale gelijkheid in het onderwijs. Zo stelt men vast dat het universitair onderwijs nog steeds binnen een sociale elite recruteert en dat er een significante relatie is tussen de studiekeuze van jongens én meisjes en hun sociale en culturele achtergrond. Vooral bij de meisjes zou het diplomaniveau van de vader een duidelijke rol spelen in de studieoriëntering en de slaagcijfers. Onze bronnen laten niet toe dit laatste te toetsen. Of er reeds in het secundair onderwijs sprake is van een gendersegregatie op basis van sociale achtergrond, kunnen we wel achterhalen.

De athenea bezorgden ons lijsten met de beroepen van vader en moeder. Omdat niet alle athenea informatie hadden over het beroep van de moeder, beperken we ons tot het beroep van de vader. 'Beroep' is echter een vage term, die niet zoveel vertelt over het inkomen of over de opleiding van diegene die het beroep uitoefent en maar een magere indicator is voor de sociale positie van betrokkene. Daarbij komt nog dat de scholen in grote mate afhangen van de omschrijving die ouders aan hun beroep geven. Hoe hoger de sociale positie, hoe concreter de beroepsdefinitie wordt. Omgekeerd, bij de lagere sociale groepen gebruikt men veel eerder algemene termen die soms enkel informatie geven over de sociale positie van de betrokkene (zoals 'arbeider'), soms enkel iets vertellen over de sector van tewerkstelling ('transport', 'bouw', enzovoort). Door de vage benamingen is het niet altijd mogelijk de beroepen in te delen in bestaande categorieën. 'Chef', 'coördinator', 'interim', 'kaarter doen', 'relatiebeheerder' of 'warenhuis' waren niet onder te brengen in ons categorieënsysteem. De uiteindelijke lijst met 141 beroepen werd herleid tot zeven grote cate-

---

80. De mythe van de gelijke kansen. In: HIRTT, N., MELS, A. en VAN DROOGENBROECK, H. *School onder schot. De democratisering van het onderwijs niet bestand tegen de crisis*, EPO, Berchem, 1997, pp. 203-226.

81. Het MENO-onderzoek verwijst naar het document "De preselectieproef voor eerstegeneratiestudenten aan de Vrije Universiteit Brussel, getoetst aan sociale en genderinvloeden". o.c.

gorieën: 1. vrij/wetenschappelijke beroepen, 2. Bedrijfsleiders, directeurs en kaders 3. Bedienden, 4. Handel, 5. Ambachten, fabrieksarbeiders, 6. Personen in de transport, commmunicatie, dienstverlenende sector en militairen en 7. Onbekend. Gegeven de sterke impact van het onderwijsniveau op de sociale hiërarchisering in een post-industriële maatschappij werden deze categorieën verder nog gehergroepeerd volgens — een verondersteld — onderwijsniveau: 1. geen/lager onderwijs, 2. minimum secundair onderwijs en 3. hoger onderwijs.

Het herleiden van de beroepen tot een bruikbaar werkinstrument had echter ook één belangrijk nadeel. Beroepen die niet onder te brengen waren in een categorie, gingen hierbij verloren. Op de 2205 cases waren er dit 345 of 15,6%. De analyses hebben dus betrekking op gemiddeld 84,5% van de totale leerlingenpopulatie. In Sint-Pieters-Woluwe ligt dit percentage veel hoger (90,5%) en in Schaarbeek en Ukkel veel lager (respectievelijk 76,5% en 75%). Het representativiteitsgehalte is hierdoor duidelijk gehypotheceerd. Ondanks deze beperking durven we toch de verschillende scholen te vergelijken op basis van het opleidingsniveau en de beroepscategorie van de vader.

Zowel in Etterbeek als Sint-Pieters-Woluwe ligt het aandeel van leerlingen met een hoger opgeleide vader duidelijk boven het gemiddelde (32%): respectievelijk 48% en 45%. Alleen Schaarbeek scoort hier opmerkelijk lager (15,4%). Laken, Molenbeek en Ukkel hebben elk een aandeel van minimum 26%. Omgekeerd recruteert Schaarbeek meer dan de andere scholen in gezinnen met vaders zonder of met alleen een lager diploma (37,7% ten opzichte van een gemiddelde van 25%). Alleen Ukkel scoort nog hoger (38,5%). Vaders met een diploma secundair onderwijs zijn het sterkst vertegenwoordigd in Koekelberg en Laken, gevolgd door Schaarbeek en Molenbeek.

Tabel 19: Vergelijking van het opleidingsniveau van de vader en de studierichting van het kind

			beroepvaderrecode2			
			geen/lager onderwijs	min.sec.ond.	hoger ond.	Total
klas volgens grad en afdeling	1e gr klassieke talen	Count	41	127	129	297
		% within klas volgens grad en afdeling	13,8%	42,8%	43,4%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	8,8%	16,1%	21,4%	16,0%
		% of Total	2,2%	6,8%	6,9%	16,0%
	1e graad moderne &handel	Count	147	212	77	436
		% within klas volgens grad en afdeling	33,7%	48,6%	17,7%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	31,4%	26,8%	12,8%	23,4%
		% of Total	7,9%	11,4%	4,1%	23,4%
	1e graad lj B & beroeps + GSO hout/bouw	Count	29	7		36
		% within klas volgens grad en afdeling	80,6%	19,4%		100,0%
		% within beroepvaderrecode2	6,2%	,9%		1,9%
		% of Total	1,6%	,4%		1,9%
	2e gr. klassieke talen	Count	19	70	88	177
		% within klas volgens grad en afdeling	10,7%	39,5%	49,7%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	4,1%	8,8%	14,6%	9,5%
		% of Total	1,0%	3,8%	4,7%	9,5%
	2e gr. mod. talen; economie; sportwet.;menswet.	Count	69	145	94	308
		% within klas volgens grad en afdeling	22,4%	47,1%	30,5%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	14,7%	18,3%	15,6%	16,6%
		% of Total	3,7%	7,8%	5,1%	16,6%
	2e gr. beroeps & technisch	Count	53	34	14	101
		% within klas volgens grad en afdeling	52,5%	33,7%	13,9%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	11,3%	4,3%	2,3%	5,4%
		% of Total	2,8%	1,8%	,8%	5,4%
	3e gr. klassieke talen	Count	9	33	48	90
		% within klas volgens grad en afdeling	10,0%	36,7%	53,3%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	1,9%	4,2%	8,0%	4,8%
		% of Total	,5%	1,8%	2,6%	4,8%
	3e gr. mod.talen; wet.; econ; sport; mens.	Count	56	119	138	313
		% within klas volgens grad en afdeling	17,9%	38,0%	44,1%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	12,0%	15,0%	22,9%	16,8%
		% of Total	3,0%	6,4%	7,4%	16,8%
	3e gr. beroeps incl. 7e jaar	Count	25	18	5	48
		% within klas volgens grad en afdeling	52,1%	37,5%	10,4%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	5,3%	2,3%	,8%	2,6%
		% of Total	1,3%	1,0%	,3%	2,6%
	3e gr. technisch (handel)	Count	20	26	9	55
		% within klas volgens grad en afdeling	36,4%	47,3%	16,4%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	4,3%	3,3%	1,5%	3,0%
		% of Total	1,1%	1,4%	,5%	3,0%
Total		Count	468	791	602	1861
		% within klas volgens grad en afdeling	25,1%	42,5%	32,3%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	25,1%	42,5%	32,3%	100,0%

Uit deze tabel blijkt dat de sociale segregatie in het secundair onderwijs reeds aanwezig is in de eerste graad. Van alle kinderen die hier Latijnse volgen, genoot slechts 14% van de vaders hoogstens lager onderwijs tegenover 43% van de vaders met minimum secundair onderwijs en 43% met hoger onderwijs. Hoe hoger de opleiding van de vader, hoe minder kinderen men aantreft in de zwakkere studierichtingen. Slechts 17,7% van alle kinderen met een hoger opgeleide vader zit in een moderne of handelsafdeling en geen enkel kind van zo'n vader kiest in de eerste graad voor een beroepsopleiding. Vaders die geen of alleen lager onderwijs hebben genoten, zorgen voor een omgekeerd beeld. Hun kinderen zijn oververtegenwoordigd in beroeps- en technische richtingen. In de eerste graad heeft 81% van de leerlingen in de beroepsafdeling een vader zonder ASO-diploma. In de tweede graad blijft deze segregatie een feit en wordt ze nog versterkt: in de tweede graad klassieke talen vergroot het aandeel van kinderen met hoog opgeleide vaders verder tot 50%, terwijl het aandeel van laag opgeleide vaders verder afneemt tot 11%. Het beroeps- en technisch onderwijs van de 2e graad wordt evenwel méér sociaal gemengd, aangezien ook minder goed studerende kinderen van vaders met diploma secundair en hoger onderwijs er terechtkomen. Deze groepen blijven er wel ondervertegenwoordigd. In de determinatiegraad zijn kinderen van bescheiden origine een kleine minderheid van 10% geworden en heeft meer dan de helft van de vaders hoger onderwijs genoten. De moderne wetenschappen vervagen deze verschillen: het gros van de leerlingen heeft hier ouders met minimum secundair onderwijs (41,5%) tegenover 37% hoger opgeleiden en 21,5% lager opgeleiden. Ook in de laatste graad beroeps- en technisch onderwijs is een oververtegenwoordiging van kinderen uit lager opgeleide gezinnen. Hun aandeel stijgt tot 44,5% in de handelsafdeling en tot 58% in de beroepsafdeling. In het beroepsonderwijs stellen we verschillen vast tussen de typisch vrouwelijke versus typisch mannelijke studierichtingen. De laatste richtingen genieten de voorkeur van lager opgeleide vaders (58% versus 53%), terwijl kinderen van vaders met een secundair onderwijsdiploma eerder kiezen voor de vrouwelijke studierichtingen (39,5% versus 33%). Het aandeel van leerlingen met hoger opgeleide vaders daalt hier tot respectievelijk 7,5% en 8%.

Ondanks alle beperkingen van het materiaal, wijzen deze vaststellingen ondubbelzinnig op een blijvende sociale impact op de onderwijskeuze van leerlingen. Klassieke talen blijven daarbij nog steeds de voorkeur van hoger opgeleide ouders genieten. Hoe hoger de opleiding van de ouders, hoe meer kans dat het kind in een afdeling mét klassieke talen zit. Omgekeerd, hoe lager het diploma van de ouders, hoe meer gekozen wordt voor een afdeling zonder klassieke talen.

Ook een inschatting van het beroep van de vader via een afdeling in professioneel-sectoriële categorieën wijst op een verband tussen sociale achtergrond en een 'klassieke talen'-opleiding. (zie Bijlage 1, Tabel 24)

Vooral beoefenaars van vrije beroepen sturen hun kinderen veel meer naar een afdeling met klassieke talen. Ten aanzien van alle leerlingen in een afdeling klassieke talen, beoefent 33% van de vaders een vrij/wetenschappelijk beroep. Dit aandeel daalt tot 16% in een niet-klassieke afdeling. Vervolgens genieten de klassieke talen meer dan gemiddeld de voorkeur van de bedienden (27%) en van de bedrijfsleiders, directeurs en kaderpersoneel (14%). Beoefenaars van beroepen met een minder hoog opleidingsniveau als achtergrond (zoals in de handel, ambachten/fabriek, transport e.a.) kiezen voor hun kinderen eerder een studierichting zonder klassieke talen. Ofschoon verschillende onderzoeken recentelijk wijzen op een statusverlies van de klassieke richtingen[82] (ten voordele van sterke wiskundige richtingen), blijft het elitair karakter van de klassieke opleiding in de Brusselse athenea overeind. Deze relatie vertaalt zich op het niveau van de scholen in een duidelijk onderscheiden sociaal profiel.

Tabel 20: Vergelijking van het opleidingsniveau van de vader tussen de scholen

			SCHOOL							Total
			etterbeek	schaarbeek	St Piet Wol	Koekelberg	laken	Molenbeek	ukkel	
beroepvaderrecode2	geen/lager onderwijs	Count	65	86	22	53	66	72	104	468
		% within beroepvaderrecode2	13,9%	18,4%	4,7%	11,3%	14,1%	15,4%	22,2%	100,0%
		% within SCHOOL	16,3%	37,7%	13,0%	18,7%	24,0%	30,5%	38,5%	25,1%
	min.sec.ond.	Count	142	107	71	140	135	102	94	791
		% within beroepvaderrecode2	18,0%	13,5%	9,0%	17,7%	17,1%	12,9%	11,9%	100,0%
		% within SCHOOL	35,6%	46,9%	42,0%	49,3%	49,1%	43,2%	34,8%	42,5%
	hoger ond.	Count	192	35	76	91	74	62	72	602
		% within beroepvaderrecode2	31,9%	5,8%	12,6%	15,1%	12,3%	10,3%	12,0%	100,0%
		% within SCHOOL	48,1%	15,4%	45,0%	32,0%	26,9%	26,3%	26,7%	32,3%
Total		Count	399	228	169	284	275	236	270	1861
		% within beroepvaderrecode2	21,4%	12,3%	9,1%	15,3%	14,8%	12,7%	14,5%	100,0%
		% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

In Etterbeek heeft 48% van de leerlingen een vader met een hoger onderwijsdiploma tegenover 16,5% met een laag opgeleide vader. Een omgekeerd beeld geven Schaarbeek, Molenbeek en Ukkel. De athenea met een groter gewicht van de beroepsafdelingen tellen duidelijk veel meer kinderen wiens vader geen of alleen lager onderwijs heeft genoten (respectievelijk 37,7%, 30,5% en 38,5%). Zowel Koekelberg als Laken recruteren relatief meer in de 'middenklasse': 49% heeft er een vader met minimum een secundair onderwijsdiploma.

Ofschoon het KA Sint-Pieters-Woluwe vooral recruteert voor de moderne afdelingen (zodat er minder leerlingen — zelfs van een betere komaf — de klassieke afdelingen bevolken), heeft het atheneum toch een duidelijk sociaal profiel: ruim 45% vaders genoot een hogere opleiding,

82. TEGENBOS G., Latijn verliest terrein. In: De Standaard, 19 november 1998.

gevolgd door 42%, die minimum secundair onderwijs volgden. Het aandeel laag opgeleide vaders is het kleinst in dit atheneum (13% tegenover een algemeen gemiddelde van 25%). Dat de omgeving hier een belangrijke rol speelt, staat buiten kijf. De Woluwes behoren tot de 'betere' gemeenten van Brussel met een hoger inkomen en een betere opleiding per gemiddelde inwoner.[83]

Er is een duidelijk verband tussen het beroep van de vaders en het studieprofiel van de school in Etterbeek, Schaarbeek en Ukkel. (cf. Bijlage 1, Tabel 25. In Etterbeek oefent 27% van de vaders een vrij of wetenschappelijk beroep uit, terwijl het algemeen gemiddelde slechts 21,5% bedraagt. Ook de kinderen van bedrijfsleiders, directeurs en kaderpersoneel zijn hier oververtegenwoordigd (19% tegenover een algemeen gemiddelde van 10,7%). Voor de overige categorieën zit Etterbeek steeds onder of nabij het algemeen gemiddelde. Beroepen met een lagere sociale status zijn echter vooral oververtegenwoordigd in Schaarbeek, Ukkel en Molenbeek. Deze scholen recruteren ook meer dan gemiddeld bij handeldrijvende ouders (gemiddelde van 11%; Ukkel 16,7%). De oververtegenwoordiging van vaders met een diploma secundair onderwijs in Koekelberg en Laken vertaalt zich in een oververtegenwoordiging van bedienden (respectievelijk 31% en 32%). Ook in Schaarbeek ligt het aandeel bedienden hoog. Dit atheneum wordt veel minder dan elders bezocht door kinderen van bedrijfsleiders, directeurs en kaderpersoneel en vrije of wetenschappelijke beroepen.

4.8. De geografische recrutering van de zeven athenea en het Nederlandstalig onderwijs in Brussel[84]

In de literatuur hebben we geen informatie gevonden over de geografische ruimte waarbinnen het secundair onderwijs in Brussel recruteert. De jaarlijkse publicaties van het departement Onderwijs verwijzen zelden of nooit naar de herkomst van de leerlingen. Zelfs het eerste nummer in de nieuwe reeks Themanummers[85], volledig gewijd aan het onderwijs in de hoofdstad, geeft geen geografische indicaties. De jaarlijkse 'Statinfo Brussel'-publicaties geven enkel informatie over de schoolbevolking per gemeente, niet over de gemeente waar de leerlingen wonen.[86]

---

83. Geografische indicatoren in kaart gebracht. Geografisch Instituut Brussel, 1998, losse nota's.
84. Met heel veel dank aan Mevr. M. Lammens, Dhr. S. De Corte en Prof. Dr. W. Delannoy van het Geografisch instituut aan de V.U.B.
85. *Het Nederlandstalig onderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,* o.c.
86. *Statinfo Brussel. Het Nederlandstalig onderwijs in de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.* Schooljaar 1996-1997. Brussel, Departement onderwijs, cel publicaties, 1998, pp. 29.

De vaststellingen over geografische recrutering berusten dan ook uitsluitend op ons eigen onderzoeksmateriaal. Enerzijds gebruiken we het databestand van het Departement Onderwijs, anderzijds vergelijken we op basis van de gegevens van de athenea. Omdat we tot hiertoe geen rekening hebben gehouden met de technische scholen en de kunsthumaniora, beperken we ons ook hier tot de analyse van de ASO-scholen, zoals in punt 4.2.

Herkomst van de leerlingen in het Nederlandstalig algemeen secundair onderwijs in het Brussels hoofdstedelijk gewest

Kaart 2 toont de geografische herkomst van de leerlingen die in een Brusselse ASO-school onderwijs volgden in het schooljaar 1997-1998 binnen het Brussels hoofdstedelijk gewest en Vlaams Brabant.[87]

Kaart 2: Herkomst van de leerlingen (%) van het Nederlandstalig ASO in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (schooljaar 1997-1998)

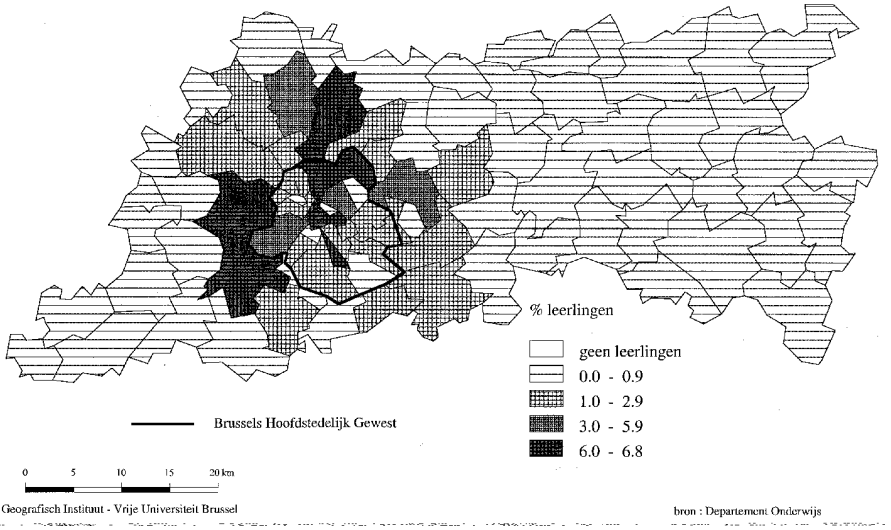

87. Volgende ASO-scholen worden hierbij gerekend: de zeven koninklijke athenea, het gemeentelijk atheneum, het hoofdstedelijk atheneum Karel Buls, het Sint-Niklaasinstituut, Sint-Guido-instituut, het Lugardiscollege, het Maria Assumptalyceum, het Sint-Jan Berchmanscollege, het Maria-Boodschaplyceum, het Jan-van-Ruusbroeckcollege, het Heilig Hartcollege, het Sint-Pieterscollege, het Imelda-instituut, het Mater Dei-instituut en het Sint-Jozefscollege.

De Nederlandstalige scholen recruteren op twee niveaus: enerzijds uit de stad en anderzijds uit de Brusselse rand. Er is een sterke concentratie van leerlingen in het Noorden van Brussel en in het Zuid-Westen. De rest is verspreid over Brussel-19 en de overige gemeenten in Vlaams-Brabant. Dit heeft als gevolg dat het aandeel per gemeente eerder aan de lage kant blijft. Uit geen enkele gemeente — zelfs met een groter potentieel aan Nederlandstalige scholen — komt meer dan 7% leerlingen!

De zes faciliteitengemeenten leveren in totaal 8,7% van de leerlingen voor het Nederlandstalig onderwijs in Brussel.

De meeste leerlingen komen uit Grimbergen (6,8%), vervolgens uit Dilbeek (6,3%), Sint-Pieters-Leeuw (6,1%) en Brussel (6%). In de gemeenten Anderlecht, Meise, Zaventem en Schaarbeek bedraagt het aandeel tussen de 3% en de 5,9%. Uit de overige gemeenten van Brussel-19 en uit de (morfologische) rand (zie infra) rond Brussel komt tussen de 1% en de 2,9% leerlingen. Slechts enkele gemeenten sturen nog minder dan één percent leerlingen naar een Nederlandstalige ASO-school in Brussel-19: Evere, Sint-Joost-ten-Node, Koekelberg, Sint-Gillis, Watermaal-Bosvoorde, Wezembeek-Oppem, Sint-Genesius-Rode, Linkebeek en Drogenbos. De Vlaamse randgemeenten kunnen terugvallen op hun lokaal onderwijsaanbod. Ook de afstand tussen de gemeente en de scholen in Brussel-19 speelt een rol. Kinderen uit Drogenbos zijn geïsoleerd van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel-19: in Ukkel is slechts één atheneum, Vorst en Sint-Gillis hebben geen Nederlandstalig ASO en Anderlecht ligt al een heel eind verderop. Daarbij heeft men Anderlecht niet nodig om de stad te bereiken.[88]

Voor de vijf gemeenten binnen Brussel-19 zijn minder verklaringen voor handen. Volgens de volkstelling van 1991 zijn hier gemiddeld niet minder jongeren (0-19 jaar) dan in de andere gemeenten van het Brussels hoofdstedelijk gewest[89]. Eventueel kan het aantal Franstalige en migrantenjongeren in deze gemeenten hoger liggen, zodat het Nederlandstalig onderwijs minder in deze gemeenten recruteert. We beschikken echter over geen adequate cijfers om deze veronderstelling te toetsen en naar verdere verklaringen te zoeken.

88. Gesprek met Dhr. R. Mottard, 10 november 1998.
89. Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1991. Deel 10 B: schoolbevolking en onderwijsniveau. Voornaamste cijfers per gemeente. Ministerie van Economische Zaken - Nationaal Instituut voor de Statistiek , 1996, 302 p.

Kaart 3: Herkomst van de leerlingen (%) in het Nederlandstalig ASO van het vrije net in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (schooljaar 1997-1998)

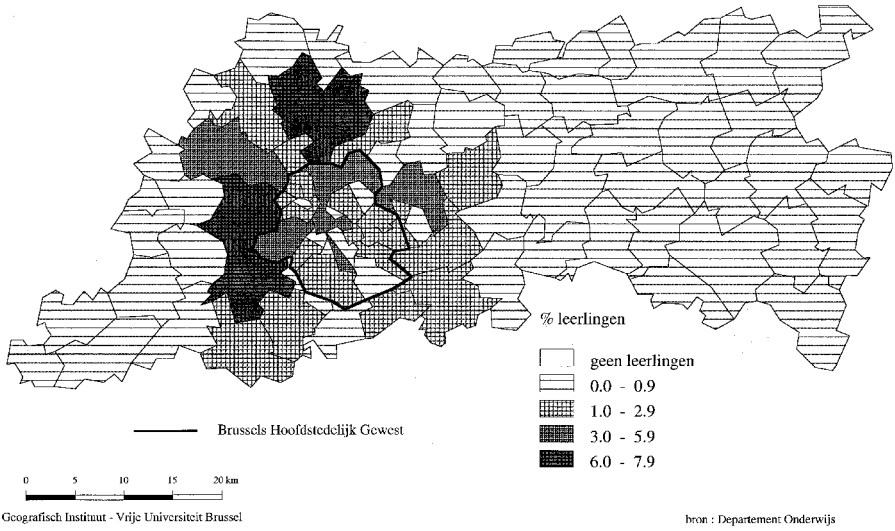

Het groot aantal scholen in het vrije net zorgt ervoor dat het geografisch beeld van het ASO in Brussel heel sterk lijkt op het geografische beeld van het vrije net. Ook hier is een grote concentratie leerlingen afkomstig uit Grimbergen (7,9%), Sint-Pieters-Leeuw (7,8%), Dilbeek (6,5%) en Meise (6%). Dan volgen Brussel, Anderlecht, Asse en Zaventem met een aandeel tussen de 3 en 5,9%. Opvallend is de herkomst van leerlingen uit Asse (205 lln), met een grote concentratie in het Heilig Hartcollege (54 lln of 22%) en het Sint-Pieters-college (92 lln of 15,1%). Met weliswaar een klein aandeel, recruteert het vrije net over heel Vlaams-Brabant, daar waar het ASO in het gemeenschapsonderwijs eerder lokaal recruteert.

Kaart 4: Herkomst van de leerlingen (%) in het Nederlandstalig ASO van het gemeenschapsonderwijs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (schooljaar 1997-1998)

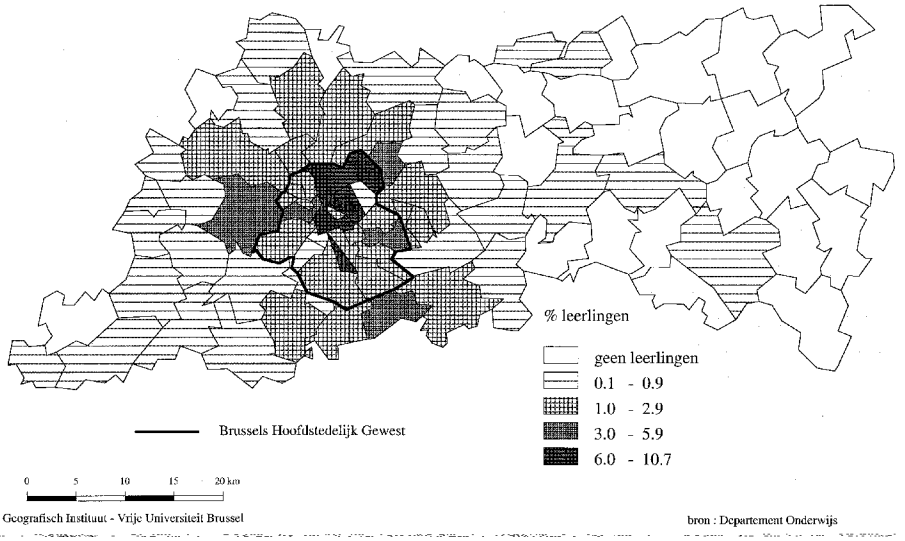

Vooral Brussel (10,7%) en Schaarbeek (10,4%) bevoorraden de Brusselse koninklijke athenea, gevolgd door Dilbeek (5,7%), Hoeilaart (4,1%), Sint-Pieters-Woluwe en Sint-Jans-Molenbeek (3,2%). We zullen verder het geografische recruteringsgebied per atheneum bespreken, maar concentreren ons nu op de vier Brusselse regio's, waarvan sprake in de discussies over de onderwijshervormingen en de vorming van scholengemeenschappen (cf. punt 3).

De geografische recrutering volgens de regio's van Brussel-19

We onderscheidden eerder al vier administratieve regio's: Brussel-noord, Brussel-west, Brussel-zuid-oost en Brussel-centrum. We gaan na welke scholen in deze regio's liggen en in welke gemeente van het Brussels hoofdstedelijk gewest en van de provincie Vlaams-Brabant ze hun leerlingen recruteren.

In het Noorden van Brussel treffen we het Jan-van-Ruusbroeckcollege, het Hoofdstedelijk Atheneum Karel Buls en het Maria Assumptalyceum aan. Zowel het Jan-van-Ruusbroeckcollege als het Maria Assumptalyceum recruteren zeer lokaal: respectievelijk 31,3% en 34,7% van de leerlingen van beide scholen komt uit Grimbergen, gevolgd door Meise (23% voor het college en 21% voor het lyceum). Dan volgen Brussel (10,7%) voor

het Maria Assumptalyceum, Merchtem (10,4%) en Vilvoorde (9.5%) voor het Jan-van-Ruusbroeckcollege. Het college recruteert slechts 6% leerlingen uit Brussel, het lyceum 8,6% uit Vilvoorde en Merchtem. Het college werft verder nog in Asse (3%) en in Jette (2,1%). De overige gemeenten leveren minder dan 8 (1,4%) leerlingen. In het Hoofdstedelijk Atheneum Karel Buls komen 24,9% leerlingen uit Brussel, 23,7% uit Grimbergen, 13,2% uit Vilvoorde en 12,5% uit Meise. Schaarbeek levert 5,1% leerlingen en Jette volgt met 4.7%. Hoewel het aandeel van de andere gemeenten klein is, is de leerlingenspreiding in het vrije net groter dan in het gemeentelijk atheneum, dat gerichter Noord-West recruteert.

Het KA Laken, het Sint-Pieterscollege, het KA Koekelberg en het Heilig Hartcollege liggen in het Noord-Westen van de stad. We stelden reeds vast dat de twee colleges vooral in Asse recruteren. Het Heilig Hartcollege recruteert in Asse (22%), Ganshoren (18,8%), Dilbeek (12,2%) en Sint-Agatha-Berchem (11,8%). Uit Jette, Koekelberg en Sint-Jans-Molenbeek komt een gemiddeld aandeel van 5,8%. Het Sint-Pieterscollege recruteert vooral in Jette (16,2%) en Asse (15,1%). Dan volgen Grimbergen (9,8%), Meise (9,7%), Wemmel (9,5%) en Dilbeek (9,3%). Het KA Koekelberg recruteert vooral in Dilbeek (16,4%) en Sint-Agatha-Berchem (15,4%). Uit Jette en Asse komen respectievelijk 9,4% en 8,4% leerlingen. Laken recruteert eerder noordwaarts: Meise (21,8%), Brussel (17%), Wemmel (16,5%) en Grimbergen (12,2%).

Ten westen van Brussel noteren we het Imelda-instituut, het KA Sint-Jans-Molenbeek, het Gemeentelijk Atheneum van Anderlecht en het Sint-Guido-Instituut. We noteren een sterke lokale recrutering voor het atheneum: liefst 52,1% komt uit Anderlecht en 29,6% uit de naburige gemeenten Sint-Jans-Molenbeek, Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw. Ook het Sint-Guido-instituut recruteert lokaal, hoewel de geografische herkomst van de leerlingen zich spreidt over het westen en zuiden van Brussel. Toch veronderstellen we dat beide scholen éénzelfde leerlingenpubliek aanspreken: Anderlecht heeft hier een aandeel van 32,4%, Dilbeek van 17,5% en Sint-Pieters-Leeuw van 14,4%. Het koninklijk atheneum van Molenbeek haalt ook hier 35,9% uit Dilbeek en 23,5% uit Sint-Jans-Molenbeek. Uit Koekelberg, Brussel en Anderlecht komen 21,1% leerlingen van het KA Sint-Jans-Molenbeek. Opvallend voor het Imelda-instituut is het aantal leerlingen uit Zaventem (94 lln of 25,5%). Uit Sint-Jans-Molenbeek, Dilbeek en Anderlecht komt gemiddeld 10,5% van de leerlingen.

In het centrum van Brussel liggen het Maria-Boodschaplyceum en het Sint-Jan Berchmanscollege. Ten opzichte van de overige scholen is hun geografisch recruteringsgebied gespreid over Brussel-19 en het westen van Vlaams-Brabant. Deze scholen bouwden een traditie op in de opleiding van dochters en zonen van de Vlaamse katholieke burgerij, die de grenzen van Brussel ruim overschrijdt. Het college recruteert tussen de 7 en 8,3% in Brussel, Ukkel (!) en Beersel. Tussen 5,1 en 6,9% van de leerlingen komt uit Sint-Genesius-Rode, Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek en

Vorst. De lokale recrutering is hier eerder beperkt. Uit de aangrenzende gemeenten Schaarbeek en Wemmel komt geen enkele leerling. Ook het aandeel van Evere, Jette, Ganshoren, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Gillis is beperkt tot 1,4%. Het Maria-Boodschaplyceum recruteert 13,1% van zijn leerlingen uit Brussel zelf. Beersel, Grimbergen en Meise sturen er tussen de 8,4 en 13% leerlingen en de gemeenten Machelen, Schaarbeek, Ukkel (!), Sint-Jans-Molenbeek, Dilbeek, Asse, Wemmel en Merchtem tussen de 2,3 en 8,3%.

Het Sint-Niklaasinstituut en het KA Ukkel liggen ten zuiden van Brussel. 51,5% of 353 leerlingen uit het Sint-Niklaasinstituut komt uit Sint-Pieters-Leeuw. De geografische recrutering is hier vrij beperkt: alleen Dilbeek heeft een aandeel van 19,1%, gevolgd door Anderlecht met 8,2% en Halle met 4,1%. In de overige buurtgemeenten recruteert het instituut minder dan 3,5%. Ook Ukkel recruteert heel lokaal. Uit Beersel en Sint-Genesius-Rode komen de meeste leerlingen: respectievelijk 24,9% en 20,3%. De gemeente zelf komt hier slechts op de derde plaats met 18,6%. Sint-Pieters-Leeuw, Drogenbos en Vorst hebben een gemiddeld aandeel van 6%.

Het KA Etterbeek, het Sint-Jozefscollege, het Lutgardiscollege, het KA Sint-Pieters-Woluwe en het Mater Dei-instituut situeren zich in het oosten van Brussel. Slechts twee scholen hebben éénzelfde recruteringsgebied, met name het Sint-Jozefscollege en het Mater Dei-instituut. Beiden hebben een hoog aandeel leerlingen in Zaventem (17,6% en 16%) en Kortenberg (12,9% en 13,8%). In Tervuren, Overijse en Sint-Pieters-Woluwe wonen gemiddeld 7,5% leerlingen van het Mater Dei-instituut en 6,6% van het Sint-Jozefscollege. Het instituut recruteert verder nog in Sint-Lambrechts-Woluwe (6,1%) en het college in Hoeilaart (5,9%), Evere (5%) en Machelen (6,4%). In het KA Sint-Pieters-Woluwe wonen de meeste leerlingen in Sint-Pieters-Woluwe zelf (15,7%), Kraainem (13,1%) , Sint-Lambrechts-Woluwe (10,6%) en Hoeilaart (10,1%). Tussen de 6 en 10% leerlingen komt uit Zaventem, Wezembeek-Oppem en Overijse.

Het Lutgardiscollege recruteert vooral in Overijse (18,3%), Oudergem (12%), Hoeilaart (11,7%) en Zaventem (9,5%). Van het KA Etterbeek wonen 11,8% in Hoeilaart en 8,6% in Etterbeek zelf. Uit Overijse en de aangrenzende gemeenten recruteert men tussen de 4,8% en 7,2%.

Het KA Schaarbeek in het Noord-Oosten behoort niet onmiddellijk tot één van de vier regio's. Schaarbeek recruteert heel lokaal: liefst 35,5% leerlingen komt uit de gemeente zelf. Nog eens 30% komt uit het naburige Brussel en 11,7% uit Machelen. In Sint-Joost-ten-Node woont nog 3,4% van de leerlingen, maar in de naburige gemeenten recruteert het atheneum maximum 2,9%. In de buurtgemeente Evere woont géén enkele leerling van het KA Schaarbeek.

We stellen vast dat iedere school in Brussel een goed afgebakend recruteringsgebied heeft. Scholen in dezelfde buurt recruteren weliswaar in diezelfde regio, maar dit beperkt zich grotendeels tot de gemeente waarin

de school ligt en de naburige gemeente(n). Van zodra de leerlingen verder van de school vandaan wonen, zijn duidelijke verschillen merkbaar tussen de scholen. Een mooie illustratie van deze stelling is de recrutering van het Mater Dei-instituut ten opzichte van het KA Sint-Pieters-Woluwe (cf. kaart 1). Ofschoon ze in elkaars buurt liggen, hebben beide scholen toch een andere geografische recrutering: het atheneum recruteert vooral lokaal, terwijl het instituut in de noord-oostelijke gemeenten werft. In Sint-Pieters-Woluwe woont 15,7% leerlingen van het atheneum ten opzichte van slechts 7,9% van het instituut. Ook uit Sint-Lambrechts-Woluwe en Hoeilaart komen meer leerlingen naar het atheneum dan naar het instituut: respectievelijk 10,6% versus 6,1% en 10,1% versus 5,3%. Omgekeerd recruteert het Mater Dei-instituut vooral in Zaventem en Kortenberg, gemeenten waar slechts 7,1% en 3% leerlingen van het atheneum wonen.

De zeven Brusselse athenea en hun recruteringsgebied(en)

Tabel 21 verdeelt de reikwijdte van de athenea over vijf gebieden: de Brusselse agglomeratie, het arrondissement Halle-Vilvoorde, het arrondissement Leuven, Waals-Brabant en de resterende gemeenten.

Tabel 21: Geografische speiding van de leerlingen per school

			SCHOOL							
			etterbeek	schaarbeek	St Piet Wol	Koekelberg	laken	Molenbeek	ukkel	Total
recruteringsgebieden algemeen	Brusselse agglomeratie	Count	290	214	67	168	117	151	106	1113
		% within recruteringsgebieden algemeen	26,1%	19,2%	6,0%	15,1%	10,5%	13,6%	9,5%	100,0%
		% within SCHOOL	62,0%	71,8%	36,4%	49,6%	35,2%	54,1%	34,6%	50,5%
		% of Total	13,1%	9,7%	3,0%	7,6%	5,3%	6,8%	4,8%	50,5%
	Vl.Brab. halle-Vilvoorde	Count	131	72	91	166	201	121	186	968
		% within recruteringsgebieden algemeen	13,5%	7,4%	9,4%	17,1%	20,8%	12,5%	19,2%	100,0%
		% within SCHOOL	28,0%	24,2%	49,5%	49,0%	60,5%	43,4%	60,8%	43,9%
		% of Total	5,9%	3,3%	4,1%	7,5%	9,1%	5,5%	8,4%	43,9%
	Vl. Brab. Leuven	Count	14	1	18		4			37
		% within recruteringsgebieden algemeen	37,8%	2,7%	48,6%		10,8%			100,0%
		% within SCHOOL	3,0%	,3%	9,8%		1,2%			1,7%
		% of Total	,6%	,0%	,8%		,2%			1,7%
	Waals-Brabant	Count	17	2	7		1	3	6	36
		% within recruteringsgebieden algemeen	47,2%	5,6%	19,4%		2,8%	8,3%	16,7%	100,0%
		% within SCHOOL	3,6%	,7%	3,8%		,3%	1,1%	2,0%	1,6%
		% of Total	,8%	,1%	,3%		,0%	,1%	,3%	1,6%
	rest	Count	16	9	1	5	9	4	8	52
		% within recruteringsgebieden algemeen	30,8%	17,3%	1,9%	9,6%	17,3%	7,7%	15,4%	100,0%
		% within SCHOOL	3,4%	3,0%	,5%	1,5%	2,7%	1,4%	2,6%	2,4%
		% of Total	,7%	,4%	,0%	,2%	,4%	,2%	,4%	2,4%
Total		Count	468	298	184	339	332	279	306	2206
		% within recruteringsgebieden algemeen	21,2%	13,5%	8,3%	15,4%	15,0%	12,6%	13,9%	100,0%
		% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	21,2%	13,5%	8,3%	15,4%	15,0%	12,6%	13,9%	100,0%

De Brusselse agglomeratie levert de helft van de leerlingen uit de zeven athenea. Daarnaast komt 44% uit het arrondissement Halle-Vilvoorde, zodat de inbreng van het Leuvense (1,7%) even beperkt blijft als deze van Waals-Brabant. Amper 2,4% van de leerlingen woont in een niet-Brabantse gemeente.

De meeste leerlingen wonen in Brussel zelf (7,7%), Schaarbeek (6%) en in mindere mate in Sint-Jans-Molenbeek (4,4%) en Evere (4,1%). Het gros van de leerlingen komt echter van buiten de stad. Brussel reikt als stedelijk gebied immers tot ver buiten de grenzen van de negentien gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.[90] De Corte en Delannoy

90. DE CORTE, S. en DELANNOY, W. Migraties in Brussel en zijn randgebied in de periode 1988-1992. In: WITTE, E. (ed.). *De Brusselse Rand. Brussel*, VUBPRESS , 1993, pp. 88 e.v.

omschrijven dit gebied als: *« …de 'morfologische agglomeratie', het aaneengesloten bebouwde gebied, en de omringende 'banlieue'. De banlieue is de demografische groeizone van het stadsgewest, die zich in hoofdzaak ontwikkelt door de suburbanisatie (…). De gemeenten van de banlieue hebben vaak een nog betrekkelijk open karakter, maar zijn toch in dergelijke mate verstedelijkt en vooral afgestemd op de kernstad (de 19 gemeenten)».* Vanuit de morfologische rand van Brussel[91] komt 19,8% van de leerlingen en liefst 25% komt uit de rest van het arrondissement Halle-Vilvoorde. Van de 436 leerlingen in de morfologische rand woont ruim 44% in een faciliteitengemeente. Jammer genoeg hebben we de inplanting van de scholen buiten Brussel-19 niet bestudeerd, zodat we een verklaring voor de grote toestroom vanuit de Brusselse rand en banlieue schuldig moeten blijven. Dit geldt ook voor de geringe recrutering uit het Leuvense. De geringe oostelijke inplanting van Nederlandstalige scholen op de as Leuven-Brussel zal hier wel niet vreemd aan zijn, maar het lijkt even plausibel dat de concurrentie hier aan ten grondslag ligt. Of er hier sprake is van concurrentie met de scholen in de rand en in het arrondissement Leuven werd nog niet bestudeerd.

Het KA Schaarbeek, het KA Etterbeek en het KA Molenbeek recruteren voor meer dan de helft binnen de Brusselse agglomeratie: respectievelijk 71,8%, 62% en 54%. Van het KA Sint-Pieters-Woluwe en het KA Koekelberg komt de helft van de leerlingen uit het arrondissement Halle-Vilvoorde. Het KA Laken en het KA Ukkel recruteren hier zelfs 60% leerlingen. In het arrondissement Leuven woont 9,8% leerlingen van het KA Sint-Pieters-Woluwe en slechts 3% van het KA Etterbeek. Het Leuvense levert bijna uitsluitend aan deze twee scholen. Beide scholen recruteren ook in Waals-Brabant (respectievelijk 3,8% en 3,6%). Het aandeel leerlingen afkomstig uit gemeenten buiten deze gebieden is vrij beperkt: vooral Etterbeek, Schaarbeek en Laken overschrijden de provinciale grenzen. Scholen met de sterkste lokale recrutering (Etterbeek en Schaarbeek) recruteren ook nog relatief sterk op grote afstand. Vooral de aantrekkingskracht van Etterbeek is zeer gevarieerd op alle afstanden.

Een nauwkeurige analyse van de recrutering van de zeven athenea leert dat sterke 'roots' in de Brusselse agglomeratie niet noodzakelijkerwijze leiden tot 'vissen in dezelfde vijver'. Integendeel, ieder atheneum ontwikkelde een zeer specifiek, vaak zeer lokaal profiel. In de meeste gevallen recruteert het atheneum in de gemeente waar het gevestigd is. Het verband tussen deze vestiging en de herkomst van de leerlingen is het grootst in Schaarbeek: 30,5% van de atheneumpopulatie woont in Schaarbeek zelf en in mindere mate in Molenbeek, Laken, Ukkel en Etterbeek. Maar ook de leerlingen van het KA Etterbeek, het KA Laken en het KA

91. Tot de morfologische rand behoren Wemmel, Grimbergen, Vilvoorde, Machelen, Zaventem, Kraainem, Wezembeek-Oppem, Tervuren, Sint-Genesius-Rode, Waterloo, Braine-l'Alleud, Beersel, Linkebeek, Halle, Drogenbos, Sint-Pieters-Leeuw en Dilbeek..

Sint-Jans-Molenbeek wonen in de onmiddellijke omgeving van de school. Zowel in het KA Laken als het KA Sint-Jans-Molenbeek komt 1/5 van de leerlingen uit de gemeente zelf. Twee athenea recruteren elders: het KA Koekelberg recruteert het grootst aandeel leerlingen in Brussel en het KA Sint-Pieters-Woluwe in Oudergem. Vooral het KA Ukkel graast in de morfologische rand, gevolgd door het KA Sint-Pieters-Woluwe en het KA Laken. De overige gemeenten van het arrondissement Halle-Vilvoorde (gemeenten die geen deel uitmaken van de morfologische rand) leveren vooral aan KA Koekelberg en KA Laken. We beschikken ook hier over te weinig cijfermateriaal om een vergelijking te maken tussen de gemeenten onderling. Niet alleen hebben we geen zicht op het aantal Nederlandstaligen versus Franstaligen per gemeente, maar de gegevens over de jongeren per buurt in Brussel-19 dateren van de laatste volkstelling anno 1991.

Een vergelijking tussen de herkomst van jongens en meisjes gaf geen opmerkelijke genderverschillen.

Een vergelijking tussen de herkomst van de leerlingen naar graad en afdeling leidde tot volgende conclusies.

Een lokale recrutering is vooral een feit voor eerste graadsleerlingen uit moderne en handel en voor de 2e en 3e graadsleerlingen uit de beroeps- en technische afdelingen. De athenea recruteren vooral in Brussel leerlingen voor hun TSO/BSO-afdelingen. Deze vaststelling sluit heel goed aan bij het geografische profiel van de sterke technische athenea Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek. We zagen dat het KA Schaarbeek en het KA Sint-Jans-Molenbeek respectievelijk 71,8% en 54,1% leerlingen binnen de Brusselse agglomeratie recruteerden. In beide athenea woonden de leerlingen ook in de gemeente zelf of in een aangrenzende gemeente. We maken een verder onderscheid naar de gemeenten binnen de agglomeratie. Een logisch gevolg van eerdere vaststellingen is de sterke concentratie leerlingen TSO/BSO in deze gemeenten.

In het beroepsvoorbereidend jaar wonen 23,9% van de leerlingen in Brussel-stad en 13% in Sint-Jans-Molenbeek. 10,6% van de leerlingen in het eerste leerjaar moderne&handel komt uit Schaarbeek en 9,5% uit Brussel. De BSO/TSO-afdelingen in de tweede graad recruteren eerst in Brussel (12,1%), vervolgens in Schaarbeek (10,7%), Sint-Jans-Molenbeek (9,3%) en Evere (7,9%). In de determinatiegraad komen de TSO/BSO-leerlingen vooral uit Schaarbeek (14,9%)! Ook de leerlingen uit de gemeenten Anderlecht, Sint-Agatha-Berchem, Brussel, Evere en Sint-Jans-Molenbeek studeren eerder af in een technische of beroepsafdeling ! Deze conclusies suggereren hoe sterk de relatie tussen sociale en geografische recrutering wel is.

Tabel 22: Geografische spreiding op basis van het opleidingsniveau van de vader

			beroepvaderrecode2			
			geen/lager onderwijs	min.sec.ond.	hoger ond.	Total
recruteringsgebieden algemeen	Brusselse agglomeratie	Count	262	368	239	869
		% within recruteringsgebieden algemeen	30,1%	42,3%	27,5%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	56,0%	46,5%	39,7%	46,7%
		% of Total	14,1%	19,8%	12,8%	46,7%
	Vl.Brab. halle-Vilvoorde	Count	171	376	333	880
		% within recruteringsgebieden algemeen	19,4%	42,7%	37,8%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	36,5%	47,5%	55,3%	47,3%
		% of Total	9,2%	20,2%	17,9%	47,3%
	Vl. Brab. Leuven	Count	3	17	12	32
		% within recruteringsgebieden algemeen	9,4%	53,1%	37,5%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	,6%	2,1%	2,0%	1,7%
		% of Total	,2%	,9%	,6%	1,7%
	Waals-Brabant	Count	8	13	13	34
		% within recruteringsgebieden algemeen	23,5%	38,2%	38,2%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	1,7%	1,6%	2,2%	1,8%
		% of Total	,4%	,7%	,7%	1,8%
	rest	Count	24	17	5	46
		% within recruteringsgebieden algemeen	52,2%	37,0%	10,9%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	5,1%	2,1%	,8%	2,5%
		% of Total	1,3%	,9%	,3%	2,5%
Total		Count	468	791	602	1861
		% within recruteringsgebieden algemeen	25,1%	42,5%	32,3%	100,0%
		% within beroepvaderrecode2	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	25,1%	42,5%	32,3%	100,0%

De Brusselse agglomeratie levert vooral kinderen uit lager opgeleide gezinnen, terwijl uit de rand en Brabant vooral kinderen van vaders met een hoger opleidingsniveau komen. De morfologische rand levert 25,1% leerlingen uit beter opgeleide milieus en de rest van het arrondissement Halle-Vilvoorde zorgt voor 31,7%. Het beeld van de rijke rand wordt hiermee herbevestigd.

Binnen het Brussels hoofdstedelijk gewest komen de leerlingen van vaders met een hogere opleiding uit de rijkere gemeenten Oudergem,

Etterbeek, Elsene, Vorst en de twee Woluwes. De leerlingen van de Brusselse athenea met een vader met een laag opleidingsniveau concentreren zich in Brussel-stad, Sint-Jans-Molenbeek, Schaarbeek, Evere, Etterbeek, Ganshoren en Jette, gemeenten waar van oudsher meestal een sterke Nederlandstalige arbeidersbevolking leefde.

Tabel 23: Geografische spreiding op basis van het beroep van de vader

			beroep vader recode							
			vrij/wet beroep	bedrleider,dir,kader	bedienden	handel	ambachten, fabriek	transpor, comm, diensten, militairen	onbekend	Totai
recruteringsgebieden algemeen	Brusselse agglomeratie	Count	161	77	211	105	163	131	21	869
		% within recruteringsgebieden algemeen	18,5%	8,9%	24,3%	12,1%	18,8%	15,1%	2,4%	100,0%
		% within beroep vader recode	40,6%	38,5%	43,9%	52,0%	57,2%	49,4%	67,7%	46,7%
		% of Total	8,7%	4,1%	11,3%	5,6%	8,8%	7,0%	1,1%	46,7%
	Vl.Brab. halle-Vilvoorde	Count	219	112	243	78	103	115	10	880
		% within recruteringsgebieden algemeen	24,9%	12,7%	27,6%	8,9%	11,7%	13,1%	1,1%	100,0%
		% within beroep vader recode	55,2%	56,0%	50,5%	38,6%	36,1%	43,4%	32,3%	47,3%
		% of Total	11,8%	6,0%	13,1%	4,2%	5,5%	6,2%	,5%	47,3%
	Vl. Brab. Leuven	Count	8	4	9	5	3	3		32
		% within recruteringsgebieden algemeen	25,0%	12,5%	28,1%	15,6%	9,4%	9,4%		100,0%
		% within beroep vader recode	2,0%	2,0%	1,9%	2,5%	1,1%	1,1%		1,7%
		% of Total	,4%	,2%	,5%	,3%	,2%	,2%		1,7%
	Waals-Brabant	Count	5	6	9	3	5	6		34
		% within recruteringsgebieden algemeen	14,7%	17,6%	26,5%	8,8%	14,7%	17,6%		100,0%
		% within beroep vader recode	1,3%	3,0%	1,9%	1,5%	1,8%	2,3%		1,8%
		% of Total	,3%	,3%	,5%	,2%	,3%	,3%		1,8%
	rest	Count	4	1	9	11	11	10		46
		% within recruteringsgebieden algemeen	8,7%	2,2%	19,6%	23,9%	23,9%	21,7%		100,0%
		% within beroep vader recode	1,0%	,5%	1,9%	5,4%	3,9%	3,8%		2,5%
		% of Total	,2%	,1%	,5%	,6%	,6%	,5%		2,5%
Total		Count	397	200	481	202	285	265	31	1861
		% within recruteringsgebieden algemeen	21,3%	10,7%	25,8%	10,9%	15,3%	14,2%	1,7%	100,0%
		% within beroep vader recode	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	21,3%	10,7%	25,8%	10,9%	15,3%	14,2%	1,7%	100,0%

Net als bij het opleidingsniveau, is ook hier een zekere samenhang tussen het recruteringsgebied en de professionele structuur van de vader. De Brusselse agglomeratie levert vooral kinderen van handelaars (52%), ambachtslieden en arbeiders (57,2%). De bedrijfsleiders, kaders en vrije beroepen komen eerder uit de arrondissementen Halle-Vilvoorde en Leuven (respectievelijk 56% en 55,2%).

Ook binnen de agglomeratie kunnen we een onderscheid maken tussen de zogenaamde 'rijke' en 'armere' buurten. De handelaars, ambachtslieden en arbeiders in de transport & communicatie-sector hebben een hoge concentratie in Brussel-stad, Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek. Opval-

lend voor de laatste gemeenten is het hoog aandeel 'onbekende beroepen' (respectievelijk 12,9% en 9,7%): ofwel kent het kind het beroep van zijn vader niet, ofwel geeft de vader zijn beroepsstatus niet door aan de school. In beide gevallen weerspiegelt het profiel van de gemeenten het sociale milieu waar het kind vandaan komt. Gezien de beroepen met een hogere status zich vooral in de rand vestigen, is het aandeel leerlingen wiens vader een vrij/wetenschappelijk beroep uitoefent of een directeurspositie inneemt in de Brusselse agglomeratie relatief klein. De vrije/wetenschappelijke beroepen zijn vooral aanwezig in Oudergem (samen 8,8%), Brussel-stad (8,8%), Schaarbeek (8,5%), Etterbeek (7%), Sint-Agatha-Berchem (6%) en Sint-Lambrechts-Woluwe (5%).

5. Conclusies

Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel groeit met verschillende snelheden. Het aantal kinderen in het kleuter- en basisonderwijs is de voorbije jaren sterk toegenomen. Zo heeft het aantal kinderen in de Nederlandstalige kleuterklassen op 1 september 1998 de kaap van de 3000 bereikt. Het secundair onderwijs volgt deze tendens niet, integendeel, het aantal leerlingen daalt sinds een aantal jaren. Het feit dat kinderen na het basisonderwijs terug afvloeien naar het Franstalig onderwijs heeft weliswaar een grote impact op deze daling, maar verklaart niet alles.

Op vraag van de zeven koninklijke athenea in Brussel-19 probeerden we een doorlichting te maken van het profiel van het Nederlandstalig secundair onderwijs in het algemeen en van hun school in het bijzonder. Bij hen was de vrees voor de impact van de institutionele hervormingen in het secundair onderwijs, zoals geïmplementeerd sinds september 1998, het grootst. Ten opzichte van het vrije net zijn de athenea immers kleiner en bieden ze ook een meer gediversifieerd studieaanbod aan, wat hen meer kwetsbaar maakt voor eventuele fusies en opslorpingen in het kader van de schaalvergrotingen. In welke mate de pas opgestarte hervormingen de karakteristieken van deze athenea zullen beïnvloeden, zullen we pas weten binnen enkele jaren, wanneer de scholengemeenschappen al een tijdje functioneren. We beperkten ons ook tot deze scholen omdat de medewerking van de directies noodzakelijk was om een aantal basisgegevens ter beschikking te krijgen, die via geen enkel ander kanaal toegankelijk waren.

Ondanks de vrees van de athenea voor onderlinge concurrentie, toonde deze analyse aan dat ieder atheneum in termen van studieaanbod, verdeling van leerlingen over studierichtingen, sociale en geografische recrutering een eigen profiel ontwikkelde.

In de eerste plaats verschillen de athenea sterk van het vrij onderwijs. Vooral de 'grote' scholen (Sint-Jan-Berchmanscollege, Maria-Boodschaplyceum, Jan-van-Ruusbroeckcollege, e.a.) zorgen voor het behoud van

sterke klassieke afdelingen in het vrije net. Deze traditie blijft bewaard tot in de determinatiegraad en ook scholen met een minder klinkende naam bieden ten minste één klassieke studierichting in de drie graden van het secundair onderwijs. Opvallend is de polarisatie tussen enerzijds de sterke afdelingen (klassieke talen, wiskunde als hoofdvak) en de 'zwakkere' afdelingen (technisch- en beroeps). Ook in het gemeenschapsonderwijs is er geen evenwicht in het studieaanbod. KA Koekelberg en KA Laken hebben een sterke klassieke afdeling, met een beperkt aantal leerlingen in de beroepsafdelingen. KA Sint-Pieters-Woluwe heeft géén beroepsonderwijs. Misschien net daarom is hier een grotere concentratie in de 'moderne wetenschappen'(economie, moderne talen, e.a.). KA Molenbeek, KA Ukkel en KA Schaarbeek bieden vooral technische richtingen aan. KA Etterbeek heeft als enige school een ruim aanbod van klassieke maar ook van technische richtingen.

In de tweede plaats laat ook het secundair onderwijs in Brussel, net als dat in de rest van Vlaanderen, een duidelijk verband tussen studieaanbod, sekse en sociale achtergrond noteren. Ook in de Brusselse athenea kiezen meisjes eerder voor klassieke richtingen en jongens eerder voor studierichtingen met wiskunde als hoofdvak. Dit verschil neemt toe in de determinatiegraad. Het feit dat athenea veel meer 'zachte' BSO/TSO-afdelingen (handel, toerisme-onthaal, secretariaat-talen, e.a.) aanbieden, verhoogt het aandeel aan meisjes tot in de laatste graad. Niet alleen verhuizen 'typisch mannelijke' afdelingen eerder naar een technisch atheneum, maar we veronderstellen, net als in de rest van Vlaanderen, een grotere *drop-out* bij jongens dan bij meisjes. Deze veronderstelling konden we op basis van de beschikbare gegevens echter niet toetsen.

Het verband tussen studiekeuze en achtergrond weegt ook hier door. Kinderen met een hoger opgeleide vader kiezen veel meer voor de klassieke afdelingen mét wiskunde als hoofdvak. Kinderen wiens vader geen of alleen lager onderwijs heeft genoten, vindt men eerder in de beroepsafdelingen. Deze sociale segregatie neemt toe naarmate het kind in de hogere graden komt. In de klassieke afdeling van de derde graad is het aantal leerlingen mét minder opgeleide vaders te verwaarlozen. Hetzelfde geldt trouwens voor de beroepen. Hoe hoger het beroep van de vader op de maatschappelijke ladder, hoe meer kans dat het kind klassieke talen en/of wiskunde als hoofdvak volgt. Omgekeerd is ook het aantal kinderen van handarbeiders groter in de beroeps- en technische afdelingen. Dat men deze kinderen vooral treft in de athenea van Molenbeek, Schaarbeek en in mindere mate in dat van Ukkel, hoeft dan ook niet te verwonderen. Zowel de sociale als geografische recrutering bepalen het profiel van een school. De twee athenea in de stad recruteren vooral bij de lokale bevolking. Hoewel de overige athenea ook een sterke lokale recrutering hebben, komen er kinderen van ver buiten de Brusselse stadsgrenzen.

Ook hier is er een verband tussen het studieaanbod, de sociale en geografische recrutering: scholen met een groot klassiek aanbod recruteren

in een groter hinterland (cf. Etterbeek, Koekelberg, Sint-Jans-Berchmans, e.a.) met beter opgeleide vaders die in de 'rijkere' rand wonen. Hoe groter het spreidingsbeleid van een school, hoe bewuster ook voor een school gekozen wordt ; minder opgeleide ouders sturen hun kinderen naar de dichtstbijzijnde school, terwijl bij ouders mét diploma de afstand tussen school en woonplaats groter is. In welke mate de werkplaats hier een rol speelt, kon jammer genoeg niet onderzocht worden, maar men kan veronderstellen dat deze band er is en sterker doorweegt naarmate de afstand tussen werk- en woonplaats toeneemt. Zo veronderstellen we dat het KA Etterbeek dankzij zijn ligging (VRT , VUB, Europese Gemeenschap, e.a.) een bijkomende troef heeft. Ook voor het KA Koekelberg en het KA Sint-Pieters-Woluwe vallen dezelfde patronen op: de ligging van de athenea spreekt niet alleen de naburige gemeenten aan, maar ook de Vlaamse gemeenten uit de Brusselse banlieue. Het KA Ukkel is echter een vreemde eend in de bijt: zijn studieaanbod en sociaal profiel vallen niet samen met zijn geografische recrutering. Het atheneum is de enige school die zijn klassieke afdeling verliest in de determinatiegraad, ondanks de rijkere buurten waaruit het atheneum recruteert. Dat hier echter niet dezelfde bevolking wordt aangesproken, bewezen de resultaten van de sociale recrutering. We kunnen echter niet meer dan deze verschillen aanstippen.

Er zijn dus nog heel veel blinde vlekken op de kaart van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Meer dan een loutere beschrijving liet deze onderzoeksfase niet toe. De cijfermatige basisgegevens waren trouwens te onvolledig en van een te bescheiden kwaliteit om grondiger te behandelen. De vaststellingen over de relatie tussen studieaanbod, sociale achtergrond en geografische recrutering blijven algemeen. Om deze relatie ook op schoolniveau goed te analyseren en te achterhalen of scholen die 'in dezelfde vijver vissen' wel degelijk hetzelfde publiek 'aan de haak slaan' dient ook ander statistisch materiaal bij dit onderzoek betrokken te worden.

Het confronteren van de athenea met de resultaten van dit onderzoek, is een volgende stap, maar deze bespreking moeten we de lezer ook nog schuldig blijven. We zijn er echter van overtuigd dat heel veel aspecten, die nu een aantal onopgeloste vragen opwerpen, binnen de scholen een antwoord zullen vinden.

Waar het ons vooral aan ontbrak was informatie over de linguïstische achtergrond van de kinderen in het secundair onderwijs. Op basis van recente krantenberichten mogen we nochtans besluiten dat de groeiende influx van anderstalige kinderen in het secundair onderwijs te Brussel acute problemen stelt. Dat van overheidswege allerlei projecten gesteund worden om anderstalige leerlingen grondiger Nederlands te leren, bewijst de impact van het probleem. Zonder een inschatting van het aantal anderstaligen in het Nederlandstalig secundair onderwijs kunnen we onmogelijk het volledig karakter van een school bepalen. Noch de schooldirecties noch de overheid konden/wilden ons deze informatie bezorgen.

Indien men in de toekomst ernstig werk wil maken van een inschatting van de linguïstische antecedenten van leerlingen in het secundair onderwijs, ligt hier een taak weg voor de overheid en voor de scholen: continue, uniforme, wetenschappelijk verantwoorde individualiseerbare gegevens verzamelen.

Het aandeel anderstaligen oefent trouwens ook een belangrijke invloed uit op de beeldvorming van de school. Alle kwantitatieve gegevens ten spijt, op de manier waarop de leerlingen en de ouders een school beoordelen, heeft nog niemand vat. Om precies te ontrafelen welke elementen in welke mate de schoolkeuze beïnvloeden is ander, longitudinaal onderzoek nodig, dat zich op meer dan een onvolledige en occasionele momentopname kan baseren.

Bijlagen

Tabel 24: Vergelijking van het beroep van de vader en de studierichting van het kind op basis van het al dan niet volgen van klassieke talen

			klas volgens grad en afdeling								
			1e gr klassieke talen	1e graad moderne &handel	1e graad lij B & beroeps + GSO houtbouw	2e gr. klassieke talen	2e gr. mod. talen; economie; sportwet.;menswet.	2e gr. beroeps & technisch	3e gr. klassieke talen	3e gr. mod.talen; wet.; econ; sport; mens.	3e gr. beroeps incl. 7e jaar	3e gr. technisch (handel)	Total
recruteringsgebieden algemeen	Brusselse agglomeratie	Count	165	330	29	77	166	87	52	144	27	36	1113
		% within recruteringsgebieden algemeen	14,8%	29,6%	2,6%	6,9%	14,9%	7,8%	4,7%	12,9%	2,4%	3,2%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	50,3%	59,0%	63,0%	39,1%	47,8%	62,1%	50,0%	39,8%	48,2%	53,7%	50,5%
		% of Total	7,5%	15,0%	1,3%	3,5%	7,5%	3,9%	2,4%	6,5%	1,2%	1,6%	50,5%
	Vl.Brab. halle-Vilvoorde	Count	147	197	13	108	163	43	50	195	27	25	968
		% within recruteringsgebieden algemeen	15,2%	20,4%	1,3%	11,2%	16,8%	4,4%	5,2%	20,1%	2,8%	2,6%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	44,8%	35,2%	28,3%	54,8%	47,0%	30,7%	48,1%	53,9%	48,2%	37,3%	43,9%
		% of Total	6,7%	8,9%	,6%	4,9%	7,4%	1,9%	2,3%	8,8%	1,2%	1,1%	43,9%
	Vl. Brab. Leuven	Count	7	9		5	4	1		8		3	37
		% within recruteringsgebieden algemeen	18,9%	24,3%		13,5%	10,8%	2,7%		21,6%		8,1%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	2,1%	1,6%		2,5%	1,2%	,7%		2,2%		4,5%	1,7%
		% of Total	,3%	,4%		,2%	,2%	,0%		,4%		,1%	1,7%
	Waals-Brabant	Count	6	8	1	4	4	3	1	7		2	36
		% within recruteringsgebieden algemeen	16,7%	22,2%	2,8%	11,1%	11,1%	8,3%	2,8%	19,4%		5,6%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	1,8%	1,4%	2,2%	2,0%	1,2%	2,1%	1,0%	1,9%		3,0%	1,6%
		% of Total	,3%	,4%	,0%	,2%	,2%	,1%	,0%	,3%		,1%	1,6%
	rest	Count	3	15	3	3	10	6	1	8	2	1	52
		% within recruteringsgebieden algemeen	5,8%	28,8%	5,8%	5,8%	19,2%	11,5%	1,9%	15,4%	3,8%	1,9%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	,9%	2,7%	6,5%	1,5%	2,9%	4,3%	1,0%	2,2%	3,6%	1,5%	2,4%
		% of Total	,1%	,7%	,1%	,1%	,5%	,3%	,0%	,4%	,1%	,0%	2,4%
Total		Count	328	559	46	197	347	140	104	362	56	67	2206
		% within recruteringsgebieden algemeen	14,9%	25,3%	2,1%	8,9%	15,7%	6,3%	4,7%	16,4%	2,5%	3,0%	100,0%
		% within klas volgens grad en afdeling	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% of Total	14,9%	25,3%	2,1%	8,9%	15,7%	6,3%	4,7%	16,4%	2,5%	3,0%	100,0%

Tabel 25: Vergelijking van het opleidingsniveau van de vader per school

			klassieke talen		
			met klassieke talen	zonder klassieke talen	Total
beroep vader recode	vrij/wet beroep	Count	186	211	397
		% within beroep vader recode	46,9%	53,1%	100,0%
		% within klassieke talen	33,0%	16,3%	21,3%
	bedrleider,dir,kader	Count	79	121	200
		% within beroep vader recode	39,5%	60,5%	100,0%
		% within klassieke talen	14,0%	9,3%	10,7%
	bedienden	Count	153	328	481
		% within beroep vader recode	31,8%	68,2%	100,0%
		% within klassieke talen	27,1%	25,3%	25,8%
	handel	Count	45	157	202
		% within beroep vader recode	22,3%	77,7%	100,0%
		% within klassieke talen	8,0%	12,1%	10,9%
	ambachten, fabriek	Count	47	238	285
		% within beroep vader recode	16,5%	83,5%	100,0%
		% within klassieke talen	8,3%	18,4%	15,3%
	transpor, comm, diensten, militairen	Count	47	218	265
		% within beroep vader recode	17,7%	82,3%	100,0%
		% within klassieke talen	8,3%	16,8%	14,2%
	onbekend	Count	7	24	31
		% within beroep vader recode	22,6%	77,4%	100,0%
		% within klassieke talen	1,2%	1,9%	1,7%
Total		Count	564	1297	1861
		% within beroep vader recode	30,3%	69,7%	100,0%
		% within klassieke talen	100,0%	100,0%	100,0%

Kaart 5: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Sint-Jans-Molenbeek (schooljaar 1997-1998)

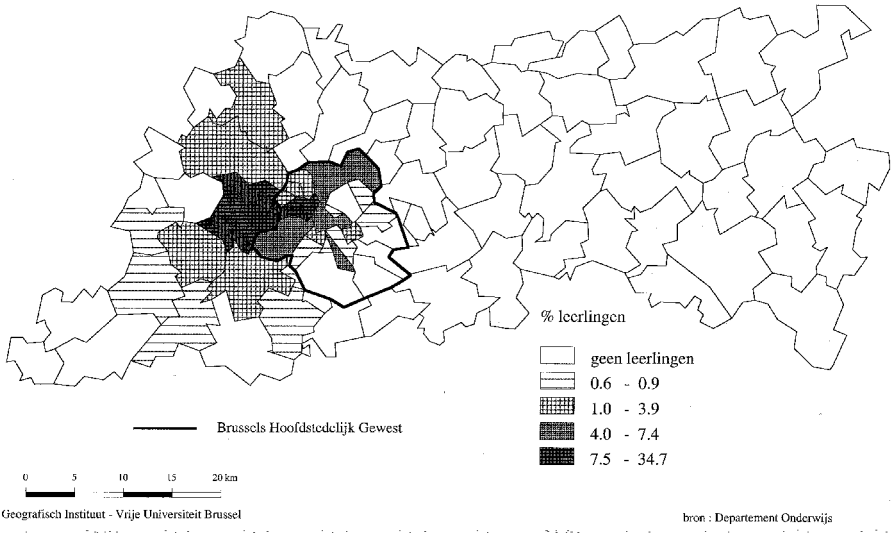

Kaart 6: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Koekelberg (schooljaar 1997-1998)

			SCHOOL							Total
			etterbeek	schaarbeek	St Piet Wol	Koekelberg	laken	Molenbeek	ukkel	
beroep vader recode	vrij/wet beroep	Count	107	22	49	61	65	45	48	397
		% within beroep vader recode	27,0%	5,5%	12,3%	15,4%	16,4%	11,3%	12,1%	100,0%
		% within SCHOOL	26,8%	9,6%	29,0%	21,5%	23,6%	19,1%	17,8%	21,3%
	bedrijfleider,dir,kader	Count	76	10	20	30	15	21	28	200
		% within beroep vader recode	38,0%	5,0%	10,0%	15,0%	7,5%	10,5%	14,0%	100,0%
		% within SCHOOL	19,0%	4,4%	11,8%	10,6%	5,5%	8,9%	10,4%	10,7%
	bedienden	Count	88	67	48	88	88	56	46	481
		% within beroep vader recode	18,3%	13,9%	10,0%	18,3%	18,3%	11,6%	9,6%	100,0%
		% within SCHOOL	22,1%	29,4%	28,4%	31,0%	32,0%	23,7%	17,0%	25,8%
	handel	Count	26	23	17	37	25	29	45	202
		% within beroep vader recode	12,9%	11,4%	8,4%	18,3%	12,4%	14,4%	22,3%	100,0%
		% within SCHOOL	6,5%	10,1%	10,1%	13,0%	9,1%	12,3%	16,7%	10,9%
	ambachten, fabriek	Count	42	49	13	34	51	49	47	285
		% within beroep vader recode	14,7%	17,2%	4,6%	11,9%	17,9%	17,2%	16,5%	100,0%
		% within SCHOOL	10,5%	21,5%	7,7%	12,0%	18,5%	20,8%	17,4%	15,3%
	transpor, comm, diensten, militairen	Count	57	48	21	32	30	31	46	265
		% within beroep vader recode	21,5%	18,1%	7,9%	12,1%	11,3%	11,7%	17,4%	100,0%
		% within SCHOOL	14,3%	21,1%	12,4%	11,3%	10,9%	13,1%	17,0%	14,2%
	onbekend	Count	3	9	1	2	1	5	10	31
		% within beroep vader recode	9,7%	29,0%	3,2%	6,5%	3,2%	16,1%	32,3%	100,0%
		% within SCHOOL	,8%	3,9%	,6%	,7%	,4%	2,1%	3,7%	1,7%
Total		Count	399	228	169	284	275	236	270	1861
		% within beroep vader recode	21,4%	12,3%	9,1%	15,3%	14,8%	12,7%	14,5%	100,0%
		% within SCHOOL	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Kaart 7: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Laken (schooljaar 1997-1998)

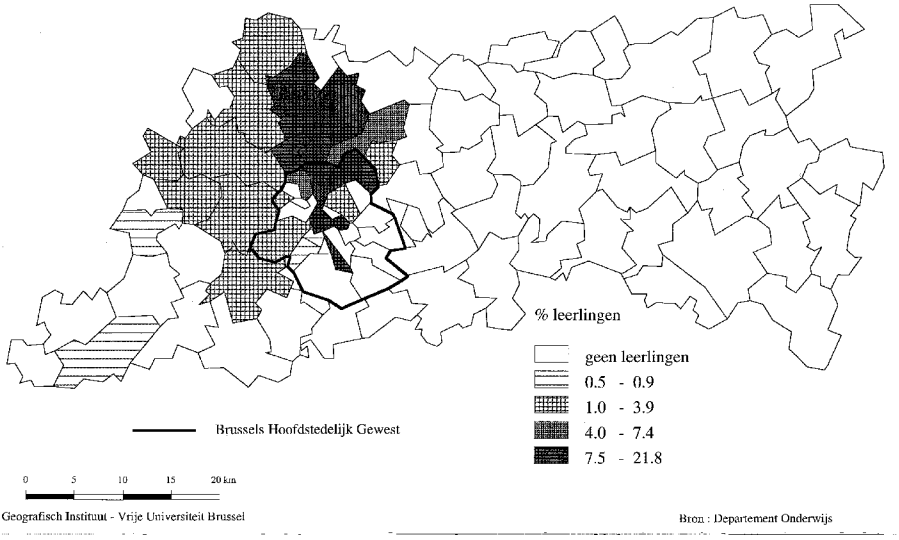

Kaart 8: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Schaarbeek (schooljaar 1997-1998)

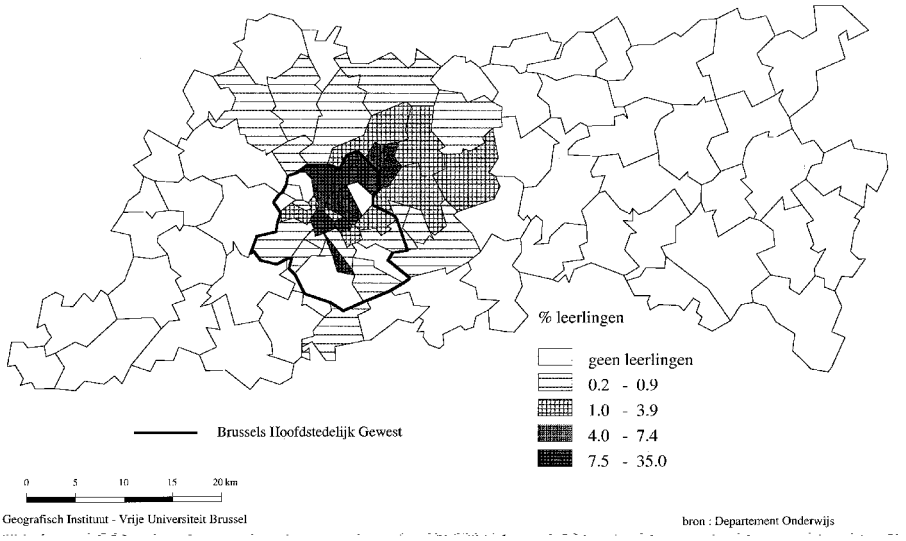

Kaart 9: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Etterbeek (schooljaar 1997-1998)

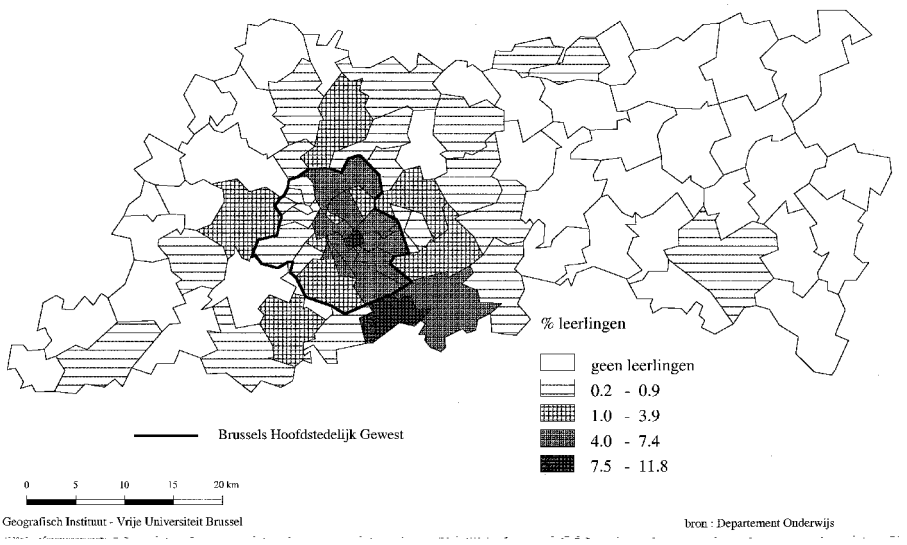

Kaart 10: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Sint-Pieters-Woluwe (schooljaar 1997-1998)

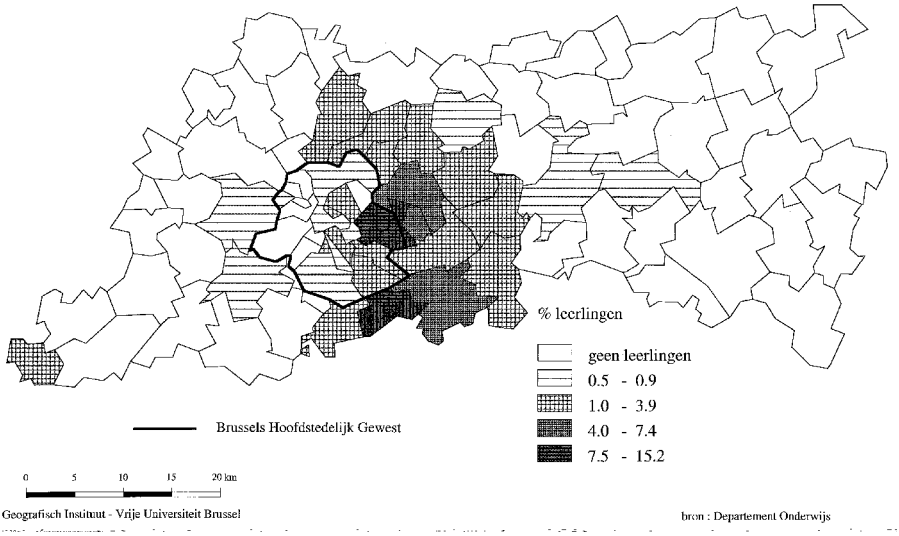

Kaart 11: Herkomst van de leerlingen (in %) voor het Koninklijk Atheneum Ukkel (schooljaar 1997-1998)

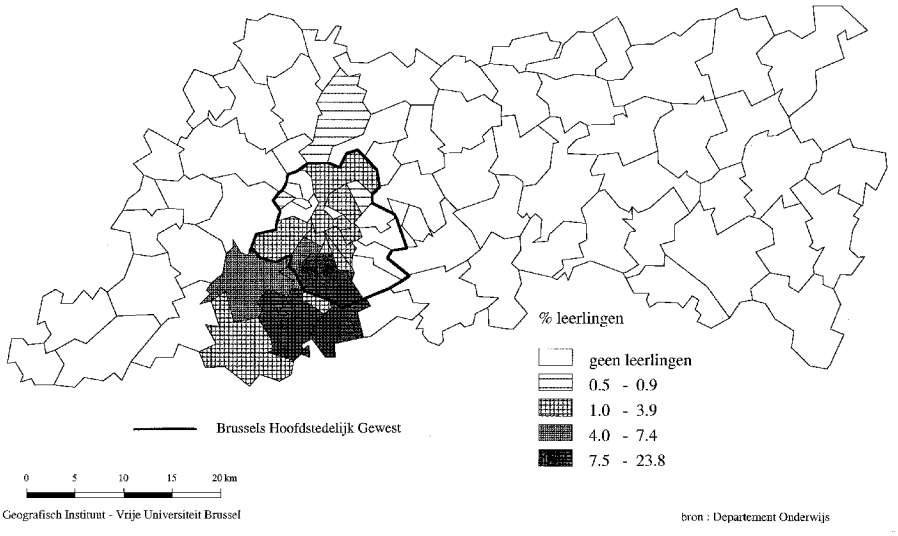

Pieter Vielfont

Ook zij kwamen uit het Oosten[1] Casestudie over de komst en opvang van naoorlogse vluchtelingen in Sint-Joost-ten-Node, 1944-1951

Inleiding

De humane zijde van vluchtelingencrisissen wordt regelmatig door algemene beschouwingen en abstracte terminologie verborgen. Via deze detailstudie pogen we deze abstractie te doorbreken met betrekking tot de vluchtelingen die in de periode 1944-1951 in Sint-Joost-ten-Node aankwamen. De waarde hiervan ligt in het voorbereidende werk dat daarmee gedaan wordt voor meer globale analyses. Algemene trends en processen kunnen slechts worden aangegeven, wanneer zij door verschillende microstudies zijn gefundeerd.

Sint-Joost vormde de uitgelezen gemeente om de doelgroep te bestuderen. Haar ligging in de Brusselse agglomeratie en het treinstation Brussel-Noord op haar grondgebied verhogen de kans op de aanwezigheid van vluchtelingen. De trein vormde immers voor deze vluchtelingen het belangrijkste vervoermiddel. De tijdspanne van het onderzoek wordt afgebakend door het begin van de naoorlogse periode (1944) en het begin van een totaal nieuw internationaal kader (1951). In 1951 trad het Hoogcommissariaat voor de Vluchtelingen in werking, dat voor het eerst een formeel-juridisch vluchtelingenstatuut invoerde, wat de context fundamenteel wijzigde.

De eerste doelstelling van dit onderzoek is van de naoorlogse vluchtelingen een profiel te geven, om zo de abstractie die gepaard gaat met de terminologie 'naoorlogse vluchtelingen', enigszins te doorbreken. Daarnaast onderzoeken we hoe deze immigratiegolf moet worden gezien. Als een losstaand fenomeen of verstrengeld met de vooroorlogse migratiestromen? Welke drijfveren liggen aan de basis van deze migratie? Waren het uitsluitend politieke of speelden ook economische overwegingen mee? Ten slotte trachten we deze vluchtelingenproblematiek te plaatsen binnen de

1. Hierbij wil ik Prof. Dr. E. Witte, Prof. Dr. M. De Metsenaere, Mevr. E. Deslé van harte danken voor hun kritische opmerkingen.

Belgische context. Hoe reageerde de Belgische autoriteiten op deze immigratiestroom? Hoe konden deze vluchtelingen 'wortelen' in België? Kwamen er reacties van de economische wereld?

Door het vreemdelingenregister te bestuderen vergaarden we de basisinformatie. We namen elk vreemdelingendossier afzonderlijk door en pasten dus geen steekproef toe. Dit leek ons aangewezen om eventuele 'golven' te onderscheiden. Vreemdelingendossiers werden geselecteerd als de vraag 'Is hij een politiek uitgewekene' positief was beantwoord, hetgeen op de bevestiging van de vraag door de vreemdeling slaat en dus niet noodzakelijk met een effectieve toekenning van een statuut overeenkomt. Van elke geselecteerde persoon namen we het inlichtingenbulletin volledig over. Zodoende beschikten we over persoonlijke gegevens (naam, burgerlijke stand, geboortedatum, sekse en beroep), ruimtelijke gegevens (geboorteplaats, wettelijke woonplaats, laatste woonplaats in het buitenland, vorige woonplaatsen in België en eventuele nieuwe woonplaats na verhuizing) en ten slotte administratieve gegevens (type documenten bij aankomst, type verblijfsvergunning en werkvergunning). Deze informatie werd vervolgens statistisch verwerkt, waardoor we diverse patronen konden distilleren.

Omkadering van het onderwerp

In de literatuur worden er diverse oorzaken voor het naoorlogse vluchtelingenprobleem naar voren geschoven. Nourissier stelt dat de fascistische ideologie uit diverse componenten bestaat waarvan raszuiverheid van de natie er één is. Hij geeft terecht aan dat een dergelijk idee een massaal vluchtelingenprobleem tot gevolg heeft. Men tracht een hergroepering van het 'gewenste ras' te bekomen, wat de uitsluiting door vervolging of door deportatie van de 'niet-gewensten' betekent.[2] Dit aspect van de fascistische ideologie vormt één van de hoofdoorzaken van het naoorlogse fenomeen van de displaced persons (DP) en van de vluchtelingenproblematiek. Daarnaast dienden honderdduizenden mensen te verhuizen om in de oorlogsfabrieken verplichte arbeid te verrichten. De burgers die de gevechtshaarden hadden trachten te ontwijken, keerden weer huiswaarts en de nog niet aangehouden Duitse soldaten en collaborateurs poogden te ontsnappen naar veiligere oorden. In de naoorlogse periode groeide het aantal vluchtelingen verder aan. De machtsontplooiing van de USSR in Oost-Europa veroorzaakte op zijn beurt een vluchtelingenstroom en deed vele naar het Westen gevluchte Oost-Europese DP's weigeren om terug te keren.[3] De antisemitische acties in Oost-Europa leidden tot een exodus

2. F. NOURISSIER: L'homme humilié: sort des réfugiés et personnes déplacées 1912-1950. Parijs, Editions Spes, 1950, p. 64-67.

van joden uit deze regio's en de weigering van joodse DP's om te worden gerepatrieerd.[4] In Polen vielen in de jaren 1945-1947, afhankelijk van de bron, meer dan duizend tot meer dan tweeduizend joodse slachtoffers ten gevolge van pogroms. Deze vonden plaats in Parczew, Rabka, Krakow, Kielce, Miechow en Zabludow.[5] Kortom, naast WO II voedden ook naoorlogse gebeurtenissen het vluchtelingenprobleem.

De problematiek van de vluchtelingen en DP's beheerste zowel in Europa, Azië als het Midden-Oosten de humane zijde van het einde van de wereldbrand. Naast de rechtstreeks betrokken landen, waarvan de burgers op de dool waren, werden ook andere landen als potentieel immigratieland met dit sociale probleem geconfronteerd. Net als de wereldoorlog kende deze vluchtelingencrisis een nooit geziene omvang. Verschillende mensen hebben getracht om deze in te schatten. In de literatuur wordt in hoofdzaak naar Vernant, Kulischer en Proudfoot verwezen. Een vergelijking tussen deze auteurs is niet mogelijk aangezien zij elk een ander tijds- of ruimtelijke afbakening hanteren. Op basis van de SHAEF-gegevens berekende Proudfoot dat in september 1945 de Westerse geallieerden 6.795.000 personen opvingen en de Sovjets 6.869.660 en dat er tussen juni 1947 en december 1947 nog eens anderhalf miljoen werden geregistreerd.[6] Kulischer bestudeerde in zijn werk de omvang en de routes waarlangs bepaalde bevolkingsgroepen reisden. Hij stelde onder andere vast dat er tussen 1940 en 1945 er 150 duizend personen vanuit de verschillende Europese landen naar Duitsland, Oostenrijk en Italië trokken en dat er 50 duizend Poolse joden in 1946 van de USSR naar Polen verhuisden.[7] Vernant bespreekt de situatie na de grote repatriëringsacties. Hij kwam tot het besluit dat er na 31 december 1951 nog 404.567 vluchtelingen in Europa overbleven, waarvan er zich 11.277 in België bevonden.[8] Deze schattingen zijn gebaseerd op de cijfers die weergegeven werden door diverse opvangorganisaties. Hoogst waarschijnlijk ligt het aantal nog veel hoger. Het is een bekend verschijnsel bij vluchtelingencrisissen dat velen het opvangnet uit angst ontlopen.

Honderdduizenden kwamen terecht in de zogenaamde displaced person-kampen, die in de loop van de bevrijding werden opgericht om de toe-

---

3. M. MARRUS: The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century. Oxford, Oxford University Press, 1985, p. 301-303.
4. B. WASSERSTEIN: Het einde van de diaspora. Antwerpen/Baarn, Kritak/Ambo, 1995, p. 22.
5. W. FILIPEK en G. VERSCHOOR: "Het brekende zwijgen". In: Oost-Europa Verkenningen. 1996, sept., p. 40.
6. SHAEF (Supreme Headquartes Allied Expeditionary Force): geallieerde legermacht die de bevrijding coördineerde. M. PROUDFOOT: European Refugees. Londen, Faber and Faber Ltd, 1950, p. 159.
7. E. KULISCHER: Europe on the move. New York, Colombia University Press, 1948, p. 302-303.
8. J. VERNANT: Op. Cit., p. 16.

stroom van ontheemden te controleren. De geallieerde legertop vreesde dat de bevolkingsstroom de militaire acties zou vertragen. Na de oorlog dienden de kampen in het kader van de pacificering zo snel mogelijk te worden ontruimd. Immigratie, repatriëring en de nood aan arbeidskrachten van diverse westerse landen boden een oplossing. Zowel Engeland, Frankrijk, Nederland als België stuurden rekruteringsmissies.[9]

Verschillende van deze naoorlogse vluchtelingen kwamen in België terecht. We onderzochten hun komst en opvang voor Sint-Joost-ten-Node.

Aankomst en vertrek

De omvang van de immigratie in een gemeente wordt ondermeer beïnvloed door het nationale vreemdelingenbeleid. In de naoorlogse periode zette de Belgische regering het vooroorlogse immigratiebeleid voort. Op het vlak van de verblijfsvergunningen bleven de principes van kracht die verwoord waren in het KB van 14 augustus 1933. Elke gemeente diende voortaan een apart vreemdelingenregister bij te houden als equivalent voor het bevolkingsregister. Bij de inschrijving kreeg de vreemdeling een bewijs van inschrijving, hetgeen hem of haar toeliet om zich voor zes maanden in de gemeente te vestigen. Zonder tegenbericht van het ministerie van Justitie werd deze tijdelijke verblijfsvergunning telkens met 6 maanden verlengd. In de tussentijd diende de vreemdeling een aanvraag tot het verwerven van een speciale identiteitskaart in. De toekenning hing af van de goedkeuring door het ministerie van Justitie.[10] Deze juridische basis werd door middel van enkele omzendbrieven slechts licht gewijzigd.

Met betrekking tot de tewerkstelling werd het vooroorlogse rigoureuse beleid gehandhaafd. Enkel de sectoren waar een structurele nood aan arbeidskrachten heerste (steenkoolmijnen, sidurgie, enzovoort) waren toegankelijk. De andere sectoren, waaronder de voor vreemdelingen belangrijke leurhandel, bleven afgegrendeld en beschermd. Elke vreemdeling die geen werkvergunning bezat, diende het land te verlaten. Bij de toepassing van dit principe werd in eerste instantie geen onderscheid tussen vluchtelingen of economische migranten gemaakt. Om onder meer budgettaire overwegingen werd dit vreemdelingenbeleid strikt toegepast en door een streng uitwijzingsbeleid opgevolgd.[11]

Desondanks lieten 691 personen zich tussen 1944 en 1951 als vluchteling te Sint-Joost-ten-Node registreren. De grote toestroom (61 procent)

---

9. F.CAESTECKER: Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode. Brussel, VUBPRESS, 1992, p. 32 en 129.
10. P. HULLEBROECK: "Het algemeen migrantenbeleid en de wetgeving over de vreemdelingen". In: A. MORELLI: Geschiedenis van het eigen volk. Leuven, Kritak, 1993, p. 138.
11. F. CAESTECKER: o.c., p. 64.

situeerde zich tussen 1945 en 1947. In 1944 werd een massale inwijking nog belemmerd door de wereldoorlog die in Duitsland en Nederland voortwoedde. Bij de bevrijding van Frankrijk en België was het aantal ontheemden relatief beperkt gebleven, maar bij het binnentrekken van Duitsland zwol de vluchtelingenstroom erg aan.[12] Vanaf 1948 daalde de inwijking van vluchtelingen te Sint-Joost-ten-Node zeer sterk. Deze daling kan niet het gevolg zijn van de werking van het Ijzeren Gordijn. Diegenen die het communisme wensten te ontvluchten, hadden of hun repatriëring geweigerd of in de periode 1945-1946 hun kans waargenomen. De verklaring ligt eerder in het joodse vraagstuk. Het merendeel van de Oost-Europeanen die na 1946 wegtrokken waren joden. Het antisemitisme leefde ook na de wereldoorlog nog zeer sterk in Polen en Oekraïne, wat duizenden van hun woonplaats verdreef.[13] Op 14 mei 1948 werd de onafhankelijke staat Israël uitgeroepen, nadat de Britten hun positie in Palestina opgaven. Daardoor richtte de joodse vluchtelingenstroom zich uitdrukkelijker naar Israël.[14] Bovendien wijzigden de Sovjets ook in 1948 hun houding ten aanzien van het zionisme. Na de stichting van Israël keerde de ussr zich steeds meer tegen het zionisme, wat resulteerde in een afremmen van de joodse emigratie. Deze kentering in de houding van de USSR is volgens Bernard Wasserstein een gevolg van ten eerste het inzicht dat 'een verdere vooruitgang in het ongedaan maken van Westerse invloed uit het Midden-Oosten het best bevorderd kon worden via het Arabische nationalisme' en ten tweede van het feit dat 'men [de Sovjets] geschrokken was van de enthousiaste ontvangst door Moskouse joden van de eerste Israëlische ambassadeur in Moskou, Golda Meir'.[15] Waarschijnlijk werd deze gewijzigde houding ook ingegeven door het besef dat de VSA de Britse positie in het Midden-Oosten had overgenomen. Israël stond zonder twijfel onder sterke Amerikaanse invloed.

We gaven reeds aan dat Belgische autoriteiten de naoorlogse immigratiestroom opvingen met een scherp uitwijzingsbeleid. We moeten ons dus ook een beeld vormen van het vertrek van de ontheemden te Sint-Joost. Van hen vertrokken er 56 procent na enige tijd opnieuw.[16] Dit percentage lijkt te bewijzen dat een scherp uitwijzingsbeleid werd toegepast, maar deze cijfers moeten genuanceerd worden. Ze geven slechts informatie over diegenen die de gemeente verlaten. Na bestudering van de variabele 'volgende woonplaats' bleken de meesten binnen de Brusselse agglomeratie te blijven: Brussel (22,7 procent), Elsene (11 procent), Sint-Gillis (10,5 procent) en Schaarbeek (24,7 procent), wat 69 procent van het totaal aan-

12. M. WYMAN: Europe's Displaced Persons, 1945-1951. Philadelphia, The Balch Institute Press, 1989, p. 17.
13. W. FILIPEK en G. VERSCHOOR: o.c., p. 39-40.
14. B. WASSERSTEIN: o.c., p. 42.
15. B. WASSERSTEIN: o.c., p. 58.
16. Over de verschillende jaren opgesplitst, krijgen we volgend resultaat. 1946: 16,5 procent, 1947: 20.3 procent, 1948: 19,5 procent en 1949: 16,5 procent.

tal 'wegtrekkenden' is. Hieruit blijkt dat de Belgische overheid het uitwijzingsbeleid op deze groep vluchtelingen de facto niet toepaste. Aangezien de Brusselse agglomeratie niet rijk is aan voor vreemdelingen toegankelijke sectoren (steenkoolmijnen en sidurgie), moet de Belgische overheid een andere bewegingsgrond hebben gehad om deze vluchtelingen niet uit het land te zette. Daarop komen we verder in dit artikel terug.

Profiel

Via een aantal variabelen trachten we de vluchtelingen een profiel te geven. Welke nationaliteiten waren er vertegenwoordigd? Welke leeftijd hadden ze? Hoe lag de verdeling op het vlak van sekse en burgerlijke stand? Uit welke beroepscategorieën waren zij afkomstig? We pogen dus een concreter beeld van deze vluchtelingen te krijgen en aldus hen als het ware een 'identiteit' te geven.

1) De 'persoonlijke identiteit'

De populatie vluchtelingen te Sint-Joost was heel divers: oud en jong, gehuwd en ongehuwd, man en vrouw zijn representatief vertegenwoordigd. Hiermee wordt bevestigd dat het hier effectief vluchtelingen betrof. Immers, indien men tot een groep behoort die wegens een bepaald gevaar moet vluchten, wordt iedereen binnen deze groep ongeacht de sekse of burgerlijke stand bedreigd. Een vluchtelingenpopulatie wordt dan ook, in tegenstelling tot economische migranten, gekenmerkt door verscheidenheid.

De vluchtelingen bestonden uit 70 procent mannen en 30 procent vrouwen. Ze arriveerden gelijktijdig in België en gelijkmatig over de periode 1944-1951. De gelijkmatigheid en gelijktijdigheid van de aankomst is logisch aangezien deze vluchtelingen 'plots' werden verplicht te vertrekken. Dit gedwongen aspect van hun migratie beïnvloedt ook de verhoudingen inzake burgerlijke stand: 51 procent gehuwd, 41 procent ongehuwd, 6 procent weduwe en 2 procent gescheiden. Het overgrote deel (90 procent) had geen kinderen. Hoewel het merendeel een leeftijd tussen de 20 en de 35 jaar had (60 procent), is een aanzienlijk deel onder hen ouder dan 40 jaar (22 procent), waarvan zelfs 24 procent ouder dan 55.

De vluchtelingen waren geconcentreerd in de sectoren zonder beroep (21,5 procent), be- en verwerkende industrie (16,9 procent) en handel (13,7 procent).[17] Opvallend is het feit dat we geen concentratie aantreffen in de sector bodemindustrie. In de Belgische naoorlogse context hadden, gezien de economische situatie, mijnarbeiders immers de meeste kans om een verblijfsvergunning te krijgen. Van de andere kant kan men argumenteren dat de stedelijke agglomeratie Brussel logischerwijs weinig

mijnarbeiders aantrekt. Dit impliceert echter dat de vluchtelingen niet naar België maar bewust naar de Brusselse agglomeratie migreerden, hetgeen kan wijzen op het nastreven van een bepaald doel of het behoren tot een bepaalde volksgroep die ook in Brussel aanwezig was. We zullen deze hypothese uiteraard in onze analyse verder toetsen. Ook het lage percentage landbouwers (0,4 procent) is interessant, aangezien dit betekent dat de vluchtelingen te Sint-Joost uit een stedelijk milieu kwamen.

De beroepscategorieën waarin de vluchtelingen zich concentreerden, splitsten we op hun beurt verder op in verschillende subcategorieën.

Hoofdcategorie	Subcategorie	N	%
Zonder beroep		149	21,5 %
Be- en Verwerkende Industrie	Fabrikant	10	1,4 %
	Huid / Leder	14	2 %
	Textiel	7	1 %
	Confectie Kleding	73	10,6 %
	Andere	10	1,4 %
Handel	Groot-/Kleinhandel	92	13,3 %
	Financiën	3	0,4 %
Zelfstandige Beroepen	Zelfstandige beroepen	73	10,6 %
	Student / Afgestudeerden	38	5,5 %

De subgroep Anderen onder de hoofdcategorie Be- en Verwerkende Industrie omvat voedingswaren, scheikunde, rubberindustrie, hout- en kurkbewerking, drukkunst, fotografie en productie van elektriciteit. De categorie zelfstandige beroepen elders niet vermeld omvat een aanzienlijk percentage (5,5 procent). Als groep is deze echter minder interessant, aangezien ze kunstmatig werd gecreëerd. Zij omvat een diversiteit aan beroepsactiviteiten.

Opnieuw stellen we een aantal duidelijke groeperingen vast: zonder beroep (21,5 procent), de groot- en kleinhandel (13,3 procent), zelfstandige beroepen elders niet vermeld (10,6 procent), de confectie van kleding (10,6 procent) en in mindere mate textiel (1 procent) en leder- en huidbewerking (2 procent). Indien we de percentages berekenen van diegenen die een beroepsactiviteit uitoefenen (totaal min het aantal zonder beroep) als noemer, komen deze concentraties nog duidelijker tot uitdrukking: groot-/kleinhandel (16,9 procent), confectie van kleding (13,4 procent), zelfstandige beroepen elders niet vermeld (13,4 procent), textiel (1,2 procent) en

17. In totaal werden er 139 verschillende beroepen opgegeven. De volledige lijst is terug te vinden in: P. VIELFONT: Ook zij kwamen uit het Oosten. VUB, Letteren en Wijsbegeerte, onuitgegeven licentiaatsthesis, 1996.

leder- en huidbewerking (2,5 procent). Deze laatste twee categorieën vormen gezien hun specificiteit en hun aansluiting op de kledingconfectie een zeer interessante groep.

We hergroepeerden de beroepen dan ook volgens al dan niet behorende tot de kledingsector. Zodoende omvatte de categorie kledingsector de hoofdcategorieën kledingconfectie, leder- en huidnijverheid, textiel en elke aanverwante activiteit, zoals de verkoop van kleding, hoeden en hemden. Zo kwamen we bij diegenen die een beroep uitoefenen tot de verhouding van 22 procent kleding en 78 procent overigen. Een vijfde van het totale aantal vluchtelingen met een beroepsactiviteit werkte dus in de kledingsector.

2) De nationaliteit

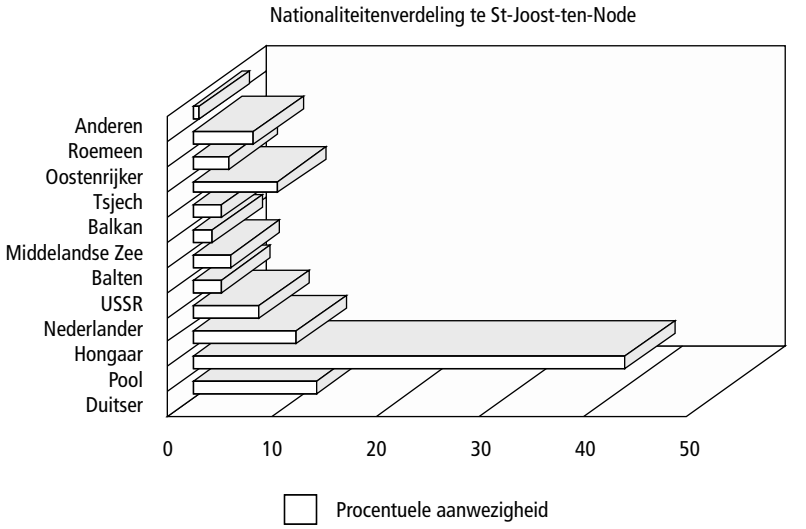

De populatie vluchtelingen te Sint-Joost bevat hoofdzakelijk Polen (42 procent), Duitsers (12 procent), Hongaren (10 procent), Tsjechen (8 procent), Nederlanders (6 procent) en Roemenen (6 procent).[18] Het overgrote deel van de vluchtelingen blijkt een Oost-Europese nationaliteit te bezitten.

---

18. De groep USSR omvat Russen (2,3 %), Oekraïners (0,3 %) en Wit-Russen (0,3 %). In de categorie Balten werden Letten (1,6 %), Esten (1 %) en Litouwers (1 %) opgenomen. De noemers Middellandse Zee en Balkan groeperen respectievelijk de Italianen (0,9 %), Grieken (0,3 %), Spanjaarden (0,7 %) en de Bulgaren (0,1 %) en Joegoslaven (2,7 %). Ten slotte omvat de laatste categorie Anderen de Fransen (0,4 %) en Canadezen (0,3 %).

De opmerkelijk sterke aanwezigheid van Polen vereist een verklaring. Hierin speelde eerst en vooral het Frans een belangrijke rol. De meeste Polen behielpen zich immers zeer vlot in het Frans. De andere redenen voor hun aanwezigheid zijn gekoppeld aan de periode waarin zij in België aankwamen. Er bestaat een verschil tussen de periode 1944-1946 en 1946-1951. Tijdens de eerste tijdspanne ging het om Polen die zich bij de bevrijding reeds in Duitsland bevonden en weigerden naar hun vaderland terug te keren. Hun probleem was een onderkomen vinden om een nieuw leven op te bouwen. Zij migreerden in hoofdzaak naar België vanwege de vooroorlogse Poolse gemeenschap die in België aanwezig was. Tijdens het interbellum was België bekend als immigratieland bij Poolse joden die de economische achteruitgang van hun land en het toenemende antisemitisme ontvluchtten.[19] In de periode 1944-1946 keerden ook de vooroorlogse Polen naar België terug.

De sterke Poolse inwijking gedurende de periode 1946-1951 is eerder gekoppeld aan de Poolse joden die het naoorlogse antisemitisme in Oost-Europa ontvluchtten. Duizende Poolse joden konden, mede dankzij de hulp van de Amerikaanse joodse hulporganisatie Joint, Polen verlaten.[20] Eenmaal in Duitsland vertrok een deel van deze joden naar Palestina, het andere deel diende echter een ander vaderland te vinden. De Joint had een zeer goede band met de Belgische regering en met de joodse gemeenschap in België. De goede contacten blijken onder meer uit de enorme financiële bijdrage — 31,5 procent van haar totale financiële steun ging naar België — die de Joint ter beschikking stelde.[21] Deze financiële bijdrage was op haar beurt een gevolg van de goede samenwerking tussen de Joint en de Londense regering tijdens de oorlog.[22] België vormde vermoedelijk in deze optiek een interessant immigratieland voor die Poolse joden die met de hulp van de Joint uit Polen waren weggetrokken. Bovendien zorgde de belangrijke Pools-joodse gemeenschap te Brussel voor een extra stimulans.

Ondanks de sterke diversiteit van de vluchtelingenpopulatie in Sint-Joost tekent zich toch een duidelijke subgroep af. Deze subgroep omvat jonge, ongehuwde mannen die werkzaam zijn in de kledingsector. Hun

---

19. R. VAN DOORSLAER: o.c., p. 12-13; J.P. SCHREIBER: "De joodse immigratie in België van de Middeleeuwen tot onze tijd". In: A. MORELLI: Geschiedenis van het eigen volk. Leuven, Kritak, 1993, p. 227.
20. B. WASSERSTEIN: o.c., p. 37.
21. Catalogus Bevrijding en Heropbouw. Het joodse leven in België na de Shoah. Tentoonstelling in Brussel 18/8/1994-31/12/1994, Joods Museum van België, p. 12.
22. De Joint verleende tijdens de wereldoorlog reeds financiële steun aan de Belgische joodse gemeenschap om joodse kinderern op te vangen en in Belgische gezinnen onder te brengen. Via de Londense regering stortte de Joint geld op een Zwitserse bank, waarna het door Pels, een joods bankier, ter beschikking van de Belgische joodse gemeenschap werd gesteld. Gesprek met Mevr. Jospa, voorzitster van de eenheid 'Opvang van joodse kinderen' van het Comité de Défense des Juifs tijdens de WO II.

profiel sluit eerder aan bij het traditiononele beeld van de economische migrant dan bij dat van vluchtelingen. Bovendien blijken zij over een Oost-Europese en meer specifiek een Poolse nationaliteit te beschikken.

Een belangrijke subgroep onder de vluchtelingen te Sint-Joost: de Oost-Europese joden

Het profiel van de Oost-Europese joden sluit zeer sterk aan bij het sociale profiel van diegenen die door de Israëlische historicus Mendelsohn het joodse Oost-Europese type worden genoemd. Zij leefden verspreid over Litouwen, Polen, Galicië, Witrusland, Oekraïne en Bessarabië en woonden tot het einde van de negentiende eeuw gegroepeerd in de zogenaamde half-rurale shtetl (kleine stad) waar zij een dubbele sociaal-economische functie vervulden: de plattelandsbevolking uit de omgeving van geld en consumptiegoederen voorzien en anderzijds de eigen joodse bevolking met ambachtelijke en agrarische producten bevoorraden. Zij behielden het Jiddisch als moedertaal. De doorbraak van het industrieel kapitalisme ontwrichtte deze sociale structuur. Vele joden ruilden de shtetl in voor de grote stad en werden ambachtslui in typische sectoren als leder- en huidbewerking, textielindustrie, tabaknijverheid en kleinhandel. Zij werkten in kleine ateliers van joodse werkgevers. Na verloop van tijd zagen velen van hen uitwijking naar het West-Europa of de VSA als de enige mogelijkheid op een menswaardig bestaan. Tussen 1880 en 1930 migreerde dan ook een derde van de joodse Oost-Europese bevolking.[23] Tijdens de periode 1937-1940 ontwikkelde zich — ten gevolge van deze Oost-Europese inwijking — rond de treinstations Brussel-Zuid (Anderlecht, Brussel en Sint-Gillis) en Brussel-Noord een Pools-joodse gemeenschap die voornamelijk in regenmantel-, confectie-, kleermakers-, breigoed- en marokijnbedrijfjes werkzaam was.[24] Zodoende ontstond er een netwerk van kleine ateliers die door de joodse gemeenschap werden gedragen. Aangezien deze ateliers door joden werden uitgebaat en het personeel hoofdzakelijk uit joden bestond, kunnen we deze ondernemingen als 'ethnic enclaves' typeren.

We gaven reeds aan dat het merendeel van de vluchtelingen die na 1946 te Sint-Joost aankwamen, joden waren die het antisemitisme in Oost-Europa ontvluchtten. Daarnaast beïnvloedde ook een economische drijfveer hun migratie. Zij waren hoofdzakelijk werkzaam in half-industriële sectoren, zoals de kleding, die weinig kapitaal en mechanisatie veronderstelden. De collectiviseringen die sinds de naoorlogse greep van de Sovjetunie op Oost-Europa werden doorgevoerd, vormden voor deze kleine joodse bedrijfjes uiteraard een slecht ondernemersklimaat.[25] Arbeids-

---

23. R. VAN DOORSLAER: o.c., p. 12-13.
24. F. CAESTECKER: Ongewenste gasten. Brussel, VUBPRESS, 1993, p. 103.
25. R. VAN DOORSLAER: Kinderen van het getto. Gent, AMSAB, 1996, p. 18.

krachten voor de kleding, kleinhandel en lederbewerking werden normaal gezien door de Belgische overheid geweerd. Toch hebben de Belgische autoriteiten hun strikt uitwijzingsbeleid niet toegepast op die joodse vluchtelingen. Een mogelijke verklaring ligt in de de facto internationale rechtsbescherming die de joodse vluchtelingen in de naoorlogse periode genoten en in de internationale gevoeligheid die bestond voor het uitwijzen van joden in deze tijdsspanne.[26]

De beroepsstructuur van de Oost-Europese joden, die binnen de Belgische economische context weinig marktgericht was, sloot zeer goed aan op de noden van de reeds aanwezige joodse gemeenschap te Brussel. Deze had immers nood aan 'geschoolde' arbeidskrachten voor de kledingsector, die ten gevolge van de wereldoorlog schaars waren geworden. Het is dan ook niet onmogelijk dat deze vraag van de reeds aanwezige Brusselse gemeenschap de joodse vluchtelingenstroom naar Brussel mede heeft bepaald. Dit zou verklaren waarom de vluchtelingen specifiek naar Brussel trokken. De naoorlogse joodse vluchtelingen kwamen, via de sociale netwerken, terecht in de netwerken van kleine ateliers die hun voorgangers reeds voor de wereldoorlog hadden uitgebouwd.[27]

Waar vestigden zij zich binnen de gemeente? Een eerste duidelijke vaststelling is dat de ontheemden zich over het gehele grondgebied van Sint-Joost-ten-Node hebben verspreid. Sint-Joost is een relatief kleine gemeente, wat de verspreiding ten zeerste in de hand werkte. Bovendien kent deze gemeente geen 'natuurlijke grenzen' die bepaalde wijken scheiden van andere wijken. Brussel en Sint-Gillis daarentegen kennen een 'hoog' en 'laag' stadsgedeelte dat tevens de scheidingslijn tussen diverse wijken vormt. In Sint-Joost werkt dit proces niet of in veel mindere mate. Daardoor hadden inwijkelingen zonder probleem tot alle buurten toegang. Een andere factor die deze algemene verspreiding in de hand werkte, hangt enigszins samen met de voorgaande. De koop- en huurprijzen van de huizen waren in alle wijken van Sint-Joost relatief laag. Dit bevorderde uiteraard een algemene verspreiding. In Sint-Gillis daarentegen bestaat er een duidelijk prijsverschil tussen het hoge en lage stadsgedeelte, waardoor de buitenlandse inwijkelingen zich hoofdzakelijk in het lage stadsgedeelte vestigden. Op het niveau van de straat daarentegen deden zich wel enkele concentraties voor: in de Marktstraat, Vooruitgangsstraat, Plantenstraat en Linnéstraat. In elk van deze straten bevonden zich 'logementshuizen'. Aangezien ze goedkoop onderdak boden, oefenden ze uiteraard een aantrekkingskracht op de vluchtelingen uit. De Linnéstraat kende bovendien nog een andere pull-factor. In deze straat was immers een gebouw van het Comité de Coordination des Centres d'Hébergement de l'Agglomération Bruxelloise gehuisvest.

---

26. F. CAESTECKER: Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode. Brussel, VUBPRESS, 1992, p. 68.
27. M. BOYD: o.c., p. 651.

Uiteraard blijft de mogelijkheid open dat bepaalde huizen door vluchtelingen van eenzelfde nationaliteit gezamenlijk werden gehuurd of dat zij 'ethnic enclaves' vormden. Beide stellingen hebben we dan ook gecontroleerd door de verdeling van de nationaliteiten en beroepsverdeling van huizen die meer dan vier ontheemden herbergden, te toetsen.

De verdeling van de nationaliteiten per straat vertoont geen wijken die we aan een bepaalde nationaliteit kunnen toeschrijven. Integendeel, de onderlinge vermenging in de verschillende straten vormt juist het opvallende element. Er bestaat zelfs geen onderscheid tussen de Oost-Europese en de West-Europese nationale groepen. Een element dat de onderlinge verwevenheid kan hebben beïnvloed, is de huisvesting in de logementshuizen. Hier huurde men immers per kamer. Bovendien dienen we er rekening mee te houden dat voor een aanzienlijk deel van de vluchtelingen Sint-Joost de eerste verblijfplaats in België was. Zij kwamen waarschijnlijk met de trein in Sint-Joost aan en zochten een verblijfplaats. Vervolgens verhuisden zij naar een woonomgeving die meer door de eigen nationaliteit werd gekenmerkt.

Enkele van deze 'ethnic enclaves' konden we door combinatie van de variabelen 'woonplaats in de gemeente' en 'beroep' terugvinden. In bedrijfjes werden nieuwe inwijkelingen tewerkgesteld door reeds aanwezige migranten.

Marktstraat 114:	6 zonder	2 arbeiders	5 kleermakers
	2 handelaars	1 tekenaar	
Leuvense steenweg 102:	1 kleermaker	3 naaisters	
Plantenstraat 88:	1 handelaar	1 laarzenmaker	2 zonder
	1 ober		
Middaglijnstraat 37:	3 naaisters	2 bondhandelaars	2 arbeiders
	1 zonder		
Messenstraat 21:	1 technicus	2 handelaars	2 kleermakers
	2 bedienden		

Opvallend is dat deze 'ethnic enclaves' steeds kledingbedrijfjes zijn. Dit onderbouwt verder onze eerdere hypothese dat een aanzienlijk deel van de ontheemden in Sint-Joost Oost-Europese joden waren die hier aansluiting zochten met het reeds aanwezige netwerk van kleine joodse kledingateliers.

Deze hypothese wordt tevens bevestigd door het specifieke migratiepatroon in België. Bij de bestudering van dat migratiepatroon bleek immers dat het merendeel van de vluchtelingen te Sint-Joost naar die gemeenten (Schaarbeek, Brussel, Sint-Gillis of Elsene) verhuisden waar dergelijke kleine kledingbedrijven sinds de vooroorlogse inwijking van Oost-Europese joden waren gevestigd. De kledingsector bleek dan ook het verbindende element tussen deze gemeenten te zijn.

Hoe reageerde de Belgische kledingsector op de inwijking van vreemde arbeidskrachten in hun sector? In 1947 toonden de patroons binnen de kleermakerssector zich voorstander van de tewerkstelling van vreemde arbeidskrachten om het tekort aan arbeidskrachten te verhelpen.[28] De socialistische vakbond 'de Centrale der Kleding' kantte zich hier niet a priori tegen, als het niet ten koste van de tewerkstelling voor Belgen zou gaan. Bovendien beklemtoonde de vakbond dat deze vreemde arbeidskrachten de Belgische werkvoorwaarden en de sociale wetten dienden te eerbiedigen en voegde er reeds aan toe dat dit meestal niet het geval was.[29] In de loop van 1947 en 1948 keerde de Centrale zich steeds meer tegen de aanwerving van vreemde arbeiders. Zij zouden de sociale wetten en werkvoorwaarden niet erkennen, waardoor ook de positie van de Belgische arbeiders binnen de kledingsector werd ondermijnd.[30] Niet toevallig valt, volgens ons, deze toenemende contestatie samen met het begin van de lage conjuctuur in 1948. Op 16 januari 1949 stelde de Centrale der Kleding een plan ter bestrijding van de werkloosheid voor. Opnieuw moesten de vreemdelingen het ontgelden. Zo bepaalde punt 6 van dit plan 'Sluiting van al de vreemde nijverheids- en handelsondernemingen, sedert de bevrijding in het land opgericht en intrekking van hun handelsregister.' en punt 10 'Strenge reglementering van de thuisarbeid in de takken waar dit schandelijke uitbuitingsstelsel nog moet worden geduld; volledige afschaffing van dit uitbuitingssysteem in de haute couture, het bontbedrijf, de ververijen en witwasserijen.'[31] Beide punten richtten zich dus tegen de vreemdelingen en meer bepaald tegen de Oost-Europese joden. Deze poogden immers via eenmansbedrijfjes in de traditionele leder-, bont- en kledingsector hun brood te verdienen. Velen van hen waren thuiswerkers.[32] De stellingname van de socialistische Centrale der Kleding dient niet als een antisemitische reactie te worden beschouwd. Zij richtte zich niet tegen de joden als dusdanig, maar eerder tegen de vreemdelingen die geen rekening hielden met de sociale wetten en de werkvoorwaarden, waardoor de positie van de Belgische arbeiders binnen de sector werd verzwakt.

Ook de joodse gemeenschap had zich georganiseerd om haar rechten te verdedigen. In de eerste plaats konden joodse vluchtelingen steunen op de joodse hulporganisatie AIVG (Aide aux Israélites Victimes de la Guerre), die voor sociale en materiële ondersteuning zorgde. In 1944 leverde zij steun aan twaalfduizend mensen, in 1946 nog aan vierduizend. Van de 691 vluchtelingen, die in Sint-Joost-ten-Node tussen 1944 en 1951 aankwamen, bleken er 12 procent door de AIVG te worden ondersteund.[33]

---

28. De Kleeding. 1947, juli, p. 4.
29. De Kleeding. 1947, juli, p. 4.
30. De Kleeding. 1948, maart, p. 2 en April, p. 4 en juni, p. 3.
31. De Kleeding. 1949, februari, p. 1.
32. F. CAESTECKER: Ongewenste gasten, Brussel, VUBPRESS, 1993, p. 115-116.

Daarnaast onderhield de AIVG een medische dienst, bestaande uit vier verplegers, vier apothekers en tien artsen, waarvan er acht huisbezoeken deden. De organisatie verdeelde bedden, matrassen, kachels, huishoudlinnen en kleding en probeerde de tewerkstelling voor deze vluchtelingen te vergroten door bemiddeling en door het toekennen van leningen voor zakelijke initiatieven. Een juridische dienst moest helpen bij de terugvordering van bezittingen, voogdij over kinderen en gevallen van oorlogsschade. Tevens beschikte het over een repatriërings- en opsporingsdienst. Ten slotte baatte de AIVG enkele homes uit voor de opvang van kinderen. In 1946 ontfermde deze dienst zich over negenhonderd kinderen waarvan de helft wees was.[34] In 1945 richtte de joodse gemeenschap het Comité van Israëlitische Vluchtelingen die slachtoffer waren van Rassenwetten (COREF) op om ook op politiek vlak de belangen te kunnen verdedigen. We zagen reeds dat de naoorlogse periode door een repressief migratiebeleid werd gekenmerkt. Het COREF kon in samenwerking met het AIVG de uitwijzing van veertienhonderd joodse vluchtelingen op het laatste moment voorkomen door zich voor hen borg te stellen. Dit hield enerzijds in dat een snelle emigratie naar Palestina werd verzekerd en anderzijds dat zij deze vluchtelingen voor de tussenliggende periode volledig ten laste namen.[35]

In 1946 werd de Organisation pour la Défense des Droits des Immigrés en Belgique (ODDIB) opgericht. In deze organisatie waren verschillende groeperingen van vreemdelingen vertegenwoordigd waaronder ook enkele joodse, zoals de AIVG, de Secours Mutuel Juifs en de Solidarité Juive.[36] Deze beweging creëerde een forum waar vertegenwoordigers van vreemdelingengroeperingen hun grieven aan enkele politici, onder wie Blume, Janssens, Delfosse en Rolin, konden voorleggen. De effectieve impact van deze beweging dient nog verder te worden onderzocht, aangezien we momenteel geen beeld hebben van de representativiteit en van de mate waarin bepaalde grieven effectief politiek werden vertaald. Desondanks is het betekenisvol dat de vreemdelingen (waaronder uiteraard de vluchtelingen) over een kanaal beschikten waarlangs zij poogden hun bekommernissen op de politieke agenda te plaatsen.

---

33. Het AIVG-archief omvat onder andere een lijst van 12 mei 1949 betreffende 'Statistique des Israélites étrangers sejournant en Belgique en attendant émigration dans un autre pays placés sous AIVG'. Een vergelijking van personen uit deze lijst die wonen in Sint-Joost-ten-Node, met deze die bleken uit de studie van het vreemdelingenregister in Sint-Joost-ten-Node leverde ons dit resultaat op.
34. Catalogus Bevrijding en heropbouw. p. 12-13.
35. F. CAESTECKER: o.c., p. 66.
36. Archief Isabella Blume: Archiefnummer 123, oddib, Réunion préliminaire à la création d'un organisme. p. 1.

Besluit

De Belgische regering zette in de naoorlogse periode de strenge vooroorlogse immigratiepolitiek voort, wat door een rigoureus uitwijzingsbeleid werd ondersteund. Desondanks konden 691 vluchtelingen zich in Sint-Joost-ten-Node vestigen. Zij die in 1945 aankwamen, hadden hun woonplaatsen ontvlucht vanwege van het oorlogsgeweld, zij die na 1945 Sint-Joost bereikten, waren op de vlucht voor het heroplevende antisemitisme in Oost-Europa. Onder deze bevolking bevond zich dan ook een belangrijke subgroep van Oost-Europese joden. Hun aanwezigheid drukte een sterke stempel op de beroepsstructuur van deze vluchtelingen en op hun migratie binnen de Brusselse agglomeratie. Een aanzienlijk deel van hen was werkzaam in de kledingsector. Dit verklaart tevens hun migratie tussen de gemeente Brussel, Schaarbeek, Elsene, Sint-Gillis en Sint-Joost. Hoewel de Oost-Europese joden gedwongen werden om te migreren, blijken zij zich in hun migratie toch als 'economische migranten' te gedragen. Zij vormen als het ware de schakel tussen de gedwongen en de vrijwillige migratie. Kunz erkent in zijn theoretisch model het bestaan van dit soort vluchtelingen. Hij stelde dat bepaalde vluchtelingenstromen ten gevolge van de zogenaamde kettingmigratie tussen de 'anticipatory refugee movements' en de 'acute refugee movements' gesitueerd zijn.[37] Waarschijnlijk zorgden de vooroorlogse handelscontacten tussen de vooroorlogse Oost-Europese joodse gemeenschap in Brussel en de joden in Oost-Europa voor een band in de naoorlogse periode.

37. E. KUNZ: "The Refugee bin Flight: Kinetic Models and Forms of Displacements". In: International Migration Review. 1973, 2, p. 135-136.

Stefaan Dendauw, Sibylle Vanbossuyt en Wim Van den Panhuyzen

De economische kracht van het gesproken woord[1]

De economische impact van de congresactiviteit in het Brusselse Gewest

Over de congresactiviteit in het Brusselse Gewest bestaan twee grote misverstanden. Het eerste is de indruk dat het congresgebeuren toch maar een minuscuul onderdeeltje is in het economische weefsel, van marginaal belang in vergelijking met de vele andere tertiaire opdrachten van een hoofdstad. Het tweede misverstand is de mening dat congresactiviteiten zich wel vanzelf zullen ontwikkelen en dat dus een beleid ter zake weinig kan uitrichten voor deze ondergeschikt geachte subsector.

Een kleine kring van deskundigen, die beroepsmatig met deze materie te maken hebben, is zich terdege bewust van het ruimere belang van de sector. Voor de meeste lezers van deze bijdrage zullen de bevindingen van deze doorlichting echter als een verrassing ervaren worden. De auteurs zouden zich gelukkig prijzen, mochten zij met dit artikel een bescheiden bijdrage hebben geleverd tot een meer correcte inschatting van deze economische activiteit die wèl een gevoelige impact blijkt uit te oefenen op de economie en de tewerkstelling in het Brusselse Gewest.

---

1. Dit onderzoek stoelt op twee peilers: voor de kwalitatieve appreciaties werd voornamelijk een beroep gedaan op de ervaring en inzichten van een beperkte schare 'bevoorrechte getuigen'; voor de kwantitatieve informatie werd geput uit het beschikbare statistische materiaal en eigen berekeningen en ramingen. De schaarsheid aan cijfermatige gegevens - een omstandigheid die ook in vakkringen sterk betreurd wordt - vormt op zichzelf reeds een indicatie van het onvoldoende inzicht in het belang van deze sector die, alleen al in het Brusselse Gewest, een bijdrage van tientallen miljarden frank aan de economie levert. Op gevaar af enige personen of instellingen over het hoofd te zien, willen we onze erkentelijkheid betuigen aan: Mr. P. Boerjan, Westvlaams Economisch Studiecentrum, Mr. L. De Bauw, Horeca Brussel, Mevr. P. Félix, Kabinet van de Minister-President van de Regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Mevr. S. Itta, Bureau des Congrès et des Salons de Paris, Mevr. M. Maeseele, Nationale Bank van België, Mr. C. Mutschlechner, Vienna Convention Bureau, Mr. K. Ooms, Belgium Convention and Incentive Bureau, Mr. P. Pillen, B.R.A.T., Mevr. P. Rousseau, Brussels Congress, Mr. P. Struys, Horeca Brussel, Mr. J.-L. Tesseur, Stad Brussel, Mevr. M. Van Oyen, Horeca Brussel, Mr. C.-E. Vilain XIIII, Brussels Congress en Mr. A. Vreven, Nationaal Instituut voor Statistiek. In het bijzonder gaat onze dank naar de v.z.w. Brussel Economisch en Sociaal, die dit onderzoek heeft mogelijk gemaakt en in opdracht waarvan deze studie werd uitgevoerd.

0. Inleiding: het begrip 'congres'

Waarover handelt deze bijdrage? Het woord congres is afkomstig van het Latijnse 'congressus', wat 'samengekomen' betekent. Het is een vrij recent fenomeen, in de hand gewerkt door enerzijds het voortdurend ingewikkelder worden van technieken en disciplines, wat uitwisseling van gedachten en ervaringen noodzakelijk maakt, en anderzijds de drastische vermindering van de vervoersprijzen en van de tijd die nodig is om zich te verplaatsen.

Hoewel het in de mode is om te verkondigen dat het einde nabij is voor de internationale samenkomsten, omdat zij door teleconferencing zouden worden verdrongen, is hiervan in de praktijk voorlopig weinig te merken en lijkt het verschijnsel zich eerder nog verder te ontplooien.

Er bestaat geen eenduidige definitie van het begrip congres. In deze studie zal, tenzij anders vermeld, een ruime definitie gehanteerd worden. Onder het begrip congres in ruime zin verstaat men dan: de congressen in de strikte zin van het woord, de conferenties, de seminaries, de symposia, de colloquia, de workshops, de forums en ten slotte de panels.[2]

Het allereerste congres in Brussel (en in België) vond plaats in 1847. Het werd georganiseerd op initiatief van Ad le Hardy de Beaulieu, secretaris van de Belgische Vereniging voor Vrijhandel. In datzelfde jaar ook werd in Brussel het Internationaal Penitentiair Congres geopend. Deze congressen waren respectievelijk het vijfde en zesde internationale congres in de wereld. Eén jaar later werden in Brussel een internationaal landbouwcongres en een internationaal vredescongres gehouden. Op een congres in Kopenhagen na zijn dit de enige internationale congressen die in 1847 en 1848 in de wereld georganiseerd werden.

Brussel nam dus van bij het ontstaan van de congressen een spitspositie in. Van de 29 internationale congressen die tussen 1840 en 1859 plaatshadden, nam Brussel alleen er al 11 (dit is 38 procent) voor zijn rekening. Tot in 1861 was Brussel de enige Belgische stad waar congressen plaatsvonden. In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de internationale congressen in België tussen 1847 en 1919.

---

2. Cf. Moreu, J. & Prevoo, J., Conference Management - Theorie en praktijk van congres- en vergaderorganisatie, 1992, pp. 13-18.

Tabel 1: Internationale congressen in België in de periode 1847-1919

Stad	Eerste congres in	Aantal congressen tussen 1847 en 1899	Aantal congressen tussen 1900 en 1919
Brussel	1847	130	177
Antwerpen	1861	39	23
Namen	1862	2	2
Gent	1863	11	46
Luik	1865	13	57
Charleroi	1885	2	1
Oostende	1895	3	6
Kortrijk	1902	0	1
Andere steden	--	0	14
Totaal		200	326

Bron: de Coninck, G., *150 années de congrès internationaux en Belgique (1830-1980)*

Vooral vanaf 1958 kende het aantal congressen in België een explosieve groei. Dankzij de Wereldtentoonstelling die in dat jaar gehouden werd, vonden er in België 290 internationale vergaderingen plaats, wat één vijfde van het wereldtotaal vertegenwoordigde. Andere steden waar wereldtentoonstellingen werden gehouden, merkten hetzelfde op. In 1958 werd tevens het Congressenpaleis te Brussel geopend. De stijging van het aantal congressen leidde ertoe dat de congressector zich ging organiseren en dat de perifere dienstverlening (vertaling, enzovoort) zich ontwikkelde. Het belang van de congressector voor het land werd verder benadrukt door de oprichting in 1960 van de Belgische Congrescentrale en de uitgifte van het tijdschrift *Congrès en Belgique.*[3]

Sindsdien is Brussel een hoge positie blijven behouden op de wereldmarkt van congressen. In 1994 nam Brussel 1,88 procent van alle internationale congressen gehouden in de wereld voor zijn rekening, waardoor het de derde plaats in de wereldrangschikking innam (zie tabel 2). Door de steeds scherper wordende concurrentie kan men zich echter afvragen in welke mate Brussel in de toekomst in staat zal zijn deze marktpositie te consolideren.

3. de Coninck, G., 150 années de congrès internationaux en Belgique (1830-1980), Transnational Associations, 1980, pp. 315-317.

Tabel 2: Belangrijkste gaststeden (top 10) voor internationale congressen in 1996

Stad	Aantal meetings van internationale organisaties	% wereldwijd marktaandeel
Parijs	186	2,09%
Brussel	169	1,90%
Wenen	168	1,89%
Londen	156	1,75%
Genève	143	1,66%
Kopenhagen	124	1,39%
Boedapest	105	1,18%
Washington	97	1,09%
Singapore	97	1,09%
Amsterdam	94	1,06%

Bron: Union of International Associations (UIA) Brussels, 1997

Brussel scoort dus opvallend hoog, met de tweede plaats op de internationale congresmarkt met betrekking tot de internationale verenigingen. In een later deel zal nochtans blijken dat het marktaandeel van Brussel de laatste jaren duidelijk afkalft.

1. Analyse van de aanbodzijde

Het doel van dit deel is dieper in te gaan op het aanbod van congresruimten, hotels en perifere infrastructuur in Brussel. Deze aanbodpresentatie geschiedt op een zo kwantitatief mogelijke wijze. Kwalitatieve beoordelingen zijn steeds gestoeld op de appreciatie van meerdere 'bevoorrechte getuigen'. In een volgend deel, waarin wordt ingegaan op de vraagzijde, wordt het hier beschreven aanbod geconfronteerd met de opportuniteiten van de vraag.

1.1. Analyse van het aanbod van congrescentra

Tabel 3: Aanbod van congrescentra in Brussel

Congrescentrum	Aantal zalen	Capaciteit (in personen)	Tentoon-stellings-ruimte (m_2)
Auditorium Hamoir	2	350	--
Auditorium U.C.L.	8	500	720
Brussels International Conference Center (Heizel)	16	2.500	114.000
Brussels International Trade Fair	14	2.000	130.000
Buro & Design Centre	1	50	--
Concert Noble	6	500	--
Congressenpaleis van Brussel	10	1.200	3.270
Constant Vandenstock Congress Centre	12	500	850
Cultureel - en Congrescentrum Sint-Pieters-Woluwe	6	750	1.100
Espace Noselle	6	150	38
Fêtes Bruegel	1	600	1000
La Madeleine	3	2.000	1.600
Management Centre Europe	18	525	--
Marignan	6	500	--
Passage 44	2	850	100
Pyramides	5	1.500	5.600
Roseland-Albert Hall	2	1.300	800
Shell Building	2	288	170
Skyroom I.T.T. Tower	5	200	333
Université Libre de Bruxelles	7	1.500	250
Vorst Nationaal	4	5.800	1.100
Vrije Universiteit Brussel	6	1.338	1.000

Bron: Brussels Congress, *Let's Meet in Brussels,* 1996

Het ligt voor de hand dat de capaciteit en de lokalisatie van de congrescentra doorslaggevende factoren zijn in de keuze van een congrescentrum door een congresorganisator. Als eerste selectiecriterium wordt uitgekeken naar het aanbod aan capaciteit van de congrescentra. Eens de congresorganisator de keuze heeft uit verscheidene centra met voldoende capaciteit, wordt de ligging een beslissende factor. De congrescentra moeten immers ofwel makkelijk bereikbaar zijn, ofwel moeten ze gelegen zijn in de buurt van de hotels waar de congresgangers verblijven.

De belangrijkste congrescentra in het Brusselse worden in de onderstaande tabel weergegeven. Hoewel het globale aanbod behoorlijk is te noemen, bestaat er toch een gebrek aan zeer grote zalen, waarmee zalen met een capaciteit van meer dan 5.000 personen bedoeld worden. Op de problematiek die dit tekort in het aanbodspectrum met zich meebrengt, wordt later teruggekomen.

Ter gelegenheid van de Ronde Tafel van het Brusselse Toerisme werd door het studiebureau voor ruimtelijke ordening BRAT b.v.b.a. een inventaris opgesteld die de onthaalcapaciteit voor congresgangers in het Brusselse Gewest aangeeft (tabel 4). Per zone van het gewest wordt het aantal sites waar een congrescentrum werd ingeplant, alsmede de totale capaciteit van die zone weergegeven. In vele gevallen kunnen de centra opgesplitst worden in kleinere eenheden. De inventaris liet de eigen ruimten van bedrijven of instituten buiten beschouwing (bijvoorbeeld de vergaderruimten van de Europese Unie werden niet in de telling opgenomen).

Tabel 4: Onthaalcapaciteit voor congressen in Brussel

Zone	Onthaalcapaciteit (in personen)									
	< 99		100 - 199		200 - 999		> 1000		TOTAAL	
	sites	cap.	sites	cap.	sites	cap.	sites	cap.	sites	cap.
Vijfhoek	4	215	5	683	11	4.932	5	8.058	25	13.888
Eerste Kroon	13	525	5	620	16	7.550	7	13.661	41	22.356
Noordwijk	1	20	0	0	2	435	5	10.892	8	11.347
Louizawijk	5	205	1	145	3	1.735	1	1.031	10	3.116
Ruimte Br.-Europa	3	100	3	375	3	2.130	0	0	9	2.605
Andere	4	200	1	100	8	3.250	1	1.738	14	5.288
Tweede Kroon	1	50	3	390	5	1.658	5	17.673	14	19.771
Heizel	0	0	2	270	1	273	1	4.428	4	4.971
Andere	1	50	1	120	4	1.385	4	13.245	10	14.800
Brussels Gewest	18	790	13	1.693	32	14.140	17	39.392	80	56.015

Assises du Tourisme Bruxellois, *Comment assurer le développement d'un espace attrayant et accueillant pour les touristes?,* 1994[4]

Het Brusselse Gewest beschikt over 80 congresruimten die een totale capaciteit van 56.015 plaatsen hebben. Binnen de Brusselse Vijfhoek bevinden zich 25 congrescentra met een totale capaciteit van 13.888 congresgangers. Met betrekking tot de Eerste Kroon is het de Noordwijk die het grootste deel van de onthaalcapaciteit vertegenwoordigt. In deze wijk situeren zich vijf centra met een capaciteit van meer dan 1.000 deelnemers, waaronder het vrij nieuwe congrescentrum Les Pyramides, dat plaats kan verschaffen aan 3.000 deelnemers. Een andere belangrijke pool in de Eerste Kroon is de Louizawijk, waar het aanbod van congresruimten vooral in de hotels te vinden is. De belangrijkste zone binnen de Tweede Kroon is het Heizelplateau. Hierop kunnen 4.428 congresgangers

4. Recentere gegevens over de hotelcapaciteit voor congressen in Brussel waren niet beschikbaar bij de levering van dit rapport in december 1997.

ontvangen worden. In de Tweede Kroon liggen bovendien nog een aantal congresruimten verspreid met een gezamenlijke capaciteit van 13.245 congresgangers.

De spreiding van de congrescentra in het Brusselse wordt op volgende kaart, die eveneens door het BRAT werd uitgewerkt, duidelijk weergegeven. Uit studie van deze kaart blijkt dat de meeste centra geconcentreerd liggen:

- in de Noordwijk. Opvallend is dat in deze wijk een aantal grote centra gelegen zijn;
- tussen de Pachecolaan, de Keizerinlaan, het Albertinaplein, de Keizerlaan en de Kapellemarkt enerzijds en de Adolf Maxlaan, het Brouckèreplein, de Anspachlaan en het Anneessensplein anderzijds;
- langs de Louizalaan en aan het Stefanieplein.

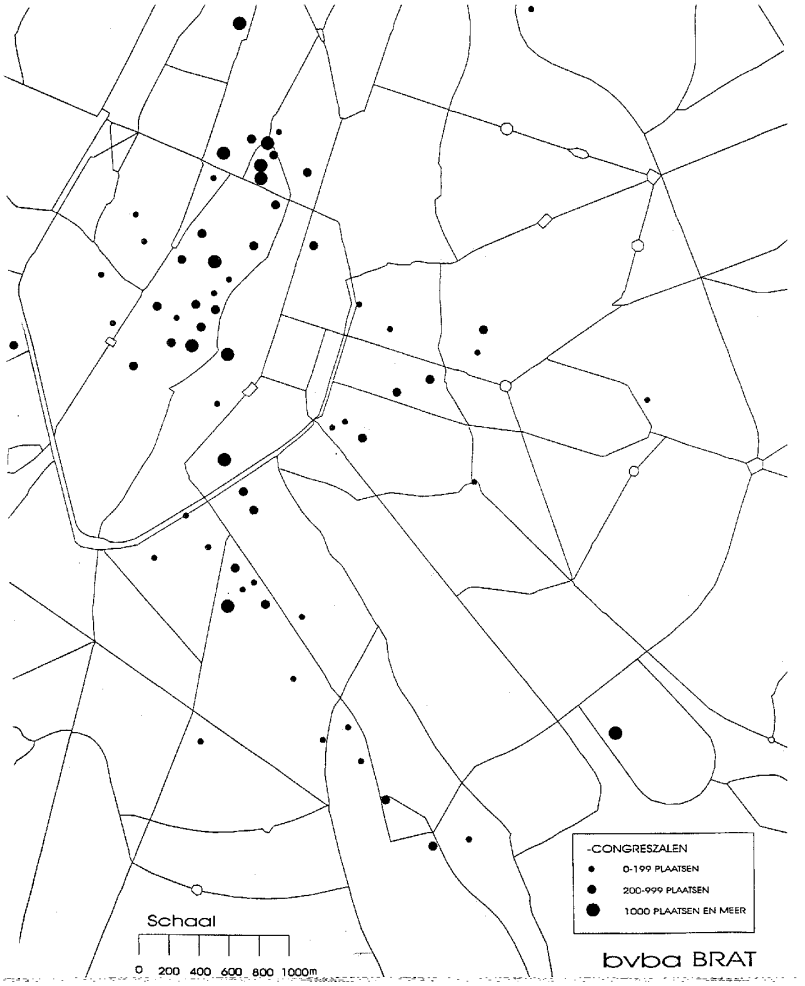

1.2. Analyse van het aanbod van hotels

Wil men een analyse maken van het aanbod van ruimten voor congressen in de ruime betekenis, dan zou het niet realistisch zijn het hotelaanbod, zowel inzake congres- als overnachtingscapaciteit, buiten beschouwing te laten.

Al naargelang de informatiebron bedraagt de gemiddelde verblijfsduur in Brussel van een congresganger 2,1 dagen (Nationaal Instituut voor Statistiek) of 1,5 dagen (Brussels Congress). Dit impliceert dat de meeste congresgangers ten minste één nacht in Brussel doorbrengen.

Naast hun overnachtingsinfrastructuur beschikken de hotels over een niet te onderschatten aantal congres- en seminariezalen. Deze zijn meestal van eerder beperkte capaciteit en uitrusting.

Net zoals voor de andere belangrijke Europese congressteden zoals Rome, Genève en Madrid vormen de congrestoeristen in Brussel een klantengroep die meer dan 10 procent van het hotelcliënteel uitmaakt (tabel 5). In 1994 bedroeg dit aandeel voor de Brusselse hotels 13,6 procent van het aantal overnachtingen (zie tabel 11).

Tabel 5: Structuur van het kliënteel van de hotels (1990)[a]

% aantal overnachtingen	Brussel	A'dam	Genève	Londen	Madrid	Parijs	Rome
Zakentoerisme (1)	71	51	71	62	65	65	66
Congrestoerisme (2)	11	9	12	5	11	5	18
Georganiseerde trips	11	23	9	19	13	18	12
Andere toeristen	4	4	6	8	6	7	3
Diversen	3	13	2	6	5	5	1
	100	100	100	100	100	100	100

a. Recentere gegevens hierover waren niet beschikbaar bij de levering van dit rapport in december 1997.

Bron: Panell Kerr Forster Associates
(1) Inclusief het incentive-toerisme en vliegtuigbemanningen
(2) Inclusief seminaries en exposities

1.2.1. Capaciteit van de hotels

In Brussel zijn 106 hotels met ten minste twee sterren. Deze hotels bieden 11.111 kamers aan. De verdeling van deze kamers naargelang het aantal sterren wordt in tabel 6 weergegeven[5]

Tabel 6: Verdeling van de hotelcapaciteit

	Aantal hotels	Aantal kamers	Aantal kamers in %	Gem. aantal kamers
5 sterren	12	3.301	29,7	275
4 sterren	42	5.101	45,9	121
3 sterren	33	2.223	20	67
2 sterren	19	486	4,4	25
Totaal	106	11.111	100	105

Bron: Commissariat général du Tourisme, Cocof, Toerisme Vlaanderen, 1 mei 1997

Het valt op dat dertig procent van het aanbod gesitueerd is in de deelgroep met vijf sterren. Het is meteen ook de categorie met het hoogste gemiddelde aantal kamers per hotel (275). Zeer vermoedelijk (maar betrouwbare statistieken ontbreken hierover) moet in deze groep van twaalf hotels het overgrote gedeelte van de overnachtingen door congresgangers geconcentreerd zijn.

De hierboven vermelde hotelcapaciteit is het resultaat van een sterke groei tijdens het laatste decennium, waardoor er zelfs sprake is van overcapaciteit. Voor die opvallend sterke groei van het aanbod kunnen drie belangrijke verklaringen aangehaald worden.[6]

- het toenemend aantal lidstaten van de Europese Unie en de daarmee gepaard gaande groeiende internationale uitstraling van Brussel hebben tot gevolg dat iedere grote internationale hotelketen niet afwezig kan blijven in het Brusselse hotellandschap;
- de verwachting van een verdere groei van de Europese functies van Brussel hebben een aantal hotelontwikkelaars ertoe aangezet deze ontwikkeling te anticiperen en reeds capaciteit te bouwen nog voor de behoefte daaraan reeds werkelijkheid geworden is;
- op het einde van de jaren tachtig waren de bouwpromotoren voornamelijk geïnteresseerd in de bouw van hotels omdat deze een hogere opbrengst dan kantoorruimten opleverden. De opbrengst uit hotels bestond immers uit de huurprijs, vermeerderd met een deelneming in

5. Omdat congresgangers in het algemeen niet overnachten in hotels met minder dan twee sterren worden deze hotels niet in beschouwing genomen.
6. Luc De Bauw, secretaris-generaal Horeca Brussel.

de winst, terwijl de opbrengst op kantoorruimten beperkt bleef tot de huurprijs. Bovendien lag in die periode de bezettingsgraad van de Brusselse hotels vrij hoog.

Niet alleen de globale hotelcapaciteit is van belang om de aantrekkelijkheid van een stad als congreslocatie te evalueren. Immers, in vele gevallen zullen professionele congresorganisatoren (dit zijn commerciële, onafhankelijke tussenpersonen die congressen organiseren in opdracht van derden[7]) zoveel mogelijk congresdeelnemers in hetzelfde hotel willen logeren. Daarom wordt in grafiek 1 de verdeling gegeven van het aantal hotels naargelang van het aantal kamers waarover zij beschikken.

Grafiek 1: Verdeling van het aantal hotels in functie van het aantal kamers

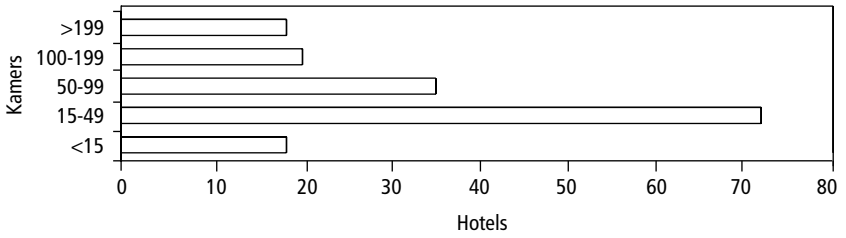

Bron: Brussels Congress, *Let's Meet in Brussels,* 1995[8]

Het aantal echt grote hotels, met ten minste honderd kamers, is dus beperkt (40 hotels). Voor het integraal onderbrengen van de deelnemers aan een groot congres in één hotel vormt dit een handicap, zeker indien men er rekening mee houdt dat een hotel bezwaarlijk zijn gehele capaciteit exclusief voor een congres zal voorbehouden.

Het beeld van de sterke overcapaciteit in de Brusselse sector van sterrenhotel moet dus genuanceerd worden voor het specifieke domein van de grote congressen die behuizing in één hotel wensen.

7. Moreu, J. & Prevoo, J., *Conference Management*, o.c., p. 99.
8. Aangezien Brussels Congress niet voldoende respons kreeg van de hotels voor het opstellen van de statistieken voor 1996, bevat deze grafiek enkel gegevens voor 1995.

1.2.2. Uitrusting van de hotels

De internationale uitstraling van Brussel leidde niet alleen tot een groei van het aantal hotels, maar ook van de door de hotels aangeboden diensten. Zo beschikken meer en meer hotels, vooral internationale hotels, over ruimten waarin seminaries en congressen gehouden kunnen worden. De International Association of Professional Congress Organizers (IAPCO), dit is de internationale beroepsvereniging voor professionele congresorganisatoren, heeft een aantal voorwaarden vastgelegd waaraan congreshotels zouden moeten voldoen. Deze voorwaarden zijn gebaseerd op volgende uitgangspunten.[9]

- een congreshotel vormt een integraal onderdeel van een congres. Dit houdt in dat de dienstverlening en de faciliteiten die normaal reeds worden geboden worden uitgebreid met een bijzondere dienstverlening en met bijzondere faciliteiten die de professionele congresorganisator nodig heeft voor de organisatie van zijn congres en dat het hotelmanagement erkent dat congressen een grote mate van flexibiliteit en aanpassing van de routineprocedures vergen;
- een congreshotel dient een bewuste keuze te maken voor het marktsegment van de congressen. Dit impliceert dat het dient te beschikken over geluiddichte vergaderzalen, controlemogelijkheden voor verlichting, verwarming en ventilatie, kantoorruimte voor de congresorganisator, parkeermogelijkheden, communicatiemogelijkheden, beveiliging, enzovoort;
- een congreshotel dient een 'convention services manager' aan te stellen die een coördinerende functie vervult. Het komt erop neer dat deze persoon de enige contactpersoon wordt voor de congresorganisatie; hij zorgt voor de verdere afhandeling van alle desiderata.

De jongste trend is de organisatie van zogenaamde "business centers" binnen de hotels. Dit zijn ruimten die van vroeg in de ochtend tot laat in de avond geopend zijn en waar de hotelgasten gebruik kunnen maken van faxtoestellen, telefoons, fotokopieerdiensten, computers, e-mail, Internetaansluiting en vertaaldiensten. Deze "business centers" bevinden zich op dit ogenblik vooral in hotels nabij de luchthaven van Zaventem.[10]

9. Moreu, J. & Prevoo, J., Conference Management, o.c., p. 104.
10. BRAT, Prospectives urbanistique et socio-économique du développement du secteur hôtelier en région de Bruxelles-Capitale, Bruxelles, 1992, p. 14.

1.2.3. Localisatie van de hotels

Men kan vier belangrijke polen onderscheiden waarrond de Brusselse hotels geconcentreerd zijn: Brussel-centrum, de Louizawijk, de Europese wijk en de Heizel (tabel 7). Rond de pool Brussel-centrum, dit wil zeggen de zone binnen de Vijfhoek, liggen 75 hotels waarvan de meeste in de nabijheid van de Grote Markt en aan het Rogierplein. In de Louizawijk, waar zich 41 hotels bevinden, situeert het grootste deel zich langs de Louizalaan, de Charleroisesteenweg, de Waterloosesteenweg, de Guldenvlieslaan, de Naamsepoort en aan het Stefanieplein.

Rond deze twee polen liggen tevens de "betere" hotels. Deze hotels worden voornamelijk door zakenlui en niet zozeer door toeristen geboekt.

Tabel 7: Ligging van de Brusselse hotels

Ligging	Aantal hotels	Aantal kamers
Brussel-centrum	75	7.382
Louizawijk	41	2.622
Europese wijk	22	1.314
Heizel	9	301
Luchthaven	10	1.337

Bron: Dienst voor Toerisme en Informatie van Brussel (TIB); eigen berekeningen

Men stelt vast dat de ligging van deze hotelpolen goed samenvalt met deze van de congrespolen. In de congrespool Noordwijk liggen tevens een aantal grote hotels, waaronder het Sheraton Brussels, het Palace Hotel, het Astoria Hotel en het Royal Crown Hotel. In bovenstaande tabel werden de hotels gelegen in de Noordwijk opgenomen onder de rubriek Brussel-centrum.

1.2.4. Prijzen van de hotels

Kenmerkend voor de prijszetting in de hotelsector is het feit dat de hoteliers niet voor iedere categorie cliënteel eenzelfde prijs zullen hanteren. In het economisch jargon spreekt men in dit verband van 'prijsdiscriminatie'. Dit houdt in dat zij, in functie van de prijsgevoeligheid (in het jargon 'prijselasticiteit') van de klantengroep, een verschillende prijs zullen vragen aan de verschillende klantengroepen. Voor de economische ratio van deze prijsdiscriminatie willen we verwijzen naar het onderzoeksrapport.[11]

Hieronder worden de verschillende hotel-klantengroepen gerangschikt naar stijgende prijselasticiteit, dit wil zeggen van weinig naar sterk prijsbewust:

- zakenreizigers;
- congresgangers;
- individuele vrijetijdstoeristen;
- georganiseerde trips (touroperators);

De verschillen in prijselasticiteit verklaren bijvoorbeeld dat in dalperioden de touroperators zeer lage prijzen kunnen bekomen terwijl zakenreizigers steeds op min of meer dezelfde manier getarifeerd worden.

In tabel 8 worden de kamerprijzen van de Brusselse hotels weergegeven zoals zij officieel worden meegedeeld door de hoteluitbaters (prijs van een tweepersoonskamer met bad of douche). De hoteliers hebben echter de mogelijkheid deze prijzen in beperkte mate te laten variëren. Zo worden tijdens weekends en dalmaanden de kamerprijzen soms gehalveerd. Deze prijsverlagingen kunnen dan wel een doeltreffend instrument zijn in de onderlinge competitiviteit, op de gemiddelde bezettingsgraad hebben ze echter maar een zeer beperkt effect.

Tabel 8: Basisprijzen van de Brusselse hotel[a]

Prijsklasse	Aantal hotels	Aantal kamers
> 10.500 BEF	10	2.638
8.500 - 10.500 BEF	15	2.744
6.500 - 8.500 BEF	17	2.109
Subtotaal	42	7.491
4.500 - 6.500 BEF	25	2.301
3.500 - 4.500 BEF	22	1.645
2.500 - 3.500 BEF	37	1.424
1.500 - 2.500 BEF	30	787
Totaal	156	13.648

a. In deze tabel werden alle hotels opgenomen die deel uitmaken van het Gezamenlijk Promotiefonds. Hierin zitten ook een aantal in de nabije omgeving van Brussel gelegen hotels.

Bron: TIB; eigen berekeningen

Deze spreiding bevestigt het beeld van een Brussels hotelaanbod dat voornamelijk in de hogere prijscategorieën sterk (té sterk?) aanwezig is. Niet minder dan 55 procent van het aantal aangeboden kamers kost meer dan 6.500 frank.

---

11. Dendauw S., Lakay P., Vanbossuyt S.en Van den Panhuyzen W., De economische kracht van het gesproken woord. De economische impact van de congres-activiteit in het Brusselse gewest. Onderzoeksrapport van het Centrum voor Bedrijfsbeheer, VUB, december 1997.

1.3. Perifere infrastructuur

De randinfrastructuur in Brussel is door de jaren heen goed uitgebouwd. De geleverde diensten gaan van het verlenen van hulp in meerdere talen bij de organisatie van congressen tot het installeren van vertaalinstallaties voor congressen. Er zijn ongeveer 2.500 vertalers en tolken beschikbaar. Het grootste gedeelte daarvan werkt op zelfstandige basis, wat een flexibele inschakeling mogelijk maakt. Daarnaast wint het concept van de "business centers", zoals reeds toegelicht, aan belang. In het algemeen mag men stellen dat Brussel sterk staat op het vlak van de perifere infrastructuur.

2. Analyse van de vraagzijde

Brussel heeft steeds een leidende positie bekleed op de wereldmarkt van de internationale congressen. Dit neemt echter niet weg dat in de loop van de jaren de vraag naar congresruimten en naar hotelaccomodatie een aantal fundamentele wijzigingen heeft ondergaan. In dit deel worden deze wijzigingen geïdentificeerd en wordt nagegaan welk effect zij hebben op de vraag.

2.1. Analyse van de vraag naar congresruimten

2.1.1. Aantal congressen

Het gebrek aan cijfermateriaal met betrekking tot de Brusselse congressector is een bekend probleem. Jaarlijks voert de Union of International Associations (UIA), een overkoepelend orgaan voor internationale verenigingen, een enquête uit onder haar leden op basis waarvan een lijst opgesteld wordt van het aantal congressen van internationale verenigingen in de verschillende steden in de wereld. Enkel de congressen die aan volgende voorwaarden voldoen, worden in de telling opgenomen:

- minimum aantal deelnemers: 300,
- minimum aantal buitenlandse deelnemers: 40 procent van het totaal aantal deelnemers,
- minimum aantal nationaliteiten: 4,
- minimum duur: 3 dagen.

Het aantal door de UIA getelde internationale congressen in Brussel wordt in tabel 9 weergegeven.

Tabel 9: Internationale congressen te Brussel (1980-1996)

Jaar	'80	'81	'82	'83	'84	'85	'86	'87	'88	'89	'90	'91	'92	'93	'94	'95	'96
Aantal	127	112	118	145	201	219	157	160	159	165	194	173	176	157	169	165	169

Bron: UIA

De laatste tien jaar stagneert het aantal internationale congressen te Brussel tussen 160 en 180. Nochtans neemt het aantal internationale congressen in andere Europese steden zoals Parijs, Londen, Madrid, Wenen, Berlijn, Straatsburg, Amsterdam, Barcelona, Kopenhagen, Stockholm, Helsinki, Oslo, enzovoort gestadig toe.

Grafiek 2: Internationale congressen in Brussel (1980 - 1996)

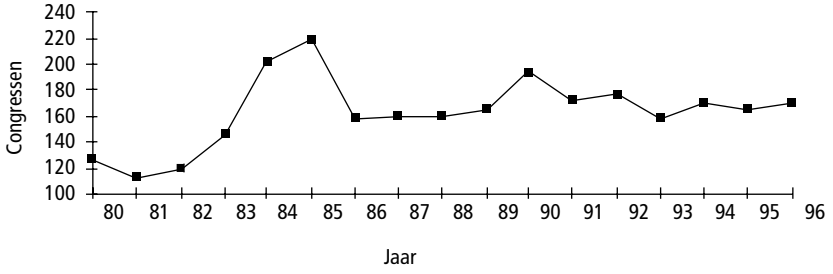

Bron: UIA

Dankzij de Wereldtentoonstelling in 1958 bedroeg het marktaandeel van Brussel op de wereldmarkt van congressen in dat jaar 20,25 procent. In 1960 was dit aandeel nog 5,80 procent. Tegen 1989 was het aandeel verder teruggevallen tot 3,50 procent. Slechts vijf jaar later, in 1994, bedroeg het Brusselse marktaandeel nog maar 1,88 procent. Dit neemt niet weg dat, hoewel het marktaandeel door de jaren heen dus fel is gedaald, Brussel toch nog op de derde plaats van de wereldranglijst staat. Dit wijst erop dat er in meer en meer steden internationale congressen worden georganiseerd.

Uitgesloten uit de telling zijn de nationale congressen, evenals de bijeenkomsten met een religieus, didactisch, politiek, commercieel of sportief karakter en de bijeenkomsten van intergouvernementele organisaties. Het is precies doordat de nationale congressen niet in de telling werden opgenomen dat Brussel steeds een hoge positie heeft kunnen bereiken in deze rangschikking. Zoniet zouden een aantal Amerikaanse steden aan de top van de rangschikking komen.

2.1.2. Omvang van de congressen

Uit een onderzoek uitgevoerd door Brussels Congress blijkt dat 339 congressen van klein formaat zijn (tot 50 personen). De grote evenementen van meer dan duizend deelnemers zijn goed voor zestig vergaderingen.

Grafiek 3: Spreiding van de congressen te Brussel volgens orde van grootte[12]

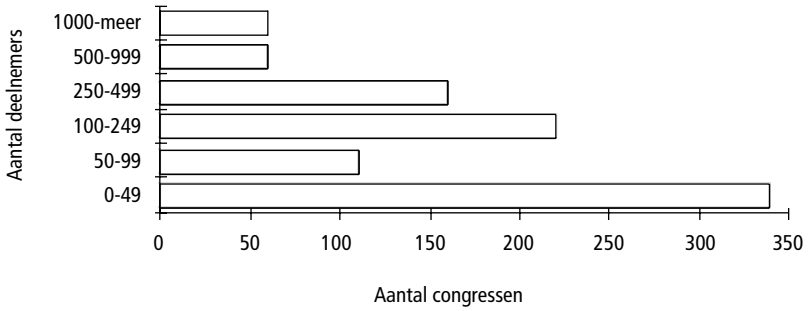

Bron: Brussels Congress, *Statistiques Congrès à Bruxelles,* 1996

Het is duidelijk dat Brussel vooral gekozen wordt voor congressen van kleine (minder dan 50 deelnemers) en middelgrote (tussen 50 en 500 deelnemers) omvang. Hiervoor kunnen twee belangrijke factoren aangehaald worden:

- Brussel beschikt niet over een aangepaste infrastructuur om grote evenementen te kunnen ontvangen, zowel inzake congresruimte als inzake hotelcapaciteit;
- er bestaat een tendens op wereldvlak waarbij er een toenemend aantal kleinere, meer gespecialiseerde congressen wordt georganiseerd.

2.1.3. Aantal deelnemers

Exacte cijfers over het aantal congresdeelnemers in Brussel zijn niet voorhanden. Volgens cijfers van het Nationaal Instituut voor Statistiek (NIS) kwamen er in 1996 in Brussel 376.002 congresgangers aan voor een congres van meer dan één dag. Zoals blijkt uit tabel 10, kwam het overgrote deel hiervan uit het buitenland, met Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland aan de top.

12. Aangezien Brussels Congress niet voldoende respons kreeg van de hotels voor het opstellen van de statistieken.

Tabel 10: Aantal aankomsten van congresgangers in Brusselse hotels

Land van herkomst	1994	1995	1996
België	14.862	14.888	23.473
Buitenland	209.767	199.093	352.529
Frankrijk	37.089	30.298	46.767
Nederland	21.461	16.105	26.665
Duitsland	25.434	26.152	36.888
Italië	14.409	12.652	20.229
V.K.	36.404	35.320	76.699
V.S.A.	11.663	11.729	33.342
Andere	63.307	66.837	111.939
Totaal	224.629	213.981	376.002

Bron: NIS

Het aantal Belgische deelnemers aan Brusselse congressen zal ongetwijfeld veel aanzienlijker zijn dan hun aandeel in de overnachtingen, maar de economische impact van hun deelname is marginaal vergeleken bij het bestedingspatroon van een buitenlandse congresganger (met bestedingen aan overnachtingen, maaltijden, aankopen, verbruik van diensten).

Uit het oogpunt van de economische valorisatie van de Brusselse hotelinfrastructuur en van de toeristische infrastructuur in het algemeen is het dus aangewezen in eerste instantie de promotie van Brussel als congresstad op het buitenland te richten.

2.1.4. Duur van de congressen

Het grootste deel van de congressen, namelijk 82,7 procent, speelt zich af op één dag (grafiek 4). De gemiddelde duur van de congressen in Brussel bedraagt 1,5 dagen. De gemiddelde duur van de internationale congressen ligt iets hoger en bedraagt 1,8 dagen — en valt dus buiten de criteria voor opname in de statistieken van de Union of International Associations — tegenover 1,4 dagen voor de nationale congressen.[13]

13. Brussels Congress, Statistiques Congrès à Bruxelles 1994, p. 24.

Grafiek 4: Duur van de congressen te Brussel

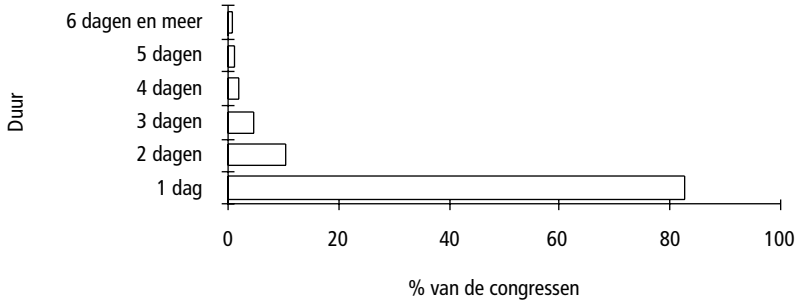

Bron: Brussels Congress, *Statistiques Congrès à Bruxelles,* 1996

Een trend die zich reeds enkele jaren doorzet is de verkorting van de duur van de congressen, wat overeenstemt met de inhoudelijke trend van minder algemene en meer specialistische congressen. Hierop komen wij verder terug.

Dit verschijnsel van het korter worden van de congressen beïnvloedt tevens de betrouwbaarheid van de statistieken van de UIA. Eén van de criteria om in de statistieken opgenomen te worden, een minimale congresduur van drie dagen, leidt er immers toe dat een toenemend aantal bijeenkomsten niet in de telling worden opgenomen.

2.1.5. Typering van de congressen

De typering van de congressen te Brussel geeft een beeld van de verschillende vakgebieden die congressen bestrijken. Aan de hand van grafiek 5 stelt men vast dat een aantal uiteenlopende sectoren vertegenwoordigd zijn. Men ziet dat het grootste aandeel dat van de commercieel- en politiek-gerichte congressen is. Sport- en milieucongressen daarentegen scoren laag.

Grafiek 5: Typering van de congressen te Brussel [14]

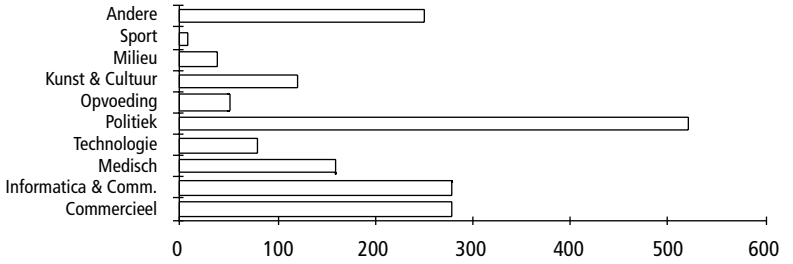

Bron: Brussels Congress, *Statistiques Congrès à Bruxelles,* 1996

2.2. Analyse van de vraag naar hotelaccomodatie

2.2.1. Aantal overnachtingen

Om een absoluut beeld te krijgen van de vraag naar hotelaccomodatie vanwege congrestoeristen wordt het aantal overnachtingen in beschouwing genomen.

In 1996 overnachtten congresgangers 740.816 maal in Brusselse hotels (tabel 11). Ten opzichte van 1995 is dit een stijging met 40,7 procent. Het valt op dat het aantal overnachtingen van Belgische congresgangers en buitenlandse congresgangers een forse groei kent in 1996.

Het relatief lage aantal overnachtingen van Belgische congresgangers is eenvoudig te verklaren uit het feit dat de kleine oppervlakte van België het de Belgische congresganger gemakkelijk maakt thuis te overnachten.

Het aantal overnachtingen van congresgangers dat een onderdeel vormt van het totaal aantal overnachtingen in de Brusselse hotels, kent een continue afname tot 1996. Vanaf 1996 is er een forse stijging merkbaar. Voor de hotelsector verbetert dus sinds 1996 het relatieve belang van de congresactiviteit in Brussel.

14. Aangezien Brussels Congress voor de opstelling van de statistieken voor 1996 niet voldoende respons kreeg van de hotels, gelden deze gegevens enkel voor de zalen.

Tabel 11: Aantal overnachtingen van congresgangers in Brusselse hotels

	1994		1995		1996	
Land van herkomst	aantal	% totaal	aantal	% totaal	aantal	% totaal
België	23.666	0,7	23.133	0,2	43.033	0,2
Buitenland	446.495	12,9	415.678	13,0	697.783	19,2
Frankrijk	73.321	2,1	55.682	2,2	83.865	2,3
Nederland	40.624	1,2	28.982	1,0	44.834	1,2
Duitsland	49.187	1,4	50.207	1,4	72.427	1,9
Italië	31.041	0,9	27.703	1,0	38.710	1,5
V.K.	75.388	2,2	68.490	2,2	129.455	2,6
V.S.A.	28.832	0,8	30.790	0,9	73.140	1,3
Andere	148.152	4,3	153.824	4,5	255.352	5,1
Totaal	470.161	13,6	438.811	13,2	740.816	19,4

Bron: NIS

2.2.2. Verblijfsduur

De gemiddelde verblijfsduur van congresgangers in Brusselse hotels is, volgens cijfers van het NIS, de afgelopen drie jaar ongeveer constant gebleven op 2,0 dagen (tabel 12). Logischerwijze verblijven de buitenlanders iets langer in hun hotel dan de Belgen. Overigens bemerkt men dat er een mooie positieve correlatie is tussen de afstand van het thuisland en de gemiddelde verblijfsduur, wat eveneens logisch is en wat van aard is het vertrouwen in deze statistische gegevens te ondersteunen.

Tabel 12: Gemiddelde verblijfsduur van congresgangers in Brusselse hotels

Land van herkomst	1994	1995	1996
België	1,6	1,6	1,8
Buitenland	2,1	1,8	2,0
Frankrijk	2,0	1,7	1,8
Nederland	1,9	1,6	1,7
Duitsland	1,9	1,8	2,0
Italië	2,2	1,9	1,9
V.K.	2,1	1,8	1,7
V.S.A.	2,5	2,0	2,2
Andere	2,3	2,2	2,3
Totaal	2,1	1,8	2,0

Bron: NIS

De stabiliteit van de gemiddelde verblijfsduur van de congresgangers in de Brusselse hotels steekt af tegen het korter worden ervan dat in andere steden in het buitenland werd waargenomen. Brussel houdt dus goed stand tegen de algemene tendens in. Een onderzoek dat uitgevoerd werd door het Finse congresbureau, heeft uitgewezen dat in 1992 de gemiddelde verblijfsduur van een congrestoerist één dag korter was dan in 1989. De congresgangers komen in tegenstelling tot vroeger slechts net voor de aanvang van het congres of pas tijdens het congres aan en — vooral dit vormt een ernstige bedreiging voor de economische impact — vertrekken onmiddellijk na de beëindiging van het congres. Daarnaast draagt ook het toenemende specialistische karakter van de congressen bij tot de verkorting van de gemiddelde verblijfsduur (cf. supra).

2.2.3. Bezettingsgraad

De bezettingsgraad van een hotel is de verhouding van het aantal bezette kamers ten opzichte van het totaal aantal kamers. In grafiek 6 wordt de gemiddelde jaarlijkse bezettingsgraad van de Brusselse hotels weergegeven.

In de periode 1986 - 1988 steeg het aantal overnachtingen met 5 procent, terwijl het aantal kamers groeide met 17 procent. Hierdoor daalde de bezettingsgraad met 1,5 procent tot 67,9 procent. In 1989 herstelde de bezettingsgraad zich dankzij een toename van het aantal overnachtingen met 25 procent.

Terwijl voor 1989 en 1990 de gemiddelde jaarlijkse bezettingsgraad rond de 70 procent schommelde, viel deze in 1991 terug tot 63,6 procent. De oorzaken hiervan zijn de scherpe stijging van het aantal hotelkamers (+20 procent) in de periode 1989-1992, evenals het uitbreken van de Golfoorlog in januari 1991. De groei van het aantal hotelkamers leidde ertoe dat de daaropvolgende jaren de bezettingsgraad verder terugviel. Sinds 1994 kent de hotelsector een herstel.

Grafiek 6: Gemiddelde jaarlijkse bezettingsgraad van de Brusselse hotel.[15]

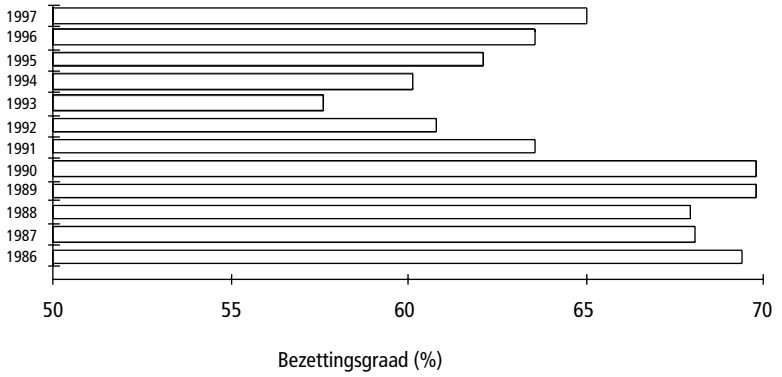

Bron: Horeca Brussel

De break evenbezettingsgraad is de bezettingsgraad die de totale opbrengsten en de totale kosten in evenwicht brengt, en is dus de bezettingsgraad waarboven winst wordt gemaakt. In de Brusselse hotelsector bedraagt deze bezettingsgraad 67 procent. Vanaf een bezettingsgraad van 50 procent wordt een positieve cash flow gegenereerd.[16] Dit houdt dus in dat sinds 1991 de Brusselse hotelsector gemiddeld verlieslatend is. Er worden echter wel steeds positievere cash flows gegenereerd. In de figuur op volgende pagina wordt dit verduidelijkt.

15. De bezettingsgraad van 1995 is het gemiddelde van de bezettingsgraad van de eerste negen maanden. Een analyse van de bezettingsgraden van de voorgaande jaren wees uit dat het negenmaandelijks gemiddelde met 0,5 procent stijgt indien een voor seizoenschommelingen gecorrigeerde extrapolatie op jaarbasis wordt uitgevoerd.
16. BRAT, Prospectives, o.c., p. 17.

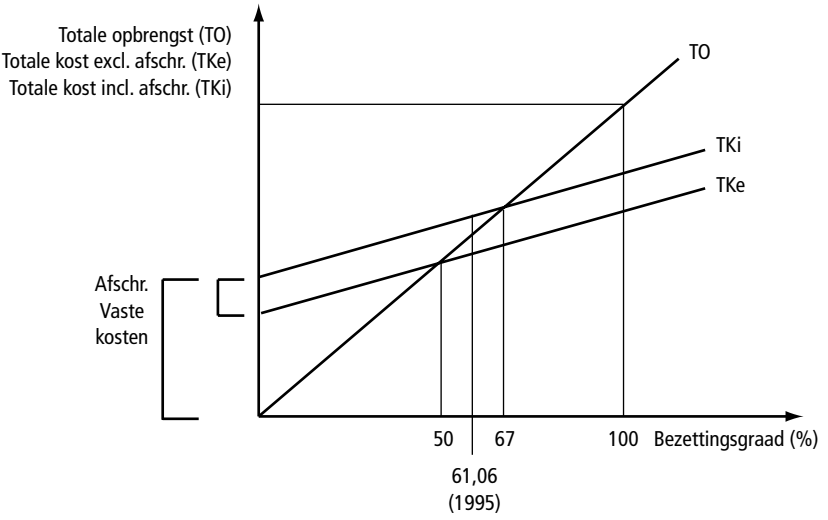

De gemiddelde bezettingsgraad van de Brusselse hotels kent ook belangrijke schommelingen binnen het jaar. De drukste maanden zijn traditioneel mei, juni, september en oktober. De vakantiemaanden juli en augustus en de halve vakantiemaanden januari en december zijn typische dalmaanden (grafiek 7). De acties die de hoteliers in de vakantiemaanden opzetten om congresorganisaties tijdens die dalperioden aan te trekken, kennen weinig succes. De organisatoren worden immers geconfronteerd met het risico dat er niet voldoende congresdeelnemers zullen zijn omdat deze met vakantie zijn. Opvallend is dat vooral in het winterdal (december en januari) weinig of zelfs helemaal geen acties worden ondernomen.

Men moet dus vaststellen dat de congresactiviteit — in tegenstelling tot wat men op het eerste gezicht zou verwachten — helemaal niet bijdraagt tot een meer gelijkmatige spreiding van de bezetting van de hotels, maar integendeel de pieken verder ophoogt zonder het dal minder diep te maken. Organisatie van congressen blijkt geen geschikt instrument te zijn om de seizoenschommelingen te verzachten.

Voor steden met een aanzienlijke overcapaciteit van het hotelaanbod, waar dus ook tijdens de pieken de capaciteit zelden opgevuld zal geraken, maakt dit niet veel uit: het aantrekken van congresorganisaties, zelfs in de piekperioden, blijft economisch even interessant. Mocht echter in de toekomst de vraag naar Brusselse hotelkamers verder groeien bij een stagnerend aanbod, dan kan de toestand ontstaan dat bij verzadiging van de capaciteit een congres ander hotelcliënteel zou verdringen. In dat geval valt de economische baat van een congres terug tot zijn effecten van toeneming en zou men de evaluatie van het belang van het congresgebeuren

voor de Brusselse economie en tewerkstelling in heel negatieve zin moeten herzien. In de onderhavige studie werd deze materie, gezien de huidige toestand van de Brusselse hotelmarkt, als niet-marginale wijze benaderd.

Grafiek 7: Gemiddelde maandelijkse bezettingsgraad van de hotels in Brussel

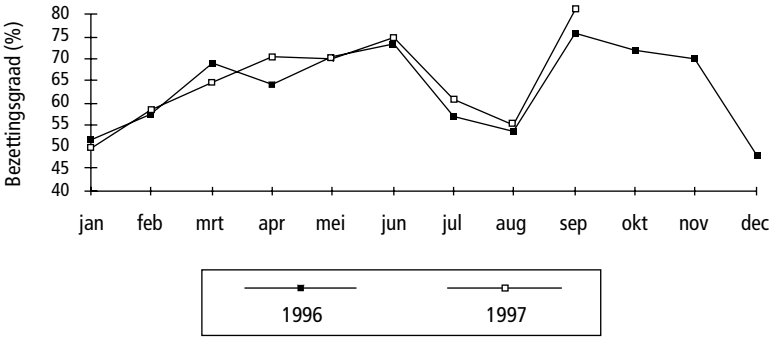

Bron: Horeca Brussel

Ook de dagelijkse bezettingsgraad van de hotels is geen constante. Gedurende de eerste vier weekdagen, van maandag tot en met donderdag, is de bezettingsgraad gevoelig hoger dan de laatste drie dagen van de week. Tijdens de werkdagen worden de hotels vooral bezet door buitenlandse zakenreizigers die op het einde van de week het land verlaten. In de weekends worden de hotels vooral geboekt door toeristen en touroperators.

Ook voor het egaliseren van de fluctuaties tussen de verschillende dagen is de congressector dus niet het meest geschikte instrument, aangezien congressen tijdens het weekend zeldzaam zijn. Dit neemt niet weg dat vele congressen opzettelijk aansluiten bij een weekend om de deelnemers de gelegenheid te geven hun verblijf uit te breiden met een toeristisch verlengstuk. De bovenstaande gegevens wijzen echter uit dat daarvan in Brussel weinig gebruik wordt gemaakt; bovendien wijst de trend eerder in de richting van een verdere inkrimping van het 'post-congressale toeristische addendum'.

2.2.4. Kwalitatieve verschuivingen van de vraag

De jongste jaren hebben de inhoud en de omvang van de congressen een aantal mutaties ondergaan. Zeer grote algemene congressen ruimen geleidelijk de plaats voor een groter aantal kleinere en meer specialistische congressen.

Deze tendens naar congressen van kleine en middelgrote omvang speelt ongetwijfeld in het voordeel van Brussel, waar de infrastructuur voor de organisatie van zeer grote congressen niet aanwezig is.

Een belangrijke tendens die zich parallel hiermee voordoet, is dat de infrastructuurbehoefte per congresganger toeneemt. Voor sommige congressen zijn er drie ruimten met telkens een zitje per deelnemer nodig: één voor het congres zelf, één voor de samenkomsten binnen de werkgroepen en één voor het banket ter afsluiting van het congres. Het gevolg van deze trend is dat vele congrescentra een aantal aanpassingen hebben moeten doorvoeren. Zalen werden opgesplitst in kleinere eenheden, ruimten werden polyvalent ingericht en in sommige gevallen moesten zelfs restaurantzalen en keukens aangepast worden. De kosten die deze aanpassingen met zich meebrachten, hebben de congrescentra ertoe aangezet hun activiteiten te diversifiëren in de richting van ook niet-congres-activiteiten (ceremonieën en dergelijke) om hun zalen het hele jaar door te valoriseren.

Binnen de globale hotelvraag doet zich nog een andere verschuiving voor: zowel zakenreizigers als congresgangers geven in toenemende mate de voorkeur aan hotels van een lagere categorie (ze stappen bijvoorbeeld over van vier- naar driesterrenhotels). Dit heeft te maken met een groeiende prijsbewustheid, ook in deze segmenten die zich tot nog toe typisch weinig prijselastisch gedroegen. Meer dan vroeger wordt de prijs een element bij de keuze van een hotelkamer. Ook de zakenreiziger of congresganger wenst een bevredigende prijs/kwaliteit-verhouding. In een context van overaanbod aan hotelaccomodatie oefent dit een toenemende neerwaartse druk uit op de hotelprijzen.[17]

2.2.5. Structurele ontwikkelingen

Tot slot kunnen nog drie structurele ontwikkelingen worden aangebracht die in de toekomst zowel de vraag naar congresruimten als de vraag naar hotelaccomodatie zullen beïnvloeden:

- de verdere uitbouw van de Europese Unie (EU): hoewel moeilijk kwantificeerbaar zal de verdere ontwikkeling van de Europese instellingen de congres- en hotelvraag gunstig doen evolueren. Brussel mag op dit vlak zijn statuut van Europese hoofdstad echter niet verder zien eroderen door een toenemende decentralisatie van Europese diensten en instellingen, een ontwikkeling die reeds aan de gang schijnt te zijn (EMI naar Frankfurt, BIRD naar Londen, Socrates naar Bologna, Eurostat naar Luxemburg, enzovoort). Het verdedigen van de Europese positie en belangen van Brussel in de EU-organen kan alleen door

17. Luc De Bauw.

de nationale regering en veronderstelt dus de bereidheid daartoe de nodige inspanning te leveren. Men mag verwachten dat, enkel indien Brussel zijn rol als nationale hoofdstad waardig en tweetalig vervult, de nationale overheid de nodige slagvaardigheid en krachtdadigheid aan de dag zal leggen om de Brusselse belangen binnen de EU te blijven verdedigen;

- de ontwikkeling van de TGV: deze factor is omzeggens nog moeilijker te beoordelen dan de vorige, omdat het op dit ogenblik onduidelijk is of de komst van de TGV een voordeel dan wel een nadeel zou zijn met betrekking tot de vraag naar hotels en congressen. De TGV kan sommige congresgangers er immers toe aanzetten Brussel 's avonds reeds te verlaten in plaats van de volgende ochtend. Ook zou de mogelijkheid ontstaan dat door de TGV andere steden (bijvoorbeeld Lille of Aken) in beschouwing worden genomen door de congresorganisatoren;
- de uitbouw van de luchthaven van Zaventem: tegen het jaar 2010 zal de luchthaven in staat zijn jaarlijks twintig miljoen passagiers te verwerken, dit is het dubbele van de huidige capaciteit. Meer vluchten naar Brussel impliceren een gemakkelijkere bereikbaarheid en dus een verbetering van de attractiviteit van Brussel als congresstad.

3. Economische impact van het congrestoerisme

Over de economische impact van het congrestoerisme te Brussel is weinig bekend. Op enkele ingewijden na, blijken weinigen zich bewust van het economische belang van het congresgebeuren. In dit hoofdstuk zal aangetoond worden dat de economische impact van het congrestoerisme niet mag worden onderschat. Om dit te staven zal in dit deel een schatting gemaakt worden van het zakencijfer en van de bijdrage aan het Bruto Regionaal Produkt (BRP) van het congrestoerisme te Brussel.

3.1. Omzet van het congrestoerisme

Eerdere schattingen hebben uitgewezen dat een congresganger gemiddeld drie à vier maal zoveel uitgeeft als een 'gewone' toerist. Dit komt neer op tien- à twaalfduizend frank per dag en per congresganger. Wanneer men er van uitgaat dat het aantal overnachtingen in Brussel van congresgangers overeenstemt met het aantal dagen dat zij in Brussel verblijven, dan kan men op basis van de NIS-statistieken voor de drie afgelopen jaren de omzet van het congrestoerisme ramen (tabel 13).

Tabel 13: Omzet van het congrestoerisme in Brussel (in miljoenen frank)[a]

Land van herkomst	1992	1993	1994
België	184 - 221	205 - 246	237 - 284
Buitenland	5.072 - 6.086	4.149 - 4.979	4.465 - 5.358
Totaal	5.256 - 6.307	4.354 - 5.225	4.702 - 5.642

a. Recentere cijfers over de omzet van het congrestoerisme in Brussel waren niet beschikbaar bij de levering van dit rapport in december 1997.

Bron: Eigen berekeningen

Men stelt vast dat in 1994 het congrestoerisme een zakencijfer vertegenwoordigt dat tussen 4,7 en 5,6 miljard frank ligt. Ten opzichte van 1992 is dit een daling van 10,5 procent, maar ten opzicht van 1993 herstelde het zakencijfer zich met 8 procent.

Een reeds in 1987 door de Fédération des Associations Internationales établies en Belgique (FAIB[18] uitgevoerde studie bevestigt de aanzienlijke economische impact van het congrestoerisme. In dat jaar ontvingen de internationale verenigingen in Brussel ongeveer tweehonderdduizend.000 bezoekers, waarvan er 103.000 één dag en één nacht in Brussel verbleven. Deze bezoekers gaven gezamenlijk ongeveer drie miljard frank uit aan overnachting, maaltijden, plaatselijk transport, bezoeken en diversen[19]

Een in Nederland naar het profiel van de internationale congresganger uitgevoerde studie heeft uitgewezen dat, exclusief de "convention fee", meer dan 50 procent van de uitgaven terecht kwamen bij accomodatieverlenende bedrijven, 24 procent bij maaltijden- en drankenverstrekkers, 11 procent bij lokale vervoerders, 3 procent bij communicatie en het restant bij winkels en dergelijke. Wanneer men ook rekening houdt met de "convention fee", komt ongeveer 10 procent van de uitgaven bij de congrescentra terecht[20]

3.2. Bijdrage aan het BRP en aan de tewerkstelling

Om een volgende stap te kunnen zetten, namelijk de berekening van de bijdrage van het congrestoerisme in Brussel aan het Bruto Regionaal Produkt, moet een schatting gemaakt worden van het gedeelte van de omzet van de sector van het congrestoerisme dat als toegevoegde waarde

18. De FAIB is een onderdeel van de UIA en behartigt de collectieve belangen van de internationale niet-gouvernementele organisaties die in België gevestigd zijn.
19. de Coninck, G., Les OING à Bruxelles: les retombées économiques de leurs réunions, Bruxelles, 1990, p. 1.
20. Moreu, J. & Prevoo, J., Conference Management, o.c., p. 37.

beschouwd kan worden. Indien men er van uitgaat dat driekwart van deze omzet toegevoegde waarde vertegenwoordigt, dan schommelt de totale bijdrage van het congrestoerisme in Brussel aan het BRP tussen 3,5 en 4,2 miljard frank. Een uitsplitsing van deze bedragen naar het land van herkomst van de congresgangers wordt in tabel 14 gegeven.

Tabel 14: Bijdrage aan het BRP van het congrestoerisme in Brussel (in miljoen frank)[a]

Land van herkomst	1992	1993	1994
België	138 - 167	154 - 185	178 - 213
Buitenland	3.804 - 4.565	3.112 - 3.734	3.349 - 4.019
Totaal	3.942 - 4.730	3.266 - 3.919	3.527 - 4.232

a. Recentere gegevens hieromtrent waren niet beschikbaar bij de levering van dit rapport in december 1997.

Uiteraard vindt men in deze uitsplitsing de bevestiging van de eerdere bemerking dat de toegevoegde waarde vooral voortkomt uit buitenlandse congresdeelnemers en dat het dan ook aangewezen is de promotie van Brussel als congresstad vooral op het buitenland toe te spitsen.

Ten opzichte van het BRP van het Brusselse Gewest van 1.197 miljard frank in 1994.[21] betekent een toegevoegde waarde van gemiddeld ongeveer 3,9 miljard frank in de congressector dat deze sector 0,3 procent van de economische activiteit in het Brusselse Gewest voor zijn rekening neemt. Lineair geëxtrapoleerd naar de tewerkstelling zou dit betekenen dat één arbeidsplaats op 307 in het Brusselse Gewest rechtstreeks voortvloeit uit de organisatie van congressen. Dit zou echter een onderschatting zijn van het sociale belang van deze sector. Men mag gerust stellen dat de tewerkstelling van de congressector voornamelijk recruteert onder de lagergeschoolden, zoals overigens kenmerkend is voor dit soort tertiaire activiteiten. De salariëring en de productiviteit in termen van toegevoegde waarde per tewerkgestelde liggen er gevoelig beneden het gemiddelde (hoge) peil van Brussel. Indien men voorzichtig raamt dat de salariëring en toegevoegde waarde er zowat de helft van het Brusselse gemiddelde ligt, komt men tot de ruwe maar toch redelijke raming dat in het Brusselse Gewest één werknemer op 153 rechtstreeks van de congresactiviteit leeft.

---

21. Brusselse BRP-cijfers zijn slechts beschikbaar tot en met 1988. Het gaat dan bovendien nog niet om het BRP stricto sensu, maar om de toegevoegde waarde (tegen marktprijzen). Het hier gegeven bedrag werd bekomen door de verhouding Brussels BRP van 1988 (toegevoegde waarde tegen marktprijzen)/BNP van 1988 (toegevoegde waarde tegen marktprijzen) toe te passen op het BNP van 1994 (tegen marktprijzen).

4. Competitieve positionering

In dit deel worden de competitieve voordelen en nadelen van Brussel geanalyseerd. Als derdebelangrijkste stad in de wereld voor internationale congressen staat Brussel immers onder hoge concurrentiële druk. Dit is niet verwonderlijk wanneer men de economische weerslag van het congresgebeuren in beschouwing neemt.

Eerst zal worden gewezen op de sterke en de zwakke punten van Brussel als congresstad. Met betrekking tot de zwakke punten komen de promotiebureaus aan bod die werden opgezet om hieraan te verhelpen. Vervolgens wordt een competitieve vergelijking doorgevoerd met Parijs en Wenen, de belangrijkste concurrenten van Brussel. Deze vergelijking zal nogmaals het economisch belang van de congressector benadrukken.

4.1. Competitieve voordelen

Brussel beschikt over een aantal niet te onderschatten troeven die het een competitief voordeel bieden ten opzichte van andere Europese steden[22] Eén van de belangrijkste troeven van Brussel als congresstad is zijn ligging in het centrum van Europa: slechts 300 km van Parijs, 240 km van Londen, 220 km van Luxemburg en 200 km van Amsterdam. Naast zijn centrale ligging vervult Brussel een belangrijke functie inzake communicatie in de ruime zin van het woord. Een uitgebreid wegennet, een nabije luchthaven met een redelijk brede waaier van verbindingen, een spoorweginfrastructuur die door de komst van de TGV een snelle verbinding aanbiedt tussen Amsterdam en Parijs en die met de Eurostar via de Chunnel een rechtstreekse verbinding met Londen toelaat in drie uren.

Een tweede belangrijke troef is het belang van Brussel als politiek en economisch centrum. Brussel is zowel de hoofdstad van België als van Europa. Naast zijn centrale ligging bevindt Brussel zich in een markt van tweehonderd miljoen verbruikers binnnen een straal van 350 km. Bovendien kreeg Brussel sinds de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap drie belangrijke Europese instellingen op zijn territorium: de Europese Commissie, het Sociaal-Economisch Comité en het Secretariaat van de Raad der Ministers. Daarbij komt dat een aantal zittingen van het Europees parlement in Brussel plaatsvinden.

De rol van Brussel als Europese hoofdstad is alsmaar belangrijker geworden. In 1972 waren slechts zes landen lid van de EEG, op dit ogenblik zijn er vijftien EU-lidstaten. Dit leidt natuurlijk tot een aangroei van diplo-

---

22. De competitieve voordelen van Brussel als congresstad werden door mevrouw Paula Rousseau (Brussels Congress) en de heer Charles-Eric Vilain XIIII (Brussels Congress) naar voren gebracht en werden aangevuld met eigen bevindingen.

maten, zakenreizigers, toeristen, journalisten, enzovoort en ook van congressisten. Brussel is sinds 1967 tevens het politieke hoofdkwartier van de NAVO. Ten minste éénmaal per week vergaderen de betrokken ambassadeurs in Evere.

Een laatste element ter bevordering van de rol van Brussel als politiek en economisch centrum is de meertaligheid. Een studie uitgevoerd door het Harris Research Centre op vraag van het internationale immobiliënkantoor Healey en Baker bracht een aantal factoren aan het licht die Brussel doen uitmunten. In volgorde van belangrijkheid zijn dit: de gesproken talen, de beschikbare kantoorruimte, de transportinfrastructuur, de toegang tot de markt, de levensstandaard en ten slotte de kwaliteit van de telecommunicatie.

Brussel beschikt verder over enige monumenten met internationale uitstraling. De bekendste zijn de Grote Markt, het Atomium en Manneken Pis. Hoewel de negentien gemeenten van Brussel samen een honderdtal musea huisvesten — dit is één museum per 10.000 inwoners — leeft toch bij de buitenlanders, meer nog dan bij de Belgen, vooral het beeld van Brussel als een stad "waar men goed eet". Zowel de kwaliteit van de restaurants als hun aantal heeft Brussel hoog geplaatst binnen de gastronomische wereld; dit geldt echter ook voor de prijs van een restaurantbezoek.

Samengevat komen de bovenvermelde sterke punten erop neer dat Brussel goed gelegen is en gemakkelijk bereikbaar, dat er belangrijke internationale instellingen gevestigd zijn en dat men er lekker kan eten. Het weze gezegd dat Brussel met deze pluspunten zeker niet alleen staat. Men mag zelfs stellen dat de attractiviteit van Brussel, buiten het specifieke domein van de aanwezige congresinfrastructuur, eerder aan de magere kant ligt: weinig te beleven, 's avonds een leeggelopen centrum, weinig sfeer en ambiance, ook relatief arm aan waardevolle cultuurmonumenten. Het zal duidelijk zijn dat Brussel qua attractiviteit niet in de buurt komt van Parijs, Rome, Amsterdam, Boedapest, Sevilla, enzovoort.

Het imago van Brussel correspondeert eerder met dat van andere "ernstige" en efficiënte maar saaie congressteden zoals Frankfurt, Straatsburg, Zurich, enzovoort.

Nochtans heeft Brussel wel degelijk zeer aantrekkelijke pluspunten te bieden. Ze zijn evenwel buiten het territorium van het Brusselse Gewest gesitueerd: Brussel bevindt zich in een compacte cluster van zeer nabijgelegen en unieke cultuursteden, zoals die nergens anders in de wereld zo sterk geconcentreerd voorkomt. Binnen één uur kunnen moeiteloos Leuven, Gent, Antwerpen, Brugge bereikt worden. Deze steden bieden niet alleen cultuurmonumenten (men mag de culturele honger van de gemiddelde congresganger ook niet overschatten), maar bovendien heel veel sfeer en, ook 's avonds, een moeilijk te evenaren ambiance. Waar Brussel zwak scoort, staan deze steden sterk. En waar deze steden zwak staan

(congrescapaciteit, perifere diensten, internationale uitstraling), staat Brussel dan juist sterk. Brussel en de andere cultuursteden zijn complementair in de congrespromotie.

Het ligt dus voor de hand dat het eigenlijk veel doeltreffender zou zijn de beide categorieën als één pakket, als virtueel één congreslocatie te presenteren aan de organisatoren. De politieke ontwikkelingen in België hebben echter een dergelijke benadering van de promotie bemoeilijkt. Door de regionalisering van de instellingen die in deze materie bevoegd zijn, is een complexe toestand ontstaan waarbij het institutioneel moeilijk denkbaar is dat andere regio's Brussel als congrescentrum naar voren zouden schuiven in de hoop 'een graantje mee te pikken' van de annexe activiteiten van de congresgangers.

Hoe dan ook, de Brusselse congressector zelf zou de pluspunten van de "cluster" beter moeten valoriseren door complexloos en uitvoerig de kwaliteiten en aantrekkelijkheden van de andere clustersteden mee op te nemen in het begrip "Brussel" dat wordt aangeboden. De organisatorische werkelijkheid moet dan uiteraard in overeenstemming worden gebracht met de aangeboden aantrekkelijkheid, dat wil zeggen de andere steden moeten actief en niet zomaar even terloops of facultatief in het programma worden opgenomen. Dergelijke verruiming van de promotie en van de organisatie van congressen zal een investering in middelen en in organisatietalent — evenals een mentaliteitswijziging — vergen. De operatie zal een volgehouden inspanning vragen die tot de volgende eeuw kan duren vooraleer de ervaring van de congresgangers en het imago van Brussel een nieuwe inhoud zullen hebben gegeven aan de 'congresstad Brussel'.

Gezien de economische en sociale impact van de Brusselse congresactiviteiten (zie het vorige deel) en gezien het tanende marktaandeel van Brussel loont het de moeite de betreden paden te verlaten en een imaginatieve verruiming van het concept 'congresstad Brussel' te realiseren. De gewestelijke overheid, in samenspraak met de betrokken sector, zou het initiatief kunnen nemen een beleid van verruiming te ontwerpen in de zin zoals hier bedoeld. Noch politieke kortzichtigheid die de promotie van een ander gewest onverteerbaar zou vinden, noch institutionele bevoegdheidsconflicten zouden in de weg mogen staan van een kans om van Brussel verder een internationaal aantrekkelijke en succesvolle congresstad te maken.

4.2. Competitieve nadelen

Brussel heeft twee competitieve nadelen. Het eerste nadeel ligt in de afwezigheid van infrastructuur om zeer grote congressen te ontvangen, het tweede nadeel heeft te maken met "image building"[23]

4.2.1. Infrastructuur

De vraag naar en het aanbod van congresruimten in Brussel zijn niet in evenwicht. De professionele congresorganisatoren melden een chronisch tekort aan zalen met een capaciteit tussen duizend en vijfduizend deelnemers. Regelmatig dienen aanvragen geweigerd te worden wegens een gebrek aan dergelijke zalen. Projecten die in de bouw van dergelijke zalen voorzien, zijn dan ook meer dan welkom. Er bestaat tevens een gebrek aan zalen met een zéér grote onthaalcapaciteit (meer dan 5.000 deelnemers). Hier dient men zich echter vragen te stellen omtrent de rentabiliteit van infrastructuren met dergelijke capaciteit. De mening overheerst dat Brussel in tegenstelling tot Parijs, dat over zeer grote zalen zoals het Palais des Congrès de Paris beschikt, niet in staat zou zijn dergelijke gigantische zalen te rentabiliseren.

4.2.2. Imago

Het imago van een stad is één van de belangrijkste elementen om congresorganisatoren aan te trekken. Brussel heeft echter moeite met de bepaling van zijn identiteit. De promotie van die identiteit zou deel moeten uitmaken van een specifiek op de congressector toegespitst marketingplan waarin duidelijke doelstellingen en een strategie worden vastgelegd om het product "congres" te promoten. Ook inzake de promotie van Brussel in het algemeen, dus niet specifiek congresgericht, bestaat er onvoldoende coherentie tussen de doelstellingen van de verschillende organisaties, wat kan leiden tot een overlapping van bevoegdheden en activiteiten. De betrokkenen zijn zich wel van het probleem bewust en er wordt blijkbaar naar oplossingen gezocht. De organisatie van een zogenaamde Ronde Tafel van het Brusselse toerisme (1994) was een verdienstelijke poging om klaarheid te scheppen, die echter niet het verhoopte resultaat bracht. De onduidelijke toestand in de organisatie van de promotie van Brussel heeft stellig gewogen op de efficiëntie van de ingezette middelen. Die zijn al niet overvloedig. De in onderhavig onderzoek geraadpleegde 'bevoorrechte getuigen', die weliswaar uit de aard van hun positie neiging zullen vertonen een uitbreiding van de promotiebudgetten aan te prijzen, waren het erover eens dat de Brusselse promotie het moet stellen met middelen die internationaal gezien aanzienlijk beneden de norm blijven. Het algemene promotiebudget van Amsterdam, met maar half zoveel internationale congressen als Brussel, ligt driemaal hoger dan het Brusselse.

---

[23] De competitieve nadelen van Brussel werden toegelicht door mevrouw Paula Rousseau (Brussels Congress), de heer Charles-Eric Vilain XIIII (Brussels Congress) en de heer Karel Ooms (BECIB) en werden aangevuld met eigen bevindingen.

De wanordelijke afbakening van opdrachten en bevoegdheden enerzijds en de beperkte middelen anderzijds verklaren dat, hoewel de inzet van de verantwoordelijken ongemeen groot is, er toch maar in beperkte mate acties worden ondernomen om Brussel in het buitenland te promoten.

4.3. Promotiebureaus

Twee promotiebureaus richten zich specifiek op de organisatie van congressen. We bespreken ze hier achtereenvolgens.

4.3.1. Belgium Convention and Incentive Bureau

Het Belgium Convention and Incentive Bureau (BECIB) is een onafhankelijke vereniging zonder winstoogmerk die als schakel optreedt tussen de vragers naar congressen en *incentive* reizen (ondernemingen, verenigingen en gespecialiseerde organisatoren) en de aanbieders ervan (congrescentra, hotels en professionele organisatoren). Het werd opgericht in 1989 door het Vlaams Commisariaat-Generaal voor Toerisme (VCGT), het Office de Promotion du Tourisme (OPT) en Sabena om België in het buitenland te promoten op het vlak van congressen en *incentive* reizen. Deze promotie gebeurt in nauwe samenwerking met de Belgische toeristische kantoren in het buitenland. Het BECIB treedt tevens op als consultant voor congresorganisatoren, maar houdt zich niet bezig met de eigenlijke organisatie. Alle verleende diensten zijn gratis.

4.3.2. Brussels Congress

Brussels Congress is een vereniging zonder winstoogmerk die zich gratis ten dienste stelt van om het even welke vereniging, onderneming of groep die een congres, beurs of tentoonstelling wenst te organiseren. Net als het BECIB treedt Brussels Congress op als schakel tussen vraag en aanbod, maar in tegenstelling tot het BECIB enkel voor evenementen die in het Brusselse doorgaan. De klant specificeert zijn desiderata, waarna Brussels Congress een lijst opstelt van mogelijke zalen en centra, verkennende bezoeken regelt en eventueel een dossier samenstelt met bijkomende informatie over perifere diensten.

In de eerste helft van 1994 behandelde Brussels Congress 138 dossiers waarvan 59 met positief gevolg en 20 wachtend op een antwoord. Gemiddeld gaat het om bijeenkomsten van honderd à tweehonderdvijftig personen, maar het aantal aanvragen voor bijeenkomsten van meer dan duizend of minder dan vijftig personen neemt toe.

4.4. Vergelijking met andere steden

Er wordt een onderscheid gemaakt in de vergelijking met andere Belgische steden en met andere Europese hoofdsteden, omdat hun respectieve functies als congresstad sterk verschillen.

4.4.1. Vergelijking met Belgische steden

Binnen België is de concurrentie tussen Brussel en andere congressteden zoals Brugge, Antwerpen, Gent, Namen en Luik eerder beperkt. Internationale congressen doen zich er eerder occasioneel voor, terwijl Brussel de derdebelangrijkste plaats voor internationale congressen bezet.

Aangezien vooral buitenlandse deelnemers economische en sociale impact hebben, komt het er vooral op aan de internationale competitiviteit van Brussel als congresstad te analyseren.

4.4.2. Vergelijking met Europese steden

Op internationaal vlak zal Brussel worden vergeleken met zijn twee belangrijkste concurrenten, Parijs en Wenen. Deze steden staan respectievelijk op de eerste en de tweede plaats op de door de UIA opgestelde wereldranglijst van congressteden. Vanwege het gebrek aan onderling vergelijkbare cijfers zullen de steden afzonderlijk vergeleken worden.

Opmerkelijk is dat de dominante positie van Parijs op het vlak van het aantal congressen aan het afbrokkelen is (grafiek 8). Het verschil in aantal internationale congressen in de verschillende steden wordt voortdurend kleiner. Tevens bemerkt men dat Brussel tot en met 1993 een belangrijkere internationale congresstad was dan Wenen.

Grafiek 8: Internationale congressen te Brussel, Parijs en Wenen

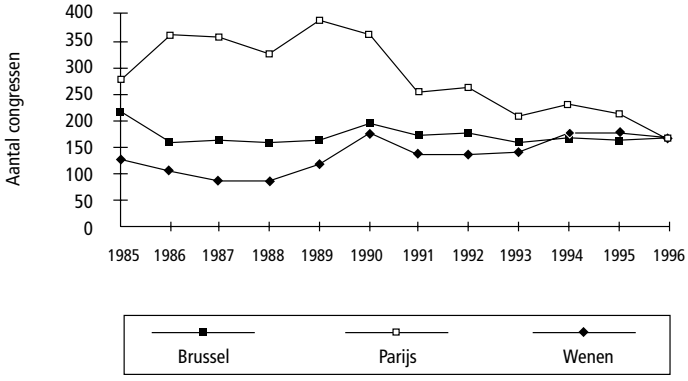

Bron: UIA

Parijs

Sinds 1979 is Parijs de belangrijkste stad ter wereld wat het aantal internationale congressen betreft. Dit is niet verwonderlijk aangezien Parijs over een zeer uitgebreide infrastructuur beschikt die een gevarieerd en goed verspreid aanbod van congresruimten toelaat. Opmerkelijk is alleszins dat dit aanbod in de eerste plaats tot stand kwam dankzij privé-initiatieven.

Dagelijks kunnen 110 duizend congresgangers opgevangen worden in de diverse Parijse zalen. Het belangrijkste congrescentrum is ongetwijfeld het Palais des Congrès de Paris dat, verspreid over meerdere zalen, een capaciteit van meer dan tienduizend personen heeft. In hetzelfde complex bevinden zich twee hotels met duizend kamers, negen restaurants, een winkelgalerij, een RER (Réseau Express Régional)-station en een TGV-station. In 1993 ontving dit congrespaleis 200 van de 355 internationale congressen in Parijs.[24] Het is dan ook dankzij het feit dat Parijs zeer grote congressen kan ontvangen (met meer dan vijfduizend deelnemers) dat het de belangrijkste congresstad is en kan blijven. In 1993 ontving Parijs 940 duizend congresdeelnemers, terwijl Brussel er maar 208.416 ontving. Reeds boven werd opgemerkt dat Brussel soms grote congressen dient te weigeren wegens een gebrek aan onthaalcapaciteit.

Naast een aantal zeer grote zalen beschikt Parijs over een groot aantal zalen met een capaciteit van ongeveer duizend personen. De bekendste hiervan zijn het Centre des Congrès de la Villette, het Maison de la Chimie en het CNI.[25]

Ook het Parijse hotelaanbod is zeer goed ontwikkeld. Men vindt er 1.234 hotels met twee of meer sterren die samen 65.691 kamers aanbieden. In tabel 15 wordt de verdeling van deze hotels gegeven.

Tabel 15: Verdeling van de Parijse hotels

	Aantal hotels	Aantal kamers
4 sterren luxe	1	217
4 sterren	75	9.960
3 sterren	502	27.699
2 sterren	656	27.815
Totaal	1.234	65.691

Bron: EFCT , Directory 95-96[26]

24. Note de synthèse sur le tourisme d'affaires à Paris, Bureau des Congrès et des Salons de Paris, 1994, pp. 5-6.
25. EFCT, Directory 95-96.
26. Recentere gegevens van de European Federation of Conference Towns waren niet beschikbaar bij de levering van dit rapport in december 1997.

Het vergelijkbare Brusselse hotelaanbod is natuurlijk veel beperkter. In Brussel bevinden zich 132 hotels met twee of meer sterren die samen over 12.248 kamers beschikken. De Parijse hotelcapaciteit ligt dus vijfmaal hoger. Het aantal overnachtingen van congresgangers in 1993 ligt echter bijna zesmaal hoger dan in Brussel. Daarentegen vormt het congrestoerisme slechts 5 procent van het Parijse hotelcliënteel (ten opzichte van 11 procent voor Brussel) (cijfers 1990). De bezettingsgraad van de Parijse hotels ligt dan ook een stuk hoger dan die van de Brusselse.

Om de economische gevolgen van het Parijse congrestoerisme te analyseren kan men zich baseren op een studie van het Bureau des Congrès et des Salons de Paris[27] In deze studie wordt een onderscheid gemaakt tussen congressen enerzijds en seminaries (en *corporate meetings*) anderzijds. De gemiddelde uitgaven per dag bedragen 1.850 FF (11.100 BEF) voor de nationale congresgangers en 2.550 FF (15.300 BEF) voor de internationale congresgangers. Het gewogen gemiddelde van deze bedragen bedraagt 2.200 FF (13.200 BEF). Voor de seminaristen is de gemiddelde omzet 1.500 FF (9.000 BEF) per dag en per seminarist. Wanneer men de uitgaven van de congresgangers en deze van de seminaristen weegt met het aantal overnachtingen van elke groep komt men tot een gemiddelde omzet van 1.995 FF (11.970 BEF) per dag en per congresganger. De uitgaven van de congresgangers in Brussel bedragen tien- à twaalfduizend frank per dag. Deze cijfers komen dus vrij goed overeen. (Eventueel kan men besluiten dat de Parijse congresgangers iets meer uitgeven dan de Brusselse, maar men mag niet uit het oog verliezen dat er niet steeds met volledige en/of betrouwbare gegevens gewerkt wordt, zodat aan dit verschil geen grote betekenis gehecht mag worden.)

Vanwege het veel hogere aantal congressen en seminaries in Parijs ligt het totaal aantal overnachtingen er ook veel hoger. Wanneer men op basis van deze gegevens de totale omzet van het congrestoerisme (in de strikte zin van het woord) en van het seminarietoerisme berekent, komt men respectievelijk tot 3,83 miljard FF (22,98 miljard BEF) en 1,08 miljard FF (6,48 miljard BEF). In totaal komt men voor het congrestoerisme (in ruime zin) in Parijs tot een zakencijfer van 4,91 miljard FF (29,46 miljard BEF). Voor Brussel ligt dit bedrag tussen 4,7 en 5,6 miljard frank. Dit toont niet alleen nogmaals aan dat Parijs een veel grotere congresstad is dan Brussel, maar tevens dat het congrestoerisme ook daar een belangrijke economische impact heeft en daarom de gepaste aandacht dient te krijgen. In tabel 16 wordt een samenvattende vergelijking tussen Brussel en Parijs gegeven.

---

27. Note de synthèse sur le tourisme d'affaires à Paris, Bureau des Congrès et des Salons de Paris, 1994.

Tabel 16: Vergelijking Brussel - Parijs

	Parijs	Brussel
Aantal internationale congressen 1994	229	169
Aantal deelnemers (congressen, seminaries, *corporate meetings*) 1993	940.000	208.41[a]
Aantal overnachtingen (congressen, seminaries, *corporate meetings*) 1993	2.460.000	435.464
Uitgaven per dag per congresganger 1993 (BEF)	11.970	10.000 - 12.000
Omzet congrestoerisme 1993 (BEF)	29,5 miljard	4,4 - 5,2 miljard
Aantal hotels (2 of meer sterren) 1995	1.234	132
Aantal hotelkamers (2 of meer sterren) 1995	65.691	12.248

a. Wegens het gebrek aan cijfers over het aantal deelnemers in Brussel werd het aantal aankomsten van congresgangers in Brusselse hotels gegeven.

Tot slot kan men nog opmerken dat Parijs ernstige inspanningen levert om zijn eerste plaats op de wereldranglijst te behouden:

- het hotelaanbod blijft groeien. In de komende jaren zullen zowel in Parijs als in de voorsteden een groot aantal hotels van alle categorieën hun deuren openen;
- er wordt voortdurend geïnvesteerd in de uitbreiding van bestaande of in de oprichting van nieuwe congrescentra. Op dit ogenblik voorziet men de verdere uitbreiding van het Palais des Congrès de Paris;
- de belangrijkste zakenwijk van Europa, La Défense, blijft zich ontwikkelen op het gebied van omvang en infrastructuur;
- er grijpen continu nieuwe investeringen plaats in de transportinfrastructuur. Vooral het belang van de RER en de TGV blijft toenemen, met Parijs als knooppunt. Tevens wordt de Roissy-Charles de Gaulle-luchthaven uitgebreid.

Verder zag het Bureau des Congrès et des Salons de Paris in 1994 zijn dotatie stijgen van twee tot zeven miljoen FF. Het Parijse promotiebudget werd met acht miljoen FF verhoogd tot dertig miljoen FF. Tevens zal vanaf 1995 de verblijfstaks volledig geherinvesteerd worden in de toeristische sector. Het is duidelijk dat de Parijse overheid oog heeft voor het economische belang van de congressector.

Wenen

Wanneer men het Weense aanbod van congrescentra analyseert, stelt men vast dat naast twee zalen met een zeer hoge capaciteit (de Stadthalle met een capaciteit van 11.000 personen en het Austria Center Vienna met een capaciteit van 4.300 personen) Wenen vooral beschikt over zalen met een eerder beperkte capaciteit (tot 700 personen).[28] De stad speelt daarmee perfect in op de huidige vraag. Er is immers vooral nood aan zeer grote congresruimten en aan eerder kleine congresruimten die over een aantal verschillende zalen beschikken.

Het Weense hotelaanbod is uitgebreider dan het Brusselse. Men vindt er 321 hotels met twee of meer sterren (tegenover 132 voor Brussel), die samen 19.604 kamers vertegenwoordigen (tegenover 12.248 voor Brussel). De Weense hotelcapaciteit ligt ongeveer 60 procent hoger dan de Brusselse, maar het aantal overnachtingen van congresgangers ligt in Wenen (541.224) slechts 15 procent hoger dan in Brussel.

Tabel 17: Verdeling van de Weense hotels

	Aantal hotels	Aantal kamers
5 sterren	13	2.885
4 sterren	95	8.026
3 sterren	114	4.764
2 sterren	99	3.929
Totaal	321	19.604

Bron: EFCT , Directory 95-96.[29]

Opmerkelijk is het relatief hoge aantal vijfsterrenhotels in Wenen. In Brussel en Parijs is het aanbod van deze hotels eerder beperkt.

Om een vergelijking van de economische impact van het Weense en het Brusselse congrestoerisme door te kunnen voeren, baseren wij ons op een door de Weense universiteit opgesteld rapport over het Weense congrestoerism.[30]

Een confrontatie van de raming voor Brussel en de Weense studie wijst op een belangrijk verschil tussen de bijdrage aan het BNP van het Weense en van het Brusselse congrestoerisme in 1994. In Wenen bedraagt de BNP-bijdrage per dag en per congresdeelnemer 2.893 AS (8.679 BEF) voor de nationale congressen. Voor de internationale congressen ligt deze bijdrage tussen 4.588 AS (13.764 BEF) en 5.608 AS (16.824 BEF). Wanneer men deze bedragen weegt met het aantal overnachtingen, komt men tot

28. EFCT, Directory 95-96.
29. Recentere gegevens van de European Federation of Conference Towns waren niet beschikbaar bij de oplevering van dit rapport in december 1997.
30. Vienna Convention Bureau, Statistics 1994, Vienna, 1995.

een BNP-bijdrage die tussen 4.269 AS (12.807 BEF) en 5.098 AS (15.294 BEF) per dag en per congresganger schommelt. In vergelijking met de geschatte individuele dagelijkse BNP-bijdrage van de Brusselse congrestoerist, die tussen 7.500 en 9.000 frank schommelt, liggen de Weense bedragen 5.300 tot 6.300 frank of ongeveer 70 procent hoger.

Wanneer men op basis van deze cijfers de totale bijdrage aan het BNP van het congrestoerisme berekent, komt men tot een bedrag dat varieert tussen 6,3 en 7,5 miljard frank. Voor Brussel bedraagt de totale BNP-bijdrage 3,5 tot 4,2 miljard frank. De BNP-bijdrage van het Weense congrestoerisme ligt dus 80 procent hoger dan die van het Brusselse congrestoerisme.[31] In tabel 18 wordt een samenvattende vergelijking gegeven tussen Brussel en Wenen.

Tabel 18: Vergelijking Brussel - Wenen[a]

	Wenen	Brussel
Aantal internationale congressen 1994	179	169
Aantal deelnemers (congressen, seminaries, *corporate meetings*) 1994	149.128	224.62[b]
Aantal overnachtingen (congressen, seminaries, *corporate meetings*) 1994	541.224	470.161
Uitgaven per dag per congresganger 1994 (BEF)	12.808 - 15.294	7.500 - 9.000
Omzet congrestoerisme 1994 (BEF)	6,3 - 7,5 miljard	3,5 - 4,2 miljard
Aantal hotels (2 of meer sterren) 1995	321	132
Aantal hotelkamers (2 of meer sterren) 1995	19.604	12.248

a. Om tot vergelijkbare gegevens te komen werden bepaalde elementen uit het Weense rapport herberekend.
b. Wegens het gebrek aan cijfers omtrent het aantal deelnemers in Brussel, werd het aantal aankomsten van congresgangers in Brusselse hotels gegeven.

5. Besluit

Dit afsluitende deel somt eerst puntsgewijs de belangrijkste vaststellingen uit het voorgaande op en vervolgens worden de economische en op het beleid gerichte conclusies weergegeven.

---

31. Men moet er rekening mee houden dat dit alles steunt op de veronderstelling dat 75 procent van de uitgaven van de congresgangers in Brussel toegevoegde waarde vertegenwoordigt. Indien men een hoger percentage zou hanteren, dan zouden de verschillen met Wenen vanzelfsprekend lager liggen. Toch zal in elk geval de BNP-bijdrage van het Weense congrestoerisme hoger liggen dan die van het Brusselse congrestoerisme.

5.1. Belangrijkste vaststellingen

1. Het ontbreekt Brussel aan infrastructuur om zeer grote congressen (> 3000 deelnemers) te kunnen ontvangen.
2. Er is een overaanbod van kwaliteitshotels in Brussel, maar het ontbreekt de congressector aan hotels met zeer grote capaciteit.
3. De perifere infrastructuur van Brussel (vertaaldiensten en dergelijke) is goed ontwikkeld.
4. De ligging van de congrespolen correspondeert goed met de ligging van de hotel-polen.
5. De congresactiviteiten zorgen voor 13,6 procent van het aantal overnachtingen in de Brusselse hotels.
6. De verblijfsduur van de Brusselse congresganger is gemiddeld kort (1,5 à 2,1 dagen) en wordt zelden uitgebreid met een toeristisch bezoek.
7. Het aantal georganiseerde congressen blijft overal in de wereld toenemen. Brussel stagneert in die groeiende markt en verliest snel marktaandeel.
8. Ook het aantal steden die zich aanbieden voor de ontvangst van congressen, neemt toe.
9. Net zoals de verblijfsduur van de congressisten, is ook de duur van de Brusselse congressen gemiddeld ontgoochelend kort (1,4 à 1,8 dagen).
10. Internationale congressen hebben op de Brusselse economie en tewerkstelling een veel sterkere impact dan nationale congressen.
11. De congressector neemt 0,3 procent van het Bruto Regionaal Produkt van het Brusselse Gewest voor zijn rekening.
12. De omzet van de Brusselse congressector is (in 1994) 4,7 à 5,6 miljard frank.
13. Ongeveer één Brusselse werknemer op 153 verdient zijn brood in deze sector (zonder ook de afgeleide tewerkstelling mee in rekening te nemen).
14. De sector recruteert voornamelijk laaggeschoolden, dit wil zeggen uit het segment van de arbeidsmarkt waarin de grootste nood aan het creëren van jobs bestaat.
15. Een Brusselse congresganger besteedt per dag ongeveer 11.000 frank. In Parijs ligt dit op hetzelfde niveau; Wenen trekt congresgangers aan met een gemiddelde besteding die nog 85 procent hoger ligt.

5.2. Besluiten

1. Brussel stagneert in een expanderende markt. Hoewel het aantal congressen wereldwijd voortdurend toeneemt, blijft de congresactiviteit te Brussel ongeveer constant. Brussel ziet daardoor zijn marktaandeel tegen een verontrustend ritme teruglopen.

2. Er is nochtans ruime capaciteit op overschot, die dus zonder opportuniteitskosten aangewend zou kunnen worden voor het ontvangen van congressen.
3. De infrastructuur van congrescentra is goed uitgebouwd, maar vertoont een lacune voor zalen met een zeer grote capaciteit (> 3.000 congressisten), wat een handicap is die in de toekomst zou kunnen bijdragen tot de verdere verschrompeling van het Brusselse marktaandeel.
4. In de hotelsector doet zich een analoge toestand voor. Enerzijds is er een ruim aanbod van kwaliteitshotels — zelfs een uitgesproken overaanbod buiten de piekperioden — maar anderzijds ontbreekt het Brussel aan zeer grote hotels, wat het voor grotere congressen moeilijk of onmogelijk maakt alle congresgangers in één hotel te logeren. Dit is nochtans een belangrijk criterium voor een organisator om zijn congres te lokaliseren.
5. Brussel is dus wel goed uitgerust, ook qua perifere diensten (vertaling, communicatie en dergeljke), om congressen van kleine en middelgrote omvang te onthalen, maar vertoont infrastructurele handicaps voor het opvangen van grotere evenementen. Het zijn precies dergelijke grote congressen die economisch het meest interessant zouden zijn.
6. Het verschil in vraag naar hotelkamers in de piekperioden en in de dalperioden is een klassiek probleem in de hotelsector. In Brussel wordt dit probleem nog verscherpt door het ruime aanbod. Een uitbreiding van de congresactiviteit is echter geen geschikt instrument om de schommelingen op te vangen in de vraag naar hotelaccomodatie, aangezien deze sector zelf eveneens sterke seizoenschommelingen vertoont die correleren met de vraag naar hotelaccomodatie.
7. De vraag naar congressen verschuift in de richting van kleinere, kortere en meer specialistische congressen, met een afgenomen neiging om de duur van een congresverblijf uit te breiden met een toeristisch bezoek, en in de richting van een complexere infrastructuur dan alleen maar een vergaderruimte.
8. De tendens tot decentralisering van de instellingen en diensten van de EU erodeert de positie van Brussel als congresstad. Het is van centraal belang voor de economie van Brussel, met onder meer de congressector, dat deze evolutie zoveel mogelijk een halt wordt toegeroepen door een krachtdadige houding van België in de EU-beleidsorganen. De verdediging van de Brusselse belangen binnen de EU is een federale bevoegdheid en veronderstelt dus de nationale bereidwilligheid dit inderdaad te doen. Het is daarom van belang dat de hoofdstad zich communautair correct en tweetalig gedraagt, zoniet dreigt een politieke toestand te ontstaan waarin de positie van Brussel in de EU niet langer op de federale solidariteit kan rekenen. Een afkalving van de Europese rol van Brussel zou zeker zeer schadelijk zijn voor de congresactiviteit te Brussel.

9. Het economische belang van de congressector mag niet onderschat worden: de omzet van de Brusselse congressector is (in 1994) 4,7 à 5,6 miljard frank en één Brusselse werknemer op 153 verdient zijn brood in deze sector (zonder ook de afgeleide tewerkstelling mee in rekening te nemen). De sector staat in voor 0,3 procent van het Brusselse Bruto Regionaal Produkt.
10. Ook in het Brusselse, zijn voornamelijk laaggeschoolden werkloos. Het is precies onder de laaggeschoolden dat de congressector vooral zijn personeel recruteert. Dit betekent dat deze activiteit niet alleen een substantiële bijdrage levert tot de tewerkstelling in het algemeen, maar bovendien precies rekruteert uit dat segment van de werklozen die de grootste nood aan arbeidscreatie hebben.
11. Gezien enerzijds de niet onbelangrijke economische en sociale impact van de congresactiviteiten en anderzijds het onvermogen van Brussel om zeer grote congressen te onthalen zou het de moeite lonen een studie te ondernemen naar de financiële en economische haalbaarheid van de inplanting van een zeer grote congresruimte voor ongeveer 5.000 deelnemers. Men moet daarbij voor ogen houden:
    a- dat het project strikt financieel wellicht niet zelfbedruipend zal zijn;
    b- dat de inplanting van het nieuwe congrescentrum ofwel dient te geschieden in de buurt van de aanwezige hotelpolen (zie deel II) ofwel zelf de nodige bijkomende hotelaccomodatie dient te omvatten. Voor het eerste alternatief moet echter opgemerkt worden dat er in de buurt van de bestaande hotelpolen nog weinig ruimte voorhanden is om een groot congrescentrum in te planten; voor het tweede alternatief geldt het nog veel sterkere bezwaar dat Brussel reeds oververzadigd is van hotelcapaciteit met kwaliteit.
12. Men zou moeten overwegen om de promotie van Brussel te versterken, maar dan wel op een selectieve wijze.
    a- De Dienst voor Toerisme en Informatie van Brussel beschikt jaarlijks over 13 à 17 miljoen frank[32] De verantwoordelijken wijzen er graag op dat dit een twintigste is van de opbrengst van de verblijfsbelastingen die de Brusselse hotels afdragen (314 miljoen frank in 1994).
    b- Een financiële versterking van de promotie zou echter
        (1) moeten kaderen in een duidelijk beleid met concrete doelstellingen en verantwoordelijkheden en
        (2) in eerste instantie selectief gericht moeten zijn op het promoten van congresactiviteiten. De productiviteit van de voor deze promotie ingezette middelen is immers hoger dan die van de middelen voor de algemene promotie, enerzijds vanwege het ruime bestedingspatroon van de gemiddelde con-

32. Jean-Luc Tesseur, adjunct-adviseur dienst financiën, stad Brussel.

gresganger en anderzijds vanwege de omstandigheid dat de congresdeelnemer van nu ook nog eens de toerist van morgen kan worden.

13. De vergelijking van Brussel met concurrerende congressteden toont eigenlijk aan dat Brussel uiteindelijk toch wel goed presteert als men rekening houdt met zijn competitieve handicaps, die te maken hebben met de afwezigheid van capaciteit om zeer grote congressen te onthalen en met zijn middelmatige imago bij de congresgangers.
14. Brussel behoort tot de categorie van efficiënte en praktische congressteden, met weliswaar enige aantrekkelijkheden buiten het congres, maar met onvoldoende charme om zich te profileren tot de favoriete bestemming van congresgangers. De stad maakt nochtans deel uit van een unieke cluster van in elkaar groeiende en sfeervolle cultuursteden die voor het congresimago perfect complementair zijn met Brussel. De Brusselse congressector zou de pluspunten van de cluster veel beter moeten valoriseren en als één "Brussels" pakket moeten uitdragen. Voor de buitenlandse congresorganisator moet het concept "congresstad Brussel" verruimd worden, zodat het ook de aantrekkingskracht van de andere clustersteden zou omvatten. Institutionele of communautaire haarklieverij mag deze verbredingsstrategie niet in de weg staan.
15. De organisatie van een congres stelt de organisator vaak voor een probleem van prefinanciering: zowel de hotelier als de zaaluitbater wil reeds voor de aanvang van het congres garanties voor de financiering van de gereserveerde capaciteiten. De inschrijvingen komen er uiteraard pas wanneer het congres vastligt en de ontvangsten arriveren nog later of pas tijdens het congres zelf. Vele organisatoren hebben er moeite mee ex ante de nodige financiële vastleggingen te verstrekken. (Het Congressenpaleis, dat eigendom is van de Staat, staat late betaling toe om zo meer congressen aan te trekken.) De aantrekkingskracht van Brussel zou dramatisch versterken indien op systematische wijze de financiering van congressen zou worden vergemakkelijkt door in het kader van de Brusselse congrespromotie een bescheiden en specifiek voor congrespromotie bestemd fonds te creëren dat
    - ofwel de prefinanciering gedeeltelijk op zich neemt en die voorschotten na het congres, eventueel met een 'fee', recupereert in een systeem van 'revolving fund',
    - ofwel, eventueel tegen een commissie van enkele procenten, zich garant stelt tegenover de hotel- en zaalexploitanten.

    Tegen zeer lage kosten — en misschien zelfs met enig profijt — kan men op deze wijze een heel grote versterking bewerkstelligen in de aantrekkingskracht van Brussel als congresstad.
16. In het licht van het economische belang van de congresactiviteit voor Brussel, zoals bovenstaande studie aantoont, zou men kunnen over-

wegen in de ontwikkeling en vooral bij de uitvoering van het promotiebeleid alle rechtstreeks en onrechtstreeks geïnteresseerde belangengroepen nauwer te betrekken bij en daadwerkelijk in te schakelen in een ruime promotiestrategie. De doelstelling moet zijn het marktverlies van Brussel te stoppen.

17. In het licht van hun complementariteit met Brussel (cf. supra) zou het niet onlogisch zijn ook de andere steden van de cluster in het promotiebeleid van "congresstad Brussel" te betrekken.

Bibliografie

Assises du tourisme bruxellois, Comment assurer le développement d'un espace attrayant et accueillant pour les touristes?, Atelier n° 1, Bruxelles, 1994.

BECIB, Conventions, Meetings and Seminars Guide to Belgium 1994-1996, Brussels.

BRAT, Prospectives urbanistique et socio-économique du développement du secteur hôtelier en région de Bruxelles-Capitale, Région de Bruxelles-Capitale, Administration de l'urbanisme et de l'aménagement du territoire, Bruxelles, 1992.

Brussels Congress, Let's Meet in Brussels 1995, Brussels, 1994.

Brussels Congress, Statistiques Congrès à Bruxelles 1994, Bruxelles, 1995.

Bureau des Congrès et des Salons de Paris, Note de synthèse sur le tourisme d'affaires à Paris, Paris, 1994.

De Coninck G., 150 années de congrès internationaux en Belgique (1830-1980), Transnational Associations 6-7, 1980.

De Coninck G., International Meetings in 1994, UIA, Brussels, 1995.

De Coninck G., Les OING à Bruxelles: les retombées économiques de leurs réunions, FAIB, Bruxelles, 1990.

EFCT, Directory 95-96, Brussels, 1995.

J. Moreu & J. Prevoo, Conference Management - Theorie en praktijk van congres- en vergaderorganisatie, Zoetermeer, 1992.

TIB, Hotel Guide 1995, Brussel, 1995.

Vienna Convention Bureau, Statistics 1994, Vienna, 1995.

V. Illegems, A. Verbeke, R. S'Jegers

Telewerken: is virtuele mobiliteit het antwoord op verkeerscongestie in Brussel?

1. Inleiding

Brussel vervult de functie van centrum op politiek, juridisch, cultureel, sociaal en economisch vlak. De private sector staat in belangrijke mate in voor de economische centrumfunctie van Brussel. Toch heeft ook de overheid via het scheppen van aantrekkelijke ontwikkelingsvoorwaarden een invloed op die economische centrumfunctie. Een van de actieterreinen van de overheid is de optimalisatie van de verkeersstromen in de stad. Deze optimalisatie kan de vorm aannemen van zowel aanbod- als vraagsturende maatregelen. Het voorstel van Minister Hasquin van het Brusselse Gewest om Brusselse bedrijven een mobiliteitsplan te doen opstellen dat een optimaal gebruik beoogt van de bestaande vervoerswijzen (private auto, tram, bus, metro, carpooling, fiets, trein, enzovoort) door de personeelsleden, kadert in het vraagsturende overheidsbeleid. Deze paper wil het nut aantonen van het opnemen van telewerken als virtuele mobiliteitsmogelijkheid in de mobiliteitsplannen van de Brusselse ondernemingen. Daarom zullen de volgende onderzoeksvragen behandeld worden. Wat is de omvang van het huidige congestieprobleem in Brussel? Is telewerken geschikt als beleidsmaatregel voor Brussel? Welke vormen van telewerken zijn er? Wat is het huidig aantal telewerkers in Brussel? Hoe groot is het potentieel aan telewerkers in Brussel? Wat is de impact van telewerken op de verkeerscongestie?

2. Omvang van het huidige mobiliteitsprobleem in Brussel

De behoefte aan — en de vraag naar — verkeersmobiliteit neemt nog steeds toe in Brussel. Deze behoefte kan nagegaan worden aan de hand van een aantal parameters: het aantal voertuig-kilometers, het aantal reizigers-kilometers en het aantal personen per voertuig. De lengte van het

wegennet geeft het aanbod van de infrastructuur weer. De spanningen tussen de vraag naar mobiliteit en de aangeboden infrastructuur kan onderzocht worden op basis van de gemiddelde dagintensiteit (van 6u tot 22u)[1]. Deze mobiliteitsparameters worden voor Brussel voor 1985, 1990 en 1995 weergegeven in tabel 1. In de periode 1985-1995 is het aantal voertuig-kilometers met 22 procent toegenomen en het aantal reizigers-kilometers met 13 procent. Ook is het gemiddeld aantal personen per voertuig in deze periode afgenomen. Het Brusselse wegennet onderging in de periode 1985-1995 geen grote veranderingen. De aanwezige infrastructuur blijkt dan ook onder druk te komen om de toegenomen vraag naar mobiliteit op te vangen. Hierdoor is de al zeer hoge gemiddelde dagintensiteit in deze periode gestegen met 21 procent.

Tabel 1: Mobiliteitsparameters voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

	miljard voertuig-kilometers per jaar	miljard voertuig-kilometers per jaar weergegeven t.o.v. het basisjaar 1985	miljard reizigers-kilometers per jaar	miljard reizigers-kilometers per jaar weergegeven t.o.v. het basisjaar 1985	gemiddeld aantal personen per voertuig	lengte van het wegennet in kilometer	de gemiddelde dagintensiteit	de gemiddelde dagintensiteit weergegeven t.o.v. het basisjaar 1985
1985	2,38	100	2,88	100	1,39	1.621	3.657	100
1990	2,73	115	3,18	111	1,34	1.627	4.179	114
1995	2,91	122	3,26	113	1,29	1.643	4.411	121

Bron: Ministerie van Verkeer en Infrastructuur, eigen compilatie van tabel

Steeds meer personen verkiezen voor hun woon-werk en werk-woonverkeer gebruik te maken van gemotoriseerde privé-vervoermiddelen. In 1981 gebeurde 60,4 procent van de gemotoriseerde pendeltrips met privé-vervoersmiddelen, in 1991 is dit cijfer gestegen tot 72,9 procent.

De verhoging van de verkeersmobiliteit wordt in de hand gewerkt door de ruimtelijke reorganisatie van de steden na Wereldoorlog II, die een intenser gebruik van de eigen wagen vereenvoudigde. Maar ook de leeg-

1. De gemiddelde dagintensiteit van 6u tot 22u (een periode van 16 uur) wordt bekomen door het totaal aantal afgelegde voertuig-kilometers in Brussel in één jaar te delen door de netlengte in dat jaar. Deze waarde moet vervolgens gedeeld worden door 365 om van een gemiddelde jaarintensiteit naar een gemiddelde dagintensiteit te komen. Ten slotte wordt de bekomen waarde gedeeld door een coëfficient van 1,1 om de gemiddelde dagintensiteit van 6u tot 22u te bekomen. Hier wordt verondersteld dat het verkeersvolume tussen 22u en 6u slechts één tiende bedraagt van het volume tussen 6u en 22u. Indien het verkeersvolume constant bleef tijdens de 24 uren van één dag zou men moeten delen door een coëfficient van 1,5.

loop van de steden moedigt het gebruik van de eigen wagen aan, doordat de werkgelegenheid grotendeels geconcentreerd is in de periferie waar er geen net van openbaar vervoer uitgebouwd is. Tussen 1981 en 1991 steeg het aantal arbeidsplaatsen in het Brusselse Gewest met 2,2 procent en in de periferie met 25,8 procent; terwijl het aantal inwoners in het Brusselse Gewest afnam met 4,3 procent en in de periferie toenam met 5,1 procent (Gewestelijk verkeerscirculatieplan, 1995). Deze tendensen komen overeen met wat in de meeste stedelijke gebieden in de OESO-landen wordt waargenomen.

Een oplossing voor de toename van de verkeerscongestie kan niet langer geboden worden door een uitbreiding van de bestaande infrastructuur, aangezien er vooral in stedelijke gebieden vaak een gebrek aan financiële middelen of ruimte is. Er zijn voorbeelden van andere benaderingen maar zij hebben allemaal beperkingen. De milde aanpak van de verkeerscongestie die voortvloeit uit de idee van zelfregulering en maatregelen om het verkeer te vertragen, biedt geen soelaas op lange termijn vanuit een economisch, sociaal, politiek en ecologisch standpunt. Elke verplaatsing wordt bij deze aanpak op een zelfde manier 'belast', terwijl men in feite rekening dient te houden met de duur en de belangrijkheid van een verplaatsing. Inspanningen om het huidig netwerk beter te beheren via technologische innovaties (computergestuurde verkeerslichten, directe communicatie tussen voertuigen, de voorziening van actuele informatie, enzovoort) zijn evenmin de oplossing, aangezien elk operationeel systeem zijn administratieve, sociale en financiële beperkingen heeft (Jones, 1993). Daarom wordt *rekening rijden* vaak door vervoerseconomen voorgesteld als een oplossing voor de verkeerscongestie in de geïndustrialiseerde wereld (De Borger en Proost, 1997). 'Rekening rijden' is gebaseerd op Pigouviaanse belastingbeginselen, waarbij de weggebruiker de effectieve kostprijs betaalt van de transportexternaliteiten die hij/zij veroorzaakt door het gebruik van private voertuigen. Door deze optimale belasting wordt de weggebruiker aangemoedigd om zijn/haar verkeersgedrag aan te passen op diverse relevante vlakken (waaronder: het aantal verplaatsingen, de afgelegde afstand, de gebruikte technologie, het tijdstip waarop men zich verplaatst, enzovoort) (Verhoef, Nijkamp en Rietveld, 1996). Ondanks de economische en sociale voordelen die voortvloeien uit 'rekening rijden' bestaat er tot nog toe geen operationeel systeem dat betrouwbaarheid, anonimiteit en vrije doorstroming van verkeer kan garanderen. Een doorgedreven toepassing bestaat enkel in Singapore, hoewel experimenten thans aan de gang zijn in diverse andere landen. 'Rekening rijden' is ongetwijfeld een zinvol beleidsinstrument. Het probleem is echter dat:

(1) het verhoopte effect zich veelal enkel voordoet als het gecombineerd wordt met andere, complementaire beleidsinstrumenten;
(2) een dergelijk beleidsinstrument enkel wordt aanvaard door de bevolking als het samengaat met een programma van uitbreiding van het

openbaar vervoersnetwerk, lagere tarieven voor het openbaar vervoer en distributieve compensatiemaatregelen voor het inkomen.

De veralgemeende toepassing van een coherente set beleidsinstrumenten inclusief 'rekening rijden' vergt dus aanzienlijke financiële middelen, terwijl de budgettaire mogelijkheden van de meeste overheden beperkt zijn. Bovendien hebben de meeste beleidsinstrumenten een lange aanlooptijd nodig voordat zij resultaten opleveren. Daarom blijkt het zinvol om ze te ondersteunen met een complementaire beleidsmaatregel, namelijk de promotie van telewerken.

Men kan zich de vraag stellen of telecommunicatie een substituut is voor transport. Er bestaan inderdaad een aantal gelijkenissen.

(1) *Fysische overeenkomst*: telecommunicatienetwerken worden meestal aangelegd langs de bestaande infrastructuur van wegen.
(2) *Analytische overeenkomst:* zowel voor telecommunicatie als transport is de aanwezigheid van een netwerk een inherente voorwaarde. Het vereiste netwerk heeft een aantal gemeenschappelijke eigenschappen, namelijk: knooppunten en verbindingen met verschillende capaciteit, de mogelijkheid om aan verschillende snelheden het netwerk te gebruiken evenals de mogelijkheid om verschillende types van vervoer te realiseren.
(3) *Economische overeenkomst*: in het recente verleden werd zowel segmenten van de telecommunicatiemarkt als segmenten van de transportmarkt getypeerd als een natuurlijk monopolie. Deze stelling werd voor beide onlangs verlaten ten gevolge van technologische ontwikkelingen.

Telecommunicatie beïnvloedt de vraag naar — en het aanbod van — transport, maar de omgekeerde relatie geldt eveneens (Mokhtarian, 1990). Inzake deze wederzijdse relatie zal in dit artikel vooral de impact van telecommunicatie in de zin van telewerken op de vraag naar transport geanalyseerd worden.

3. Een alternatieve benadering: telewerken

De ontwikkeling van telewerken kan een significante impact hebben op een groot aantal aspecten van de Brusselse verkeersproblematiek als daar zijn: de verkeerscongestie, de uitlaatemissies, het aantal verkeersongevallen en de ruimtelijke ordening. Indien telewerken gecombineerd wordt met een complementaire beleidsmaatregel, bijvoordbeeld rekening rijden, die de ontwikkeling van een latente vraag[2] naar mobiliteit opvangt, dan wordt de kans op impact significant vergroot. Telewerken als anti-congestie beleidmaatregel heeft vele pluspunten:

(1) men kan telewerken direct implementeren;

(2) telewerken kan relatief goedkoop geïmplementeerd worden;
(3) telewerken draagt bij tot het verruimen van de persoonlijke keuzemogelijkheden;
(4) telewerken heeft een positieve invloed op een ruim spectrum van sociale, economische en ecologische aspecten (Sampath, Saxena and Mokhtarian, 1991).
    (a) sociale aspecten: telewerken biedt de mogelijkheid om het familiaal leven beter te combineren met het werk. Integratie van invaliden wordt vergemakkelijkt via telewerken;
    (b) economische aspecten: een doordacht telewerk-project kan een bedrijf een aantal voordelen opleveren: een toegenomen productiviteit, een reductie van het aantal vierkante meter kantoorruimte, een verbeterde rekrutering en verbeterd personeelsbeheer, een betere klantenservice en een daling van het absenteïsme;
    (c) ecologische aspecten: naarmate de penetratiegraad van telewerken toeneemt, vergroot het positieve effect op de verkeersmobiliteit, de kwaliteit van de lucht en mogelijk zelfs de ontwikkeling van achtergebleven regio's.

Telewerken biedt vooral mogelijkheden voor stedelijke gebieden zoals het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Er zijn twee elementen die deze stelling ondersteunen:

Volgens cijfers van het Belgische Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid zou 87 procent van de Brusselse beroepsbevolking tewerkgesteld zijn in de dienstensector. Juist binnen de dienstensector situeren zich de beroepen die geschikt zijn voor telewerken. Dit wordt onder andere vastgesteld in een studie van het Britse Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid. Daarin wordt aangetoond dat de verdeling van de telewerkers over de beroepen er als volgt uitziet:

---

2. Met latente vraag naar mobiliteit wordt bedoeld dat mensen die zich eerder verplaatsten met het openbaar vervoer, met de fiets of te voet nu beslissen om zich te verplaatsen met private vervoersmiddelen doordat de vervoerscongestie is afgenomen.

Figuur 1: De verdeling van telewerkers over de verschillende beroepen in het Verenigd Koninkrijk

Bron: Huws, 1993

Ten tweede blijkt uit een Nederlandse studie dat woon-werkverkeer verantwoordelijk is voor zeventig procent van de verkeerscongestie in de ochtendspits (van Reisen,1997). Deze verkeerscongestie wordt voornamelijk veroorzaakt door het samengaan van school-, werk- en winkeluren. Telewerken zou hier een oplossing kunnen bieden doordat het probleem van de verkeerscongestie benaderd wordt uit een proactief standpunt of een bestrijding van het probleem aan de bron.

4. Vormen van telewerken

Om de impact van telewerken op het verkeerscongestieprobleem beter te kunnen inschatten, moet eerst duidelijk zijn wat er onder telewerken wordt verstaan.

We definiëren telewerken als de gehele of gedeeltelijke reductie van de dagelijkse woon-werkafstand ten gevolge van de vervanging van conventioneel vervoer door telecommunicatietoepassingen en/of computertechnologie (Handy en Mokhtarian, 1996).

We kunnen de verschillende soorten telewerk als volgt indelen naargelang de karakteristieken van de telewerker:

(1) *Een organisatorische telewerker*: de werknemer werkt op de hoofdvestiging maar is verbonden met andere werknemers die op de hoofdves-

tiging werken of op de vestiging van een toeleveringsbedrijf, een klant of een partner. Omdat er niet minder gependeld wordt, wordt dit soort werk soms niet beschouwd als telewerk ondanks het feit dat men online werkt.

(2) *Een werknemer tewerkgesteld in een satellietbureau*: de werknemer werkt in een ander gebouw van de onderneming dan de hoofdzetel, in principe dichter bij zijn/haar woonplaats gelegen.

(3) *Een werknemer tewerkgesteld in een telewerkcentrum*: de werknemer is actief in een gebouw gelegen in een residentieel gebied dat aan een onafhankelijke derde partij toebehoort. Deze derde partij verhuurt faciliteiten aan verschillende ondernemingen.

(4) *Een elektronische thuiswerker*: de werknemer werkt regelmatig gedurende een substantieel deel van zijn/haar werkuren thuis en is via telematicatoepassingen verbonden met zijn/haar werkgever.

(5) *Een traditionele thuiswerker*: de werknemer werkt regelmatig voor een substantieel deel van zijn/haar werkuren thuis en gebruikt de bestaande telecommunicatie technologie enkel om zijn/haar resultaten door te zenden.

(6) *Een nomade*: de werknemer werkt op verschillende vestigingen naargelang de behoefte die de onderneming heeft op een specifiek tijdstip.

(7) *Een professionele netwerker*: de telewerker opereert op zelfstandige basis en biedt zijn/haar diensten aan verschillende klanten aan via de mogelijkheden die geboden worden door de telecommunicatietechnologie (Huws, 1993).

Gegeven de hierboven beschreven classificatie volgt dan de manier waarop telewerken gemeten kunnen worden:

(1) *de penetratiegraad*: hier wordt het percentage telewerkers weergegeven, bijvoorbeeld ten opzichte van de actieve bevolking, ongeacht de frequentie waarmee men aan telewerken doet.

(2) *de frequentie*: de frequentie geeft het percentage telewerkers weer op een bepaalde dag tijdens de werkweek.

De frequentie kan op drie manieren worden weergegeven:

(1) het aantal telewerkers op een bepaalde dag als percentage van de *potentiële* werkgelegenheid[3] op die dag.

(2) het aantal telewerkers op een bepaalde dag als percentage van de *feitelijke* werkgelegenheid op die dag. (Het verschil tussen (1) en (2) ligt in het feit dat bij het begrip 'feitelijke werkgelegenheid' de arbeidsplaatsen die niet worden ingevuld ten gevolge van ziekte of vakantie worden uitgesloten.)

---

3. De potentiële tewerkstelling omvat alle arbeidsplaatsen, ook diegene die wegens ziekte of vakantie niet worden opgenomen.

(3) het aantal telewerkers op een bepaalde dag als percentage van de *som* van het aantal heen-en-weer pendeltrips en het aantal telewerkers op die dag. (In (3) zitten in de grootheid waarmee men vergelijkt, niet die personen waar de woonplaats en het werk samenvallen) (Handy en Mokhtarian, 1995).

5. Huidig aantal telewerkers in Brussel

Momenteel bestaan er voor Brussel geen officiële gegevens over het aantal telewerkers. Wel vindt men voor Brussel terug hoeveel personen er soms of gewoonlijk thuiswerken (tabel 2). Volgens deze gegevens zou 10,1 procent van de Brusselse beroepsbevolking thuiswerken.

Tabel 2: Aantal thuiswerkers in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

	GEWOONLIJK	SOMS
THUISWERKERS	33,281	30,335

Bron: *Enquête naar de Beroepsbevolking*, Sociale Statistieken, 1996

Deze gegevens vertegenwoordigen simultaan een overschatting en een onderschatting. Een overschatting omdat in deze categorie van thuiswerkers tevens personen zijn opgenomen die thuis een zaak uitbaten als ook personen die wonen op hun werklocatie (huispersoneel en landbouwers). Deze personen zijn geen telewerkers omdat hier geen reductie van het aantal pendeltrips plaatsvindt. Een onderschatting omdat personen die tewerkgesteld zijn in satellietbureaus of locale telewerkcentra niet in deze cijfergegevens voorkomen (Handy en Mokhtarian, 1996). Momenteel bestaat er dus geen betrouwbare indicatie van het aantal telewerkers in Brussel.

6. Een indicatie van het toekomstig aantal telewerkers in Brussel

Het toekomstig aantal telewerkers zal grotendeels bepaald worden door de snelheid waarmee telewerken ingevoerd wordt. Dit adoptieproces is complex en kan als volgt worden geschematiseerd.

Wanneer een individu overweegt om te telewerken dan is in feite sprake van een sequentieel beslissingsproces bestaande uit twee fasen:
(1) hij/zij beslist of telewerken voor hem/haar aanvaardbaar is;
(2) hij/zij bepaalt de frequentie waarmee hij/zij wil telewerken.

Een individu dat zich uitspreekt over de optie om te telewerken neemt deze beslissing niet op geïsoleerde wijze. Er bestaat een waaier van elementen die zijn/haar beslissing zullen beïnvloeden. Deze vinden we schematisch terug in figuur 2:

Figuur 2: De beslissingsboom voor telewerken

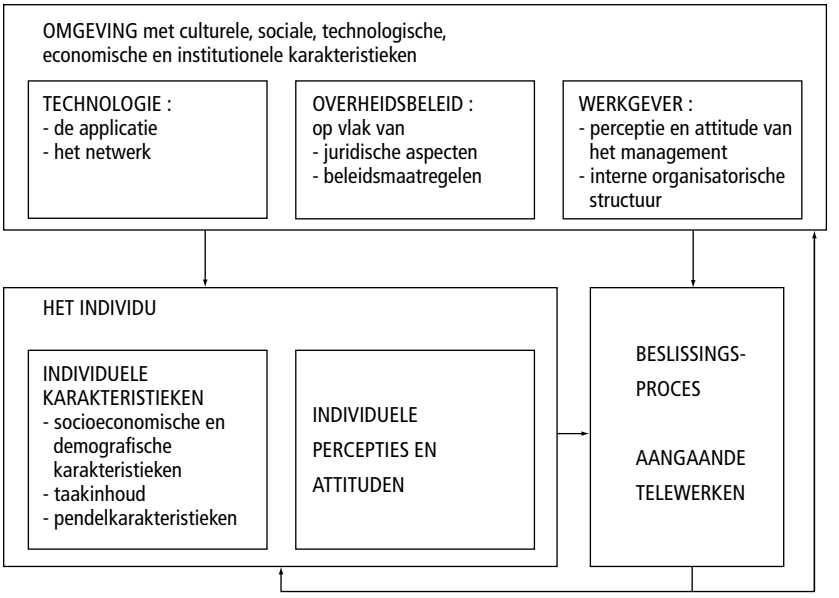

Zowel individuele als kenmerken van de omgeving zullen de beslissing om over te gaan tot telewerken beïnvloeden.

6.1. De elementen uit de omgeving

De belangrijkste elementen uit de omgeving die een invloed uitoefenen zijn (a) de technologische vereisten waaraan voldaan moet zijn, opdat telewerken zou kunnen worden geïmplementeerd, (b) beleidsmaatregelen van de overheid ter promotie van telewerken alsook met het oog op de creatie van een aantrekkelijk juridisch kader voor telewerken en (c) management- en organisatorische elementen op bedrijfsvlak.

(1) *De technologie*
De applicatie:
Gegevens kunnen ten gevolge van recente ontwikkelingen in de informatietechnologie steeds sneller verwerkt worden. Niet alleen worden de informatiesystemen gebruiksvriendelijker en toegankelijker, ook de hoeveelheid gegevens die men kan versturen neemt exponentieel toe. Enkel het compatibel maken van sommige types software en netwerken is problematisch (Nilles, 1988).

Het netwerk:
Het aantal telefoonlijnen en ISDN-aansluitingen[4] is bepalend voor de transmissie van gegevens. Een snelle doorzending van gegevens is een noodzaak om te kunnen telewerken. Vooral het aantal ISDN-aansluitingen is belangrijk gezien hun uitgebreid vermogen om gegevens snel en efficiënt door te zenden. ISDN-aansluitingen worden bijna uitsluitend in een beroepsmatige context gebruikt en kunnen dus uitgedrukt worden naargelang de actieve beroepsbevolking. In tabel 3 vindt men een overzicht van het aantal telefoonlijnen in de 02-zone (een gebied dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest omvat) en in België, evenals een overzicht van het aantal ISDN-aansluitingen.

Uit tabel 3 kan worden afgeleid dat het aantal ISDN-aansluitingen in België jaarlijks toeneemt. Toch is er nog een achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten, Canada en het Verenigd Koninkrijk waar men per honderd werknemers respectievelijk 5,5; 4,2 en 2,7 ISDN-aansluitingen heeft (Bertin I. en O'Neill G., 1996). Deze landen laten een penetratiegraad van telewerken noteren die hoger is dan het gemiddelde in de westerse wereld. Voor de 02-telefoonzone, die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en haar rand omvat, stellen we een hogere dichtheid aan telefoonlijnen per 100 inwoners vast dan voor België. De 02-telefoonzone heeft dus meer mogelijkheden voor de transmissie van gegevens dan België als geheel.

Tabel 3: ISDN-aansluitingen en telefoonlijnen

	aantal ISDN-aansluitingen in België		aantal telefoonaansluitingen in België		aantal telefoonaansluitingen in de 02-zone	
	aantal	aantal per 100 werknemers	aantal	aantal per 100 inwoners	aantal	aantal per 100 inwoners
1994	9.039	0,24	4.526.309	44,81	821.681	53,44
1995	28.071	0,75	4.632.091	45,67	835.787	54,36
1996	54.555	1,44	4.725.496	46,53	843.463	54,86

Bron: voor 1994: Belgacom, *Statistisch jaarboek 1994;* voor 1995 en 1996: Belgacom, *'96 Highlights*, eigen compilatie van tabel.

4. ISDN is de afkorting van Integrated Services Digital Network.

(2) *De overheid*
Juridische aspecten:
Tot voor kort bevond een telewerker zich in België juridisch in een onduidelijke situatie. Dit werd opgelost op 6 december 1996 met de "Wet betreffende de huisarbeid". De bedoeling van deze wet is de gelijke behandeling van thuiswerkers en andere loontrekkenden te vrijwaren. De wet regelt onder andere de minimum vorm en inhoud van het specifieke arbeidscontract, de verantwoordelijkheid van de werkgever voor alle extra kosten die veroorzaakt worden door de invoering van telewerken, en wat er dient te gebeuren in geval van arbeidsongeschiktheid (Info- en debatavond Telewerken, 1997).

Beleidsmaatregelen:
Telewerken kan een impact hebben op een groot aantal deelgebieden, namelijk de bestrijding van verkeerscongestie en luchtvervuiling, de ontwikkeling van afgelegen regio's, de versterking van integratiemogelijkheden van mindervaliden en het verwezenlijken van een betere harmonie tussen werk en gezin. De publieke interesse in deze deelgebieden is zeer groot. Men mag dan ook verwachten dat in de toekomst de overheid beleidsmaatregelen neemt die telewerken promoten.

(3) *De werkgever:*
Percepties en attitude van het management:
De conventionele visie op efficiënt management is een hoge visuele controle en/of frequent face-to-face contact. De consequentie hiervan is dat managers slechts bereid zijn over telewerken te praten als de baten ten gevolge van de invoering van een telewerksysteem beduidend hoger zijn dan het break-even punt[5]. Met baten wordt hier het volgende bedoeld: een stijging van de productiviteit, een vermindering van de arbeidskosten, vereenvoudiging van de rekrutering van gekwalificeerd personeel, vermindering van de algemene kosten, een verhoogde efficiëntie, vermindering van het absenteïsme, een optimalisatie van de diensten, een kleinere kantoorruimte, enzovoort.

Telewerken vereist ingrijpende veranderingen in de attitudes en percepties van het management. De traditionele managementvisie die de productiviteit van een werknemer relateert aan de zichtbaarheid/aanwezigheid van die werknemer in het proces, moet verlaten worden. Het managementbeleid moet zich richten op het identificeren en het bereiken van vooraf bepaalde resultaten (Nilles, 1988).

5. Het break-even punt wordt door een onderneming bereikt wanneer de baten gelijk zijn aan de kosten.

Interne organisatie:
Naast de coördinatieproblemen die managers associëren met de invoering van telewerken, stelt men vaak vast dat mensen hun job niet geschikt achten voor telewerken omdat een bepaald onderdeel van hun taakomschrijving vereist dat ze aanwezig zijn op de hoofdzetel. Er zijn echter een aantal taken die algemeen als geschikt worden beschouwd voor telewerken. Bijvoorbeeld: administratieve taken, gegevensverwerking, het schrijven van rapporten, systeemanalyse, boekhouding, consultancy, enzovoort. Het traditionele beeld dat telewerken een voltijdse aangelegenheid is, gaat derhalve niet op. In het merendeel van de huidige jobs komen slechts één of meerdere taken in aanmerking voor telewerken. Deze beperking tot een aantal taken en functiesegmenten betekent paradoxaal echter dat er een ruimer potentieel is dan men op het eerste gezicht in aanmerking zou nemen. De mogelijkheid om telewerken te implementeren is ook afhankelijk van de sector waarin men actief is. In tabel 4 wordt de werkgelegenheid volgens werkplaats over de verschillende sectoren in België en Brussel weergegeven. Uit tabel 4 kan afgeleid worden dat Brussel procentueel gezien een groter aantal personen dan België tewerkstelt in financiële instellingen (NACE J), de exploitatie van en handel in onroerend goed, verhuur en zakelijke dienstverlening (NACE K) en openbare bestuur en defensie, verplichte sociale zekerheid (NACE L). Terwijl België procentueel vooral een grotere tewerkstelling laat noteren in de industrie (NACE D). De procentueel grotere tewerkstelling in NACE J, K en L in Brussel is positief als we weten dat het vooral administratieve taken zijn die in aanmerking komen voor telewerken.

Tabel 4: De tewerkstelling volgens werkplaats in Brussel en België verdeeld over de verschillende sectoren

		Tewerkstelling volgens werkplaats			
		Brussels Hoofdstedelijk Gewest		België	
Activiteitennomenclatuur - NACE		Totaal	in percent	Totaal	in percent
NACE A	Landbouw, jacht en bosbouw	648	0,1%	98163	2,6%
NACE B	Visserij	83	0,0%	3789	0,0%
NACE C	Winning van delfstoffen	1068	0,2%	11242	0,3%
NACE D	Industrie	62035	9,9%	758196	19,8%
NACE E	Distributie van electriciteit, gas en water	6146	1,0%	33563	0,9%
NACE F	Bouwnijverheid	27629	4,4%	254341	6,6%
NACE G	Groot- en kleinhandel, reparatie van auto's en huishoudelijke artikelen	70779	11,3%	548790	14,3%
NACE H	Hotels en restaurants	20956	3,3%	129608	3,4%
NACE I	Vervoer, opslag en communicatie	49271	7,8%	285337	7,4%
NACE J	Financiële instellingen	68551	10,9%	156835	4,1%
NACE K	Exploitatie van en handel in onroerend goed, verhuur en zakelijke dienstverlening	73647	11,7%	248334	6,5%
NACE L	Openbaar bestuur en defensie; verplichte sociale verzekeringen	107326	17,1%	375443	9,8%
NACE M	Onderwijs	47186	7,5%	345725	9%
NACE N	Gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening	48702	7,7%	419328	10,8%
NACE O	Overige en gemeenschapsvoorzieningen en sociaal-culturele en persoonlijke diensten	31467	5,0%	148268	3,9%
NACE P	Particuliere huishoudens met werknemers	891	0,1%	9252	0,2%
NACE Q	Extraterritoriale organisaties en lichamen	12352	2,0%	15706	0,4%
Totale tewerkstelling		628736		3838919	

Bron: *Enquête naar de beroepsbevolking*, Nationaal Instituut voor de Statistiek, 1997

6.2. Het individuele aspect

Het individuele aspect bestaat uit twee componenten: de percepties en attitudes van een individu en de karakteristieken van een individu.

(1) *Percepties en attitudes van een individu*
Wat een individu associeert met het begrip telewerken, zal bepalen of dit individu de keuze om te telewerken zal overwegen of niet. Zelfs al staat men positief ten opzichte van telewerken op zich, dan nog kan men van telewerken afzien als men bedenkingen heeft bij het programma waarbinnen men kan telewerken. De keuze om te telewerken wordt tevens bepaald door de houding van het individu ten opzichte van concepten als risico, controle, discipline, onafhankelijkheid, vrije tijd en persoonlijke interactie.

(2) *Individuele karakteristieken*
De kenmerken die in de literatuur naar voren worden geschoven als karakteristieken die de keuze van individuen beïnvloeden om te telewerken, zijn: de persoonlijke kosten ten gevolge van telewerken, de geschiktheid van de uit te voeren taken voor het invoeren van telewerken, de ontvangen organisatorische steun, de huidige gezinstoestand, de problemen die men dagelijks ondervindt tijdens de woon-werk trip, de milieubewustheid en verkeersgerelateerde invloeden (reistijd, reisafstand, de stress gedurende de pendeltrip, enzovoort) (Mokhtarian en Salomon, 1994, 1996(a), 1996(b)).

7. Impact van telewerken op de verkeerscongestie

Op het vlak van de verkeersmobiliteit zal telewerken voornamelijk het aantal pendeltrips tijdens de piekuren verminderen; dit beïnvloedt ook het niet aan het werk gerelateerde reisgedrag. Indien geen gemotoriseerde verplaatsing meer nodig is naar een kantoor kan hieruit ook bijvoorbeeld een veranderd gedrag optreden op het vlak van dagelijkse aankopen, zoals overstappen naar fiets of openbaar vervoer (Bernardino, Ben-Akiva en Salomon, 1992).

Voor een indicatie van de dagelijkse reductie van pendeltrips naar Brussel ten gevolge van de invoering van telewerken wordt gebruik gemaakt van een methode uitgewerkt door Lam en Olszewski (Lam en Olszewski, 1996). Deze methode neemt alleen aan het werk gerelateerde verplaatsingen in aanmerking en veronderstelt tevens dat de *modal-split* voor telewerkers identiek is aan die van andere werknemers. De *modal-split* geeft de verdeling van de verplaatsingen over de verschillende transportmogelijkheden weer. De methode van Lam en Olszewski geeft bij benadering de reductie in gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips en

voertuig heen-en-weer pendeltrips bij een bepaalde penetratie en frequentie van telewerken. Voor de analyse dienen volgende stappen te worden ondernomen:

(1) bepaling van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest;
(2) bepaling van het aantal heen-en-weer pendeltrips met private voertuigen voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest;
(3) bepaling van de reductie in verplaatsingen ten gevolge van telewerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

(1) *Bepaling van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips (=M)*
Onder gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips worden alle gemotoriseerde verplaatsingen, zowel private als publieke verstaan van personen tewerkgesteld in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

$$M = B \times t$$

B = de totale beroepsbevolking tewerkgesteld in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
t = het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips per werknemer per dag

Het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips per werknemer per dag (t) is lager dan één omdat men ook rekening dient te houden met verlof-, stakings- en ziektedagen, evenals met werknemers die zich te voet naar hun werk begeven alsook met bijvoorbeeld zelfstandigen die werken op hun woonlocatie.

De eerste stap in de bepaling van de coëfficiënt t is de toepassing van een correctie op basis van de verlof-, stakings- en ziektedagen. Vertrekkende van een gemiddelde van 22 werkdagen per maand, werkt men in Brussel dus 264 dagen per jaar. Maar elke Brusselse werknemer heeft recht op minstens 20 wettelijke vakantiedagen en 11 officiële feestdagen. In Brussel heeft een werknemer dus minstens 31 dagen verlof per jaar. Op basis van gegevens van Deliege (Deliege, 1993) werd het gemiddeld aantal ziektedagen berekend voor de tewerkgestelden in België. De resultaten worden weergegeven in tabel 5. Op jaarbasis is de gemiddelde tewerkgestelde Belg 7,7 dagen ziek. Er wordt vanuit gegaan dat we in Brussel een zelfde ziektepatroon hebben.

Gemiddeld aantal ziektedagen voor een tewerkgestelde in België

	mannen	vrouwen	totaal
gemiddeld aantal ziektedagen per jaar	5,4 dagen	11,2 dagen	7,7 dagen
gewicht in de beroepsbevolking	59,8%	40,2%	100%

Bron: eigen berekeningen

Voor de berekening van het aantal stakingsdagen per tewerkgestelde in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden gegevens verwerkt uit het Statistisch Jaarboek van België (1992) (tabel 6). Voor de hele tewerkgestelde beroepsbevolking (3.794.552 personen) werden er 153.706 stakingsdagen vastgesteld of 0,004 dagen per tewerkgestelde Belg, dus verwaarloosbaar.

Tabel 5: Gemiddeld aantal stakingsdagen per tewerkgestelde Belg

duur van de staking in dagen	aantal deelnemende tewerkgestelden	duur van de staking x het aantal deelnemende tewerkgestelden
1	3030	3030
3,5	13991	48968,5
8	2636	21088
10,5	149	1564,5
25,5	35	892,5
35,5	1895	67272,5
90	121	10890
		totaal aantal stakingsdagen voor de hele beroepsbevolking
		153706

Bron: eigen berekeningen

Hieruit volgt dat de gemiddelde Belgische werknemer niet 264 dagen werkt maar 225,26 dagen (264 - 31 - 7.7 - 0.004) en dit leidt tot een t-waarde die voor Brussel wordt herleid naar 0,8533 (het aantal werkelijke werkdagen ten opzichte van het aantal werkdagen). De tweede correctie die we toepassen is de uitfiltering van de zelfstandigen[6]. In Brussel is 17,08 percent van de beroepsbevolking geregistreerd als zelfstandige of anders gezegd 82,92 percent van de Brusselse beroepsbevolking beoefent zijn beroep niet zelfstandig. Wanneer we voor Brussel de correctie op de vakan-

6. Alhoewel men vraagtekens kan plaatsen bij deze correctie aangezien in de moderne betekenis van het begrip 'zelfstandige' veel zelfstandigen actief zijn in de professionele dienstverlening waar woonplaats en werkplaats veelal niet samenvallen.

tie-, stakings- en ziektedagen samennemen met deze corectie bekomen we een t-waarde van 0,7076 (Enquête naar de beroepsbevolking, 1996).

Uit gegevens bekomen uit de volks- en woningtelling (Volks- en woningtelling, 1991) blijkt dat 4,9 percent van de verplaatsingen door de Brusselse tewerkgestelden te voet gebeuren. Na deze laatste correctie te hebben toegepast op het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips per werknemer (t) bekomen we voor $t_{Brussel}$ een waarde 0,6729. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn in totaal 628.736 tewerkgestelden ($B_{Brussel}$ = 628.736). De gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips bedragen voor Brussel dus 423.076 per dag ($M_{Brussel}$ = 423.076).

(2) *Bepaling van het aantal heen-en-weer pendeltrips met private voertuigen (=V)*

Hier worden enkel die gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips beschouwd die gebeuren met private voertuigen en waarop een correctie werd toegepast voor carpooling.

$$V = (B \times t \times p) / O = (T \times p) / O$$

p = het aandeel van het privaat transport in de totale gemotoriseerde verplaatsingen.
O = de gemiddelde voertuigbezetting

Privaat transport is in België verantwoordelijk voor 86,53 procent van het verkeer (Algemene Verkeerstellingen, 1995). Dit percentage werd gebruikt voor Brussel wegens het niet ter beschikking staan van specifieke gegevens ($p_{Brussel}$ = 0,8693).

De gemiddelde bezetting van een voertuig in Brussel bedraagt 1,29 personen per voertuig ($O_{Brussel}$ = 1,29) (Algemene Verkeerstelling, 1995). Bijgevolg bedraagt het aantal voertuig heen-en-weer pendeltrips in Brussel 285.101 per dag ($V_{Brussel}$ = 285.101).

(3) *Bepaling van de reductie in verplaatsingen ten gevolge van de invoering van telewerken*

Eerst wordt de reductie van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer verplaatsingen bepaald (M_r).

$$M_r = M \times a \times f \times m$$

a = penetratiegraad weergegeven ten opzichte van de maximale penetratie van telewerken
f = de frequentie waarmee er gemiddeld wordt getelewerkt, weergegeven als percentage van een vijfdaagse werkweek.

m = de maximale penetratiegraad van telewerken

Vervolgens wordt de reductie in het aantal heen-en-weer verplaatsingen met private voertuigen bepaald (V_r).

$$V_r = V \times a \times f \times m$$

Momenteel bestaan er geen gegevens betreffende de penetratiegraad van telewerken in Brussel (a), de frequentie van telewerken (f) en de maximale penetratiegraad (m) die mogelijk is in Brussel. Deze cijfers zullen voor Brussel bekomen worden via een enquête. Om toch een idee te hebben van de grootte-orde van de impact van telewerken op de mobiliteit wordt er uitgegaan van resultaten uit buitenlandse studies. Zo hebben Amerikaanse onderzoekers de penetratiegraad van telewerken in Californie op 6,13 procent bepaald (Handy en Mokhtarian,1996). Deze penetratiegraad moet worden geïnterpreteerd in verhouding tot de maximale penetratiegraad, namelijk 40 procent. De maximale penetratiegraad van 40 procent werd bekomen op basis van de veronderstelling dat 50 procent van de beroepsbevolking "informatie"-werknemers zijn waarvan 80 procent potentiële telewerkers zijn (Nilles,1988). Wanneer we deze assumpties doortrekken naar de Brusselse beroepsbevolking, blijkt dat de beroepsclassificaties ISCO 1 (beleidvoerende en hogere leidinggevende functies, directeuren en bedrijfsleiders), ISCO 2 (specialisten), ISCO 3 (technici en lagere functies) en ISCO 4 (administratieve functies) in Brussel 66,2 procent vertegenwoordigen van de beroepsbevolking tewerkgesteld in deze "informatie"-beroepen. Deze vier beroepscategorieën kunnen in een niet al te strikte benadering beschouwd worden als "informatie"-werkers. Er dienen echter vraagtekens te worden geplaatst bij het begrip "informatie"-werker. Naast het feit dat deze groep in de loop der jaren verder zal toenemen, dient men ook te beseffen dat er ook niet-"informatie"-werkers zijn die deeltijds kunnen telewerken. Ook binnen de "informatie"-werkers zal niet iedereen gaan telewerken omdat hier een aantal taken kunnen bestaan die een permanente aanwezigheid in een centraal kantoor vereisen of omdat men niet geïntereseerd is in telewerken. Om de gemiddelde frequentie waarmee er wordt getelewerkt in Brussel te benaderen werd er uitgegaan van de frequenties die we terugvinden in de Verenigde Staten en die volgens schattingen twee dagen per werkweek bedragen (Handy en Mokhtarian, 1996), alsook in Singapore waar de frequentie volgens Olszewski en Lam eveneens twee dagen per werkweek bedraagt (Olszewski en Lam, 1996) en in Nederland waar de frequentie tussen de één en anderhalve dag per werkweek zou liggen (van Reisen, 1997). Daar de Belgische toestand het meest vergelijkbaar is met de Nederlandse situatie, werd uitgegaan van een gemiddelde frequentie van anderhalve dag per werkweek voor Brussel.

De resultaten van de berekening van de reductie voor gemotoriseerde pendeltrips en voertuig pendeltrips bij een penetratiegraad van 6,31 pro-

cent en een maximale penetratiegraad van 40 procent wordt voor Brussel voorgesteld in tabel 7. Uit tabel 7 kan worden afgeleid dat bij een penetratiegraad van 6,31 procent er een reductie van 1,84 procent zou optreden of met andere woorden van 5.243 voertuig heen-en-weer pendeltrips. Bij een maximale penetratiegraad van 40 procent zou een reductie van 12 procent optreden of met andere woorden van 34.212 voertuig heen-en-weer pendeltrips.

Tabel 6: Reductie in verplaatsingen ten gevolge van de implementatie van telewerken in Brussel

penetratiegraad van telewerken ten opzichte van de totale beroepsbevolking	6,13%	40%
aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips (M)	423.076	423.076
aantal heen-en-weer pendeltrips met private voertuigen (V)	285.101	285.101
reductie van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips (M_r)	7.780	50.769
reductie van het aantal voertuig heen-en-weer pendeltrips (V_r)	5.243	34.212
reductie van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips ten opzichte van het aantal gemotoriseerde heen-en-weer pendeltrips (in %)	1,84%	12%
reductie van het aantal voertuig heen-en-weer pendeltrips ten opzichte van het aantal voertuig heen-en-weer pendeltrips (in %)	1,84%	12%

Bron: eigen berekeningen

7. Besluit en verdere onderzoeksvereisten

Gezien het huidig mobiliteitsprobleem in Brussel en de verwachte verdere uitbreiding ervan is het potentieel van telewerken als middel om de verkeerscongestie te bestrijden het onderzoeken waard. Een poging om statistische gegevens over het aantal telewerkers te verzamelen, maakte ons duidelijk dat verder onderzoek noodzakelijk is als men een betrouwbare indicatie wil bekomen van het aantal telewerkers in de Brusselse agglomeratie. Het onderzoek naar meer relevante statistische data zal tevens de basis zijn om te onderzoeken hoe de penetratie van telewerken in de hoofdstad verder zal evolueren. Dit zal geanalyseerd worden op basis van een aantal verschillende methodes (trend-analyse, analyse van de karakteristieken van een telewerker, analyse van de keuze om te telewerken en voorspellingsmodellen voor transport). In dit artikel werd ook getracht een inzicht te verschaffen in het implementatieproces van telewerken. Het implementatieproces zal verder uitgediept worden door middel van een enquête onder werknemers en werkgevers uit het Brusselse. Hierdoor zullen we die determinanten in het implementatieproces kunnen bepalen die zeer specifiek zijn voor Brussel. Deze determinanten zullen tevens dienen als basis om de beleidsmaatregelen te bepalen die de groei van het

aantal telewerkers optimaal zullen bevorderen. Promotie- campagnes en fiscale voordelen voor de heroriëntering van het regionale vestigingsbeleid behoren tot de mogelijkheden. Alle beleidsinstrumenten zullen getest worden op hun effectiviteit, legitimiteit, bedrijfseconomische haalbaarheid en administratieve implementeerbaarheid. In dit artikel werd ook gepoogd om op basis van een eenvoudig model een indicatie te geven van de reductie van het aantal pendeltrips ten gevolge van de implementatie van telewerken. Hieruit bleek dat bij een penetratiegraad van het aantal telewerkers van 6,31 procent, reeds een reductie van 1,84 procent van de heen-en-weer pendeltrips wordt bekomen. Terwijl voor een maximale penetratiegraad van het aantal telewerkers van 40 procent een reductie van 12 procent van het heen-en-weer pendeltrips werd bekomen.

Het effect van telewerken op aan werk en niet aan werk gerelateerde verplaatsingen, de vervoerswijze, het gekozen tijdstip om te reizen, de bestemming, de bestuurder en de aaneenschakeling van verplaatsingen zullen verder onderzocht worden via een verkeersdagboek-enquête onder een groep van telewerkers en een groep van niet-telewerkers uit het Brusselse. De gegevens uit de verkeersdagboek-enquête zullen tevens gebruikt worden om een accurate analyse te maken van de impact die de implementatie van telewerken heeft op de verkeersveiligheid en het milieu. Daarom zullen in een latere fase de gevolgen op de verkeersveiligheid nagegaan worden van een mogelijke significante daling van het aantal kilometers per voertuig in Brussel (ten gevolge van een bepaald niveau van telewerken), op het aantal verkeersongevallen (licht gewonden, ernstig gewonden, dodelijk gewonden en doden). Ook de impact op het milieu zal geanalyseerd worden. Telewerken leidt mogelijkerwijze tot een vermindering van het aantal dagelijkse verplaatsingen en het aantal kilometers per voertuig en hieruit volgt dat ook de emissies afkomstig van het gebruik van voertuigen zullen verminderen. Er zal geëvalueerd worden welke de implicaties zijn van een bepaalde penetratiegraad van telewerken in Brussel op de emissie van verontreinigers zoals: koolstofmonoxide (CO), natriumoxide (NOx), koolwaterstof (HC) en koolstofdioxide (CO2).

Referenties

Algemene Verkeerstellingen 1995,1997, Ministerie van Verkeer en Infrastructuur, nr 11.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Gewestelijk Verkeerscirculatieplan, 1995, STRATEC.

Bernardino A., Ben-Akiva M. en Salomon I., 1992, "Stated Preference Approach to Modeling the Adoption of Telecommuting", in: *Transportation Research Record,* vol. 1413, pp. 22-30.

Bertin I. en O'Neill G.,1996, *Telefutures*, Forbairt and Telecom Écreann.

De Borger B. en Proost S., 1997, *Mobiliteit: de juiste prijs,* Garant, Leuven/Apeldoorn.

Deliege D., 1993, *Les Absences pour Maladie dans le Secteur Privé.*

Jones P. en Hervik A., 1992, "Restraining Car Traffic in European Cities: An Emerging Role for Road Pricing", in: *Transportation Research A*, vol 26A, pp. 133-145.

Jones P., 1993, "Congestion and the Car", in: *Transport in Unified Europe Policies and Challenges, Studies in Regional Science and Urban Economics*, vol.24, pp. 29-53.

Handy S. en Mokhtarian, 1995, "Planning for Telecommuting: Measurement and Policy Issues", in: *Journal of the American Planning Association*, vol. 61, no. 1, pp. 99-111.

Handy S. en Mokhtarian P., 1996, "Forecasting Telecommuting", in: *Transportation*, vol.23, pp. 163-190.

'96 Highlights, 1996, Belgacom.

Huws U., 1993, *Teleworking in Britain*, Employment Department, Research Series, no 18.

Mokhtarian, 1990, "A Typology of Realionships between Telecommunications and Transportation", in: *Transportation Research A*, vol. 24, no. 3, pp. 231 - 242.

Mokhtarian P. en Salomon I., 1994, "Modeling the Choice of Telecommuting: Setting the Context", in: *Environment and Planning A*, vol. 26, pp. 749-766.

Mokhtarian P. en Salomon I., 1996(a), "Modeling the Choice of Telecommuting 2: A Case of the Preferred Impossible Alternative", in: *Environment and Planning A*, vol. 28, pp. 1859-1876.

Mokhtarian P. en Salomon I., 1996(b), "Modeling the Choice of Telecommuting 3: Identifying the Choice Set and Estimating Binary Choice Models for Technology-Based Alternatives", in: *Environment and Planning A*, vol. 28, pp. 1877-1894.

Nilles J., 1988, "Traffic Reduction by Telecommuting: A Status Review and Selected Bibliography", in: *Transportation Research A*, vol. 22(A)4, pp. 301-317.

Olszewski P. en Lam S.-H., 1996, "Assessment of Potential Effect on Travel of Telecommuting in Singapore", in: *Transportation Research Record*, vol. 1552, pp. 154-160.

van Reisen, 1997, *Ruim baan door telewerken? Effecten van flexibele werkvormen op ruimtelijke ordening en mobiliteit als gevolg van veranderend tijd-ruimtegedrag*, Publikatiebureau Bouwkunde, TU Delft.

Verhoef E., Nijkamp P. en Rietveld P., 1996, *Tradeable Permits: Their Potential in the Regulation of Road Transport Externalities*. Paper voorgesteld op de 3de NECTAR Eurocenferentie in Bergen.

Info- & debatavond 'Telewerken, Jonge Kamer Brugge, 18 september 1997.

Statistisch Jaarboek van België, 1994, Boekdeel 112, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Ministerie van Economische Zaken.

Statistisch jaarboek, 1994, Belgacom.

Volks- en Woningtelling, 1991, Nationaal Instituut voor de Statistiek.

Enquête naar de beroepsbevolking, 1993, Sociale Statistieken, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Ministerie van Economische Zaken.

Enquête naar de beroepsbevolking, 1996, Sociale Statistieken, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Ministerie van Economische Zaken.

Ann Mares

Bibliografisch overzicht van wetenschappelijke bijdragen over Brussel, verschenen in en buiten de publicatie-reeks van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 1978-1998

1. Taal en Sociale Integratie, 1978-1989

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 1
Brussel, 1978

WITTE E., Ten geleide.
VAN DE CRAEN P., Methodologische implicaties van sociolinguïstisch onderzoek.
BAETENS BEARDSMORE H., De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel.
GUBIN E., La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques.
DE METSENAERE M., Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw: methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie.
DRIESEN I. & SWALENS G., Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975).
LOUCKX F., Het taalkundig integratieproces van de Nederlandstaligen te Brussel.
BAERTEN J., De groei van Brussel: een historische puzzle.
DENECKERE M., Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914).
TULP S., Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van Franstalige en Nederlandstalige affiches in Brussel.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 2
Brussel, 1979

WITTE E., Ten geleide.
DE RIDDER P., Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stadscartularia en stadsrekeningen, XIIIde-XVde eeuw.
DE METSENAERE M., Taalkaart van België in de XIXde eeuw.
VAN LOEY A., Het Brussels Nederlands dialect.
VAN DE CRAEN P. & LANGASKENS A., Verbale strategieën bij Nederlandstaligen te Sint-Genesius-Rode.
WILLEMYNS R., Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde.
LOGIE F., Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde.
DESERRANO D., Taalaspecten van een kwantitatief huwelijksonderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914.
BEHLING A., m.m.v. DE METSENAERE M., De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode.
DE BACKER T. & KRISTOFFERSEN I., Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen.
MUYLDERMANS J., Het Vlaams element in "Le Soir", 1944-1969.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 3
Brussel, 1981

DE SCHUTTER B., Openingstoespraak.
WITTE E., Ten geleide.
MACKEY W.F., Urban Language Contact: Common Issues in Brussels and Abroad.
OBLER J.L., Group Rights and the Linguistic Dispute in Brussels.
GIJSSELS J., De toepassing van de taalwetgeving in het Brusselse en de persoonsgebonden aangelegenheden.
LOGIE F., Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-hoofdstad.
HOLVOET L., Het gewijzigde politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel, 1964-1979.
VAN MALDERGHEM R., Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het FDF-elektoraat.
FONTEYN G., Het verschijnsel FDF
WIJNGAERTS D., De sociale demografie van Brussel hoofdstad, 1960-1977.
VANDAMME A., Demografie van het Brusselse randgebied.
DOYEN M. & THIELENS M., Migraties te Brussel: verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht, 1978.

DE LANNOY W. & DECLERCK H., Migraties naar het Brusselse randgebied: het geval Dilbeek.
DEBRABANDER G., Een bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling: het geval Brussel.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 4
Brussel, 1981

LANGENAKENS A. & VAN DE CRAEN P., De noodzaak van een efficiënt tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen in Nederlandstalige basisscholen te Brussel: enkele taalsociologische en sociolinguïstische beschouwingen.
BAETENS BEARDSMORE H., De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel.
BAETEN R. & VERDOODT A., Belangstelling voor het Frans en het Nederlands als tweede taal in het Brussels secundair onderwijs, en behoefte aan talenkennis in de bedrijven van de Brusselse agglomeratie.
LOUCKX F., Operationalisering, beschrijving en analyse van het taaletnisch integratieproces van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie.
KEULEERS S., Ideologieniveaus en communicatiesituaties: amplificatie en tegenwerking bij etnische thema's. Samenvatting van een onderzoeksproject.
DEPREZ K., PERSOONS Y. & VERSELE M., Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1.
DE BELDER J., Stad en platteland: inleiding tot de problematiek.
BRUYNINCKX R. & DE METSENAERE M., De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de tellingen van het jaar XI.
HANNES J. & DESPONTIN M., Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten.
VAN DEN EECKHOUT P., De recrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst.
VAN VELTHOVEN H., De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914.
VAN VELTHOVEN H., Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914.
VERMEERSCH A., De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830.
DE JONGHE A., Het vraagstuk Brussel in de Duitse 'Flamenpolitik', 1940-1944. Het Duitse standpunt.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 5
Brussel, 1982

LOUCKX F., *Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. Taalaanvaardings- en taalontwijkingsprocessen in een meertalige situatie bekeken vanuit de sociologische literatuur over etnische en raciale verhoudingen.*
Deel I: Theoretische benadering van de problematiek.
Deel II: Het taaletnisch handelen van de Vlamingen te Brussel als exploratieve case-study.
Nationale machts- en etnisch-structurele achtergronden bij het taaletnisch integratiepatroon van de Vlamingen in de Brusselse Agglomeratie.
Brussel Als Taaletnische confrontatiezone.
Het taaletnisch integratiepatroon van de Vlamingen in de Brusselse Agglomeratie.
Algemene conclusies.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 6
Brussel, 1982

WITTE E., Ten geleide.
VAN ALBOOM R., Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914).
JANSEGERS L., Onmachtspositie van het Brusselse flamingantisme (1884-1895).
DESCHOUWER K., Het profiel van de Brusselse FDF-kiezer (1968-1978).
BAETENS BEARDSMORE H., Substraat-, adstraat- en residu tweetaligheid te Brussel.
JANSSENS G., Evolutie van de taalsituatie te Overijse (1830-1980).
BEHLING A. & DE METSENAERE M., De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk (1814-1830).
DEPREZ K., PERSOONS Y. & STREULENS M., Anderstaligen in het Nederlandstalig basisonderwijs in Brussel. Wie en waarom?
VANDERLINDEN K., De bladen van de sociaal-kulturele raden in Brussel: een indicatie voor de sociale integratie van de Vlamingen?
VAN MALDEREN M., Localisatie van de geneeskundige praktijk in de agglomeratie Brussel.
DE RIDDER P., Peilingen naar het taalgebruik in de archieven der Brusselse schepengriffies, ambachten, kerkelijke instellingen en hospitalen (voor 1500).

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 7
Brussel, 1984

WITTE E., Ten geleide.
DE SCHAEPDRIJVER S., "Filles au fait du language du monde": gereglementeerde prostitutie in Brussel (1844-1877) als indicator voor een sociolinguïstische segregatie?
HEREMANS D. & HEYLEN E., De economische toekomst van Brussel in het licht van de gewestvorming.
VAN DEN BERGHE P. & WILS L., De wet van 22 februari 1908 op het taalgebruik in strafzaken, bijzonder in het arrondissement Brussel.
VAN VELTHOVEN H., Het gebruik van het Nederlands in strafzaken in het arrondissement Brussel: de taalwet Van der Linden - Renkin (22 februari 1908).
DE SCHOUWER K., Continuïteit en contradictie: het FDF in de jaren tachtig.
COVELL M., The Pearl Harbour Syndrome: The Status of Brussels and Regionalization in Belgium.
GIELEN G. & LOUCKX F., Sociologisch onderzoek naar de herkomst, het taalgebruik en het schoolkeuzegedrag van ouders van kinderen in het Nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie.
BAETENS BEARDSMORE H. & VAN BEECK H., Taal en televisie te Brussel.
DE BROYER J., DE VRIESE C. & GOUBIN J., Twee sensibiliseringscampagnes in en om Brussel. Vlaams bewustzijn als marketing-product?

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 8
Brussel, 1986

WITTE E., Ten geleide.
SIEBEN L., De politieke betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen na de Eerste Wereldoorlog.
HAAGDORENS L., De mobilisatie van het 'Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens' voor de marsen op Brussel (1959-1963).
DESCHOUWER K., Brussel: 13 oktober 1985; een storm in de koelkast.
VAN IMPE H., Staatsrechterlijke inventaris van Brussel.
GOVAERT S., Quelques aspects du bicommunautaire à Bruxelles.
BANEN M., De Katholieke gemeenschap te Brussel in het licht van de communautaire spanningen (1960-1980).
BRUNING J., Ben ik nog thuis? Taal en sociale integratie bij de Nederlandse gemeenschap in het Brusselse.

DEPREZ K., PERSOONS Y. & VERSELE M., Over de identiteit van de Vlamingen in Brussel. Deel 2: het standpunt van de Franstalige meerderheid.
HOUSEN A., Acculturatie en het verwerven van een vreemde taal in de Europese School te Brussel.
VANDE PUTTE G., Pour une micro-toponymie pluridisciplinaire. Le cas "Rosières-les-Overijse" et la frontière linguistique au pays de l'Yssche et de la Lasne.
SIEBEN L., De talentelling van 1920. De waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 9
Brussel, 1988

DE METSENAERE M., *Taalmuur: sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen.*
Deel I: Conceptueel en methodologisch stramien.
Deel II: Taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geografische processen.
Deel III: Brusselse negentiende-eeuwse taalverhoudingen: resultaat van sociale processen?

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 10
Brussel, 1988

PARMENTIER S., *Vereniging en identiteit. De opbouw van een Nederlandstalig sociaal-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986).*
Deel I: Beschrijvende analyse van het Nederlandstalig Verenigingsleven te Brussel.
Deel II: Inventaris en geïnformatiseerde verwerking.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 11
Brussel, 1989

Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963). Historische achtergronden.

WITTE E., Ten geleide.
SIEBEN L., Brusselse problematiek tijdens het interbellum.
DIERICKX R., De Eerste Kommissie Taaltoezicht en de Brusselse onderwijspolitiek onder Duitse bezetting (mei 1940-december 1941).

MARTIN B., De behandeling van het probleem Brussel door het Centrum-Harmel.
DE METSENAERE M., De talentelling van 1947.
DE GROOF R., De rol van de drie Fondsen als Vlaamse drukkingsgroepen in het taalpolitiek besluitvormingsproces rond Brussel (1958-1963).
MICHIELSEN F., De Volksunie en het probleem Brussel.
GERARD E., De Katholieken, de Vlaams-Waalse betrekkingen en het probleem Brussel (1944-1961).
RYDANT A., De communautaire krachtsverhoudingen in de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang, de 'eenheid' toegelicht (1961-1963).
BRASSINNE J., Le monde libéral et la problématique bruxelloise (1945-1962).
CONINCKX D., Brussel en de socialisten (1945-1961).
PEIREN L., De Kommunistische Partij van België en Hertoginnedal (1960-1963).
TYSSENS J., De Mouvement Populaire Wallon en de kwestie Brussel (1961-1964).
DESLE E., Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussels-francofone beweging in de periode 1945-1958.
KESTELOOT C., Stratégies wallonnes et francophones à Bruxelles.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 12
Brussel, 1989

Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963). De evolutie sinds 1963.

WITTE E., Ten Geleide.
WITTE E., Hertoginnedal 1963-1988. Ontstaan en evolutie van een taalcompromis.
DE METSENAERE M., De taalverhoudingen sinds Hertoginnedal.
BEIRLAEN A., Recente juridische ontwikkelingen in verband met het faciliteitenprobleem.
PERIN F., Les communes contestées de la frontière linguistique et le problème des nationalités en Belgique.
MABILLE X., Les projets de statut de Bruxelles.
DESCHOUWER K., Partijsystemen in beweging. Enkele kanttekeningen bij de partijpolitieke verhoudingen in de 19 gemeenten sinds Hertoginnedal.
PARMENTIER S., Het Nederlandstalig verenigingsleven te Brussel: van dieptepunt naar ongekende hausse. De jaren zestig als aanloopperiode.
GOVAERT S., L'action des deux commissions de la culture à Bruxelles: essai d'évaluation comparée.
LENTZEN E., Le monde économique et sociale et Bruxelles.

DE LANNOY W., Demografische ontwikkelingen in de Brusselse agglomeratie sinds 1963.
MARTENS A., Vreemdelingen: de Brusselaars van het jaar 2000.
MCRAE K., Plurilingual States and Capital Cities.

TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE 13
Brussel, 1989

Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963). Linguïstische aspecten.

VAN DE CRAEN P., Inleiding.
GEIRNAERDT W. & VAN DE CRAEN P., Nederlands taalonderwijs aan volwassen migranten te Brussel.
VANNESTE A., Evolutie van de taalattituden in de Brusselse agglomeratie en in de faciliteitengemeenten (1973-1987).
TREFFERS J., Ontleende adjectieven in het Brussels dialect.
LEMAN J., Het Nederlandstalig basisonderwijs te Brussel: eentaligheid wordt de uitzondering. En nu?
BAETENS BEARDSMORE H., Het gebruik van het Frans door de Nederlandstalige minderheid in het Brusselse.
CLAES M.-TH., Het Nederlands in het Franstalig hoger onderwijs in Brussel.
MURPHY A., The Territorial Dimensions of Sociolinguistic Patterns and Processes in Brussels.
CALLEBAUT I., Etnografisch onderzoek in Anderlecht: verslag van een lopend onderzoek.
VANDE PUTTE G., Overijse als microcosmos van Belgische taalgeschiedenis.
DE VRIENDT S. & GOYVAERTS D., Fonologische processen in het Brussels.
WILLEMYNS R., Het onderzoek van het linguïstisch beeld van Brussel.

2. Brusselse Thema's, 1993-1998

BRUSSELSE THEMA'S 1
Brussel, VUBPRESS, 1993

De Brusselse Rand.

WITTE E., Ten geleide.
DE BRABANDER G., Onderneming en werkgelegenheid in de Brusselse rand.
DEGADT J., Profiel van het zelfstandig ondernemingschap in Brussel en in de rand.
VANDERMOTTEN C. c.s., Waals-Brabant: nieuwe aantrekkingspool voor Wallonië of uitdijing van de Brusselse olievlek.
DE CORTE S. EN DE LANNOY W., Migraties in Brussel en zijn randgebied in de periode 1988-1972.
MEERT H., Sociale verdringing en huisvestingsbeleid in Vlaams-Brabant.
SIEBEN L., Gemeenten op de wip tussen Vlaanderen en Brussel.
WITTE E., Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand.
VAN DE CASTEELE E., Van Hertoginnedal (1963) naar de Egmont- en Stuyvenbergakkoorden (1977-1978).
DOCKX J., Een overzicht van de taalconflicten in de faciliteitengemeenten 1963-1988.
VAN DIJCK R., Belgische, Canadese en Zwitserse taaltoestanden.
PEIREN L., Het FDF en de problematiek van de begrenzing van het Brussels Gewest tijdens de vorming van de regering Tindemans I in 1974.
HOOGHE L., De relatie Brussel-Brusselse rand-Vlaanderen.
FONTEYN G., De Walen, Brussel en de rand of het anti-flamingantisme.
DE SCHOUWER K. EN MARIETTE D., De westerse migranten in Brussel en in de rand.
LEUS K., Actief en passief kiesrecht voor Europese burgers bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Lid-Staat van verblijf.
DETANT A., De effecten van Brussel als hoofdstad van Europa voor de stad en haar randgemeenten
DE VRIENDT S. EN VAN DE CRAEN P., Voegwoordelijke partikels en Frans/Nederlandse codewisseling in het Brussels.

BRUSSELSE THEMA'S 2
Brussel, VUBPRESS, 1995

DETANT A., *De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen.* De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen.
Van taalwetgeving tot federalisering.
Het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest.
De politieke verhoudingen in Brussel-19.
Vlaamse deelneming aan het bestuur van de gemeenten en OCMW's van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest.
De taalwetgeving: juridische inhoud.
Het taalgebruik in de gemeenteraden en OCMW's te Brussel-Hoofdstad.
Talenkennis van het gemeentelijk personeel.
Wervingsverhouding en pariteit.
Taalgebruik naar bestuurden toe.
Het probleem van de vzw's.
De toepassing van de taalwetgeving in de OCMW's.
Een taalprobleem bij de gemeentelijke politie in Brussel-Hoofdstad.

BRUSSELSE THEMA'S 3
Brussel, VUBPRESS, 1996

P. VAN DE CRAEN (red.), *Mondig Brussel.*

VAN DE CRAEN P., Brussel als voorbeeld van een officiële tweetalige stad in een multicultureel perspectief.
MARES A., Communautaire spanningen tijdens een stembusgang: de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1970 in Brussel-19 tegen de achtergrond van de derde grondwetswijziging.
WENZEL V., Reclame en tweetaligheid in Brussel. Een empirisch onderzoek naar de spreiding van Nederlandstalige en Franstalige affiches.
PANOWITSCH D., Het taalgebruik in het bedrijfsleven.
DE BELDER E.& HUYGE V., De problemen van kinderen uit niet-Nederlandstalige en taalgemengde gezinnen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel.
VAN DE CRAEN P. & HUYGE V., Het Nederlands van Franstaligen in het Brusselse Nederlandstalige basisonderwijs.
DE VRIENDT S. & WILLEMYNS R., Brussel, dialect in stad en rand.
VAN HAMME A., The Bulletin: een adequaat integratiemiddel voor Engelstaligen ?
DE CONINCK-DE BOECK S., TV-Brussel en Télé Bruxelles: de twee kleine zenders op Brusselse bodem.

BRUSSELSE THEMA'S 4
Brussel, VUBPRESS, 1996

E. DESLE (red.) *Migrantenpolitiek in Brussel.*

DESLE E., Brussel 1968-1995 : de politieke constructie van een migrantenprobleem.
MEYNEN A., Afsluiting en insluiting. Facetten van lokale migrantenpolitiek in Brussel.
VANDENBRANDE K., Het Brussels migrantenbeleid bestaat niet. De ingewikkelde structuur van de Vlaamse initiatieven binnen het Brusselse migrantenbeleid.
VANDENBRANDE K., Het Vlaams-Brussels migrantenbeleid : een beleid voor en over migranten ? Een discours-analyse.

BRUSSELSE THEMA'S 5
Brussel, VUBPRESS, 1998

WITTE E., DE METSENAERE M., TYSSENS J., DETANT A. & MARES A., *Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving.*

WITTE E., Onderzoek naar de taalproblematiek in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
WITTE E., De taalpolitieke aspecten van het Brussels gewestvormingsproces (1970-1996).
DE METSENAERE M. m.m.v. MARES A., Het ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de pararegionale administraties. Gewest, taalwetgeving en taalpraktijk.
TYSSENS J., Conflicten rond het taalkader van de Brusselse brandweer.
DETANT A., Tussen (taal)wet en werkelijkheid : interpretatiegeschillen en politieke bezwaren.
MARES A., Selectieve bibliografie.

BRUSSELSE THEMA'S 6
Brussel, VUBPRESS, 1998

WITTE E. & MARES A. (red.), *Twintig jaar onderzoek naar Brussel. Studies naar aanleiding van 20 jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 1978-1998.*

WITTE E., Van Taal en Sociale Integratie naar Brusselse Thema' s , 1978-1998. Een overzicht van twintig jaar wetenschappelijke productie van het VUB-Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel.

MARES A., Kiezen voor Brussel. De Brusselse Vlamingen en hun politieke vertegenwoordiging.

FRANSEN J., Nationale feestdag en identiteit : de Guldensporenviering in Brussel (1945-1960).

DE PAUW W., Evolutie van het Vlaamse theaterbeleid te Brussel (1965-1997). Groeiende openheid met behoud van de eigen identiteit.

VAN DE CRAEN P. & D'HONDT A.-S., Tweetalig en versterkt taalonderwijs in de Brusselse Nederlandstalige scholen.

PONJAERT-KRISTOFFERSEN I., VAN BRAAK J. & LAMBRECHT P., Mogelijkheden om een beleid te ontwikkelen op het vlak van het taalaanbod binnen het Brusselse Nederlandstalige basisonderwijs.

VERKOUTER M. & DE METSENAERE M., Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Onderzoek naar de evolutie, het beleid en de problemen van het Nederlandstalig secundair onderwijs in de athenea van Brussel-19. Analyse van het profiel van de zeven Koninklijke Athenea.

VIELFONT P., Ook zij kwamen uit het Oosten. Case-studie omtrent de komst en opvang van naoorlogse vluchtelingen te Sint-Joost, 1944-1951.

VAN DE PANHUYZEN W., DENDAUW S. en VANBOSSUYT S., De economische kracht van het gesproken woord. De economische impact van de congresactiviteit in het Brusselse Gewest.

ILLEGEMS V., VERBEKE A. & S'JEGERS R., Telewerken: is virtuele mobiliteit het antwoord op verkeerscongestie in Brussel?

MARES A., Bibliografisch overzicht. Wetenschappelijke bijdragen m.b.t. Brussel, verschenen in en buiten de publicatie-reeks van het Cnetrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, 1978-1998.

3. Synthesewerken

WITTE E., DE METSENAERE M., LOUCKX F., VAN DE CRAEN P., BAETENS BEARDSMORE H., DE VRIENDT S. & WILLEMYNS R., *Le bilinguïsme en Belgique: le cas de Bruxelles,* 1984.

HASQUIN H. Préface.
WITTE E., Cinq ans de recherches se rapportant au problème de Bruxelles.
DE METSENAERE M., Aspects socio-démographiques de la francisation.
LOUCKX F., L' intégration ethnolinguistique à Bruxelles.
VAN DE CRAEN P., Les options méthodologiques et interdisciplinaires des divers approches linguistiques de la situation Bruxelloise.
LOUCKX F., Analysesociologique de la francisation dans la région Bruxelloise.
VAN DE CRAEN P., Multilinguisme et concept des réseaux sociaux.
BAETENS BEARDSMORE H., Une approche intégrée du phénomène de bilinguisme résiduel à Bruxelles.
DE VRIENDT S., Le bilinguisme en Flandre et à Bruxelles et l'enseignement des langues vivantes.
WILLEMYNS R.: La standardisation linguistique en dehors des centres de gravité de la langue: la Flandre et le Québec.

WITTE E. & BAETENS BEARDSMORE H. (ed.), *The Interdisciplinary Study of Urban Biligualism in Brussels*, 1987.

WITTE E. & BAETENS BEARDSMORE H., Introduction.

VAN VELTHOVEN H., The Process of language Shift in Brussels: Historical Background and Mechanismes, pp. 15-46.
WITTE E., Bilingual Brussels as an Indication of Growing Political Tensions (1960-1985).
LOUCKX F., Ethnolinguistic Enclosure Patterns in Post-War Brussels: A Sociological Analysis.
DE METSENAERE M., The Impact of Geolinguistic and Social Processes on the Language Situation in Brussels.
DE LANNOY W., The Brussels Urban Region in the 20th Century: A Socio-geographical Analysis.
WILLEMYNS R. & DE VRIENDT S., Linguistic Research on Brussels.

WITTE E. & VAN VELTHOVEN H., *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief.* Brussel, VUBPRESS, 1998.

WITTE E. Taal en politiek: een meerduidige relatie.

VAN VELTHOVEN H., Taalwetgeving in een censitair regime.
VAN VELTHOVEN H., De doorbraak van de massademocratie en de taalwetgeving.
WITTE E., Taalwetten in een zich emanciperend Vlaanderen.
WITTE E., Federalisme en taalpolitiek.

4. Uitgaven in samenwerking met andere onderzoekscentra

DESLE E. & MARTENS A., Gezichten van hedendaags racisme, Brussel VUBPRESS, 1992.

COMMERS R., Interculturaliteit als socio-economische bestemming. Multiculturaliteit als ethisch-politieke opdracht.
DOOM R., Kijken in de mist: verrechtsing en verleugening.
KESTELOOT C. & DE DECKER P., Territoria en migraties als geografische factoren van racisme.
FOBLETS M.-C., Recht, discriminatie en differentiatie: welke tegenstellingen? Over geoorloogde differentiatie in de rechtsbedeling.
ESSED P., Cultuurverschil, racisme en het Nederlandse tolerantievertoog.
THANASSEBOS Y., Van nazi-antisemitisme tot volkerenmoord. Maatschappelijke krachten of maatschappijvisie?
SWYNGEDOUW M., Nieuwe waardenoriëntaties in de Vlaamse politiek.
DE WITTE H., Racisten of apathici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag.
DESLE E., De betekenis van (internationale) arbeidsmigraties en van het racisme voor de ontwikkeling van de (nationale) welvaartstaat.

CAESTECKER F., *Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode.* Brussel, VUBPRESS, 1992.

DESLE E., LESTAEGHE R.& WITTE E. (red.), *Denken over migranten in Europa,* Brussel, VUBPRESS, 1993.

SWYNGEDOUW M., DESCHOUWER K. en PHALET K., Minderheden in Brussel. Sociopolitieke houdingen en gedragingen. Brussel, VUBPRESS, 1999.

WITTE E. Algemene inleiding.
Deel I: Integratie, Sociopolitieke oriëntatie en subjectieve discriminatie.
Deel II: Identiteit, taal en politieke instellingen.

5. Onderzoeksrapporten

1. In samenwerking met Le Centre International de Recherche sur le Bilinguïsme de l'Université Laval (Canada).

Du disciplinaire vers l'interdisciplinaire dans l'étude du contact des langues, Québec, 1984.

2. In opdracht van het Vlaams Onderwijscentrum Brussel (VOC).

Taalgebruik, talentellingen en identiteitskaarten in Brussel-hoofdstad, Brussel, VUB-BRT en VOC, 1987.

WITTE E., Ten geleide.
VAN VELTHOVEN H., De taalsituatie te Brussel vanaf 1830 tot heden. Een historische en socio-politieke analyse, pp. 5-41.
SIEBEN L., De talentellingen. Een korte historische schets. pp. 42-62.
MARTIN B. & PARMENTIER S., Identiteitskaarten: een middel tot een verkapte talentelling, pp. 63-83.

3. In opdracht van de Federale Dienst voor Wetenschappelijk, Technisch & Culturele Aangelegenheden (IUAP-37).

DESLE E., *Grenzen aan de racismebestrijding : etnische discriminaties in de welvaartstaat, 1996.*
DESLE E., *Immigratie van vreemdelingen in de stad : methodologische problemen, 1996.*
DESLE E., *Het aanzwengelen van de internationale arbeidsimmigratie in het naoorlogse België (1944-1948), 1996.*
DESLE E., *De sociale verhoudinge en het "tekort" aan arbeidskrachten in het naoorlogse België (1944-1948), 1996.*
PITTOMVILS K., *Het ABVV, internationale arbeidsimmigraties en "gastarbeiders" (1960-1974) : internationalisme of racisme als syndicale reactie op een patronale arbeidsmarktstrategie ?1996.*
VANERMEN S., *De houding van de socialistische vakbond ten aanzien van de migranten (1975-1986): integratie, assimilatie of marginalisatie?1996.*
VANDENBRANDE K., *Het Brussels migrantenbeleid bestaat niet. De ingewikkelde structuur van de Vlaamse initiatieven binnen het Brusselse migrantenbeleid, 1996.*
VANDENBRANDE K., *Het Vlaams-Brussels migrantenbeleid: een beleid voor en over migranten? Een discours-analyse, 1996.*

DETANT A., *De radio spreekt Arabisch. Een onderzoek naar de rol van de media bij de integratie van migranten, 1996.*
DESCHOUWER K. & MARIETTE D., *De Westerse migranten in Brussel en in de rand, 1993.*
MEYNEN A., *Uitschrijving en integratie: facetten van de lokale migrantenpolitiek in Brussel, 1995.*

4. In samenwerking met het Israel/Palestine Center for Research and Information.

DETANT A. (ed.), *Brussels-Jerusalem. Conflict management and conflict resolution in divided cities. A comparative research project.* Center for the Interdisciplinary Study of Brussels (VUB) and the Israel/Palestine Center for Research and Information (IPCRI), 1997.

DEMANT P. & DETANT A., *Brussel-Jerusalem. From Conflict to Compromise.*
DEMOL J., *A Description of the Brussels Institutions.*
VAN YPERSELE J., *The Institutional Balance in Brussels. The Influence of the Bounds that Bind the Brussels Inhabitants to their Respective Community.*
DEMOL J., *The Financing of the Region of Brussels-Capital.*
DEMOL J., *Co-operation in the Federal State of Belgium.*
VAN YPERSELE J., *The Protection of Linguistic Minorities in Brussels and its Outskirts.*
BASKIN G., *Trans-consentual Constitutional Law between Israel and a Palestinian State in the Future of Jerusalem.*
GILADI R.M., *The Concept of Sovereignty under International Law and its Relevance tot the Jerusalem Question.*
DUMONT H., *The Concept of Sovereignty Reviewed: the Belgian Experience. From Unique and Indivisible Sovereignty to Relative and Interdepent Autonomies.*
GERARD P., *One City for Two Nations. Presuppositions and Methods of Exercising Power in a Divided city: The Region of Brussels Capital as an Example.*
TULKENS F., *The Legal Status of Brussels and Jerusalem: from Comparison to Transposition?*
KOTEK J., *Frontier Cities: a Major Stake at World Level.*
ROMANN M., *Comparing Jerusalem and Brussels: a Conceptual Framework.*
EILON J.B., *Elites in West Jerusalem.*
SABELLA B., *East Jerusalem Elites.*

TWITE R., *Strangers in a Strange Land. The Role in the Life of Jerusalem of Diplomatic Missions, Churches and Religious Groups, and the Non-Governmental Organisations.*
KUTTAB D. & KAMINKER S., *Palestinian-Israeli Contacts on the Municipal Level.*
ROMANN M., *Managing Conflict in Jerusalem.*
SABELLA B., *Managing Conflict in Jerusalem. The Need for De Facto Modus Vivendi Arrangements.*
TYSSENS J., *Pilarisation, Consociational Democracy and the Features of Belgian Political Culture.*
DESCHOUWER K., *Brussels and the 'Pacification' Mode of Decision-Making.*
ELAZAR D.J., *Is there a Common Jerusalem Political Culture?*
HASSASSIAN M., P*alestinian Political Culture, Civil Society and the Concept of Citizenship.*
KLING D., *Jerusalem: Israel's Political Positions.*
AL-QAQ Z., *Post-1967 Palestinian Counterstrategies for Jerusalem?*
HASSON S., *Territories and Identities in Jerusalem.*
QLEIBO A., *The Evolution of Jerusalem as a Palestinian City.*
TWITE R., *Jerusalem the Golden? The Impact of Politics on the Environment of Jerusalem in the 20th century.*
KOTEK J., *The Disappearence of Belgian Iconography and its Consequences.*
DETANT A., *The Power of Place. The Struggle over Territory and Identity in Brussels.*
DEMANT P., *The Jerusalem Question in the Light of the Brussels Experience.*
DETANT A. & DEMANT P., *Conflict and Compromise in Jerusalem. Learning from the Brussels Experience.*

5. In opdracht van de Minister voor Brusselse Aangelegenheden.

WITTE E., DE METSENAERE M., TYSSENS J., DETANT A. & MARES A., *Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving.* Brussel, 1997.

6. Voor het Fonds voor Wetensschappelijk Onderzoek - Vlaanderen.

MARES A., *Politiek-electorale strategieën in Brussel-19 sinds WO II*, Brussel, 1996.

MARES A., *Een databank van 'politiek Brussel'*, Brussel, 1998.
1. De totstandkoming van het gegevensapparaat.
2. Een databestand van 'politiek Brussel': de verkiezingsuitslagen.

6. Publicaties van leden van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel m.b.t. Brussel, buiten de publicatiereeks

BAETENS BEARDSMORE H.

- Quelques considérations sur le dictionnaire du dialecte bruxellois de M. Louis Quiévreux, in *Revue des Langues Vivantes,* 1967, XXXIII, pp. 309-322.
- Trois auteurs bruxellois, in *Revue des Langues Vivantes,* 1969, XXV, pp. 146-158.
- *Le français régional de Bruxelles,* Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles,1971.
- Aspects of Plurilingualism Among Lower Level Social Groups, in *Actes du Ier colloque AIMAV*, Bruxelles-Paris, Aimav-Didier, 1971, pp. 76-91.
- Multilingual Contacts in Brussels, in *Rapport d'Activités de l'Institut de Phonétique, Bruxelles,* Université Libre de Bruxelles, 1974, 8/1-2, pp.13-54.
- Les contacts des langues à Bruxelles, in Valdman, A. (ed.), *Le Français hors de France,* Paris, Champion, 1979, pp. 223-244.
- Bilingualism in Belgium, in *Journal of Multilingual and multicultural Development*, 1980, 1, 2, pp. 145-154.
- The 'Supreme Language Hypothesis', Applied to Brussels, in Nelde P.H. (ed.), *Gegenwärtige Tendenzen der Kontaktlinguistik,* Bonn, Dümmler, 1983, pp.15-29.
- Modèles de réalignement sociolinguistique, in*Recherches sociologiques: le plurilinguisme dans les structures d'une société,* 1983, XIV, pp. 45-58.
- Substratum, Adstratum and Residual Bilingualism in Brussels, in *Journal of multilingual and Multicultural Development,* 1983, 4, 1, pp.1-14.
- Bilinguisme et contact des langues, in Dierickx J. (ed.), *Initiation à la linguistique contemporaine,* vol. IV, Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles, 1983, pp. 24-49.
- *Language and Television* (special issue of The International Journal of the Sociology of Language), 48, (Editorship and Introduction), 1984.
- met VAN BEECK H., Multilingual Television Supply and Language Shift in Brussels, in *The International Journal of the Sociology of Language,* 48, 1984, pp. 65-79.
- Une approche intégrée du phénoméne de bilinguisme résiduel à Bruxelles, in Hamers J., Gendron J.-D. & Vigneault R. (eds.), *Du disciplinaire vers 1'interdisciplinaire dans 1'étude du contact des langues,* Quebec, C.I.R.B., 1984, pp. 71-83.

- Une approche intégrée du phénoméne de bilinguisme résiduel à Bruxelles, in *Le bilinguisme en Belgique: le cas de Bruxelles,* Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1984, pp.91-103 (Reprint).
- Language Planning in Belgium, in *Actes du colloque international sur l'aménagement linguistique*, Ottawa, 25-29 mai 1986 / Proceedings of the international Colloquium on Language Planning, Ottawa, May 25-29, 1986, Quebec, Presses de l'Université Laval, 1987, pp. 103-114.
- met VAN DE CRAEN P., Research on City Language, in Ammon U., Dittmar N. & Matheier K., (eds.), *SociolinguisticsISoziolinguistik,* Berlin New York, De Gruyter, 1987, pp. 579-584.
- L' emploi du français dans la minorité neérlandophone à Bruxelles, in *Présence Francophone,* 33, 1988, pp. 49-60.
- L'aménagement linguistique des sociétés plurilingues: théorie et pratique, in *Les politiques de planification langagière en situation de diversité culturelle,* Bruxelles, Institut de Recherche et de Formation pour l' Education et la Communication (IRFEC), Document de Travail No 2, 1990, pp. 105-120.
- Belgium, in Ammon U., Mattheier K. & Nelde P. (eds.), *Sociolinguistica*, vol. 7, Mehrsprachigkeitskonzepte in den Schulen Europas/ Multilingual Concepts in the Schools of Europe/ Conceptions plurilingues dans l'enseignement européen, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1993, pp. 12-21.
- Language Policy and Planning in Western European Countries, in *Annual Review of Applied Linguistics: Language Policy and Planning*, vol. 14, 1993, pp. 93-110.
- Audition publique au parlement européen sur "le droit à 1'emploi de sa propre langue, Bruxelles, le 26 janvier 1994, in *Lidil* (*Revue de Linguistique et de Didactique des Langues Université Stendhal de Grenoble*), N° 11, 1995*,* 11-17.

DE CORTE S.

- Pokerspel rond een station: de komst van de Hoge Snelheidstrein in Brussel, in *Planologisch Nieuws*, 1992, 12, 2, pp. 129-144.
- Planning, urban politics and high-speed trains: neighbourhood restructuring in Brussels, *Revue Belge de Géographie*, 1994, 1-2, pp. 31-42.
- met DE LANNOY W., De migraties van Marokkanen en Turken binnen het Brusselse Gewest in de periode 1988-1992, in Goossens M. en Van Hecke E. (eds.), Van Brussel tot Siebenbürgen. Liber Amicorum Prof. Dr. Herman Van der Haeghen, *Acta Geographica Loveniensa*, 1994, vol. 34, pp. 63-69.
- met RIJDAMS M., Wijkontwikkeling in Brussel: een denkpiste, in*Ruimtelijke planning*, Katern 4, 1995, pp. 135-150.

- Wijkontwikkeling met wijkcontracten ? Stadsvernieuwing in Brussel, in De Decker P., Hubeau B. en Nieuwinckel S. (red.),*In de ban van de stad en de wijk*, Antwerpen, EPO, 1995.
- met DE LANNOY W. en RIJDAMS M., *Speculatieve leegstand in Brussel*, Onderzoeksrapport, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1995.
- met Christiaans E. e.a., *Stadskankers: Op zoek naar oplossingen*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1995.
- met DE LANNOY W. en RIJDAMS M., *Les immeubles à l'abandon et la spéculation à Bruxelles*, Région de Bruxelles-Capitale, 1995.
- met DE LANNOY W., CHRISTIAENS E., LIEVENS D., PILLEN P. en RECOLLECTE D., *Stadskankers: op zoek naar oplossingen,* 1997.
- met VANDERMOTTEN C., DE LANNOY, W. en VERMOESEN F., *Atlas Europese steden*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, onderzoeksrapport, 1997.

DE LANNOY W.

- met VAN OUDHEUSDEN D., Een isochronenkaart voor Brussel op basis van het autovervoer, in *De Aardrijkskunde*, 1975, 3, pp. 181-184.
- De woonsegregatie van sociaal-economische groepen in de Brusselse agglomeratie, in *Bevolking en Gezin*, 1977, 2, pp. 195-211.
- Enkele aspecten van de residentiële differentiatie in de Brusselse agglomeratie, in *De Aardrijkskunde*, 1978, 3, pp. 251-262.
- met Verhasselt Y., Essai de cartographie dynamique de l'environnement urbain, in *Hommes et Terres du Nord*, 1978, 1, pp. 99-108.
- *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad - Atlas socio-géographique de Bruxelles-Capitale*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1978.
- Residential segregation of foreigners in Brussels, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1975, 2, pp. 215-238.
- met RAMPELBERGH M., *Sociaal-geografische atlas van Brussel en zijn randgebied - Atlas socio-géographique de Bruxelles et de sa périphérie*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1981.
- The Brussels residential mosaic, in *Population and Family in the Low Countries III*, NIDI-CBGS publication, 1983, pp. 201-222.
- met Kesteloot C. en Saey P., Ruimtelijke segregatie als gevolg van maatschappelijke processen, in *De Aardrijkskunde*, 1984, 3, pp. 225-242.
- met DE LAET H., De residentiële structuur en haar recente evolutie, in *Onderzoek over de dynamiek van Brussel en zijn randgebied*, Staatssecretariaat voor het Brussels Gewest, 1984, vol. 2, deel 1.
- met DE LAET H., De woonfunctie: ruimtelijke structuur en stedelijke actoren (atlas), in *Onderzoek over de dynamiek van Brussel en zijn randgebied*, Staatssecretariaat voor het Brussels Gewest, 1984, vol. 2, deel 2, 41 p.

- The analysis of accessibility in the Brussels public transportation network, in *Proceedings International Symposium The Future of Urban Transport*, may 21st and 22nd 1985 Greater Brussels Council, pp. 19-23.
- met KESTELOOT C., Residentiële differentiatie en segregatieprocessen, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, speciaal nummer 'De Belgische Stad van vandaag: waarheen?', 1985, n° 154, pp. 137-150.
- met KESTELOOT C., Differenciation résidentielle et processus de ségrégation, in *Bulletin trimestrielle du Crédit Communal de Belgique,* n° spécial 'Bilan de la ville d'aujourd'hui', 1985, n°154, pp. 137-150.
- met DUSAER R., Evolution récente des structures spatiales de l' emploi dans la région bruxelloise, in *Société Géographique de Liège, Notes et Recherches,* 1986, 6, pp. 87-104.
- Naar een herstel van de stad ?, in Knops G. (ed.), *De uitgeholde Stad*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1987, pp. 31-43.
- met KESTELOOT C., Het scheppen van sociaal-ruimtelijke ongelijkheden in de stad, in Mort Subite , *Barsten in België*, EPO, Deurne, 1990, pp. 143-178.
- met KESTELOOT C., Les divisions sociales et spatiales de la ville, in Mort Subite, *Les Fractionnements de l' Espace Belge*, Contradictions, n°58-59, 1990, pp. 153-190.
- Woonpatronen en woningmarkt in het Brussels Gewest, in Annaert J. (ed.), *L'integration des fonctions dans le tissu urbain, Institut d' Urbanisme et d'Aménagement du Territoire U.L.B.* , Bruxelles, 1991, pp. 33-43.
- met GRIMMEAU J.P. en KESTELOOT C., De bevolking van vreemde nationaliteit in Brussel-Hoofdstad, in Grimmeau, J.P. (ed), *De vreemdelingen in België volgens de tellingen, Statistische Studiën*, n° 92, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Brussel, 1991, pp. 83-105.
- met GRIMMEAU J.P. en KESTELOOT C., La population de nationalité étrangère à Bruxelles-Capitale, in Grimmeau J.P. (ed), *Les étrangers en Belgique d'après les recensements, Etudes Statistiques*, n° 92, Institut National de Statistique, Bruxelles, 1991, pp. 83-105.
- met DE BRUYN R., Migraties in het Brussels stadsgewest 1980-1990, *Dossiers Brussel nr 17, B.R.E.S.*, Brussel, 1991, 65 p.
- met DE BRUYN R., Les migrations dans la région urbaine Bruxelloise 1980-1990, *Dossiers Bruxelles nr 17, D.I.R.E.*, Bruxelles, 1991, 65 p.
- met DENIS J. en Charlier J., De internationale betrekkingen, in Denis J. (ed.), *Geografie van België*, Gemeentekrediet, Brussel, 1992, pp. 585-616.
- met DENIS J. en Charlier J., Les relations internationales, in Denis J. (ed.), *Géographie de la Belgique*, Crédit Communal de Belgique, Bruxelles, 1992, pp. 585-616.

- met VANDERMOTTEN C., Aménagement du territoire et environnement, in *Quelles stratégies pour Bruxelles ?*, ULB-Interface, 1994, pp. 119-151.
- met GEETS A., Urban renewal in Brussels, in *Revue Belge de Géographie*, 1994, 1/2, pp. 23-29.
- met LAMMENS M., Brusselaars in de jaren negentig: een demografische doorlichting, in symposiumboek *Brusselse Vlamingen in een multiculturele gemeenschap*, VUB-Press, Brussel, 1998.

DE METSENAERE M.

- met WITTE E., Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de 19de eeuw, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, deel 105, afl. 1, 1990, pp. 1-38.
- Die soziale und die demographische Dimension des Sprachgebrauchs im Brüssel des Neunzehnten Jahrhunderts, in *Pedagogica Historica*, XXX, 1994, 2, pp. 529-543.
- Dienstboden en taalgebruik te Brussel in de 19e eeuw, in *Upstairs-downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1830-1995,* Leuven, Kadoc, 1996.
- Le choix du conjoint, Indicateur des changements linguistiques à bruxelles, in Bruner G., Fauve-Chamoux A., Oris M. (dir.), *Le choix du coinjoint. Premiers entretiens de la Société de Démographie Historique*, Paris, 15/16-11-96, Programme Rhône-Alpes, 1998.
- Brussel, Adolf Buyl, De Distel, Emmanuel van Driessche, De Flamingant, Hippolliet Haerynck, Maurits Josson, Liberale Vlaamse Bond, De Morgenstar, Frans Reinhard, Taalhoffelijkheidsakkoord, Transmutatieklassen, Talentellingen, Vaste commissie voor Taaltoezicht, Vlaamse Volkspartij, De Zweep, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.

DESCHOUWER K.

- De Dorpen van de hoofdstad. Gemeentelijke coalities in Brussel 1956-1982, *Tijdschrift voor Sociologie*, 1988, p. 263-302.
- met MARIETTE D., Westerse migranten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Centrum voor Politicologie (onderzoeksrapport), *VUB,* 1993.
- met MARIETTE D., Westerse migranten in Brussel en in de Rand, Centrum voor Politicologie (onderzoeksrapport), VUB, 1993.
- Brusselse Vlamingen of Vlaamse Brusselaars?, Vierde Congres van de Brusselse Vlamingen, mei 1994.
- Haalt Brussel de volgende eeuw ?, *Internationale Spectator,* vol. 48, nr. 10., pp. 483-485.

- De Brusselse Gemeenschap, *Samenleving en Politiek,* 1994, nr. 6, p. 30-32
- The political system of Brussels, in Kotek J., Susskind S. & Kaplan S., *Brussels and Jerusalem: from conflict to solution,* Harry Truman Research Institute, Jerusalem, 1996.
- met BUELENS J., De gemeenten en de lokale politiek in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *Res Publica*, 1997, nr. 1, p. 89-99.
- met BUELENS J., Proeven van Brussel. Een onderzoek naar fusies en de wisselende verhouding tussen gemeente en gewest, Centrum voor Politicologie - onderzoeksrapport, VUB, 1997.

DESLE E.
- Wonen en Bouwen te Brussel (1945-1958). De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartsstaat en de rol van de mediterrane gastarbeiders, in *Belgische Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XX, 3-4, pp. 413-482.

DETANT A.
- The Flemings in Brussels, in Kotek J., Susskind S. & Kaplan S. (eds.), *Brussels and Jerusalem: from conflict to solution.* Jerusalem, Truman Institut, 1996, pp. 41-51.
- Wie is de natie? Een analyse van de betekenis van taal en territorialiteit in België, in *Res Publica*, XL, n° 1, 1998, pp. 59-78.
- met JANSSENS R. & MARES A., Brussel. In het oog, in het hart, Over imagoproblemen, verfransing en democratie, in *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, september 1998, pp. 33-39.
- De Brusselse rand, Brussel, Gilson, Hertoginnedal, *in Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.
- Op zoek naar een Vlaamse natie. Bedenkingen over de rol van de media in het proces van natievorming in Vlaanderen, in Verstraeten H. (red.), *De rol van de media in de multiculturele samenleving. Media en maatschappij 1*, Brussel, VUBPRESS, 1998.

DE VRIENDT S., Assimilatieverschijnselen in het Brussels, in *Taal en Tongval*, 1983, pp. 40-45.
- Le bilinguisme en Flandre et à Bruxelles et l'enseignement des langues vivantes, in *Du disciplinaire vers l'interdisciplinaire dans l'étude du contact des langues*, CIRB, B-135, Québec, 1984, pp.137-152.
- L'enseignement des langues secondes standard aux minorités culturelles à Bruxelles, in Problèmes théoriques et méthodologiques dans l'étude des langues/dialectes en contact, CIRB, B-160, Québec, 1987, pp. 150-163.
- met VAN DE CRAEN P., Réalités et politiques linguistiques: le cas de Bruxelles, in *Etudes de linguistique appliquée* 65,1987, pp. 110-116.

- met GOYVAERTS D., Assimilatio and Sandhi in Brussels, in *Leuvense Bijdragen*, 78, 1989, pp. 1-93.
- met VAN DE CRAEN P., *Bilingualism in Belgium : a History and an Appraisal.* Dublin, Centre for Language and Communication Studies, Occasional Paper N°. 23, 1990.
- De spelling van het Brussels, in *Brussels Dialect*, IV, 17, 1995, pp. 5-10.
- Hoe schrijf ik mijn (Brussels) dialect? in *Taal en Tongval*, 1995, pp. 229-234.
- Uusedivuusetni? Bijdrage tot een vermakelijke fonologie van het Brussels, in *De Brabantse folklore en geschiedenis*, sept. 1996, pp. 23-31.
- Mekskes, Katsjes en gevrêrlake bisjkes. Over verkleinwoorden in het Brussels, in Belemans R. & De Vriendt S., *Brabantse dialecten Springlevend*. Leuven, 1998, pp. 9-20.

MARES A.
- Brussel, Overlegcentrum Vlaamse Verenigingen, Contact- en Cultuurcentrum, Vlaams Komitee voor Wemmel, *in Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.

S'JEGERS R.
- met ILLEGEMS V. & VERBEKE A., *The external effects of telecommuting: the cases of Belgium and Brussels,* Proceedings of the Third International Workshop on Telework - Telework - Environments, Turku, Finland, 1998. pp 331 - 349.
- met HENS L., SCHEERLICK I., UYTTENDAELE P. & VANAELST I., *Het internationaal economisch profiel van Brussel*, november 1998.
- met LAUF S., LESCEU M., ANNEMANS L., *Onderzoek naar het exportpotentieel van de Brusselse kleine en middelgrote ondernemingen*, (Opdracht van het Verbond van Ondernemingen in Brussel) 1992.

VAN VELTHOVEN H.
- *De Vlaamse kwestie. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden.* Kortrijk-Heule, UGA, 1982.
- Karel Buls en de taalkwestie, in *Karel Buls, wereldreiziger met een hart voor Brussel, 1837-1914*, Brussel, Willemsfonds, Agglomeratieverbond Brussel, 1987, pp. 89-117.
- The Relationship between Flanders and Brussels from 1830 to 1980. Mechanisms of power in a historical context, in Deprez (K.). (ed.)., *Language and Intergroup Relations in Flanders and in the Netherlands, Topics in Sociolinguistics*, Dordrecht, Floris, 1989, pp. 11-27.
- Von flämischer Erdniedrigung zu niederländischsprachigem Selbtsbewusstsein in Brüssel. Die Rolle des Erziehungswesens, in *Paedagogica Historica, International Journal of the History of Education*, 1994-2, pp. 545-564.

- De positie van de Vlamingen te Brussel. Terugblik en status quaestionis vanuit de ontwikkeling van het basisonderwijs, in Verhulst (A.) en Pareyn (L.). (red.), *Huldeboek Prof. Dr. Marcel Bots*, Gent, 1995, pp. 289-311.
- De naties in België annoo 2000 : concepten en perspectieven, *in Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.

VAN DE CRAEN P.

- met BAETENS BEARDSMORE H.,The Development of Triglossia in Flemish Belgium, in Vandevelde M. & Vandeweghe W. (Hrsg) *Sprachstruktur, Individuum und Gesellschaft.* Tübingen, Niemeyer, 1979, pp. 191-199.
- Frenchification Processes in Brussels: a Model for Verbal strategies, in Nelde P. (ed.), *Languages in Contact and Conflict.* Wiesbaden, Steiner Verlag, 1980.
- met Willemyns R., Sociolinguistic Methodology and Linguistic Reality, in Nelde P. (Hrsg)*Theorie, Methoden und Modelle der Kontaktlinguistik,* Bonn, Dümmler, 1983, pp. 287-299.
- Les options méthodologiques et interdiscipliaires des diverses approches linguistiques de la situation bruxelloise, in Hamers J., Gendron J.-D. & Vigneault (éds.), *Du disciplinaire vers l'interdisciplinaire dans l'étude du contact des langues,* Quebec, international Center for Research on Bilingualism, 1984, pp. 219-226.
- Multilinguisme et concept des réseau sociaux, in Hamers J., Gendron J.-D. & Vigneault (éds.), *Du disciplinaire vers l'interdisciplinaire dans l'étude du contact des langues*, Quebec, international Center for Research on Bilingualism, 1984, pp. 165-178.
- Taal, individu en cultuur, in*Le langage et 1'homme 59,* 1985, pp. 54-61.
- Le bilinguisme et l'approche psycho-sociolinguistique, in Winther A.(éd), *Problémes de glottopolitique.* Rouen, Publications de l'Université de Rouen, 1985, pp. 53-56. (Cahiers de linguistique sociale no. 7)
- Vers des glottopolitiques scientifiques, in*Langages 83,* 1986, pp. 117-128.
- The Cooperation Versus the Conflict Model or the Problem of Bilingualism in Belgium, in Nivette J. & Van de Craen P. (eds.), *Multilingualism : Aspects of Interpersonal and Intergroup Communication in Pluricultural Societies,* ABLA Papers no. 11, 1987, pp. 79-89.
- Networks, Language Variation and the Relevance of Sociolinguistic Research, in Blanc M. & Hamers J. (eds.) *Theoretical and Methodological Issues in the Study of Languages.* Quebec, ICRB, 1987, pp. 76-96.
- Belgium: Cooperation Versus Conflict Model, in *Canadian Review of Studies in NationalismlRevue canadienne des études sur le nationalisme, XV,* 1-2, 1988, pp. 19-23.
- Belgien/Belgium/Belgique, in *Sociolinguistica 3,* 1989, pp. 1-9.

- met GEIRNAERDT W., Language Education of Adult Migrant Workers in Multilingual Brussels, in Nelde P. (ed.), *Urban Language ConflictlUrbane Sprachconflicte.* Bonn, Dümmler,1989, pp. 95-103.
- met VAN DEN BOSCH R. (red.)*Wat heb je vandaag op school geleerd? Een onderzoek naar aspecten van onderwijs aan migranten.* Brussel, PMS Wetenschappelijke publikaties, 1990.
- met SPOELDERS M., Aspetti sociolinguistici, educativi e politici relativi al bilinguismo in Belgio, in *Il Quadrante scolastico* 53, 1992, pp. 60-74.
- El papel de la legislaciòn lingüistica o la regulaciòn del pluralismo lingüistico en Bélgica, in Bastardas A. & Boix E. (dir.) *Un Estado, una Lengua? La organizacion politica de la diversidad lingüistica,* 1995, pp. 55-73.
- Language Studies in Higher Education in Belgium, in*Language Studies in Higher Education in Europe. National Reports.* Sigma Scientific Committee on Languages. Stockholm, European Commission DG XII, 1995, pp. 33-56.
- Een Taalbeleid voor de Brusselse, Nederlandstalige scholen. Wie is er bang voor? Publikaties van het VOCB, 1995.
- Taalbeleiden voor de Brusselse, Nederlandslandstalige scholen. Een oplossing voor de problematiek van anderstaligen in de basisscholen, in *Persoon en Gemeenschap,* 49(2), 1996, pp. 45-55.
- Pédagogie et linguistique de contact, in Goebl H., Nelde P., Stary Z. & Wölck W., *Kontaktlinguistik. Manuel international des recherches contemporaines,* 1996, pp. 1-89.
- De Vlaming in zijn blootje. Een essay over de aard van identiteit en cultuur, in *De bloesems van mijn schaduw. Brieven over cultuur en identiteit*, 1996, pp. 204-222.
- met D'HONDT A.-S., *Omgaan met anderstaligen in het Nederlandstalige Brusselse Basisonderwijs. Samenvattende bevindingen*, VUB, 1997.
- met D'HONDT A.-S., *Anderstaligen in Brusselse Nederlandstalige scholen.* Eindrapport ten behoeve van Minister Grijp en de Vlaamse Gemeenschapscommissie,VUB, Twee delen,1997.
- Gerapporteerd taalgebruik en taalvaardigheid van migranten in Brussel, in *De analyse van een enquête over de attitudes van Turkse en Marokkaanse migranten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, VUB, 1997, pp. 131-146.
- Edited with Wolff D.,*Bilingual Education in Europe.* Lille, Université Charles de Gaulle, 1997.
- met SOETAERT R. Bilingual Education in Belgium, in Van de Craen P. & Wolff D. (eds.), *Bilingual Education in Europe.* Lille, Université Charles de Gaulle, 1997, pp. 1-14.

VERKOUTER M.
- Komitee der Randgemeenten, vzw De Rand, De Randkrant, Vlaams Komitee voor Brussel, De Brusselse Post, *in Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.

WILLEMYNS R.
- Die Sprachsituation in Belgien unter soziolinguistischen Aspekten, in *Linguistische Berichte* 75, 1981, pp. 41-59.
- Bilingualism, Diglossia and Language Planning: Three Major Topics of Sociolinguistic Concern in Belgium, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 38,1984, pp. 253-272.
- Het linguïstisch onderzoek van de Brusselse taalsituatie, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 40, 1986, 201-216.
- Individuele tweetaligheid in een stedelijke omgeving, in *Ons Erfdeel*, 30,1987, pp. 458-461.
- Belgium, in Ammon U., Dittmar N. & Mattheier K. (eds.), *Sociolinguistics*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1988, pp. 1254-1258.
- Linguistic Legislation and prestige shift, in Ammon U., Ulrich & Hellinger, Marlis (eds.), Status Change of Languages. Berlin-New York, W. de Gruyter, 1992, pp. 3-16.
- Fluktuationen an der französisch-niederländischen Sprachgrenze in Frankreich und Belgien, in Mattheier, Klaus J. (Hrsg.), Ein Europa - viele Sprachen, Frankfurt, P. Lang Verlag, 1991, pp. 164-166.
- Language Borders in Northern France and in Belgium: A Contrastive Analysis, in Ammon, Ulrich & Hellinger, Marlis (eds.), Contrastive Sociolinguistics, Berlin-New York, W. de Gruyter, 1996, pp. 229-249.
- Niederländisch-Französisch, in Goebl H., Nelde P., Zdenek S. & Wö1ck W. (eds.), Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Berlin, New York, W. de Gruyter, 1997, pp. 1123-1130.
- Toward a plurilingual urban environment: Language policy and language planning in Brussels, in Pütz M. (ed.), *Language Choices. Conditions, Constraints, and Consequences.* Amsterdam, John Benjamins, 1997, pp. 179-193.

WITTE E.
- Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad, 1869-1875, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1973, XXVII, pp. 311-353.
- Politiek leven, 1830-1914, in *Brussel, groei van een hoofdstad*, Brussel, 1979, Vie politique, 1830-1914, in *Bruxelles, croissance d'une capitale*, Bruxelles, 1979.

- Centrumvorming in België. De rol van Brussel tijdens de stichtingsfase van de Belgische Staat (1830-1840), in *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 1986.
- Het VUB-Centrum voor Interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaltoestand, in *Nieuw Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, 1988, 1 pp. 7-15.
- The formation of a centre in Belgium, in *European History Quarterly*, vol. 19, n° 4, Oct. 1989.
- De Brusselse situatie in het licht van het taalpolitieke beleid van de laatste decennia, in Herremans F.D., *De Vlamingen en de hoofdstad van Europa*, Brussel, 1990, pp. 75-87.
- Het multidisciplinair onderzoek naar de Brusselse taalsituatie aan de VUB, in *Neerlandica Wratislaviensa, Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1299, Wroklaw, 1991, pp. 335-260.
- Het Belgische federalisme, in *Namens*, 6, 1991, pp. 4-15.
- *Renewal in the historiography of the Flemish movement, Historical Research in the Low Countries, 1985-1990, A critical survey*. Den Haag, 1991.
- met DE METSENAERE M., The Flemings in Brussels, in Engman M. (ed.), *Ethnic Identity in Urban Europe*, Dartmouth, 1991, pp. 13-38.
- Belgian federalism: towards complexity and asymetry, in *West European Politics*, 1992, pp. 95-117.
- Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1993, 2, pp. 208-229.
- De plaats van Brussel in het gefederaliseerde Europa, in *Internationale Spectator*, okt. 1993, 10, pp. 560-565.
- Language and Territoriality. A summary of developments in Belgium, in *International Journal on Group Rights*, 1, 1993, pp. 203-223.
- De Brusselse taaltoestanden en de media, in Van Zutphen M. & Nootens J. (eds.), *Nederlandstalige en Afrikaanstalige Media*, Brussel, 1994, pp. 345-348.
- Groeiende spanningen tussen de gemeenschappen en de totstandkoming van een gefederaliseerd België, in Witte E., m.m.v. Craeybeckx J. & Meynen A., *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen-Brussel, 1990, pp. 325-350 , 1997, pp. 355-384.
- Liberale partij tot 1914, Taalwetgeving en geschiedenis van de Vlaamse Beweging (1945 tot heden), *in Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998.

De auteurs

Machteld De Metsenaere, historica en hoofddocente aan de VUB en tevens lid van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Behalve het domein van vrouwenstudies, betreffen haar publicaties in binnen- en buitenlandse tijdschriften onderzoek naar de taalverhoudingen in Brussel in de 19de en 20ste eeuw. Zij maakte deel uit van de redactie van de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging.

Stefaan Dendauw is handelsingenieur.

Wim De Pauw is licentiaat Sociale en Culturele Agogiek en zit in de advieswerkgroep 'Kunsten' van de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Ann-Sofie D'hondt is aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen en is verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel en de vakgroep Germaanse Talen aan de VUB. Momenteel werkt zij aan een doctoraal onderzoek omtrent het gebruik van het Nederlands in Brussel.

Jan Fransen is historicus en momenteel als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Hij bereidt in dat kader een proefschrift voor over nationale feestdagen en natievorming in Brussel.

Viviane Illegems is aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen verbonden aan de Vakgroep Bedrijfseconomie en Strategisch Beleid (Vrije Universiteit Brussel). Ze verricht binnen de vakgroep doctoraal onderzoek naar de effectiviteit van telewerken als anticongestie maatregel. Haar belangstelling gaat voornamelijk uit naar personenvervoer, mobiliteitsmodellen en negatieve vervoersexternaliteiten.

Patrick Lambrecht is graduaat in de orthopedagogie en licentiaat in de pedagogische wetenschappen. Hij is als assistent van de VUB actief op het domein van preventie van genotmiddelengebruik bij adolescenten, van kansarmoede en van mensen met een mentale handicap. Hij bereidt een doctoraatsverhandeling voor over ecologische invloeden op het genotmiddelengebruik als risicogedrag bij adolescenten.

Ingrid Ponjaert-Kristoffersen is als gewoon hoogleraar verbonden aan de VUB. Zij is doctor in de psychologie en heeft onderzoek verricht onder meer over schoolrijpheid, tweetaligheid bij schoolkinderen en functioneel analfabetisme bij jongeren.

Ann Mares, licentiaat geschiedenis en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Zij werkt aan een FWO-onderzoek naar de politieke situatie van de Brusselse Vlamingen.

Rosette S'Jegers is als gewoon hoogleraar verbonden aan de Faculteit der Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen - Managementschool Solvay van de Vrije Universiteit Brussel en is voorzitter van de Vakgroep Bedrijfseconomie en Strategisch Beleid. Zij is tevens vicedecaan van hogergenoemde faculteit en doceert er algemene economie en managementtechnieken voor dienstverlenende organisaties.

Johan van Braak is onderwijzer en licentiaat in de pedagogische wetenschappen. Hij is als assistent verbonden aan de faculteit voor psychologie en opvoedkunde van de VUB en doet onder meer onderzoek naar taal (beleids)ontwikkeling in het basisonderwijs en de invoering van ICT in het secundair onderwijs.

Sibylle Vanbossuyt is licentiaat in de Toegepaste Economische Wetenschappen en als assistente verbonden aan het Centrum voor Bedrijfsbeheer van de VUB.

Piet Van de Craen is als hoofddocent verbonden aan de vakgroep Germaanse talen. Hij is tevens voorzitter van een Europese werkgroep over meertaligheid en secretaris van de European Language Council.

Wim Van de Panhuyzen is hoogleraar aan de VUB. Hij doceert welvaartseconomie en bedrijfseconomie.

Alain Verbeke doceert transporteconomie en internationaal strategisch management aan de Faculteit der Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen - Managementschool Solvay van de Vrije Universiteit Brussel. Hij is wetenschappelijk adviseur van Technum N.V. en verricht

regelmatig strategische analyses voor de Europese Commissie (DGVII) en het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (LIN). Hij is eveneens lid van ESTA (European Science and Technology Assembly).

Myriam Verkouter is licentiaat Communicatiewetenschappen en als medewerker verbonden aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel. Zij doet onderzoek naar beeldvorming en Brusselse Vlamingen.

Pieter Vielfont. Licentiaat geschiedenis. Publiceerde reeds over de vluchtelingenproblematiek in de periode 1945-1951 in het tijdschrift "Limburg: Het Oude Land van Loon." Momenteel werkzaam als coördinator bij de Humanistische Jongeren VZW.

Els Witte is gewoon hoogleraar hedendaagse geschiedenis aan de VUB. Zij is auteur van handboeken als Politieke Geschiedenis van België van 1830 tot heden, Politiek en Democratie en van tal van andere werken en bijdragen over het Belgische politieke bestel in de 19de en 20ste eeuw. Als directeur van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, publiceert ze regelmatig over de taalproblematiek in België. Zij is lid van de Koninklijke Academie en momenteel rector van de VUB.